

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

1

ROČNÍK 77, 2026

JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV EUDOVÍTA ŠTÚRA
SLOVENSKÁ AKADEMIA VIED

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS
VEDECKÝ ČASOPIS PRE OTÁZKY TEÓRIE JAZYKA

JOURNAL OF LINGUISTICS
SCIENTIFIC JOURNAL FOR THE THEORY OF LANGUAGE

Hlavná redaktorka/Editor-in-Chief: doc. Mgr. Gabriela Múcsková, PhD.

Výkonní redaktori/Managing Editors: Mgr. Jaroslava Rusinková, PhD., Mgr. Roman Sooky, PhD., Mgr. Miroslav Zumrík, PhD.

Redakčná rada/Editorial Board: prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc. (Bratislava), PhDr. Ingrid Hrubaničová, PhD. (Bratislava), prof. Mgr. Martina Ivanová, PhD. (Prešov), prof. Laura Janda, PhD. (Tromsø – Nórsko), Mgr. Nicol Janočková, PhD. (Bratislava), PhDr. Alexandra Jarošová, CSc. (Bratislava), prof. PaedDr. Jana Kesselová, CSc. (Prešov), PhDr. Ľubor Králik, DSc. (Bratislava), Univ. Prof. Mag. Dr. Stefan Michael Newerkla (Viedeň – Rakúsko), Prof. Mark Richard Lauersdorf, Ph.D. (Kentucky – USA), prof. Mgr. Martin Ološtiak, PhD. (Prešov), prof. PhDr. Slavomír Ondrejovič, DrSc. (Bratislava), prof. PaedDr. Vladimír Patráš, CSc. (Banská Bystrica), prof. PhDr. Ján Sabol, DrSc. (Košice), prof. PhDr. Juraj Vaňko, CSc. (Nitra), prof. PhDr. Pavol Žigo, CSc. (Bratislava).

Technický redaktor/Technical editor: Mgr. Vladimír Radík

Vydáva/Published by: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied, v. v. i.

- v tlačenej podobe vo vydavateľstve SAP – Slovak Academic Press, s. r. o., Bratislava
 - elektronicky v Paradigm Publishing Services, De Gruyter Brill Sp. z o. o., Warsaw, Poland
- <https://reference-global.com/journal/JAZCAS>

Adresa redakcie/Editorial address: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Panská 26, 811 01 Bratislava
e-mail: jazykovedny.casopis@juls.savba.sk

web: <https://journals.savba.sk/index.php/jc/>, https://www.savba.sk/?lang=sk&doc=journal-list&journal_no=26

Odvodzďavanie príspevkov/Article submission: <https://journals.savba.sk/index.php/jc/about/submissions>

Vychádza trikrát ročne/Published triannually

Dátum vydania aktuálneho čísla (2026/77/1) – september 2026

Quartile ranking 2025: Q2

CiteScore 2025: 0,6

SCImago Journal Rank (SJR) 2025: 0,237

Source Normalized Impact per Paper (SNIP) 2025: 0,885

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS je evidovaný v databázach/JOURNAL OF LINGUISTICS is covered by the following services: Baidu Scholar; Cabell's Journalytics; CEEAS (Central & Eastern European Academic Source); CEJSH (The Central European Journal of Social Sciences and Humanities); CEEOL (Central and Eastern European Online Library); CNKI Scholar (China National Knowledge Infrastructure); Crossref database; Dimensions; EBSCO; ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities and Social Sciences); ExLibris; Google Scholar; IBR (International Bibliography of Reviews of Scholarly Literature in the Humanities and Social Sciences); IBZ (International Bibliography of Periodical Literature in the Humanities and Social Sciences); International Medieval Bibliography; J-Gate; Jisc – Open Policy Finder; JournalGuide; JournalTOCs; KESLI-NDSL (Korean National Discovery for Science Leaders); Linguistic Bibliography; Linguistics Abstracts Online; MLA International Bibliography; Naver Academic; Naviga (Softweco); OpenAlex; ProQuest; ReadCube; ScienceON/AccessON; SCILIT; SCImago (SJR); Scite_; SCOPUS; Semantic Scholar; TDNet; Ulrich's Periodicals Directory/ulrichsweb; WorldCat (OCLC); X-MOL.

ISSN 0021-5597 (tlačená verzia/print)

ISSN 1338-4287 (verzia online)

MIČ 49263

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

1

ROČNÍK 77, 2026

Prizvaní editori

Michaela Lišková

Martin Šemelík

Marta Šimečková

Tematické číslo Jazykovedného časopisu je venované teoretickým a metodologickým otázkam exemplifikácie v lexikografii a vzniklo v spolupráci zástupcov lexikografických projektov realizovaných v Ústave pro jazyk český AV ČR a v Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra SAV. Jeho vydanie bolo finančne podporené projektmi VEGA č. 2/0027/25 *Slovník současného slovenského jazyka – 8. etapa (koncipovanie a redigovanie slovníkových hesiel a s tým spojený lexikologicko-gramatický a korpusový výskum)* a VEGA č. 2/0085/26 *Slovník slovenských nářečí IV. – 2. etapa*.

Redakcia Jazykovedného časopisu vyslovuje poďakovanie všetkým autorom a autor-kám za cenné príspevky, ako aj anonymným recenzentkám a prizvaným editorom a editorkám za spoluprácu a profesionálny vklad, ktorým prispeli ku kvalite celého čísla.

**JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV ĽUDOVÍTA ŠTÚRA
SLOVENSKÁ AKADEMIA VIED**

Tematické číslo Jazykovedného časopisu je venované lexikografii a špeciálne funkciám a podobám exemplifikácií, ktoré sú základnými súčiastkami podmieňujúcimi koncepciu a obsah slovníkov, ako aj podobu jednotlivých hesiel. V skutočnosti však za koncepciami, obsahmi a heslami slovníkov stoja ich tvorcovia – ľudia oddaní lingvistike a slovníkárskej práci s darom obetavosti, zmyslu pre kolektívnu súdržnosť a s rešpektom a pokorou k poznávaniu jazyka.

Práve tieto vlastnosti charakterizovali aj jednu z najvýznamnejších osobností modernej slovenskej lingvistiky, PhDr. Kláru Buzássyovú, PhD., ktorá nás, bohužiaľ, 20. júla 2026 navždy opustila. Jej osobnostný i vedecký život však ďalej pokračuje v odkaze a poznaní, ktoré nám zanechala, v tom, čo nás naučila a čo nám nezištne odovzdala – vedeckú zanosť, profesionalitu, česťnosť i úprimné priateľstvo.

S vďakou za všetku múdrosť a ľudskosť venujeme toto číslo Jazykovedného časopisu

PhDr. Kláre Buzássyovej, PhD.

členky a členovia redakčnej rady a editorského tímu
autori a autorky príspevkov

OBSAH CONTENTS

- 5 **Úvodní slovo editorů**
Foreword of the Editors

Štúdie Studies

- 8 **Nicol JANOČKOVÁ – Jana HAŠANOVÁ – Bronislava CHOCHOLOVÁ:**
Všeobecné a špecifické zásady a problémy (ne)uvádzania exemplifikácie v *Slovníku súčasného slovenského jazyka*
Nicol JANOČKOVÁ – Jana HAŠANOVÁ – Bronislava CHOCHOLOVÁ: General and specific principles and problems of (non)inclusion of exemplification in the *Dictionary of the Contemporary Slovak Language*
- 40 **Lucia MIHÁLIKOVÁ: Korelácia medzi výkladom významu a exemplifikáciou na príklade spracovania distributívnych slovies v *Slovníku súčasného slovenského jazyka***
Lucia MIHÁLIKOVÁ: Correlation between explanation of meaning and exemplification on the example of processing distributive verbs in the *Dictionary of the Contemporary Slovak Language*
- 50 **Ivana ŠRÁMEKOVÁ: Odras (nielen) kodifikácie v lexikografickom spracovaní čísloviek (so zameraním na exemplifikačnú zónu slovníkových hesiel)**
Ivana ŠRÁMEKOVÁ: The reflection of (not only) codification in the lexicographic treatment of numerals (with a focus on the exemplificatory zone of dictionary entries)
- 74 **Natália KOLENČÍKOVÁ: K technike spracovania niektorých typov slovných spojení v *Slovníku slovenského jazyka* a v *Slovníku súčasného slovenského jazyka***
Natália KOLENČÍKOVÁ: On the techniques used to process certain types of phrases in the *Dictionary of the Slovak Language* and in the *Dictionary of the Contemporary Slovak Language*
- 89 **Martin ŠEMELÍK – Michaela LIŠKOVÁ: *It may look strange, but why not. On discrimination in Czech dictionaries with emphasis on exemplification***
Martin ŠEMELÍK – Michaela LIŠKOVÁ: *Možno to vyzerá divne, ale prečo nie. O diskriminácii v českých slovníkoch s dôrazom na exemplifikáciu*
- 109 **Martina IVANOVÁ – Mateusz BEDNARCZYK: *Duchapřítomní muži a upracované ženy. Jazykový obraz muže a ženy v exemplifikačních zónách slovenských výkladových slovníků***
Martina IVANOVÁ – Mateusz BEDNARCZYK: *Quick-witted men and work-worn women. Linguistic picture of man and woman in exemplification zones of Slovak monolingual dictionaries*
- 128 **Štěpán ŠIMEK – Irena FUKOVÁ: Exemplifikace ve výkladových slovnících staré češtiny**
Štěpán ŠIMEK – Irena FUKOVÁ: Exemplification in explanatory dictionaries of old Czech

- 142 **Vít BOČEK: Exemplifikace v *Etymologickém slovníku jazyka staroslověnského***
Vít BOČEK: Exemplification in the *Etymological Dictionary of the Old Church Slavonic Language*
- 157 **Marta ŠIMEČKOVÁ: K funkčnímu rozpětí slovníkové exemplifikace (na příkladu *Slovníku nářečí českého jazyka*)**
Marta ŠIMEČKOVÁ: The functional scope of dictionary exemplification on the material of the *Dictionary of Czech Dialects*
- 174 **Miloslav SMATANA: Optimalizácia výberu nárečovej exemplifikácie v kontexte *Slovníka slovenských nářečí***
Miloslav SMATANA: Optimising the selection of dialectal exemplification in the context of the *Dictionary of Slovak Dialects*
- 198 **Gabriela MÚCSKOVÁ: Úloha dokladov a exemplifikácií pri tvorbe *Slovníka slovenských nářečí***
Gabriela MÚCSKOVÁ: The role of examples and exemplifications in compiling the *Dictionary of Slovak Dialects*
- 234 **Klára Buzássyová v lingvistike a v našich životoch (Alexandra Jarošová)**
Klára Buzássyová in linguistics and in our lives (Alexandra Jarošová)

ÚVODNÍ SLOVO EDITORŮ

Exemplifikace představuje jednu z klíčových, avšak (nejen) ve slovenském a českém kontextu dlouhodobě poněkud opomíjených složek slovníkového hesla. Přestože bývá někdy vnímána – laiky i některými lingvisty – pouze jako jakýsi doplněk výkladové části slovníkového hesla, její funkce jsou nenahraditelné a jdou dalece za pouhou ilustraci významu. Jazykové doklady, příklady užití či modelové kontexty zprostředkovávají informace o syntaktických, sémantických, pragmatických i sociokulturních vlastnostech lexikálních jednotek a podílejí se na utváření obrazu jazyka, který slovník svým uživatelům předkládá. Do exemplifikací se současně promítají metodologické přístupy lexikografických kolektivů, charakter zpracovávaného materiálu i širší společenské souvislosti.

V posledních desetiletích je exemplifikace v důsledku digitální revoluce tematizována v souvislosti s rozvojem korpusové lingvistiky, elektronických slovníků a uživatelsky orientované lexikografie. Rostoucí pozornost je věnována nejen výběru a formulaci příkladů, ale také otázce jejich reprezentativnosti, informační hodnoty a možného vlivu na postoje uživatelů.

Doklady či příklady se díky své klíčové úloze dostaly – na rozdíl od většiny ostatních slovníkových částí nebo témat spojených s tvorbou slovníků – i do umělecké literatury, a ještě v podobě svých předloh – excerpčních kartotéčních lístků – se svým způsobem ocitly v roli „hlavních postav“ literárních děl spojených s tvorbou *Oxfordského slovníku angličtiny* (*Oxford English Dictionary*). Tvorba lístků, abecedních kartoték a slovníkových hesel tvoří kostru románu Simona Winchestra *The Professor and the Madman* (*Profesor a blázen*), románu Pip Williamsově *The Dictionary of Lost Words* (*Slovník ztracených slov*), biografické knihy *Caught in the Web of Words* (*Uvěznění v síti slov*), kterou napsala Elisabeth Murrayová, vnučka hlavního editora Jamese Murrayho, nebo faktografické knihy *The Dictionary People: The Unsung Heroes Who Created the Oxford English Dictionary* (*Lidé za slovníkem: Neznámí hrdinové, kteří vytvořili Oxfordský slovník angličtiny*) od lingvistky Sarah Ogilvieové. Přestože se tato díla odehrávají v období konce 19. a začátku 20. století, jsou v mnohém dodnes aktuální a inspirativní nejen pro lexikografy. Kdybychom se i my ponořili do našich akademických archivů, starých zápisů či zpráv, nepochybně bychom také v případech českých a slovenských slovníků odhalili jejich příběhy, na jejichž začátku jsou malé lístky (např. formátu A6) natěsnané v úzkých krabičkách – a přesto odrážející život jazyka a jeho uživatelů v proměnách času a jazykovědy.

Předkládané tematické číslo *Jazykovedného časopisu* je věnováno exemplifikaci ve slovníku jakožto mnohohrstevnaté problematice. Jeho cílem je nabídnout pohled na exemplifikaci v různých typech slovníků z různých časových období a z odlišných metodologických perspektiv. Jednotlivé studie ukazují, že exemplifikace je komplexní složkou lexikografického popisu, jejíž podoba a funkce se proměňují

v závislosti na účelu slovníku, povaze jazykového materiálu i potřebách jeho uživatelů.

Tematické číslo obsahuje jedenáct příspěvků od autorů, kteří se aktivně podílejí na různých lexikografických dílech v **Jazykovedném ústavu Ľudovíta Štúra SAV** a v **Ústavu pro jazyk český AV ČR**. Úvodní studie jsou zaměřeny na obecné zásady exemplifikace ve výkladovém slovníku a na vztah mezi výkladem významu a exemplifikací. Autorky první z nich, **Nicol Janočková**, **Jana Hašanová** a **Bronislava Chocholová**, systematicky shrnují funkce, zdroje, formy a principy uvádění příkladů ve *Slovníku súčasného slovenského jazyka*. **Lucia Miháliková** pak na materiálu distributivních sloves ukazuje komplementární vztah mezi výkladovou a exemplifikační zónou hesla a demonstruje, jak se prostřednictvím exemplifikace konkretizuje a zpřesňuje lexikografický popis významu. **Ivana Šrámeková** ve studii věnované číslovkám dokládá, jak exemplifikace přispívá k zachycení ortografických, gramatických a stylových aspektů této slovnědruhové kategorie a jak reflektuje současnou kodifikaci. **Natália Kolenčíková** zachycuje v posledním příspěvku tohoto okruhu problematiku ustálených spojení prezentovaných v exemplifikačních zónách slovníkového hesla a změny v metodologických přístupech ke zpracování těchto jednotek.

Významnou tematickou linii představují studie věnované společenskému rozměru exemplifikace. Otázku společenské odpovědnosti slovníků rozvíjí příspěvek **Martina Šemelíka** a **Michaely Liškové**, který se soustředí zejména na rozhodovací procesy spojené s výběrem exemplifikace a na hledání rovnováhy mezi věrností jazykovému úzu a citlivostí vůči potenciálně diskriminačním obsahům ve vybraných českých slovnících. **Martina Ivanová** a **Mateusz Bednarczyk** v analýze jazykového obrazu muže a ženy ve slovenských výkladových slovnících ukazují, jak se v dokladových zónách odrážejí a reprodukují genderové stereotypy.

Historické perspektivě jsou věnovány dva příspěvky. Studie o exemplifikaci ve výkladových slovnících staré češtiny od **Štěpána Šimka** a **Ireny Fukové** sleduje proměny dokladové složky od Gebauerova *Slovníku staročeského* po současný *Elektronický slovník staré češtiny* a přibližuje, jak se mění představy o reprezentativnosti, rozsahu a funkcích dokladového materiálu. Studie **Víta Bočka** věnovaná *Etymologickému slovníku jazyka staroslověnského* analyzuje specifické postavení dokladů a exemplifikace v etymologickém slovníku a ukazuje, že jejich role výrazně přesahuje pouhé ilustrování významu.

Exemplifikaci v nářečních slovnících jsou věnovány tři příspěvky. Příspěvek **Marty Šimečkové** založený na materiálu *Slovníku nářečí českého jazyka* si všímá mimořádně širokého funkčního rozpětí exemplifikace v nářeční lexikografii, od dokumentace významu přes zachycení hláskové a morfologické variantnosti lexikálních jednotek až po zprostředkování kulturněhistorických souvislostí. Částečně podobná problematika se objevuje také v příspěvcích týkajících se tvorby *Slovníku slovenských nářečí* s tím, že první z nich, od **Miloslava Smatany**, se snaží teoreticky konstruovat kritéria a vlastnosti optimální nářeční exemplifikace, zatímco **Gabriela**

Múcsková v druhém příspěvku poukazuje na reálné možnosti materiálových zdrojů nářečních slovníků a objasňuje příčiny uvádění i takových příkladů, které splňují kritéria dobrých exemplifikací jen částečně.

Vážíme si pečlivého posouzení textů oběma anonymními recenzenty a děkujeme jim za erudované připomínky, které přispěly ke zkvalitnění obsahu příspěvků.

Věříme, že soubor studií přispěje k hlubšímu porozumění funkcím a možnostem exemplifikace ve slovníku, otevře nové otázky pro další metalexikografický výzkum či podnítí diskusi o tom, jakým způsobem slovníky zprostředkovávají jazykovou i společenskou realitu. Doufáme zároveň, že tematické číslo bude inspirativní nejen pro praktikující lexikografy, ale i pro širší okruh čtenářů z řad jazykovědné obce.

*Michaela Lišková
Gabriela Múcsková
Martin Šemelík
Marta Šimečková*

VŠEOBECNÉ A ŠPECIFICKÉ ZÁSADY A PROBLÉMY (NE)UVÁDZANIA EXEMPLIFIKÁCIE V *SLOVNÍKU SÚČASNÉHO SLOVENSKEHO JAZYKA*¹

NICOL JANOČKOVÁ

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava, Slovensko
<https://orcid.org/0009-0004-3668-2733>

JANA HAŠANOVÁ

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava, Slovensko
<https://orcid.org/0009-0002-6474-3375>

BRONISLAVA CHOCHOLOVÁ

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava, Slovensko
<https://orcid.org/0009-0007-4354-9721>

JANOČKOVÁ, Nicol – HAŠANOVÁ, Jana – CHOCHOLOVÁ, Bronislava: General and specific principles and problems of (non)inclusion of exemplification in the *Dictionary of the Contemporary Slovak Language*. Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics), 2026, Vol. 77, No 1, pp. 8–39.

Abstract: The paper deals with an important part of a lexicographical entry – exemplification (the way of presenting examples), especially in monolingual dictionaries, and one of the frequent topics of discussion in (meta)lexicography. The authors argue that this zone of the dictionary entry complements the definition – it testifies to the existence of the entry word, or rather its meaning(s) and shows its grammatical and stylistic-pragmatic properties. In addition, it can also convey various encyclopaedic or cultural information. In the study, the authors focus on various aspects associated with exemplification in a monolingual dictionary. Both theoretical tools and practical solutions are derived from a specific lexicographic output, namely the *Dictionary of the Contemporary Slovak Language*, the first four volumes of which have already been published (*Slovník súčasného slovenského jazyka* A–G, 2006; H–L, 2011; M–N, 2015; O–Pn, 2021), and from the manuscript of the 5th volume (Po–Pr). If necessary, they also discuss different ways of introducing exemplification in other works, e.g., in the Slovak context, in the *Dictionary of the Slovak Language* (*Slovník slovenského jazyka*, 1959–1968) or the *Concise Dictionary of the Slovak Language* (*Krátky slovník slovenského jazyka*, 2003), or in foreign dictionaries, since the philosophy and methodology of introducing examples is often part of the lexicographic concept of each lexicographical work.

Keywords: monolingual dictionary, dictionary entry, exemplification, Slovak language

¹ Štúdiá bola vypracovaná v rámci riešenia projektu VEGA č. 2/0027/25 *Slovník súčasného slovenského jazyka – 8. etapa (koncipovanie a redigovanie slovníkových hesiel a s tým spojený lexikologicko-gramatický a korpusový výskum)*.

Ďakujeme recenzentom štúdie za všetky pripomienky, ktoré pomohli zlepšiť výslednú podobu textu.

„Výklad významu bez ilustrácie jazykovým materiálom by bol abstraktnou schémou, pre mnohých používateľov slovníka ťažko pochopiteľnou.“

(Peciar 1960, s. 114)

1. ÚVOD

V štúdií sa zameriavame na rôzne aspekty spojené s exemplifikáciou vo výkladovom slovníku, pričom teoretické inštrumentárium aj praktické riešenia budeme aplikovať na konkrétnom lexikografickom výstupe, a to na *Slovníku súčasného slovenského jazyka*, ktorého prvé štyri zväzky už vyšli (A – G, 2006; H – L, 2011; M – N, 2015; O – Pn, 2021; ďalej SSSJ) a na rukopise 5. zväzku (Po – Pr). V prípade potreby sa pristavíme pri odlišných spôsoboch uvádzania exemplifikácie aj v iných dielach, v slovenskom kontexte napr. v *Slovníku slovenského jazyka* (1959 – 1968; ďalej SSJ) či *Krátkom slovníku slovenského jazyka* (2003; ďalej KSSJ), alebo v zahraničných slovníkoch, keďže filozofia a metodika uvádzania príkladov býva súčasťou lexikografickej koncepcie každého takéhoto diela.

Jednojazyčný, výkladový slovník ako istý typ textového komunikátu sa na základe svojich funkcií² zapája do špecifickej verbálnej interakcie. Aby táto verbálna interakcia bola úspešná, teda splnila svoj komunikačný zámer, je dôležité, aby výstavba textového komunikátu spĺňala požiadavky kladené na konkrétny text. Na úvod sa preto pristavíme pri makrokompozícii slovníkového hesla, konkrétne pri využití druhu slohového postupu (Mistrík 1985) alebo textovej makrostratégie v terminológii interaktívnej štylistiky (Slančová 2012).

Ako uvádza D. Slančová (2012), pri výklade pojmu *slohový postup/textová makrostratégia* sa dôraz kládol na tému a funkciu (komunikačný zámer) textu. Autorka v tejto súvislosti vychádza z intencionality a efektivity ľudskej interakcie a komunikácie. V snahe dosiahnuť textom konkrétny komunikačný zámer si autor pri výstavbe textu volí jeho textovú makrostratégiu. Makro- označuje, že dané rozhodovanie sa týka výstavby základnej, určujúcej textovej línie. Pod pojmom textová makrostratégia chápe autorka plánovanie výstavby textu ako celku, resp. jeho časti uskuutočňované so zreteľom na pragmatický cieľ komunikačnej, resp. interakčnej aktivity (Slančová 2012, s. 118 – 119). Pri charakterizácii textových makrostratégií (informačná, deskriptívna, naratívna, explikatívna) si autorka pomáha kombináciami piatich dvojíc dištinktívnych príznakov, ktoré vyčlenil J. Mistrík pri definovaní štyroch druhov slohových postupov (informačný, opisný, rozprávací a výkladový). Pre výkladový slovník sme v našej skoršej práci špecifikovali túto kombináciu príznakov³

² Východiská a zásady spracovania *Slovníka súčasného slovenského jazyka*. A – G (Jarošová – Buzássyová – Bosák 2006, s. 13) uvádzajú tieto funkcie: vedecko-poznávacía, informačná, normatívna, národno-reprezentatívna a kulturologická funkcia.

³ Tučným typom písma sú označené príznaky, ktoré vytvárajú konkrétnu textovú makrostratégiu vo výkladovom slovníku. Kurzívou sú označené príznaky, ktoré môžeme nájsť vo výkladovom slovníku popri opozičnej vlastnosti konkrétnej textovej makrostratégie.

(Janočková 2014 – tam aj bližší opis týchto príznakov použitý na lexikografický text):

kohéznosť – **inkohéznosť** textu,
(*explikatívnosť*) – **enumeratívnosť** v texte,
komutabilnosť – (*sukcesívnosť*) komponentov textu,
(*aktualizovanosť*) – **gnómickosť** textu,
subjektívnosť – **objektívnosť** v texte.

Nazdávame, že z kompozičného hľadiska – na základe toho, ako sa chápe spracúvaná realita a čo je komunikačným zámerom – môžeme vo výkladovom slovníku identifikovať tri zo štyroch textových makrostratégií: informačnú, deskriptívnu a explikatívnu (Janočková 2014). Prelínanie viacerých textových makrostratégií v jednom texte považujú viacerí autori za prirodzené, pričom jedna z nich býva dominantná.

Informačná textová stratégia sa využíva pri spracúvaní reality, ktorá sa vníma ako relatívne samostatný fakt, o ktorom je potrebné informovať. Pri slovníku je týmto faktom lexéma a lexika konkrétneho jazyka, komunikačným zámerom je informovať používateľov jazyka, ako, kde, kedy možno použiť lexému, ako s ňou pracovať či nepracovať, čo sa jej použitím dosiahne a pod.

Pri uplatnení **deskriptívnej textovej makrostratégie** sa realita komunikuje ako vlastnosť, o ktorej je potrebné vyvolať predstavu. Slovník prostredníctvom enumerácie faktov zo zvukovej, gramatickej, lexikálnej, štylistickej roviny o lexéme prezentuje jej vlastnosti buď priamo (napr. výslovnosť cudzích slov, ne/ohybnosť lexémy, funkčný kvalifikátor), alebo nepriamo (ne/uvedením slovesnej väzby vieme vydedukovať valenčný typ slovesa, uvedením zreteľnej koncovky v jeho gramatickom aparáte identifikovať konjugáčny typ a celkovú paradigmatu heslového slova alebo z prítomnosti zreteľnej koncovky 2. stupňa v gramatickom aparáte adjektíva vieme vyčítať jeho kvalifikačný význam a pod.), pričom tu ide o statický opis.

Explikatívna textová makrostratégia sa využíva pri spracúvaní reality chápanej ako vzťah (najčastejšie ako kauzálny vzťah – príčina a následok), ktorý je potrebné objasniť, vysvetliť. Vzťahovosť sa zakladá na myšlienkových operáciách, ako sú napr. indukcia, dedukcia, generalizácia, analógia, porovnanie (Slančová 2012, s. 127). Najmä vo výkladovom slovníku sa explikatívna textová stratégia uplatňuje hlavne pri výklade významu heslového slova prostredníctvom lexikálnej či slovo-tvornej perifrázy (v prípade synsémantik sa využíva funkčný výklad jednotky) pomocou metajazyka a v ukážke paradigmatických vzťahov synonymie a antonymie. Výklad lexikálneho významu, ako výsledok myšlienkových operácií (lexikografa – autora slovníkového hesla), vzniká vyabstrahovaním základných sémantických príznakov lexikálnej jednotky (*genus proximum* a *differentia specifica*) z existujúcich konkrétnych použití lexémy v kontexte, pričom výber z týchto kontextov sa následne uvádza v exemplifikačnej zóne. O exemplifikačnej zóne tak možno povedať, že

doplňa, potvrdzuje výklad a je s ním v komplementárnom vzťahu (o korelácii medzi výkladom významu a exemplifikáciou porov. príspevok L. Mihálikovej v tomto čísle). Exemplifikáciu možno považovať aj za istý druh argumentu, ktorý ilustruje existenciu a kolokácie heslového slova. V prípade slovotvorne motivovaných lexikálnych jednotiek výklad ich slovotvorného významu odráža motivačný vzťah medzi motivujúcim a motivovaným (heslovým) slovom, čím sa objasňuje motivácia ich pôvodu – prečo sa daná jednotka X označuje tak, ako sa označuje (porov. princíp slovotvornej motivácie u J. Furdíka 2008). Ak je súčasťou heslovej state aj zóna prihniedzovaných slov (napr. deminutíva, augmentatíva, feminatíva pri substantívach alebo frekventatíva pri slovesách), tie zase reflektujú motivačný (príчинný) vzťah medzi heslovým slovom, tu už v pozícii motivujúceho slova na jednej strane, a motivovaným prihniedzovaným slovom na strane druhej.

2. EXEMPLIFIKÁCIA V ODBORNOM DISKURZE

Exemplifikácia (uvádzanie dokladov) je dôležitou súčasťou slovníkového hesla a jedným z predmetov diskusií v (meta)lexikografii (porov. Vachková 2014), keďže uvádzanie príkladov – materiálové zdroje, ako aj forma prezentácie a citovania príkladov – býva súčasťou lexikografickej koncepcie. K otázkam súvisiacim s materiálovými zdrojmi patrí napr. ich časové rozpätie, excerpceia v klasickej lístkovej kartotéke, pôvodná či prekladová tvorba, žáner, lexikograficky utvorené či korpusové doklady, spôsob zápisu, umiestnenia v hesle, počet, a teda vyváženosť príkladov v hesle a pod. Prítomnosť exemplifikácie sa spája skôr s jednojazyčnými výkladovými alebo prekladovými slovníkmi (pravda, asi bude rozdiel v uvádzaní exemplifikácie v týchto dvoch typoch slovníkov vzhľadom na to, že prekladový ekvivalent v prekladovom slovníku nezodpovedá rozvrhnutiu významovej štruktúry vo výkladovom slovníku), nebýva typická napr. v terminologických slovníkoch, kde je dôležité podať vedecky korektnú definíciu pojmu, terminologickej jednotky (Zgusta et al. 1971). L. Zgusta et al. hovoria, že príklady ilustrujú to, čo je uvedené v ďalších častiach heslovej state, najmä vo výklade. Nejde o opakovanie výkladu, pretože príklady sú konkrétnejšie ako výklady významu. V tomto možno vidieť práve spomínaný vzťah komplementárnosti medzi výkladom významu a príkladom.

Medzi najčastejšie témy (meta)lexikografie týkajúce sa exemplifikácie sa zaraďujú: podstata exemplifikácie – čo je a čo nie je exemplifikácia; funkcie exemplifikácie v slovníku (Peciar 1960; Tichá 2001, 2012; Тищенко 2023); koncepcia exemplifikácie v konkrétnom lexikografickom diele (napr. *Akademický slovník současné češtiny*, Lišková – Procházková 2016; *Глумачний словник активного типу сучасної української мови*, Тищенко 2023); materiálové zdroje exemplifikácie – korpusové, kartotečné (Čermák 1999, 2013; Jarošová 2017); typy exemplifikácie (voľné, typické spojenia, citátové doklady – autorské, z periodík, príklady preneseného či ironického použitia hesla) a jej vyváženosť vo vzťahu k ostatným zónam heslovej state; výber

příkladov so zreteľom na adresáta a rozsah slovníka či úprava, skracovanie citátových dokladov – „dokladová kompetencia“ lexikografov (Vachková 2014); pedagogická hodnota lexikograficky vytvorených príkladov a korpusových (autentických) príkladov – hlavne v kontexte s výkladovými slovníkmi pre cudzincov učiacich sa napr. angličtinu ako cudzí jazyk – learners' dictionary (Laufer 1992; Minaeva 1992; Potter 1998); vzťah medzi výkladom a ne/prítomnosťou exemplifikácie a jej vplyv na produkčné schopnosti študentov učiacich sa cudzí jazyk (Nesi 1996); porozumenie vzťahu medzi významom slova a použitím slova v prototypickom syntagmatickom vzorci (porov. *corpus pattern analysis* u P. Hanksa 2004); sprostredkovanie jazykových, encyklopedických a kultúrnych informácií prostredníctvom exemplifikácie (Klosa 2016); jazykový obraz sveta či spoločensky citlivé témy v exemplifikácii (Tenorio 2000; Moon 2014; Ivanová 2019); softvérové spracovanie korpusových dokladov – nástroj GDEX (Good Dictionary Examples) slúžiaci na identifikáciu príkladov je časťou poloaautomatickej metódy *automatická extrakcia lexikálnych dát* (Kilgarriff – Hunsák – McAdam – Rundell – Rychlý 2008; Kosem 2017) a pod.

3. FUNKCIE EXEMPLIFIKÁCIE VO VÝKLADOVOM SLOVNÍKU

SSSJ vymedzuje úlohu exemplifikácie takto: „Uvádzaním dokladov sa potvrdzuje, konkretizuje a dopĺňa výklad heslového slova. V dokladoch sa premieta jeho syntagmatická potencialita, tak kategoriálna (spájateľnosť na úrovni slovného druhu), ako aj kolokačná (lexikálnosémantická). Súbor dokladov (exemplifikácia) sa uvádza za výkladom a jednotlivé doklady sa oddeľujú bodkočiarkou“ (Jarošová – Buzássyová – Bosák 2006, s. 39).

Z. Tichá (2001, 2012) na materiáli slovníka *Nová slova v češtině 1, 2 – Slovník neologismů* (1998, 2004) rozoberá najčastejšie funkcie exemplifikácie:

1. doloženie existencie nového slova/významu (napr. pri okazionalizmoch), dokreslenie výkladu významu lexémy vrátane jej významových odtienkov aj kontextových významov, prenesených použití významu, konotácií;

2. postihnutie gramatických vlastností lexémy (napr. nejednoznačné rodové zaradenie pri substantívach, rozličné syntaktické správanie lexém, kolokabilita, valencia, variantnosť);

3. ukážka, ako sa nové slovo používa, upozornenie na sféru, v ktorej sa neologizmus vyskytuje a pod., správanie, fungovanie jednotky v úze, komunikačno-pragmatické informácie;

4. aj doloženie synonym, antonym, kohyponým či encyklopedických prvkov patriacich danej jednotke.

Podľa I. Kosema (2017) vrátenie slov do kontextu je pre slovník žiaduce, keďže väčšina slovníkového obsahu je dekontextualizovaná. Autor rozlišuje dva aspekty exemplifikácie:

1. receptívny – príklady dopĺňujú výklad, musia obsahovať informácie súvisiace s významom, ktorý dokladujú – komplementárny charakter exemplifikácie,
2. produktívny – napomáhajú overovaniu syntaktických vzorcov, valencie, kolokácií a pod., čo pomôže používateľom pri písaní či hovorení (produkcii).

O. M. Tyščenko (Тищенко 2023) na materiáli pripravovaného *Výkladového slovníka aktívneho typu ukrajinského jazyka* (Тлумачний словник активного типу сучасної української мови) uvažuje o týchto funkciách príkladov:

1. živé príklady ukazujú správne používanie slov (sémantické aj formálne) pre jasnejšie odhalenie významu a syntaktických vzťahov,
2. potvrdzujú ich štylistickú charakteristiku a sféru použitia,
3. demonštrujú diachrónnu stabilitu – existenciu slova v istom období,
4. dopĺňajú heslá, keď sa napr. prostredníctvom prísloví a porekadiel ilustrujú také lexémy, ktoré nie sú súčasťou heslá,
5. v príkladoch sa uvádzajú aj menej časté varianty heslového slova, ktoré sa nedostali do heslá (napr. pri prefixe *від-* sú v rámci exemplifikácie aj príklady na *од-*),
6. dopĺňajú výklad, ale neduplikujú ho,
7. obsahujú dopĺňujúce informácie, ktoré nie sú vo výklade (funkciu, účel, miesto, časové okolnosti a pod.).

4. MATERIÁLOVÉ ZDROJE PRI EXEMPLIFIKÁCIÍ V SSSJ

F. Čermák (2013) do jednotlivých krokov prípravy slovníka zahŕňa:

1. voľbu zdrojov: primárnych materiálových pre exemplifikáciu aj sekundárnych pre overovanie faktografickej stránky významu hesiel,
2. voľbu typu slovníka, napr. prekladový, výkladový, veľký, stredný, synchronný, diachrónný, deskriptívny a pod.,
3. určenie cieľových používateľov slovníka,
4. syntagmatiku, použitie a kontext.

Po generovaní heslá slovníka je práca s materiálovými zdrojmi prvým a súčasne posledným krokom pri zostavovaní významovej štruktúry heslového slova. Materiálové zdroje rozhodujú napr. o rozvrhnutí poradia významov polysémického hesla (frekvencovanosť kolokácií je jedným z kritérií pri synchronnom prístupe, nie však pri etymologickom prístupe, ktorý nemusí odrážať súčasný stav) alebo pomáhajú vymedziť terminologickú či frazeologickú jednotku. Súhlasíme s F. Čermákom (2013, s. 142), že význam slova a použitie sú neoddeliteľné, lebo význam možno odvodiť len z doloženého použitia. Teda lexikálny význam bez podpory existencie reálnych dokladov je len fikcia, ktorá v lexikografickom opise neobstojí. Preto sa každý význam heslového slova v SSSJ musí ilustrovať minimálne jed-

ným dokladom. Slovník využíva širšiu škálu zdrojov vrátane korpusových dát. To umožňuje zachytiť aktuálny stav v používaní jednotlivých slov. Na porovnanie, SSJ (1959 – 1968) sa opieral o tradičnejšie zdroje, predovšetkým o excerpciu beletrie, ktorá prebiehala od r. 1943, neskôr po zastavení vydávania *Slovníka slovenského jazyka slovenského* (matičný slovník, red. A. Jánošík – E. Jóna 1946 – 1949) a reštrukturalizácii Matice slovenskej po r. 1949 sa slovníkové práce aj kartotéka tohto matičného slovníka presunuli do Jazykovedného ústavu SAVU⁴ (vtedajšia Slovenská akadémia vied a umení). KSSJ (2003) vychádzal z materiálu lístkovej lexikálnej kartotéky JÚLEŠ SAV aj z počítačového súboru textov z obdobia 90. rokov 20. stor., ale citátové doklady s menom pôvodcu neuvádza.

Pred autormi hesiel stojí úloha vybrať v rámci exemplifikácie správne a priliehavé príklady. Napriek neoceniteľnej pomoci korpusových dát a elektronických softvérov dôležitú úlohu stále zohráva jazykové povedomie a životné skúsenosti autorov a redaktorov, ktoré im pomáhajú zorientovať sa napr. v tom, či lexikálna jednotka spadá do súčasnosti, v ktorej slovník vzniká, či pomaly nezastaráva, príp. si ešte len hľadá miesto v slovnej zásobe slovenčiny.

Ako primárne materiálové zdroje SSSJ slúžia:

1. lístková lexikálna kartotéka JÚLEŠ SAV,
2. prim⁵ – hlavný korpus Slovenského národného korpusu (v súčasnosti 1,69 mld. textových slov; ďalej hlavný korpus SNK),
3. interný korpus Omnia Slovaca⁶ zahŕňajúci prim – hlavný korpus SNK, špecializované a webové korpusy (v súčasnosti 6,6 mld. textových slov),
4. interný korpus Omnia Slovaca Aequilibrata⁷ (vyvážená podmnožina korpusu Omnia Slovaca; v súčasnosti 647 mil. textových slov).

Vypracúvanie koncepcie SSSJ iniciovala na začiatku 90. rokov 20. stor. K. Buzássyová. Prácam na slovníku nepredchádzal zber jazykových dát, ale sa využívali existujúce zdroje, ktoré predtým slúžili pri tvorbe *Slovníka slovenského jazyka* (6 zv., 1959 – 1968), KSSJ (1. vyd. 1987) a *Dynamiky slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* (Horecký – Buzássyová – Bosák a kol. 1989) – a to lístková kartotéka z ob-

⁴ Bližšie porov. Balážová – Chocholová – Janočková – Kolenčíková – Miháliková (2022).

⁵ Pri koncipovaní jednotlivých zväzkov SSSJ sa využívala vždy aktuálna verzia hlavného korpusu SNK prim, dostupná v čase začatia koncipovania toho-ktorého zväzku, konkrétne tieto verzie: prim-2.1-public-all, prim-4.0-public-all, prim-6.0-public-all a prim-9.0-public-all.

⁶ Interný korpus Omnia Slovaca vznikol zlúčením korpusových dát z hlavného korpusu SNK prim a dát z webových korpusov a slúži potrebám pracovníkov JÚLEŠ SAV, v. v. i. Vždy po vytvorení novej verzie hlavného korpusu SNK prim vznikla so začiatkom koncipovania toho-ktorého zväzku aj nová, aktualizovaná verzia interného korpusu Omnia Slovaca (v súčasnosti sa využíva štvrtá verzia). Autorom korpusu Omnia Slovaca je V. Benko, najnovšia verzia korpusu je z roku 2023.

⁷ Omnia Slovaca V Aequilibrata Beta (24.03), autorom uvedeného korpusu je V. Benko, najnovšia verzia korpusu je z roku 2024.

dobia 1950 – 1968⁸ a z obdobia od 70. rokov po začiatok 90. rokov 20. stor. (porov. Jarošová 2017).

Lístkovú kartotéku pre SSSJ tvoria excerpty textov z obdobia od r. 1953⁹ po začiatok 90. rokov 20. stor. Od polovice 90. rokov 20. stor. sa pripravoval interný korpus textov periodík pre potreby 1. zväzku SSSJ (A – G 2006). Od r. 2002 sa začal budovať Slovenský národný korpus, ktorý obsahuje elektronické texty od r. 1955 a využíva sa dodnes vrátane webových korpusov.

V súčasnosti autorsko-redaktorský kolektív SSSJ pracuje s interným korpusom Omnia Slovaca IV Maior Beta (23.01), ktorý zahŕňa hlavný korpus SNK, verziu prim-9.0 (obsahuje 74 % publicistických, 16 % umeleckých, 9,2 % odborných a 0,9 % iných textov) a webové korpusy. Na vyhľadávanie v korpusoch sa využíva programový nástroj Sketch Engine (spoločnosti Lexical Computing CZ s.r.o.), ktorý vytvára tvarový a kolokačný profil hľadanej lexémy.

Pri vypracúvaní heslovej state pomáha tiež korpusový lexikografický portál *LexiCorp* (Benko 2019) s podporou NoSketch Engine, ktorý je určený na vyhľadávanie a verifikáciu v rozličných slovenských lexikografických dielach.

5. KORPUSOVÉ A LEXIKOGRAFICKY VYTVORENÉ DOKLADY A SPÔSOB CITOVANIA V SSSJ

Jednou z diskutovaných tém pri exemplifikácii je aj otázka dobrého slovníkového príkladu¹⁰ a autenticity slovníkových príkladov, t. j. či akceptovať príklady vytvorené samotným lexikografom alebo uvádzať iba príklady z textových korpusov.

Š. Peciar (1960) zdôrazňuje pri tvorbe heslových statí najmä využívanie starostlivo vybraných typických voľných spojení, kde sa prijímateľ môže oprieť o svoju vlastnú jazykovú skúsenosť. Zamýšľa sa aj nad úlohou citátových dokladov v jednotlivých typoch slovníkov. Dokladovanie hesiel presnými citáciami s uvedením citovaných autorov má podľa neho svoje opodstatnenie skôr pri lexikografic-

⁸ Staršia kartotéka z obdobia 1936 – 1949, doplnená o kartotéku Matice slovenskej z r. 1936 – 1946, slúžila pre potreby prípravy *Slovníka spisovného jazyka slovenského* (matičný slovník; red. A. Jánošík – E. Jóna), ktorý vychádzal v r. 1946 – 1949 vo forme zošitov, pričom takto vyšiel len 1. diel (A – J). Vydávanie ďalších dielov tohto slovníka bolo zastavené z politických dôvodov. Bližšie porov. Balážová – Chocholová – Janočková – Kolenčíková – Miháliková (2022).

⁹ Keďže v r. 1953 došlo v slovenčine k výraznej pravopisnej reforme, ktorú reflektujú *Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným a gramatickým slovníkom* (Peciar a kol. 1953).

¹⁰ M. Lišková (2017) v súvislosti s prípravou *Akademického slovníka súčasnej češtiny* dopĺňa, že v literatúre sa niekedy rozlišujú pojmy *příklad* a *doklad* („Beispiel“ – „Beleg“). Za *příklady* sa považujú typické dvojice slov, skrátené a inak upravené úseky textu (tu nie je úplne jasné, či sem patria aj upravené citátové vety). Výrazom *doklady* sa označujú citátové vety. Teda hyperonymum *příklad* = *příklady* + *doklady*. V našej štúdiu používame pojmy *příklad*, *doklad*, *exemplifikácia*, príp. *ilustrácia významu* ako synonymá.

kom spracovaní slovnej zásoby starších vývinových období a pri historických slovníkoch, kde citátové doklady plnia dokumentačnú funkciu a slúžia ako pramenný materiál pre poznanie dejín jazyka.

Podľa I. Kosema (2017) dobrý príklad by mal byť:

1. prirodzený – taký, ktorý by sme očakávali pri skutočnom používaní jazyka,
2. autentický – zabezpečujú ho korpusové príklady,
3. typický – má prezentovať typické použitie slova v kontexte, syntaxi, frazeológii,
4. informačný – potvrdzuje informácie vyplývajúce z výkladu významu,
5. zrozumiteľný – výber príkladov bez zložitej syntaxe, bez zriedkavých slov, dôležité sú aj počet, dĺžka, forma príkladov.

Z hľadiska autenticity sa rozlišujú štyri typy príkladov (Herbst – Klotz 2003, citované podľa Lišková 2017):

1. vytvorené autorom hesla,
2. vytvorené podľa korpusového materiálu,
3. príklady prevzaté z korpusu, príp. skrátené, modifikované,
4. plne prevzaté z korpusu z rôznych zdrojov.

Vzhľadom na to, že SSSJ sa radí medzi slovníky koncipované na korpusovom základe, pri výbere citátových dokladov sa riadi tretím a štvrtým prístupom. Citátové doklady sa uvádzajú len z pôvodnej slovenskej tvorby a slovenských periodík a demonštrujú skôr kreatívne, menej bežné použitie heslového slova, príp. obrazné použitie – za skratkou pren. alebo pren. expr. Preklady sa necitujú, pretože môžu skresľovať reálne, prirodzené použitie lexémy z lexikálneho, kolokačného alebo stylistického hľadiska. Výber a prípadnú úpravu dokladov zabezpečuje v prvej fáze autor, v ďalšej fáze interná a vedecká redakcia potvrdí tento výber alebo navrhne doplnenie, vypustenie či modifikáciu dokladu. Napokon v záverečnej fáze počas editačných prác, keď sa zjednocujú a upravujú väčšie lexikálno-sémantické skupiny, uzavrie použitie dokladov editor¹¹, keďže je hlbšie ponorený do typových hesiel a zároveň má väčší odstup. Zjednocovacie úpravy v exemplifikačnej zóne hesla sa môžu týkať napr. úpravy počtu dokladov, redukcie jednotypových spojení, odstránenia netypických spojení, dopĺňania spojení v heslách bez dokladov alebo v heslách, v ktorých bol len citátový doklad, úpravy poradia jednotlivých spojení podľa koncepcie, skracovania dlhých dokladov, nahradzovania dokladov z jedného zdroja dokladmi z viacerých zdrojov, redukcie dokladov od „nereprezentatívnych“ autorov,

¹¹ Na rozdiel od doteraz spracovaných významov slova *editor* v SSJ (1959), KSSJ (2003) či SSSJ (A – G 2006) chápeme pojem *editor* širšie, presnejšie ide o redaktora alebo redaktorský kolektív, ktorý edituje, redaktorsky upravuje a zjednocuje text slovníkových hesiel pred zadaním slovníka do tlače a zároveň vykonáva jazykovú úpravu textu (podľa interného materiálu JÚLŠ SAV, ktorý pripravila A. Jarošová).

odstraňovania dokladov, ktoré nepochádzali zo slovenskej spisby (preklady) a pod. (podľa Balážová 2008).

V princípe sa vyberajú také citátové doklady, ktoré možno použiť vo forme celej vety či súvetia bez toho, aby sa upravovali skracovaním. Keď však túto podmienku nemožno splniť, naznačí sa, že citátový doklad nie je použitý celý, a to tak, že sa vypustený text označí tromi bodkami v hranatých zátvorkách [...]:

a) Ak sa vypustí časť vety alebo súvetia na konci vetného celku, za tromi bodkami v hranatých zátvorkách sa uvedie aj interpunkčné znamienko, ktoré je v citovanej vete: *Musel pozerat' na tetu Zuzku, nedalo sa nič urobiť, veľmi opeknela, ba až skrásnela [...]*. [D. Dušek]

b) Ak sa vypustí časť vety alebo súvetia na začiatku vetného celku, za tromi bodkami v hranatých zátvorkách na začiatku sa pokračuje po medzere citovaným textom: [...] *zlákla sa hada, ktorý sa okolo nej začal ovíjať, kým spala*. [KN 2009]

c) Ak sa vypustí časť vety alebo súvetia v strede vetného celku, tri bodky v hranatých zátvorkách sa uvedú na mieste, kde sa vynecháva časť citovanej vety, a z každej strany sa vyčlení medzerou: *Keď sa mu po mnohých pokusoch nepodarilo zamestnať [...] – všade ho odbíjali „vysokým“ vekom – rozhodol sa začať predávať Nota bene*. [NB 2005]

d) Ak sa vypustí časť vety alebo súvetia na začiatku aj na konci vetného celku (výsek), tri bodky v hranatých zátvorkách sa neuvádzajú, citovaná časť vety ostane s malým začiatočným písmenom bez interpunkcie na konci výseku: *zlomyselné pichance narážok o ženskom podiele vo výskume* [V. Handzová]

6. ENCYKLOPEDICKÉ A KULTUROLOGICKÉ INFORMÁCIE V EXEMPLIFIKÁCH SSSJ

Každý slovník vo všeobecnosti sa popri svojej základnej úlohe, ktorou je vedecký opis lexikálnych jednotiek (jazykové informácie), snaží naplňať aj isté mimojazykové funkcie. SSSJ má vo svojom zámere naplňať vedecko-poznávaciu, informačnú, normatívnu, národnoreprezentatívnu aj kulturologickú funkciu (Jarošová – Buzássyová – Bosák 2006, s. 13). Národnoreprezentatívnu a kulturologickú funkciu realizuje slovník prostredníctvom implementácie encyklopedických či kulturologických informácií, ktorých miera uvádzania závisí od rozsahu slovníka (slovník malého typu musí encyklopedické informácie vzhľadom na svoj obmedzený rozsah selektovať výraznejšie v porovnaní so slovníkom stredného alebo veľkého typu) a prijatej slovníkovej koncepcie. Keďže SSSJ predstavuje veľký typ¹² všeobecného výkladového slovníka, poskytuje istý priestor aj pre encyklopedické či kulturologické informácie. Encyklopedické prvky v SSSJ zahŕňajú rozličné detailnejšie údaje či vysvetlenia (napr. o prostredí, v ktorom sa vyskytuje nejaký živočích či rastlina),

¹² Podľa posledných štatistických odhadov sa počíta s desiatimi zväzkami.

prítom ich možno identifikovať na troch miestach – vo výklade (porov. heslo *panama*²), v exemplifikácii (heslá *Paríž*, *novembrový*) či v zaradení samostatného slovného spojenia z dôvodu jeho širšieho kultúrno-spoločenského významu (*Bienále ilustrácií Bratislava* v rámci hesla *bienále*):

panama² neskl. príd. ⟨VM⟩ iba v spojení *panama klobúk* textil. ► nízky letný klobúk vyrobený z vlákien listia paliem rastúcich v Južnej Amerike, panamský klobúk (podľa stredoamerického štátu Panama, resp. podľa prielavu v Paname, pri ktorého otvorení sa stali známymi): *jemnučký biely p. klobúk; mal oblečený krásny oblek, na hlave p. klobúk*

Paríž -ža m. ► hlavné mesto Francúzska: *zájazd do Paríža; prechádzky po Paríži, (nočným) Parížom; absolvovať študijný pobyt v Paríži; Eiffelova veža je známym symbolom Paríža* ► **Parížan** -na pl. N -nia m.; **Parížanka** -ky -niek ž.

novembrový -vá -vé príd. 1. ► súvisiaci s novembrom, jedenástym mesiacom v roku; charakteristický pre november: *prvý, posledný n. deň; hmlisté, sychravé novembrové ráno; chladné novembrové počasie*

2. ► odohrávajúci sa, uskutočnený v novembri: *n. prieskum verejnej mienky; novembrové číslo časopisu; novembrové prezidentské voľby; naši zápasníci sa kvalifikovali na novembrové majstrovstvá sveta; novembrové udalosti, zmeny spoločenské zmeny v r. 1989 v Československu*

bienále neskl. s. ⟨lat.⟩ ► medzinárodná výstava umeleckej tvorby konaná každé dva roky: *b. ilustrácií, architektúry, detskej literatúry; účasť na b.; laureátky medzinárodného b. drevorezu* [Pd 1995]; *položiť základný kameň b. festivalu komornej hudby* [LT 1998] □ *Bienále ilustrácií Bratislava* medzinárodná súťažná prehliadka originálov ilustrácií detských kníh konaná od roku 1967 každé dva roky v Bratislave, skr. *BIB*

Rovnako ako vo výklade, aj v prípade dokladovej časti heslového slova sa nazdávame, že istá miera encyklopedickosti či kulturologických, spoločenských informácií môže byť užitočná. Niektorí autori však zastávajú iný názor, napr. v ponímaní F. Čermáka (2012, s. 79) všetky príklady by mali sémanticky a funkčne zodpovedať uvedeným definíciám (t. j. výkladu) a nemali by nahrádzať tie časti, ktoré sa vo výklade nespomínajú. M. Vachková (2014) konštatuje, že žiadna súčasť lexikografického diela (heslár, štruktúra, metajazykový aparát a pod.) nie je sebestačná, teda sa vzájomne dopĺňajú.

A. Klosa (2016) rozdeľuje slovníky z hľadiska množstva encyklopedických informácií na slovníky: 1. čisto lingvistické, 2. s istými encyklopedickými črtami, 3. encyklopedické a 4. encyklopédie (špecializované slovníky). Dodáva, že hranice medzi týmito jednotlivými typmi nie sú vždy jasne vymedzené, bežná je skôr istá hybridnosť. SSSJ možno z tohto hľadiska zaradiť do druhej skupiny slovníkov. K. Buzássyová (2001, s. 21) pri predstavovaní koncepcie SSSJ rovnako hovorí: „Ambíciou autoriek SSSJ je prehĺbiť aj kultúrnoreprezentatívnu, resp. kulturologickú dimenziu slovníka aj tým, že napr. výklad významu vzťahových a vzťahovo-kvalifikačných adjektív odvodených od názvov rozličných lokalít sa ozrejmuje i dokladmi, ktoré majú istú kultúrno-informačnú hodnotu. Čerpajú sa z rozličných publikácií vrátane turistických sprievodcov a etnografických monografií, encyklopedických príručiek a pod.“

demänovský -ká -ké príd.: geogr. *Demänovská dolina* ► národná prírodná rezervácia v Nízkych Tatrách; *Demänovská ľadová jaskyňa*, *Demänovská jaskyňa Slobody* ► národné prírodné pamiatky; *D. kras* ► povrchové a podzemné útvary Demänovskej doliny vznikajúce pôsobením povrchových vôd na vápence a dolomity

Demänovka -ky -viek ž. geogr. ► ľavostranný prítok rieky Váh prameniaci pod Chopkom v Nízkych Tatrách a pretekajúci Demänovskými jaskyňami: *podzemné vody Demänovky*; *ponory Demänovky*; *vyvieračka Demänovky*

demänovka -ky -viek ž. ⟨U⟩ ► slovenský bylinný likér horkosladkej chuti (podľa obchodnej značky): *ponúkať*, *ponalievat' hosťom demänovku*

7. ŠTRUKTÚRA HESLOVEJ STATE V SSSJ

Keďže heslová stat' je jedným z určujúcich faktorov pri exemplifikácii a tvorbe slovníka vôbec, v nasledujúcej časti prejdeme od rozdelenia heslovej state na jednotlivé zóny ku konkrétnym príkladom uvádzania exemplifikácie pri jednotlivých slov-ných druhoch.

Kompozične je heslová stat' v SSSJ rozdelená do niekoľkých zón:

1. zóna záhlavia:

- heslo, príp. jeho variant/y,
- výslovnosť (pri cudzích a niektorých domácich slovách),
- gramatický aparát hesla,
- pôvod,
- funkčný kvalifikátor (odborný, normatívno-štylistický) a údaj o väzbe (ak sa vzťahujú na všetky významy);

2. zóna výkladu s exemplifikáciou:

- funkčný kvalifikátor (odborný, normatívno-štylistický) a väzba pre konkrétny význam, príp. sémantizácia na priblíženie, spresnenie lexikálneho významu, výklad, príp. synonymá a opozitá;
- neodsadená exemplifikačná zóna:

a) voľné spojenia – frekventované typické, uzualizované spojenia, príp. kratšie vetné konštrukcie,

b) citátové doklady – autorské, z periodík,

c) doklady na prenesený význam – odporúča sa uvádzať citátové doklady;

- odsadená exemplifikačná zóna:

Ustálené spojenia – plnia úlohu ilustrácie výskytu slova, ale ide o exemplifikáciu sui generis, pretože súčasne predstavujú aj viacslovné lexikálne jednotky, resp. viacslovné lexémy:

A) uvádzajú sa v rámci konkrétného významu:

- a) terminologické spojenia (zool. *hýľ lesný* Pyrrhula pyrrhula; astron. *jadro galaxie* aktívny stred galaktického žiarenia; ekon. *jednotná daň z pridanej hodnoty* s jednou sadzbou pre všetky tovary a služby),

- b) viacslovné propriá (*Latinská Amerika* územie Mexika, Strednej a Južnej Ameriky, na ktorom sa používa španielčina a portugalčina; *Deň matiek* sviatok matiek pripadajúci na druhú májovú nedeľu v roku; *Kongregácia pre náuku viery* centrálna inštitúcia katolíckej cirkvi na ochranu cirkvi pred bludným učením),
 - c) lexikalizované spojenia (*morská choroba* žalúdočná nevoľnosť z kolísania lode na mori; *syndróm bieleho pláštá* pocity ako úzkosť a stres z prítomnosti lekára majú určitý vplyv na zvýšené hodnoty krvného tlaku; *mať niečo v pláne, na pláne; robiť si plán, plány* plánovať, chystať sa na niečo),
 - d) formuly (*všetko dobré* želanie; *lahni!* povel pri výcviku psa; *čím môžem poslúžiť?* zdvorilostná formula používaná pri obsluhovaní; *pokoj a bratská láska nech je medzi nami* (v rímskokatolíckej cirkvi) pozdrav sprevádzaný podaním si rúk veriacich pri svätej omši),
- B) uvádzajú sa na konci heslovej state za všetkými významami:
- a) prirovnania (*odhodíť niekoho ako handru* pohrdnúť niekým; *hlavička ako makovička* malá, pekne tvarovaná hlava; *krotký/tichý ako jahňa* (o človeku) veľmi mierny, pokojný),
 - b) frazémy (*fantázii sa medze nekladú* dovolené je vymýšľať si, tvoriť; *byť z lacného kraja* chcieť niečo kúpiť neprimerane lacno, skoro zadarmo; publ. *krajina vychádzajúceho slnka* Japonsko; *posledný mohykán* kto ostal ako jediný, osamotený predstaviteľ nejakého spoločenstva),
 - c) parémie (*iný kraj, iný mrav* krajiny sa odlišujú svojím spôsobom života, svojimi hodnotami; *veľa kuchárov presolí polievku* nie je dobre, ak jeden problém rieši priveľa ľudí; *Medardova kvapka štyridsať dní kvapka* od Medarda (8. júna) často príši, býva daždivo).

3. zóna prihniedzovaných a odkazových slov – hniezdujú sa vybrané typy derivátov (deminutíva, augmentatíva, prechýlené podoby heslových slov, hypokoristiká, obyvateľské mená, opakovacie slovesá a sekundárne predložky), pričom väčšina z nich (okrem obyvateľských mien a hypokoristík pri osobných menách) obsahuje exemplifikáciu.

Odsadené ustálené spojenia (body A – B) sa špeciálne neilustrujú (citátovým) dokladom, resp. neilustruje sa ich použitie v širšom kontexte, okrem minimálnych frazém:

grunt -tu pl. N -ty I -tmi m. (nem.) ...

■ fraz. *mať dobrý grunt* byť (telesne) zdravý; *od gruntu* al. *z gruntu* al. *do gruntu* od základu, celkom, úplne: *od gruntu zmeniť svoj život; postaviť z gruntu novú stanicu; všetko do gruntu zhorelo; začať od gruntu* od samého začiatku...

Pri slovách s obmedzenou/vymedzenou spätateľnosťou, resp. pri monokolokálnych slovách sa exemplifikácia spracúva za poznámkami iba v spojení/iba v spojeniach, obyč. v spojení/obyč. v spojeniach, vo fraz. spojení/vo fraz. spojeniach. Ide

o uvedenie heslového slova ako súčasti viacslovnej lexikálnej jednotky, preto sa nevykladá význam slova, lež význam celého spojenia, často frazémy:

bezletový -vá -vé príd. obyč. v spojeniach *bezletová zóna, bezletové pásmo* ► vymedzený priestor, v ktorom je obyč. z bezpečnostných al. vojenských dôvodov zakázaná letecká premávka

muk cit. iba vo fraz. spojení *ani muk* ► vyjadruje výzvu zachovať ticho al. mlčanlivosť, ani slovo, ani muknúť, nehovor(te), buď(te) ticho: *rodičom o tom doma ani m.!*; *mám pre babičku prekvapenie, ale o tom ani m.*; *Ani muk! – priložil si pravý prostredník na ústa.* [J. Beňo]; *Každý vie, že jej diplomovku píše ten redaktor, čo sa s ním vláči, a nikto ani muk.* [J. Sedlák] nikto nič nepovedal, nenamietal, každý mlčal

Niektoré terminologické spojenia nemožno priradiť k žiadnemu významu heslového slova, preto sa spracúvajú v samostatných významoch s výkladom a bez dokladovania spojenia v širšom, príp. citátovom kontexte:

objemový -vá -vé príd. 1. ...

5. poľnohosp. *objemové krmivo, objemové krmoviny* ► krmivo, krmoviny s vyšším obsahom vlákniny a s nižšou výživnou hodnotou a stráviteľnosťou (napr. seno, slama, plevy, siláž), ktorými sa vo väčšom objeme vykrmujú najmä prežúvavce a kone...

karentovaný -ná -né príd.: knih. *karentovaný časopis* ► vedecký časopis registrovaný a spracúvaný prestížnou bibliografickou službou ISI Current Contents

8. EXEMPLIFIKÁCIA V SSSJ PODĽA SLOVNÝCH DRUHOV

V nasledujúcej časti podrobnejšie priblížime, ako sa pristupuje k uvádzaniu dokladov pri jednotlivých slovných druhoch.

Substantíva

Z formálneho hľadiska sa substantívne heslo dokladá najprv krátkymi spojeniami so zhodným atribútom, spojeniami s nezhodným atribútom, predložkovými väzbami, potom spojeniami so slovesom, kde má substantívum funkciu subjektu, objektu alebo je súčasťou adverbálie:

noha nohy nôh ž. 1. ► jedna z končatín živých tvorov, pomocou ktorých sa pohybujú al. stoja; (u človeka) celá dolná končatina al. chodidlo: *ľudská, ženská, mužská, detská n.*; *pravá, ľavá n.*; *krátke, dlhé nohy*; *čaptavé nohy*; *bosé nohy*; *konská n.* ⚭ i terminologické spojenie; *predná, zadná n.* zvierat, *hmyzu*; *bocianie nohy* i pren. *dlhé a tenké*; *mať boľavé, opuchnuté nohy*; *zlomiť si nohu*; *prísť o nohu*; *má veľkú, malú nohu veľké, malé chodidlo*; *mačka má štyri nohy*; *na nohách mal (obuté) čižmy*; *nohy ju bolia*; *n. mi stípla, zdrevenela*; *nohy si necíti má ich boľavé, premrznuté, unavené*; *nohy mu ešte slúžia ešte vládze chodiť*; *má nohu v sadre*; *má amputovanú jednu nohu*; *kríva na jednu nohu*; *oprel sa o zdravú nohu...*

Priateľskosť, ústretovosť slovníka sa zvyšuje aj tým, že pri slovách, v ktorých bývajú v jazykovej praxi nejasnosti, pochybnosti a v ktorých sa vyskytujú časté chyby (v konkrétnom gramatickom tvare, vo väzbe a pod.), sa uvádzajú doklady, ktoré

používateľovi pomôžu v rozhodovaní (Zamborová 2005 – interný materiál JÚLŠ SAV k exemplifikácii v SSSJ), napr. pri substantívach:

pani G, D a L *panej* A *paniu* I *panou* pl. N *panie* G *paní* D *paniam* A *panie* L *paniach* I *paniami*, pred menom, titulom a pod. neskl. i pl. N *panie* ž. **1.** ► (zdvorilé) označenie al. oslovenie dospeléj osoby ženského pohlavia, žena: *vysoká, pekná, elegantná p.*; *vošla p. v klobúku; dostal list od jednej panej; uvoľniť miesto na sedenie staršej panej; tú paniu nepoznám; zoznámiť sa s veľmi milou panou...*

ochota -ty ž. (i k čomu; na čo; voči komu, voči čomu) ► prejav dobrej vôle s cieľom niekomu vyhovieť, pomôcť, vyjsť v ústrety; op. neochota: *veľká, nezištná o. urobiť niečo pre iných; o. na dialóg, na diskusiu; o. k ďalšej spolupráci; o. voči klientom, zákazníkom; oslabená o. voči záväzku manželstva...*

Prihniezdované heslá (okrem obyvateľských mien a hypokoristik pri osobných menách) sa exemplifikujú tiež, ale keďže väčšinou nemajú vlastný výklad, v prípade polysémického slova sa pred exemplifikáciou odkazuje na konkrétny význam heslového slova (porov. *muflónček, muflónik*):

muflón G a A -na m. <fr.> **1.** pl. N a A -ny ► párnokopytník strednej veľkosti z čeľade turovítých, so špirálovito zakrútenými rohmi samca, žijúci v Európe (pôvodom z Korziky a Sardínie), vysadený aj v Ázii a Amerike: *črieda muflónov; zvernica pre muflóny; chovať muflóny; samec muflóna sa nazýva baran; stopy patria muflónom; ochranári sa obávajú zníženia stavu kamzíkov; muflónov a srnčej zveri* □ zool. *muflón obyčajný* syn. *muflón lesný* Ovis musimon

2. pl. N -ni expr. zried. ► hlúpy al. nemotorný človek (obyč. v nadávkach); syn. truľo: *Je to vôbec možné? Ech, ty muflón, – bendžo mu nevládalo prehlušiť myšlienky, – bolo sa ti treba tešiť?* [M. Ďuričková]

► **muflónček, muflónik** G a A -ka pl. N a A -ky m. zdrob. k 1: v zoo majú prírastok – malého muflónika; V horárni sme podojili kravu, mlieko rozriedili a napojili muflónčeka. [R. Moric]; **muflónica** -ce -nic ž. ► samica muflóna: m. *vrhne začiatkom jari jedno až dve mláďatá*

Prihniezdované slová, na ktoré sa odkazuje znakom šípky, sa pre ich polysémickosť spracúvajú samostatne v osobitných heslových stadiách (porov. *loptička*):

lopta -ty *lôpt* ž. **1.** ► pružný guľatý al. vajcovitý predmet z kože, gumy, z umelohmotných al. iných materiálov, naplnený vzduchom al. nejakou hmotou, športová a hracia pomôcka: *basketbalová, futbalová, hádzanárska, volejbalová l.; nafukovacia l., plážová l. s náustkom na naplnenie vzduchom pomocou hustilky al. ústami; prepichnutá, vyfúčaná l.; veľký výber detských lôpt; hrať sa s loptou; kopnúť, vyhodiť loptu do výšky; odraziť, vykopnúť loptu z rohu bránky; prihrať loptu spoluhráčovi; trafiť loptou súpera*

2. šport. ► špecifický spôsob hodu, umiestnenia al. pohybu lopty počas hry: *centrovaná, rotovaná l.; stratená l. situácia, keď sa v dôsledku zlej prihrávky dostane k lopke súper; dať vysokú loptu; vypichnúť loptu; stratiť niekoľko lôpt zlým spracovaním prihrávky*

► zdrob. 7 **loptička, loptisko** -ka -tísk s., v sg. N a A i ž. zvel.: *veľké l.*

loptička -ky -čiek ž. **1.** zdrob. ► malá lopta: *gumená l.; dieťa sa hrá s loptičkou; budeme si hádzať loptičku; táhať loptičky z osudia; Posmievali sme sa mu, triafali sme doňho loptičkami z konskej srsti.* [K. Lászlavá]

2. ► malý guľatý predmet z pevného al. tvrdšieho materiálu, obyč. tvoriaci s raketou al. palicou základnú športovú výbavu pre niektoré športy a hry: *tenisová, golfová, stolnotenisová l.; zle odpálená l. skončila v sieti; trafiť palicou loptičku do jamky; hodiť kriketovou loptičkou dvadsať metrov*
3. šport. ► špecifický spôsob hodu, umiestnenia al. pohybu loptičky počas hry: *úvodná l. zápasu; presne mierené loptičky; rozhodnúť o spornej loptičke; tenistka pokazila počas zápasu len niekoľko loptičiek*

Viaceré skratky vystupujú vo vete ako plnohodnotné slovné druhy a vstupujú do syntaktických vzťahov. V zásade sa neexemplifikujú, okrem prípadov skratiek s uvedeným gramatickým rodом a pri skratkách, kde vznikajú pochybnosti (najmä interpunkčné, napr. pri skratkách titulov) a keď je skratka frekventovanejšia ako spojenie, z ktorého vznikla:

MDŽ [em dé žet] skr. i m. i s. ► Medzinárodný deň žien: *oslavovať MDŽ; aj MDŽ sa začal spoziatku ako oslava pracujúcich žien na ich pracoviskách; MDŽ bolo niekedy veľmi strojené*

OP skr. i m. admin. profes. ► občiansky preukaz, preukaz totožnosti: *platný, neplatný OP; číslo OP; overenie, fotokópia OP; vybaví si nový OP*

Adjektíva

Adjektívne heslové slovo má tvar N. sg. mužského rodu. Tvary ostatných rodov v N. sg. sú uvedené v záhlaví v podobe zreteľných koncoviek, kde je uvedený aj údaj o stupňovateľnosti adjektíva. V exemplifikácii sú však iné tvary adjektíva ako N. sg. mužského rodu vrátane 2. a 3. stupňa rozpísané. Pri supletívnom stupňovaní je zvlášť dôležité uviesť príklady:

lenivý -vá -vé 2. st. -vejší/-vší príd. 1. ► ktorý nerád pracuje, má nechúť k práci al. sa jej vyhýba; ktorý obľubuje pohodlie, darebný: *l. žiak; od prírody leniví ľudia; nebuď lenivá!; byť l. do roboty; zdvihni ten svoj l. zadok a pod' pomôcť; lenivšia časť skupiny; Sme leniví myslieť a ešte lenivejší konať.* [Anton Hlinka]...

dobrý -rá -ré 2. st. lepši príd. 1. ► (o veciach, o javoch) vyhovujúci istým kvalitám, spĺňajúci isté požiadavky, poriadny, hodnotný, vhodný: *d. obed; d. vzduch; dobrá voda, pôda, úroda; najlepšie sedadlá v autobuse, v divadle...*

Supletívny komparatív a superlatív sú spracované aj ako osobitné heslá, ale bez výkladu:

lepši -šia -šie príd. 1. 2. st. k ► **dobrý**: *lepšia kvalita; vidina lepšej budúcnosti; podať lepši výkon; nájsť si lepšiu prácu; hneď mám lepšiu náladu; voliť si lepšiu alternatívu; dostať sa do lepšej formy; prispieť k lepšej informovanosti občanov; mať l. prehľad; byť v lepšej pozícii; emigrovať s nádejou na l. život; dnešná situácia je už podstatne lepšia ako pred rokom; výsledok je oveľa lepši, ako sme očakávali; hľadané slovo je v texte pre lepšiu orientáciu farebne zvýraznené*
2. ► určený na slávnostnú príležitosť, sviatočný: *obliecť si lepšie šaty...*

najlepši príd. 3. st. k ► **dobrý**: *n. hráč, režisér; n. román, film roka; n. kúsok; najlepšia káva najchutnejšia; najlepšie služby v oblasti gastronómie; mať n. čas v behu; podať n. výkon; byť*

v najlepšej forme; dosahovať najlepšie výsledky; nemá práve najlepšie spôsoby správa sa nevhodne, netaktne; na univerzite sa zišiel tím najlepších odborníkov...

Snaha po ústretovosti voči používateľom sa uplatňuje aj tak, že sa uvedie v spojení aj tvar, pri ktorom často dochádza k chybám (neutrum *mamino náručie, rozprávanie*):

mamin -na -no príd. privil. ► vzťahujúci sa na mamu; patriaci, vlastný mame; pripravený mamou: *m. hlas, smiech; m. prísny pohľad; mamina rozžiarená tvár; mamino náručie; starí rodičia z maminej strany* z príbuzenskej vetvy mamy; *spomínať si na mamino rozprávanie, mamine slová...*

Adjektívne heslo nemožno dokladovať nejednoznačným príkladom, napr. kontextovým substantivizovaným adjektívom – dokladom typu *Bielozubí vstali a začali rátať*. [N. Tanská] neilustrujeme adjektívum *bielozubý*:

bielozubý -bá -bé príd. ► majúci žiarivo biele zuby: *b. spevák; krásna bielozubá modelka*

Pravda, v takýchto prípadoch treba rozlišovať medzi lexikalizovaným substantivizovaným adjektívom, ktoré sa spracuje homonymne (typ *drahý¹* príd. – *drahý²* m.), a substantivizovaným adjektívom, ktoré je len textovou záležitosťou (typ *Bielozubí vstali a začali rátať*):

drahý¹ -há -hé 2. st. -hší príd. 1. ► ktorý stojí veľa peňazí; op. lacný: *d. dar; drahé šaty; drahá dovolenka; drahá zábava; drahé cestovanie; d. materiál; drahá výroba; drahá volebná kampaň; drahé časy* obdobie drahoty; *d. obchod* s vysokými cenami; *drahá krajčírka* ktorá pýta veľa za svoju prácu; *to je veľmi drahé; Kožuch je drahá vec a ja nemám peniaze*. [K. Lazarová]; ekon. *drahé peniaze* peniaze v čase, keď sú úrokové miery vyššie než priemerná dlhodobá úroveň úrokovej miery...

drahý² -hého pl. N -hí m. ► (obyč. v dôvernom oslovení) kto je nám citovo veľmi blízky, ku ktorému máme vŕcný citový vzťah: *môj d.; moji drahí*; často i iron. *tvoj d. sa už vrátil?* manžel ► **drahá** -hej pl. N -hé G -hých ž.: *moja drahá; Predstav si, drahá, čo som si doma zabudla!* [M. Ruppeldt]

Adjektívum môže byť niekedy formálne vyjadrené aj skratkou:

ok¹, OK¹ [oukej i ó ká] skr. i príd. (angl.) v mennej časti prísudku al. v prívlastku hovor. ► majúci kladné, náležité vlastnosti, správny, dobrý: *článok je ok; služby hotela sú OK; cesta v pohode, nálada ok; je to ok kniha, ale pre náročnejších čitateľov odporúčam skôr inú; dnes bolo celkom OK počasie na výlet; Ak samostatne podnikáte a nie všetko je OK, hľadajte spôsoby, ako to napraviť, pretože inak sa na vás zosype kopa problémov*. [VNK 2003]

Zámená

Zámenné heslové slová sa morfológicky uvádzajú aj s bližším určením slovného druhu z hľadiska ich subkategoriálneho príznaku: osobné, prívlastňovacie, zvrtné, opytovacie, neurčité a vymedzovacie. V istých prípadoch aj s pridanou informá-

ciou o gramatickej podobe zámena, ktorá môže byť substantívna, adjektívna, príslovková alebo číslovková.

ja¹ G a A *mňa/ma* D *mne/mi* L *mne* I *mnou* krátke tvary *ma*, *mi* nepoužívajú sa pri dôraze, nemôžu stáť po predložke a na začiatku vety zám. osobné substantívne **1**. ► v dialógu aj monológovi hovoriaci ním odkazuje na samého seba: *ja som Anna; nehnevaj sa na mňa; príď ma pozrieť; ideme ku mne do môjho bytu; mne je to jedno; podaj mi ruku; hovorí sa o mne; pod' so mnou...*

mňa G a A (v postavení po predložke, na začiatku vety, pri dôraze) osobného zám. *ja* ↗ **ja**: *na mňa sa môžete spolať; choď tam miesto mňa; niečo sa okolo mňa deje; podľa mňa sa k sebe nehodia; chceli potrestať iba mňa; mňa sa nič nepýtaj!*

■ fraz. *pre mňa*, *za mňa* výraz ľahostajnosti, nezáujmu, nezáleží mi na tom; porov. i ↗ **ja**

ma A (v postavení bez dôrazu a bez predložky) osobného zám. *ja* ↗ **ja**: *nepýtaj sa ma; bolí ma hlava; upútala ma nádherná krajina*; porov. i ↗ **mňa**

môj¹ *moja moje* G mužský a stredný *môjho*, G ženský *mojej*, D mužský a stredný *môjmu*, D ženský *mojej*, A mužský živ. *môjho*, A mužský neživ. *môj*, A stredný *moje*, A ženský *moju*, L mužský a stredný *mojom*, L ženský *mojej*, I mužský a stredný *mojim*, I ženský *mojou*, pl. N mužský živ. *moji*, pl. N mužský neživ., stredný a ženský *moje*, pl. G *mojich*, pl. D *mojim*, pl. A mužský živ. *mojich*, pl. A mužský neživ., stredný a ženský *moje*, pl. L *mojich*, pl. I *mojimi* zám. privlastňovacie adjektívne **1**. ► odkazuje na privlastňovací vzťah hovoriaceho k osobe, zvieraťu al. veci (vlastníctvo, prináležanie, spoločenský vzťah – príbuzenský, zamestnanecký, citovo blízky), patriaci mne: *m. drahý muž, otec, syn; moja dcéra, mama; m. riaditeľ; m. dom, pes; moja škola; moje schopnosti; moje dieťa; moji blízki; moji predkovia, priatelia, spolužiaci; podľa môjho názoru; daj na moje slová!...*

inokade, inokadiaľ zám. vymedzovacie príslovkové ► odkazuje na smerovanie priebehu deja ako odlišné od pôvodného, očakávaného a pod., iným smerom, nie tade: *potok už tečie i.; cesta do mesta vedie i.; Ako tí ľudia vlastne chodia do roboty? Asi chodia inokade, asi naokolo cez dedinu.* [L. Feldek]; *Keď sa inokadiaľ nedá prejsť, musí sem ísť.* [J. Štiavnický]; *Väčšina magnátskych rodín prišla do Uhorska z inokadiaľ za služby preukázané kráľovi.* [I. Kusý]

V exemplifikácii sa dokladá aj použitie zám. vo vzťahnej funkcii:

kto *koho komu koho (o) kom s kým* zám. opytovacie substantívne **1**. ► uvádza otázku vzťahujúcu sa na osobu: *k. je to?; k. je tá žena, s ktorou si sa zhováral?; k. bol najlepší?; k. by mi vedel poradiť?; bez koho sa nezaobídeme?; komu ste to sľúbili?; na koho z nich sa môžem spolať?; o kom píš v novinách?; s kým si sa stretol?*

2. vo zvolacích vetách ► má citové zafarbenie: *aha, k. k nám ide!; ó, koho to tu vidím!; kto by si to bol pomyslel!*

3. vo vzťahnej funkcii ► uvádza vedľajšiu vetu podmetovú, predmetovú, prívlastkovú (i súvzťažne *ten – kto, kto – ten*): *čas ukáže, k. hovoril pravdu; ten, k. nič nerobí, nič nepokazí; štartovať môže každý, k. má záujem; bol som to ja, k. jej ponúkol pomoc; nespoliehaj sa na toho, koho dobre nepoznáš; si jediný, komu verím; Jediný, kto v noci vychádzal, boli sive vojnové potkany.* [J. Buzássy]

4. v spojení so slovesom *byť, nebyť* al. *mať, nemať* a s neurčitkom plnovýznamového slovesa ► odkazuje na možnosť al. nemožnosť realizovať daný dej vzhľadom na osobu: *má mu k. pomôcť; nebolo sa na koho obrátiť; majú sa komu posťažovať; nemal sa s kým poradiť*

5. ako súčasť dvojčlenného al. viacčlenného výrazu *kto – kto* ► odkazuje na rad bližšie neurčených osôb, niekto, dakto: *napokon ich všetkých presvedčil, koho rýchlo, koho až po čase; ponalieval,*

komu koňak, komu pivo, komu pohár červeného vína; Navarím čaj, pokračovala pokojne, keď sme si konečne všetci posadali, kto na lavicu pod stenu, kto k teplému sporáku. [P. Andruška]

6. v spojení so zámenom *aký* vo vzťažnej funkcii ► odkazuje na neurčitú osobu, niekto: *najväčšia snehová kalamita, akú k. pamätá; najlepší návrh, s akým k. dnes prišiel; najlepší román, aký k. (keď) napísal...*

Číslovky

Exemplifikácia určitých čísloviek ilustruje hlavne ich deklináciu a ortografiu (najmä pri základných a radových číslovkách). V priebehu prác boli prijaté pravidlá zjednocujúce ortografiu vyšších základných a vyšších radových čísloviek (Jarošová 2021). Viac v štúdií I. Šrámekovej v tomto čísle.

Slovesá

Slovesné heslá bývajú často bohaté z hľadiska počtu významov aj množstva dokladov. Uvádzajú sa spojenia s typickým závislým substantívom, potom adverbálne doplnenia. Výberovo aj doklady na ostatné tvary, na konci dokladovej zóny príklady na neurčité gramatické tvary. Dôležité je uviesť doklad na všetky deklarované slovesné doplnenia – obligatórne aj potenciálne – vrátane spojení s vedľajšou vetou:

opytovať sa -tuje sa -tujú sa -tuj sa! -toval sa -tujúc sa -tujúci sa -tovaný -tovanie (sa) nedok. (koho na čo, na koho/s vedľajšou vetou) ► klásť niekomu otázku s cieľom zistiť niečo, pýtať sa; syn. spytovať sa: *vždy sa ma opytuje na zdravie; opytoval sa na ich mienku; všetkých, čo prichodili z vojny, sa opytovala na syna; opytovala sa ho, prečo nezostane pri nej; samej seba sa opytovala, čím si to zaslúžila* ▷ dok. ➤ **opýtať sa**

Exemplifikácia neosobných sloviess, neosobných významov či neosobných tvarov osobných sloviess sa explicitne naznačí kvalifikátorom neos.:

piecť pečie pečú peč! *piekol* *piekla* *pečúc* *pečúci* *pečený* *pečenie* nedok. 1. (čo (na čom; v čom)) ► pripravovať jedlo pôsobením vysokej teploty obyč. na panvici, v rúre al. na priamom ohni: *p. kura, mäso; p. hus v hlinenom pekáči; p. ryby pri 200 °C asi dvadsať minút; palacinky pečieme na rozpálenom oleji; koláče, zákusky pečte na vymastenom plechu; v pekárni pečú šesťdesiat druhov výrobkov; Zabili jalovicu, nakládli vatru a jalovicu piekli na veľkom ražni.* [A. Habovštiak]; *Pri nižších teplotách sa v peci [kedysi] piekli najprv zemiakové placky, pri vyšších chlieb.* [Sme 2004]; neos. *varilo, pieklo sa už od rána*

2. expr. ► vydávať veľké teplo, veľmi silno hriať, páliť: *vonku pečie júlové slnko; neos. včera po celý deň pieklo; neos. počas programu v amfiteátri riadne pieklo*

3. expr. (čo) ► robiť (tajné) prípravy na niečo, chystať: *uvažoval, čo tí dvaja zasa spolu pečú; niečo pečú, ale nikto nevie čo*

4. často pejor. (s kým) ► byť na strane niekoho, spájať sa, spolčovať sa s niekým; syn. paktovať: *podvodníkov, aj tých, čo s nimi pečú, treba odhaliť; aj ty už s nimi pečieš, daj si pozor!*

▷ opak. **pekávať** -va -vajú -val: *rada pekávala buchty, medovníčky; pekávala aj na svadby*

Hniezdujú sa opakovacie slovesá (*modlievať sa* pri hesle *modliť sa*) a sekundárne predložky lexikalizované zo slovesného tvaru (*odhliadnuc od* pri hesle *odhliadnuť*), pričom opakovacie slovesá (frekventatíva) sa uvádzajú, ak je k dispozícii aspoň jeden doklad:

modliť sa -lí sa -lia sa -li sa! -lil sa -liac sa -liaci sa -lenie (sa) nedok. 1. i náb. (ø; čo; za koho, za čo; ku komu) ► prejavovať vieru a vzťah povznesením mysle k Bohu al. k svätým prostredníctvom modlitieb al. voľnými slovami; orodovať za niekoho u Boha, prosiť Boha o uskutočnenie, splnenie niečoho, odriekať modlitby: *vrúčne, úprimne sa m.; začali sa nahlas, potichu m.; m. sa za mamu, za otca; m. sa k svojmu anjelovi; spoločne sa modlia Otčenáš, Zdravas; modlili sa za uzdravenie, za duše mŕtvych; veriaci sa modlili v kostole, mešite, synagóge; Ruky má zopnuté ako pri modlení, trochu pripomína kňaza.* [O. Šulaj a kol.]

2. expr. (s vedľajšou vetou) ► nástojčivo, naliehavo, veľmi si niečo želať: *modlí sa, aby sa synovi nič nestalo; celou cestou sa modlili, aby nestretli nikoho známeho; Ja som sa len modlila, nech sa im ten útek podarí.* [L. Mňačko]

▷ opak. **modlievať sa** -va sa -vajú sa -val sa: *večer sa dlho modlieva; pravidelne sa modlievali ruženec;* dok. k 1. ► **pomodliť sa**

Prihniezdované deverbatívne sekundárne predložky majú výklad a štandardnú dokladovú zónu:

odhliadnuť -dne -dnu -dni! -dol -dla -dnuc -dnutie dok. (od čoho) ► nevziať niečo do úvahy, pustiť niečo zo zreteľa: *Ak odhliadnem od úteku, tak v čom, v čom som sa ešte previnila...?* [K. Lászlová]; *Lev je však luterán, ak odhliadneme, že je ateista.* [R. Sloboda]

▷ nedok. ► **odhliadať**;

odhliadnuc od predl. s G ► vyjadruje vylúčenie, nezohľadnenie niečoho, neberúc na niečo ohľad; syn. nehľadiac na, bez ohľadu na: *odhliadnuc od počasia dovolenka sa vydarila; odhliadnuc od drobných chýb preklad je vcelku jazykovo korektný*

Príslovky

Pri príslovkách sa demonštruje ich kolokabilita s adjektívom, slovesom a s inou príslovkou a sémanticky napr. zreteľový význam. Slovtvorná súvzťažnosť s adjektívami môže byť dôvodom na stupňovateľnosť prísloviek:

osamelo, zried. **osamele** prísl. 1. ► vyskytujú sa sám, oddelene, vzdialene od iných, izolovane; syn. osamotene: *o. stojaca veža, zvonica; pastviny s o. rastúcimi stromami; Domec, v ktorom bývali Lánikovi, stál osamele pri hradskej [...].* [P. Karvaš]

2. ► bez prítomnosti iných osôb, iba sám; syn. osamotene: *štyri dni o. putoval krajinou*

3. 2. st. -*lejšie* ► bez spoločnosti, opory, priazne blízkych; s pocitom osamelosti, opustene; syn. osamotene: *o. žijúci starec; žena vyzerá smutne a o.; Vtedy som pochopil múdrosť vety, ktorú som kedysi čítal: najosamelejšie sa cítime v spoločnosti človeka, pre ktorého nič neznamenáme.* [J. Lenčo]

Vetné príslovky sa explicitne neoznačujú (na rozdiel napr. od KSSJ 2003), po-ukazuje sa na ich vetnočlenskú funkciu:

KSSJ:

klzko prísl. i vetná prísl.: *k. pôsobiť, rozprávať; je k.*

SSSJ:

klzko¹ 2. st. -*kejšie* prísl. 1. iba vo vetnom základe ► vyjadruje stav plochy (na chodenie) s hladkým, zamrznutým, zľadovateným al. mokrým povrchom, ktorý spôsobuje šmýkanie; syn.

šmykľavo: na cestách, vonku je k. šmýka sa; v zime býva k.; dnes je klzkejšie ako včera; Ak bola čľapkanica alebo klzko, niesol ma na chrbte. [M. Zelinka]; Zdá sa, že keď je klzko, ľudia jazdia opatrnejšie. [VNK 2000]...

Viaczložkové, sekundárne príslovky sa spracúvajú samostatne (*domodra, do modra; namodro, na modro*), ale pri motivujúcej príslovke (*modro*) sa na ne odkazuje. Zvyčajne sú ortograficky variantné:

modro 2. st. *-rejšie* prisl. ► na modrú farbu, na farbu jasnej oblohy, kvetov nevädze; modrou farbou; v modrej farbe; syn. belasó: *m. značkovaný turistický chodník; m. vymaľovať steny; m. blikajúci maják; m. sfarbený displej; m. pásikavé sako; miesta pre miestnych občanov budú označené m.* ▷ **do modra** ↗ **domodra; na modro** ↗ **namodro**

domodra, pís. i **do modra** prisl. ► sfarbením pripomínajúc modrú farbu jasnej oblohy, nevädze: *zafarbený, natretý d.; d. ladená izba; oči domodra* [LT 1998]; *Jeho povestná delová rana ľavačkou rozjasala do modra odetú časť divákov.* [Sme 1997]

namodro, pís. i **na modro** prisl. ► na modrú farbu jasnej oblohy, kvetov nevädze; modrou farbou: *n. vymaľované steny; zafarbiť látku n.; most je osvetlený na modro; Dostali sme uniformy prefarbené namodro.* [P. Salner]; *Mnohí tanečníci si tváre namaľovali namodro.* [M. Hvorecký] □ kuch. *pstruh namodro* pstruh varený v kyslom korenenom náleve

Niektoré skratky majú charakter príslovky:

ok², OK² [oukej i ó ká] skr. i prisl. (angl.) hovor. **1.** ► pozitívne hodnotiac dej, stav, dobre: *navonok všetko vyzerá ok; operácia dopadla OK*

2. iba vo vetnom základe ► vyjadruje pozitívne pocity, pohodu, spokojnosť, dobre, príjemne, okej², oukej²: *je mi ok*

Neplnovýznamové slovné druhy

Ilustrácia gramatických či amorfných slov súvisí s ich gramatickou (predložky, spojky, častice) alebo výpovednou funkciou (citoslovcia).

Predložky

Predložky demonštrujú kolokabilitu s jednotlivými pádmi naznačenú v slovnodruhovej charakteristike a funkciu naznačenú vo výklade gramatického významu, príp. väzbu pri slovesách a substantívach. Jednoslovné primárne a sekundárne predložky sú spracované samostatne:

od, odo (*odo* iba v spojení *odo mňa, odo/od* pred niektorými slovami na *d-*, napr. *odo/od dňa, odo/od dverí, odo/od dvora, odo/od dna*) predl. s G **1.** ► vyjadruje priestorové východisko, smerovanie deja z blízkosti niekoho, niečoho preč; vyjadruje východisko (poradia) vôbec; op. k: *od Tatier k Dunaju; odstúpiť od okna; od, odo dverí fúka; svojím správaním odháňala mužov od seba; žiaci sa zoradili od najväčšieho po najmenšieho; ceny týchto nehnuteľností sa pohybujú od stotisíc eur vyššie* ▷ bibl. *mudrci od Východu* perzskí muži, ktorí sa prišli do Betlehema pokloniť novonarodenému Ježišovi Kristovi, traja králi (Gašpar, Melichar, Baltazár)

2. ► vyjadruje miesto deja al. vecí v blízkosti niekoho, niečoho: *pumpa je vľavo od križovatky; môj otec je ten tretí od kraja; uprostred lúky kúsok od nás sa čosi pohlo*

3. ► vyjadruje časové východisko deja; v spojení *od – do* časové rozpätie deja: *prší už od rána*; *od detstva rád spieval*; *od januára spúšťame výrobu*; *bývame tu od roku 1990*; *je od narodenia nevidiaci*; *program je vhodný pre deti od troch rokov*; *pracovný čas je od siedmej do pol štvrtej*; *kúpalisko je otvorené od mája do septembra*; *Od večera do rána muzika nám vyhráva*. [ľudová pieseň] *celú noc*

4. ► vyjadruje príčinu, dôvod, pôvod al. pôvodcu: *bohatá nádielka od Ježiška*; *tancovať od radosti*; *zdediť nadanie od starej matky*; *od prechladnutia mal červený nos*; *deti sú doštipané od komárov*; *žiacka recituje báseň od Miháliky*; *trasie sa od strachu*, *od zimy*; *dostať odkaz od brata*; *ona je od Košíc pochádza z okolia Košíc*

5. ► vyjadruje spôsob, prostriedok a mieru: *zmeniť od základu správanie*

6. ► vyjadruje účel, cieľ: *pivo je dobré od smädu*; *na tieto ťažkosti je dobrý sirup od kašľa*
7. často pri 2. st. prídavných mien ► vyjadruje zreteľ: *Ivan je od neho starší*; *je to od teba veľmi milé, že si prišiel*

8. ► vyjadruje príslušnosť niekoho, niečoho: *klúč od izby*; *nádobka od čaju*; *Hunckošovi ostal na krku ani nie päťročný vnuk, a keďže sa zaviazal, že ho bude chovať, páni od železnice mu prideliť robotu pri závorách*. [Sko 1975]

9. ► vyjadruje odlukovú väzbu pri slovesách: *bočiť od ľudí*; *upustiť od svojich nárokov*; *líšiť sa od ostatných*; *odučiť dieťa od zlovyku*; *odstúpiť od zmluvy*; *odhovoriť syna od nebezpečnej cesty*; *odkloniť sa od pôvodného plánu*

10. ► vyjadruje väzbu pri menách: *závislosť od liekov*; *od drog*, *od matky*; *odluka cirkvi od štátu*; *byť izolovaný od sveta*

■ fraz. *čas od času* občas; *od a/á po z/zet* od začiatku do konca, všetko; *od dávnych dávien* odjakživa, od veľmi dávnych čias; *hovor. od do* vyjadruje vymedzenie, určenie hraníc (času, rozsahu, rozpätia a pod.): *je dôležité stanoviť si mantinely od do*; *zákon to nezakazuje, určuje len hranice od do*; *od hlavy [až] po päty* a) po celej dĺžke, celý b) v krajnej miere, celkom; *od chrbta [udrieť, napadnúť niekoho]* odzadu, zákerne; *od kolisky [robiť niečo, byť nejaký]* od útleho veku; *od kolisky [až] po hrob* od narodenia do smrti, po celý život; *od narodenia* odjakživa, stále, vždy; *mám pocit, že sa poznáme od narodenia*; *od počiatku sveta* odpradáva, od úplného začiatku existencie ľudstva; *od slova do slova [povedať, zopakovať, odpísať niečo]* doslovne, nič nevynechajúc; *od srdca [hovoriť, povedať niečo]* úprimne; *od svitu do mrku* al. *od rána do večera/do noci* al. *hovor. od nevidím do nevidím* od skorého rána do neskorého večera, celý deň; *rok od roka* každý rok, každým rokom: *vstupné na toto podujatie je rok od roka drahšie*

▷ **počínajúc od** ↗ **počínať**; **počnúc od** ↗ **počať**; **v závislosti od** ↗ **závislosť**

koncom predl. s G ► vyjadruje čas na konci, pri konci časového úseku: *k. roka*; *k. minulého storočia*; *odišiel k. novembra*; *zoznámila sa s ním k. leta*; *Každý rok koncom prázdnin prichádza do mesta lunapark*. [J. Lenčo]

Analytické predložky sú prihniedzované v rámci heslovej state slova, ktoré je ich súčasťou (substantívum, sloveso, spojka a pod.):

až! spoj. podradňovacia 1. ► uvádza účinkovú vetu: *tak sa rozosmial, až mu slzy tiekli*; *Triasol hlavou, až mu vlasy poletovali*. [J. Blažková]; *Zopäť ruky s takou silou, až mu zaprašťalo v kostiach*. [LT 1998]

2. hovor. ► uvádza podmienkovú vetu; syn. keď: *až sa nepolepíš, nepôjdeme do cukrárne*; *odídem, až budem chcieť*

3. hovor. ► uvádza časovú vetu; syn. keď: *naobedujeme sa, až poupatujeme*; *počkaj, až deti zaspia*

▷ **až na** predl. s A hovor. 1. ► vyjadruje vylúčenie z istého počtu, súboru, spoločenstva; syn. okrem, s výnimkou, vyjmúc: *prišli všetci až na jedného*; *až na krémeš sa jej zákusky podarili*; *až*

na menšie chybičky bolo podujatie vydarené; až na ojedinelé výnimky hrali domáci dobre; Nieкто úmyselne zapálil obec a tá až na pár domov zhorela do tla. [CL 2001] 2. v spojení až na to, že ► vyjadruje vymedzenie rozsahu al. platnosti vylúčením niečoho; syn. okrem toho, že, odhládnuť od toho, že: až na to, že fajčí, je to príjemný mládenec; mám sa dobre, až na to, že málo spím

nadväznosť -ti -tí ž. 1. (i na čo) ► spätosť istých prvkov, zložiek, činností; vnútorná, myšlienková spojitosť, prepojenie, prepojenosť: *logická n. viet v texte; n. učiva na prax; chýbajúca n. spojov spomaľuje cestovanie; narušenie časových nadväzností ovplyvní výsledok; Prestal mať cit pre nadväznosť, máločo vedel dokončiť.* [S. Rakús]

2. ► vzájomné, nadväzné priestorové prepojenie, spojenie: *n. cykloturistických trás; n. križovatiek v meste; n. stavby na dopravnú infraštruktúru územia*

▷ v **nadväznosti** na predl. s A ► vyjadruje vzťahovú al. príčinnú súvislosť s niečím predchádzajúcim, prihliadajúc na, s ohľadom na: *prijat' potrebné opatrenia v nadväznosti na zákon; V nadväznosti na tieto vaše slová dovoľte záverečnú otázku.* [LT 1998]

Spojky

Pri spojkách sa prezentuje ich prirad'ovacia a podrad'ovacia gramatická funkcia aj účasť vo viacslovných spojkových výrazoch. Často potrebujú citátový doklad, aby sa čo najlepšie zachytil kontext situácie, v akej sa používajú:

a² spoj. prirad'ovacia 1. ► vyjadruje zlučovací vzťah i opakované *a – a – (a)*; syn. i, aj: *muž a žena; láska a nenávisť; podrobné a konkrétne údaje; reagovať živo a spontánne; rád chodí do prírody a športuje; koncert sa začína v piatok a trvá do nedele; My vyhlásime zákon a vy sa snažte a nezaspíte, Európa čaká!* [InZ 2002] □ *a iné, skr. a i.* (pri vymenúvaní predmetov, javov) a ešte ďalšie, ostatné; *a iní, skr. a i.* (pri vymenúvaní osôb) a ešte ďalší, ostatní; *a inde, skr. a i.* a ešte na ďalších miestach; *a podobne, skr. a pod., ap.; a tak ďalej, skr. atď.* a niečo podobné, v tom duchu

2. i v spojeniach *a predsa, a jednako* ► vyjadruje odporovací vzťah s odtienkom pripustky; syn. ale, no: *také niečo som nečakal, a stalo sa to; bol chorý, a predsa prišiel; nebola pekná, a jednako priťahovala mužov*

3. ► vyjadruje pripustkový vzťah; syn. hoci: *pomôže nám, a nemusel by...*

keďže spoj. podrad'ovacia ► uvádza príčinnú vetu; syn. pretože, keď: *k. sa sľúbil na večeru, musel ísť; k. deti nemali pri kom nechať, brávali ich so sebou; prišlo jej ľúto, k. nikdy nepoznala svojho otca; Keďže bola nedeľa, Jano sa vybral na Poráčsky vrch.* [J. Skalka]; *Zbadal akéhosi známeho, a keďže bol dosť ďaleko, čosi naňho zakričal.* [V. Šíkula]; *Keďže sa píše rok 1998 a práve prebieha súboj o majstrovský titul, chce vidieť finálový zápas.* [InZ 2001]

Častice

„Pri časticiach sa uvádza len skratka slovného druhu. Výkladové perifrázy častíc naznačujú príslušnosť jednotlivých lexém k časticiam modálnym (postojové, istotné, citové, hodnotiace), kvantitatívnym, zdôrazňovacím a textovoštruktúrnym (kontextové, enumeratívne, vysvetľovacie, výplnkové). Ak si to povaha častice vyžaduje, heslo obsahuje poznámku o jej výlučnom alebo preferenčnom fungovaní v istých typoch viet (zvolaciích, želaciích, opytovacíh, záporných)“ (Jarošová – Bužassyová – Bosák 2006, s. 26):

bohužiaľ čast. ► vyjadruje poľutovanie, beznádej, bezmocnosť, nenapraviteľnosť; syn. žiaľ, žiaľbohu; op. chvalabohu: *b. vám nemôžeme pomôcť; prišli ste b. neskoro; to sa mu b. nepodarilo; Keď prisvedčím, že, bohužiaľ, hej, zopne ruky a vzdychne.* [Š. Žáry]

ho¹ čast. hovor. často vo zvolaciach vetách ► zdôrazňuje slovo, výpoveď: *budeš ho ticho!; ideš ho domov!; A zrazu tu ho máš, hrom to pobil!* [M. Krno] ■ fraz. *bodaj ho [porantalo]!* mierne zahrešenie vyjadrujúce podráždenie, nevôľu, zlosť

lebo³ čast. ► nadväzuje na kontext al. situáciu a uvádza vetu s významom dodatku, vysvetlenia, veď, totiž: *I. je hlúpy; mohol by si s tým prestať? – I. toto sa už naozaj nedá počúvať* ■ fraz. *lebo medveď* vyjadruje nechúť al. neschopnosť primerane vysvetliť príčinu, dôvod niečoho

Citoslovčia

Uvádza sa len skratka slovného druhu. Výklady citosloviec implicitne naznačujú ich príslušnosť k zvukomalebným slovám (onomatopojam) alebo k vlastným citoslovciam (interjekciám):

kuku, kukú, kukuk cit. ► napodobňuje zvukový prejav kukučky: *z lesa sa ozýva: kuku; kukú, kukú, počúvam a počítam, koľko rokov mi ešte nakuká; Teraz nechal zaužívaný zvyk a kukučka sa darmo zaliečala svojim spevavým kukuk, kukuk.* [J. Papp]

ichú, ichuchu, ichuchú cit. ► vyjadruje rozličné, najmä pozitívne pocity, radosť, veselosť, dobrú náladu; syn. *juchá, juchachá, ujújú*: *Teraz je to už iné kolo a iný tanec, harmatanec, ichuchú!* [V. Mikula]; *Keď sme sa pretkli cez zimu, na jar nám bude ichuchú.* [Milan Ferko]

panebože cit. expr. ► zvolanie vyjadrujúce rozličné pocity, napr. prekvapenie, začudovanie, ohromenie, strach, nespokojnosť, zlosť; syn. *božemôj, môjtybože*: *p., kde to žijeme?; p., čo to dnes dávajú v televízii?; p., je mi nanič; Lena pozrela okolo seba a od trémy jej náhle až vyschlo v ústach. Panebože!* [L. Piussi]

V samostatných významoch a dokladoch sa ukazuje aj ich syntaktická funkcia v pozícii predikátu, subjektu či objektu:

pich cit. 1. ► vyjadruje rýchle umiestnenie, pichnutie, bodnutie niečoho končitého, ostrého niekam: *prileťí komár a urobí p., p.; A ihla d'obala do látky zobáčikom pich, pich, pich, klop, klop, klop.* [V. Šikulová]

2. vo funkcii prísudku (i do čoho) ► vyjadruje rýchle zasiahnutie niečím končistým, bodnutie: *Postavil sa [klinec] na hlavu, špičku dohora a pich sa nasledujúcemu autu do pneumatiky.* [Sln 1974]; *Posadila sa, ale vtom čosi – pich do boku!* [As 2002]

hr-hr, hř, hřř, hrr cit. 1. ► napodobňuje zvuk padajúcich predmetov al. zvuk tvrdých predmetov narážajúcich o seba, napodobňuje hrmotavý al. hrkotavý zvuk: *hřř, kamene sa zosypali; Hrr, hrr, bicykel rachoce, budík zvoní a budí Perunovu Ves.* [L. Ťažký]

2. vo funkcii prísudku ► vyjadruje rýchly, náhly pohyb smerom k niekomu al. niečomu (napr. pád, beh, útok): *hř na nich!; balíme karimatky a hřř na autobus; Správa prepadla hrdlom vetracieho komína a hř na mňa, ako som tam sedel.* [D. Tatarka]; *A on hřř, chcel ma zabiť.* [A. Masár-Tatranský]

3. vo funkcii podmetu, prívlastku al. príslovkového určenia ► vyjadruje rozličné hľadiská neuvážaného, príliš horlivého al. zmäteného konania: *žiadne hřř už nebude; Jeden naivný hřř predstavovač rozosielať na pracovisku pozvánky na konferenciu Revolučného odborového hnutia.* [V. Mikula]; *Vidíš, takí ste vy mladí. Najprv hr-hr a potom: nie je to možné.* [Milan Ferko]; *Pokrok sa nikdy nekoná hř.* [Sme 1997]

■ fraz. *hí systém* neuvážený, zmätený spôsob konania al. riešenia problémov; *ísť/byť do niečoho/všetkého hí* al. *byť taký hí* púšťať sa do niečoho (konkrétneho) al. do všetkého neuvážene, unáhle, bezhlavo, byť nerozvážny, neuvážlivý

9. ŠPECIFICKÉ PRÍPADY EXEMPLIFIKÁCIE V SSSJ

V tejto časti sa dotkneme exemplifikácie pri špecifických lexikálno-sémantických skupinách hesiel.

A. Homonymné heslá

Exemplifikáciu hesiel komplikuje slovnodruhovú homonymia, ktorá sa v SSSJ zachytáva v samostatných heslách. Výber dokladov si preto vyžaduje zvýšenú pozornosť:

menovite¹, menovito prísl. ► uvádzajúc podľa mena, názvu al. podľa menného zoznamu; (konkrétne, výslovne) menujúc niekoho, niečo: *vítat' významných hostí m.*; *spomenúť v príhovore niekoľkých jubilatov m.*; *m. poďakoval ľudom, ktorí na prípade pracovali*; *m. uviesť všetky chránené lokality*

menovite² čast. ► zdôrazňuje platnosť výrazu, pričom ho označuje za najdôležitejší, najmä, hlavne, predovšetkým: *nízkoprijímové skupiny obyvateľstva, m. dôchodcovia*; *prednášať poznatky o jazyku, m. o slovenčine*; *Medzi ostro sledované rezorty patrí aj investičná výstavba, menovite bytová výstavba*. [Vč 1971]

chmat¹ -tu pl. N -ty m. 1. ► rýchle, obyč. aj nečakané uchopenie niečoho: *skrútil mu ruky šikovým, obratným chmatom*; *Nemohol sa vyslobodiť spod chmatu ruky*. [J. Poničan]; *Naučeným chmatom vzal do ruky hever, otvoril päťdesiatlitrový demižón a nasal z neho vína*. [L. Ťažký]

2. šport. ► technický prvok v športovom zápase, ktorého cieľom je premôcť súpera: *zápasnícky, bojový ch.*; *obranný, škrtiaci, zakončovací ch.*; *ovládať nové chmaty*; *rozhodcovia hodnotia chmaty*

3. ryb. ► spôsob uchopenia rýb bez podberáka v športovom rybolove: *chvostový, žiabrový ch.*

chmat² cit. vo funkcii prísudku ► vyjadruje náhle, prudké, nečakané uchopenie, chmatnutie: *A potom chmat pod žiabry!* [M. Krno]; *Mačka odrazu vyskočila a chmat! Schmatla jednu z lastovičiek*. [V. Šíkula]; *Pozbieral v sebe všetku silu, chytro sa zvrtoľ a chmat potvoru do jednej ruky*. [A. Habovštiak]

B. Heslá s obmedzenou exemplifikáciou, príp. bez exemplifikácie

a) rodné (krstné) mená, názvy miest a obcí

Medzi heslá bez exemplifikácie patria osobné mená (v slovníkovej časti) a slovenské mestá, obce, obyvateľské názvy a adjektíva utvorené od obyvateľských mien (v samostatnej prílohe). Ak je osobné meno súčasťou parémie, daná parémia sa pri tomto hesle zachytí:

Martin [-t-] -na pl. N -novia m. <lat. > ► mužské rodné (krstné) meno ▷ dom. **Maroš** -ša pl. N -šovia, **Mat'o** *Maťa* pl. N *Mat'ovia*; zdrob. **Martinko**, **Maroško**, **Mat'ko** -ka pl. N -kovia ■ parem.

prišiel/príde Martin na bielom koni okolo Martina (11. novembra) často padá prvý sneh; *na Martina drž sa, synku, komína* začiatkom novembra už býva chladné, veterné počasie ▷ ↗ i **Martin** v prílohe Názvy obcí (sídla) na Slovensku

Košická Polianka *-kej -ky* ž. obec na východnom Slovensku v okrese Košice-okolie juhovýchodne od Košíc; **Košickopoliančan, Poliančan** *-na* pl. N *-nia* m.; **Košickopoliančanka, Poliančanka** *-ky -niek* ž.; **košickopoliansky, poliansky** *-ka -ke* príd.

b) skratky a značky

Ing. skr. ► inžinier, inžinierka (akademický titul písaný pred menom)

mm zn. ► milimeter

c) hrubé slová

SSSJ v istej miere zachytáva v rámci tabuizovanej¹³ lexiky aj **hrubé slová**, **koprolalika** (kvalifikátor hrub.), ktoré označujú spoločensky neprimerané, neslušné pomenovania, kliatby či nadávky. Exemplifikácia sa pri tomto type hesiel (s veľmi vysokou mierou príznakovosti) uvádza, pokiaľ možno, veľmi obozretne a citlivo, zväčša len v podobe typických spojení:

lajno *-na lajen* s. **1.** ► výkal, obyč. dobytčí, kravský; syn. kravinec: *čerstvé, suché l.; kravské, konské l.; stúpiť do lajna* i pren. expr. nemať šťastie; *Spustila [krava] lajno a ja som si zohrial uzinené nohy.* [V. Šikula]; *Tvoje čestné slovo má takú cenu ako psie lajno.* [L. Zúbek] □ *čertovo lajno* ľudové označenie aromatickej živice rastliny ferule čertovej *Ferula assa-foetida*

2. hrub. ► nepotrebná, bezcenná, nanič vec (často ako nadávka): *obyčajné smradľavé l.!*; *Koľko stáli tie lajny?* [E. Čepčuková]

■ fraz. hrub. *rozumie sa iba ak kravskému lajnu* a) ničomu nerozumie b) nie je na nič súci

▷ **lajenko** *-ka -niek*, zried. **lajničko** *-ka -čiek* s. zdrob.; **lajnisko** *-ka -nisk* s. zvel.

naprd!, pís. i **na prd** prisl. hrub. **1.** ► nevyhovujú z hľadiska kvality, potrieb, úrovne a pod., zle, nedobre; syn. nahovno¹: *všetko dopadlo n.*

2. obyč. vo vetnom základe (komu) ► vyjadruje zlý, nepriaznivý (fyzický al. psychický) stav organizmu, zle; syn. nahovno¹: *cítim sa n.; mám sa na prd; je mi n.*

■ fraz. *je mi to naprd* nepotrebujem to

d) nespisovné lexikálne jednotky

Pri **subštandardných** (kvalifikátor subšt.) a **slangových** (kvalifikátor slang.) heslových slovách, príp. pri heslách s odkazom na **vhodnejšie náprotivky** (uvádzané v rámci výkladu výrazom vhodnejšie) sa uvádzajú typické príklady vrátane citátových dokladov. To, že ide o nespisovnú lexiku, sa signalizuje aj odlišnou grafickou podobou – v tlačenej podobe sú tieto heslové slová vysádzané čiernym písmom (*blbec*) na rozdiel od spisovných jednotiek, ktoré sú bordové (v prípade heslových slov, pri ktorých sa uvádza len vhodnejší náprotivok, to neplatí – *nakolko*²):

¹³ Pri spracúvaní tabuizovanej lexiky sa berie do úvahy: a) vysoký výskyt použitia týchto lexém spôsobený aj tým, že viaceré z nich sa uplatňujú aj ako slová so všeobecným významom (*ondiat' sa, ondiť sa*); b) ďalej rozmanitosť zdrojov, najmä internetových a novej beletrie. Akademický slovník veľkého typu ich preto uvádza.

blbec *blbca* pl. N *blbci*, **blb** *blba* pl. N *blbi* m. subšt. ► kto sa správa hlúpo, sprost; kto robí al. hovorí hlúposti, sprostosti, hlupák, sprosták (často v nadávkach): *notorický b.*; *vyzerat' ako blbec*; *vynadať do blbcov*; *to zvládne každý b.*; *Bolo mi pod psa, akoby som ju predal, je mi nanič, asi som zradil, blbec, pasák*. [V. Klimáček] ► **blbeček** *-čka* pl. N *-čkovia*, **blbček** *-ka* pl. N *-kovia* m. zdrob.: *predvianoční blbečkovia*; *Nejaký blbček sa pobavil na náš účet. Ale nech! pren. byť ostrihaný na blbečka*; **blbaňa** *-ne -ní ž.*: *Blbaňa hlúpa, ja som vedela, že sa to zle skončí*. [J. Váh]

nakoľko² spoj. podrad'ovacia **1.** ► uvádza príslovkovú vetu zreteľa: *n. sa pamätám, každý bol s riešením spokojný*

2. ► uvádza príčinnú vetu, vhodnejšie pretože, keďže, lebo: *neprišiel, n. bol chorý*, vhodnejšie *neprišiel, pretože bol chorý*; *schválili návrh, n. všetci súhlasili*, vhodnejšie *schválili návrh, keďže všetci súhlasili*; *odpustili mu, n. za nič nemohol*, vhodnejšie *odpustili mu, lebo za nič nemohol*

Výnimku tvoria lexikálne jednotky hodnotené ako nesprávne – sú uvedené len ako odkazové heslá s poznámkou správ., teda bez výkladu aj exemplifikácie (*bažina*, *cezčasový*), alebo odkazujú na správnu podobu v prípade, ak každému z významov zodpovedá odlišný spisovný ekvivalent (*merítko*):

**bažina* ↗ správ. močiar

**cezčasový* ↗ správ. nadčasový

merítko -ka -tok* s. **1. správ. ► **meradlo, kritérium**: m. úspechu, výkonnosti, kvality správ. *meradlo, kritérium úspechu, výkonnosti, kvality*; subjektívne, objektívne, rovnaké, rozdielne, bežné, prísne m. správ. *subjektívne, objektívne, rovnaké, rozdielne, bežné, prísne kritérium*; podľa tohto merítka patrí k najlepším správ. *podľa tohto kritéria patrí k najlepším*

2. obyč. v spojení s predložkou v, správ. ► **meradlo, rozsah**: v širšom, národnom, stredoeurópskom merítke správ. v širšom, národnom, stredoeurópskom meradle, rozsahu

3. správ. ► **mierka**: m. mapy je 1 : 150 000 správ. *mierka mapy je 1 : 150 000*; zvoliť si m. správ. *zvoliť si mierku*

Vulgarizmy, pornolalika (kvalifikátor vulg.), čiže slová, slovné spojenia alebo frazémy pomenúvajúce neprístojným, surovým spôsobom intímne časti tela a činnosti spojené so sexom a pohlavným životom (*pizda*, *kefovať*), často prenesene aj osoby s tým spojené (*nabijak*²), sa dokladajú rovnako ako hrubé slová veľmi citlivo, často len typickými spojeniami. Tieto lexikálne jednotky sa na rozdiel od hrubých slov spracúvajú od 4. zväzku ako nespisovné slová, čiže aj s odlišnou grafickou podobou (čiernym tučným typom písma, ak ide o vulgarizmus vo všetkých významoch – *pizda*; ale štandardne tučne bordovým písmom, ak heslové slovo má popri vulgárnom význame či vulgárnych významoch ostatné významy spisovné – *kefovať*):

pizda *-dy pízd ž.* vulg. **1.** ► ženský pohlavný orgán, vagína

2. ► hanlivé označenie ženy, nadávka žene: *taká p.!*

kefovať *-fuje -fujú -fuj! -foval -fujúc -fujúci -fovaný -fovanie* nedok. **1.** (čo) ► čistiť, leštiť, upravovať a pod. kefou: *k. šaty, topánky; k. si vlasy; k. koňa; pravidelne k. psovi srst'*

2. hrub. (koho) ► hrešiť, karhať, dôrazne napomínať: *začal ho k. za neskorý príchod do práce*
 3. vulg. (ø; s kým; koho) ► mať s niekým intímny styk, obyč. bez citovej angažovanosti, súložiť: *už dlho spolu kefuju; kefuje so sekretárkou; ja ťa nechcem iba k., ja sa chcem s tebou milovať*
 ▷ dok. k 1 ⤵ **vykefovať**, k 2, 3 ⤵ **pokefovať**

nabijak² -ka pl. N -aci G -kov m. vulg. ► fyzicky zdatný muž, obyč. intímny priateľ, partner: *svalnatý n.; nájsť si zabezpečeného nabijaka z dobrej rodiny; Ten jej nabijak jej sľúbil, že sa kvôli nej rozvedie.* [G. Murín]

10. ZÁVER

Uvádzanie ilustratívnych príkladov (exemplifikácia) je súčasťou makrokompozície lexikografického textu, konkrétne výkladového slovníka. Z hľadiska prítomnosti dištinkatívnych príznakov pri jednotlivých textových makrostratégiách/slohových postupoch podľa D. Slančovej (2012) sa nazdávame, že príznak inkohéznosti a enumeratívnosti sa pri slovníkovej exemplifikácii prejavuje ako sled, výber navzájom textovo či syntakticky nesúvisiacich voľných aj ustálených spojení, vetných a súvetných ne/citátových dokladov, ktoré spája jedine prítomnosť vykladaného heslového slova. Príznak komutabilnosti vidíme v zameniteľnosti a usporiadanosti jednotlivých príkladov, ktorých výber je v kompetencii lexikografa riadiaceho sa konkrétnou slovníkovou koncepciou. Aktualizovanosť a gnómicnosť ako opozičné príznaky tu možno chápať ako prezentáciu dokladov na časovej osi – typických, bežných, uzuálnych dokladov, doplnených aj o doklady ilustrujúce kreatívne možnosti jazyka (pri prenesenom použití), či ako opieranie sa o súčasné (korpusové) zdroje, ktoré reflektujú zaužívané aj najnovšie kontexty. Objektívnosť vyplýva zo samotnej informačnej a explikatívnej textovej makrostratégie, na ktorých je postavený lexikografický text (keďže deskriptívna textová makrostratégia sa môže využívať pri spracúvaní reality chápanej ako vlastnosť aj zo subjektívneho hľadiska, v tomto prípade od subjektívnosti ako od opozičnej vlastnosti abstrahujeme).

Medzi základné funkcie exemplifikácie sa najčastejšie uvádzajú doloženie existencie slova, resp. významu a ukážka jeho gramatických či štylisticko-pragmatických vlastností. Slovník okrem jazykovej deskripcie lexikálnych jednotiek sprostredkúva aj určité encyklopedické alebo kulturologické informácie, ktoré možno identifikovať vo výklade, exemplifikácii aj v zachytení samostatného spojenia ako nositeľa s istým kultúrno-spoločenským významom. Podobne ako miera prítomnosti týchto mimojazykových informácií aj materiálové zdroje exemplifikácie (listkové kartotéky, textové korpusy a pod.) vychádzajú z prijatej slovníkovej koncepcie. V (meta)lexikografii sa vedie diskusia o dobrom slovníkovom príklade – o ne/vhodnosti lexikografom vytvorených dokladov a korpusových dokladov, ktoré ne/odrážajú autenticnosť a prirodzené použitie heslového slova. Podľa našej mienky obidva typy dokladov majú v slovníku svoje miesto, ale je potrebné pristupovať k nim podľa toho, čo sa daným príkladom má ilustrovať. Pri citátových dokladoch je dôležité

korektne upravovať (skracovať) dlhé doklady, pritom sa snažiť zachovať širší kontext, a dodržiavať citačné štandardy.

Po predstavení štruktúry heslovej state v SSSJ na jednotlivé zóny sme v našej štúdií demonštrovali základné zásady uvádzania dokladov v heslách rozdelených podľa slovných druhov. Osobitne sme sa pristavili pri špecifických lexikálno-sémantických skupinách hesiel a to pri homonymách a heslách s obmedzenou, resp. žiadnou exemplifikáciou (rodné mená, názvy miest a obcí; skratky a značky; hrubé slová; nespisovné jednotky – subštandardné, slangové, nesprávne, s odkazom na vhodnejší náprotivok, a vulgarizmy). Uvedomujeme si, že samostatnú pozornosť by si zaslúžilo napr. exemplifikovanie odborných slov, termínov či terminologických spojení, monokolokabilných slov a pod. Táto problematika má potenciál na samostatné spracovanie v budúcnosti.

BIBLIOGRAFIA

BALÁŽOVÁ, Ľubica (2008): Editácia – kľúčová etapa práce na slovníku. In: A. Rangelova – J. Světlá – A. Jarošová (eds.): *Lexikografie v kontextu informační společnosti. Sborník příspěvků z pracovního setkání. Praha, 4. – 6. 6. 2007*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., s. 133 – 142.

BALÁŽOVÁ, Ľubica – CHOCHOLOVÁ, Bronislava – JANOČKOVÁ, Nicol – KOLENČIKOVÁ, Natália – MIHÁLIKOVÁ, Lucia (2022): Slovníky a lexikografické otázky v časopise Slovenská reč. In: *Slovenská reč*, roč. 87, č. 3, s. 186 – 219. Dostupné na: <https://www.juls.savba.sk/ediela/sr/2022/3/sr-22-3.pdf> [cit. 26-06-2026].

BENKO, Vladimír (2019): LexiCorp: Corpus Approach to Presentation of Lexicographic Data. In: I. Kosem – T. Zingano Kuhn – M. Correia (eds.): *Electronic lexicography in the 21st century: Smart lexicography. Proceedings of the eLex 2019 conference. 1-3 October 2019, Sintra, Portugal*. Brno: Lexical Computing CZ, s. r. o., s. 957 – 969. Dostupné na: https://elex.link/elex2019/wp-content/uploads/2019/09/eLex_2019_54.pdf [cit. 26-06-2026].

BUZÁSSYOVÁ, Klára (2001): Z koncepcnej a realizačnej problematiky nového výkladového Slovníka súčasného slovenského jazyka. In: S. Ondrejovič – M. Považaj (eds.): *Lexicographica '99. Zborník na počesť Kláry Buzássyovej*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, s. 13 – 23.

ČERMÁK, František (1999): Oxfordská lexikografie prechází také plně na korpus. In: *Slovo a slovesnost*, roč. 60, č. 2, s. 136 – 141. Dostupné na: <http://sas.ujc.cas.cz/archiv.php> [cit. 26-06-2026].

ČERMÁK, František (2012): Poznámky k interpretaci významu ve slovníku. In: K. Buzássyová – B. Chocholová – N. Janočková (eds.): *Slovo v slovníku. Aspekty lexikální sémantiky – gramatika – stylistika (pragmatika). Na počesť Alexandry Jarošovej*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, s. 76 – 83. Dostupné na: https://www.juls.savba.sk/pub_slovo_v_slovníku.html [cit. 26-06-2026].

ČERMÁK, František (2013): Poznámky k tvorbě slovníku na základě korpusu. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 64, č. 2, s. 133 – 150. Dostupné na: https://www.juls.savba.sk/ediela/jc/2013/2/JC_2013_2.pdf [cit. 26-06-2026].

FURDÍK, Juraj (2008): *Teória motivácie v lexikálnej zásobe*. Ed. M. Ološtiak. Košice: Vydavateľstvo LG. 95 s.

HANKS, Patrick (2004): Corpus Pattern Analysis. In: G. Williams – S. Vessier (eds.): *Proceedings of the 11th EURALEX International Congress: Lorient, 6–10 July 2004*. Lorient: Faculté des Lettres et des Sciences Humaines, Université de Bretagne Sud, s. 87 – 97. Dostupné na: <https://euralex.org/publications/corpus-pattern-analysis/> [cit. 26-06-2026].

HERBST, Thomas – KLOTZ, Michael (2003): Beispiele. In: T. Herbst – M. Klotz: *Lexikografie*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, s. 55 – 61.

HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján a kol. (1989): *Dynamika slovennej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV. 436 s. Dostupné na: <https://www.juls.savba.sk/ediela/dynamika/dszss.pdf> [cit. 26-06-2026].

IVANOVÁ, Martina (2019): Identita, kultúra, slovníky: slovenčina v zrkadle súčasnej lexikografie. In: J. Pekarovičová – M. Vojtech (eds.): *Studia Academica Slovaca. 48*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, s. 45 – 64. Dostupné na: https://zborniky.e-slovak.sk/SAS_48_2019.pdf [cit. 26-06-2026].

JANOČKOVÁ, Nicol (2014): Poznámky k makrokompozícii výkladového slovníka. In: J. Kesselová – M. Imrichová – M. Ološtiak (eds.): *Registre jazyka a jazykovedy (I). Na počesť Daniely Slančovej*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, s. 199 – 206. Dostupné na: <https://elibrary.publib.sk/elpub/view/isbn/9788055511610> [cit. 26-06-2026].

JÁNOŠÍK, Anton – JÓNA, Eugen (1946 – 1949): *Slovník spisovného jazyka slovenského. I. (A – J)*. Martin: Matica slovenská.

JAROŠOVÁ, Alexandra (2017): O materiálových zdrojoch Slovníka súčasného slovenského jazyka. In: *Kultúra slova*, roč. 51, č. 4, s. 236 – 238. Dostupné na: <https://www.juls.savba.sk/ediela/ks/2017/4/ks4-2017.pdf> [cit. 26-06-2026].

JAROŠOVÁ, Alexandra (2021): Zložené číslovky so zreteľom na písanie spolu a oddelene. In: *Slovenská reč*, roč. 86, č. 2, s. 208 – 229. Dostupné na: <https://www.sav.sk/journals/uploads/12101101zlozene-cislovky-so-zretelem-na-pisanie-spolu-a-oddelene.pdf> [cit. 26-06-2026].

JAROŠOVÁ, Alexandra (rkp.): Editor a apretor. Interný materiál JÚLŠ SAV.

JAROŠOVÁ, Alexandra – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján (2006): Východiská a zásady spracovania slovníka. In: *Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G*. [1. zv.]. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, s. 13 – 47. Dostupné na: https://www.juls.savba.sk/attachments/pub_sssj/uvod_a-g_1_zv.pdf [cit. 26-06-2026].

KILGARRIFF, Adam – HUSÁK, Miloš – MCADAM, Katy – RUNDELL, Michael – RYCHLÝ, Pavel (2008): GDEX: Automatically finding good dictionary examples in a corpus. In: E. Bernal – J. DeCesaris (eds.): *Proceedings of the XIII EURALEX International Congress. 15-19 July 2008*. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra, s. 425 – 432. Dostupné na: <https://euralex.org/publications/gdex-automatically-finding-good-dictionary-examples-in-a-corpus/> [cit. 26-06-2026].

KLOSA, Annette (2016): Illustrations in Dictionaries; Encyclopaedic and Cultural Information in Dictionaries. In: Ph. Durkin (ed.): *The Oxford Handbook of Lexicography*. Oxford: Oxford University Press, s. 515 – 531.

KOSEM, Iztok (2017): Dictionary examples. In: V. Gorjanc – P. Gantar – I. Kosem – S. Krek (eds.): *Dictionary of Modern Slovene: Problems and Solutions*. Ljubljana: Ljubljana University Press, Faculty of Arts, s. 174 – 193.

KSSJ – *Krátky slovník slovenského jazyka* (1987). Hl. red. J. Kačala – M. Pisárčiková. 1. vyd. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

KSSJ – *Krátky slovník slovenského jazyka* (2003). Hl. red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. 4. dopl. a upr. vyd. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

LAUFER, Batia (1992): Corpus-Based Versus Lexicographer Examples in Comprehension and Production of New Words. In: H. Tommola – K. Varantola – T. Salmi-Tolonen – J. Schopp (eds.): *Proceedings of the 5th EURALEX International Congress on Lexicography: Tampere, 4–9 August 1992*. Tampere: Department of Translation Studies, University of Tampere, s. 71 – 76. Dostupné na: <https://euralex.org/publications/corpus-based-versus-lexicographer-examples-in-comprehension-and-production-of-new-words/> [cit. 26-06-2026].

LIŠKOVÁ, Michaela – PROCHÁZKOVÁ, Barbora (2016): Exemplifikace. In: P. Kochová – Z. Opavská (eds.): *Kapitoly z koncepce Akademického slovníku současné češtiny*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., s. 154 – 160.

MARTINCOVÁ, Olga a kol. (1998): *Nová slova v češtině. Slovník neologismů 1*. Praha: Academia. 356 s.

MARTINCOVÁ, Olga a kol. (2004): *Nová slova v češtině. Slovník neologismů 2*. Praha: Academia. 568 s.

MINAEVA, Ludmila (1992): Dictionary Examples: Friends or Foes? In: H. Tommola – K. Varantola – T. Salmi-Tolonen – J. Schopp (eds.): *Proceedings of the 5th EURALEX International Congress on Lexicography: Tampere, 4–9 August 1992*. Tampere: Department of Translation Studies, University of Tampere, s. 77 – 80. Dostupné na: <https://euralex.org/publications/dictionary-examples-friends-or-foes/> [cit. 26-06-2026].

MISTRÍK, Jozef (1985): *Štylistika*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 584 s.

MOON, Rosamund (2014): Meanings, Ideologies, and Learners' Dictionaries. In: A. Abel – Ch. Vettori – N. Ralli (eds.): *Proceedings of the 16th EURALEX International Congress: the User in Focus: Bolzano/Bozen, 15–19 July 2014*. Bolzano: EURAC, s. 85 – 105. Dostupné na: https://euralex.org/elx_proceedings/Euralex2014/euralex_2014_004_p_85.pdf [cit. 26-06-2026].

NESI, Hilary (1996): The Role of Illustrative Examples in Productive Dictionary Use. In: *Dictionaries: Journal of Dictionary Society of North America*, roč. 17, č. 1, s. 198 – 206. Dostupné na: https://www.researchgate.net/publication/236710547_The_Role_of_Illustrative_Examples_in_Productive_Dictionary_Use [cit. 26-06-2026].

PECIAR, Štefan a kol. (zost.) (1953): *Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným a gramatickým slovníkom*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV. 408 s.

PECIAR, Štefan (1960): Doklady a příklady v slovníku. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 11, č. 2, s. 114 – 124. Dostupné na: <https://www.juls.savba.sk/ediela/jc/#jc1960> [cit. 26-06-2026].

POTTER, Liz (1998): Setting a Good Example: What Kind of Examples Best Serve the Users of Learners' Dictionaries? In: T. Fontenelle – P. Hilgsmann – A. Michiels – A. Moulin – S. Theissen (eds.): *Proceedings of the 8th EURALEX International Congress on Lexicography: Liège, 4–8 August 1998*. Liège: English and Dutch Departments, University of Liège, s. 357 – 362. Dostupné na: <https://euralex.org/publications/setting-a-good-example-what-kind-of-examples-best-serve-the-users-of-learners-dictionaries/> [cit. 26-06-2026].

SLANČOVÁ, Daniela (2012): Slohový postup ako textová makrostratégia. In: A. Bohunická (ed.): *Jazykoveda v pohybe*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, s. 117 – 128. Dostupné na: https://fphil.uniba.sk/fileadmin/fif/katedry_pracoviska/ksj/publikacie/jazykoveda_v_pohybe_PRINT_korISBN_01.pdf [cit. 26-06-2026].

SSJ – *Slovník slovenského jazyka*. I. – VI. (1959 – 1968). Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.

SSSJ – *Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G* (2006). Hl. red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

SSSJ – *Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L* (2011). Hl. red. A. Jarošová – K. Buzássyová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

SSSJ – *Slovník súčasného slovenského jazyka. M – N* (2015). Hl. red. A. Jarošová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

SSSJ – *Slovník súčasného slovenského jazyka. O – Pn* (2021). Hl. red. A. Jarošová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

SSSJ – *Slovník súčasného slovenského jazyka. Po – Pr* (rpk.). Hl. red. A. Jarošová.

TENORIO, Encarnacion Hidalgo (2000): Gender, Sex and Stereotyping in the Collins Cobuild English Language Dictionary. In: *Australian Journal of Linguistics*, roč. 20, č. 2, s. 211 – 230. Dostupné na: https://www.researchgate.net/publication/233296627_Gender_Sex_and_Stereotyping_in_the_Collins_COBUILD_English_Language_Dictionary [cit. 26-06-2026].

TICHÁ, Zdeňka (2001): Funkce příkladů v slovníku neologizmů. In: S. Ondrejovič – M. Považaj (eds.): *Lexicographica '99. Zborník na počesť Kláry Buzássyovej*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, s. 141 – 145.

TICHÁ, Zdeňka (2012): Příklady ve výkladovém slovníku. In: K. Buzássyová – B. Chocholová – N. Janočková (eds.): *Slovo v slovníku. Aspekty lexikálnej sémantiky – gramatika – štylistika (pragmatika). Na počesť Alexandry Jarošovej*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, s. 282 – 293. Dostupné na: https://www.juls.savba.sk/pub_slovo_v_slovníku.html [cit. 26-06-2026].

VACHKOVÁ, Marie (2014): Z lexikografické dílny Velké německo-české lexikální databáze: Slovníkový příklad. In: *Jazykovědné aktuality*, roč. 51, č. 3, 4, s. 58 – 70. Dostupné na: https://www.jazykovednesdruzeni.cz/wp-content/uploads/2020/04/2014_3-4.pdf [cit. 26-06-2026].

ZAMBOROVÁ, Marta (2005): Exemplifikácia. Interný materiál JÚLŠ SAV.

ZGUSTA, Ladislav et al. (1971): *Manual of lexicography*. Praha: Academia. 360 s.

ТИЩЕНКО, Оксана Миколаївна (2023): Ілюстрування реєстрових одиниць в «Активному словникові української мови». In: Є. А. Карпіловська (відп. ред.): *Лексикографічна парадигма XXI ст.: теорія і методологія. До 100-ліття від дня народження Леоніда Сидоровича Паламарчука*. Київ: Інститут української мови НАН України, с. 520 – 538. Dostupné na: <https://drive.google.com/file/d/1Z2Ry28VVZHWUCbK1LBQ9BwglsoD9y0F/view> [cit. 26-06-2026].

KORELÁCIA MEDZI VÝKLADOM VÝZNAMU A EXEMPLIFIKÁCIOU NA PRÍKLADE SPRACOVANIA DISTRIBUTÍVNYCH SLOVIES V *SLOVNÍKU SÚČASNÉHO SLOVENSKEHO JAZYKA*¹

LUCIA MIHÁLIKOVÁ

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava, Slovensko

<https://orcid.org/0000-0001-9159-9255>

MIHÁLIKOVÁ, Lucia: Correlation between explanation of meaning and exemplification on the example of processing distributive verbs in the *Dictionary of the Contemporary Slovak Language*. Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics), 2026, Vol. 77, No 1, pp. 40–49.

Abstract: The reception of a dictionary (its perception, understanding, and interpretation) occurs within two cycles: The direction of communication is from the user to the lexicographer, and from the lexicographer back to the user, with the communication being for the user. From a lexicographical perspective, the conveyance of complex yet clear linguistic information constitutes a demanding process involving a number of conceptual solutions. The compactness in the processing of lexical units in an explanatory dictionary is achieved through the interplay between the descriptive and exemplary zones of meaning, which are complementary in nature. The explanation constitutes a larger whole at the level of abstraction, while the examples of use serve to concretise it. The objective of this paper is to illustrate the manifestations of this complementarity in two distinct ways: firstly, in terms of general contexts, and secondly, within the framework of distributive verbs.

Keywords: explanatory dictionary, description and exemplification of lexical meaning, correlation, distributive verbs

1. VŠEOBECNÉ VÝCHODISKO²

1.1 Výklad významu slova a jeho exemplifikácia predstavujú z používateľského hľadiska kľúčové časti heslovej state, preto ich spracovanie v *Slovníku súčasného slovenského jazyka* (ďalej SSSJ) smeruje k jasnosti, zrozumiteľnosti, čitateľnosti a prístupnému zjednodušovaniu. Potrebná ústretovosť, so zreteľom na používateľa jazyka, a zároveň s ohľadom na kvalitatívnu a kvantitatívnu stránku samotného výkladového slovníka, sa dosiahne napr. tým, že sa dbá na rozsah, vyváženosť a efektívnosť výkladovej perifrázy a dokladového materiálu. Deje sa to na pozadí vzájomnej podmienenosti opisnej a exemplifikačnej časti významu, pričom prvotnou úlo-

¹ Štúdiá bola vypracovaná v rámci riešenia projektu VEGA č. 2/0027/25 *Slovník súčasného slovenského jazyka – 8. etapa (koncipovanie a redigovanie slovníkových hesiel a s tým spojený lexikologicko-gramatický a korpusový výskum)*.

² Za konzultovanie k téme príspevku a prečítanie rukopisu ďakujem Alexandre Jarošovej.

hou lexikografickej práce a praxe je určenie hraníc významového potenciálu slova na základe jeho použitia v aktuálnych komunikačných kontextoch: „Úlohou lexikografa je rozčleňovanie významového spektra slova, ktoré je vo svojej podstate spojitým fenoménom s neostrými hranicami. Delimitáciu lexii v polysémante tak možno chápať ako istý interpretačný konštrukt lexikografa/lexikografky, ktorí si pri svojej práci musia opakovane klásť viacero otázok. [...] V skutočnosti existuje mnoho spôsobov, ako významové spektrum slova štruktúrovať“ (Ivanová 2023, s. 161). Interpretácia významu sa v tomto bode stretáva s generalizáciou výskytov slova v rečových prejavoch: „Výklad naznačuje pravdepodobnostne formulovaný významový potenciál lexikálnej jednotky a doklady ilustrujú typickú, prípadne menej bežnú realizáciu alebo niekedy aj kreatívne využitie typického použitia“ (Jarošová 2018a, s. 139).

Rozsah a metóda spracovania slovníkového hesla súvisia s mierou komplexnosti významu lexikálnej jednotky a s hierarchiou a frekvenciou výskytu jednotlivých významových prvkov vplývajúcich na typickosť alebo netypickosť použitých slovných spojení. Platí tu nasledovná proporcia: doklady majú výklad významu potvrdiť, konkretizovať a doplniť (Jarošová – Buzássyová – Bosák 2006, s. 39), nie zaťažovať a neúmerne presiahnuť. Ich výber má byť z tohto dôvodu primeraný, zohľadňujúci o. i. skutočnosť, že nie je možné zachytávať úplne každú významovú potencialitu (kontextovú aktualizáciu). Zreteľ na redukovanie a rozhodovanie, čo ešte áno a čo už nie, je všadeprítomnou realitou, ktorá stanovuje nutné limity hlavne na dolnej hranici (re)prezentácie dát. Prechodnosť kategórií a častá nejednoznačnosť na rozhraní medzi normou a odchýlkou od nej, tzn. väčší rozptyl významovej potenciality a kontextovej spájateľnosti slova, vyžaduje dôkladnejšie posúdenie a prehodnocovanie jazykového materiálu lexikografom. Dá sa povedať, že šírka sprostredkovanej informácie sa aj vo výkladovom slovníku veľkého typu musí strážiť (a ustrážiť), preto sa na opis významu³ a exemplifikáciu kladú rôzne požiadavky (k všeobecným a špecifickým zásadám (ne)uvádzania exemplifikácie v SSSJ porov. príspevok J. Hašanovej, B. Chocholovej a N. Janočkovej v tomto čísle), prostredníctvom ktorých lexikografické dielo ako také naplňa úmysel vedeckosti, a aj určenosti pre bežného používateľa: „Tato „služebnosť“, jako inherentní rys lexikografické práce, je omezujícím faktorem pro explicitnost popisu v obou jeho složkách (v míře závislé na typu a rozsahu slovníku). Zároveň však toto omezení přispívá a vlastně nutí k potlačení irelevantních prvků v složce výkladové a periferních dokladů v složce exemplifikační, tedy k vyššímu stupni zobecnění výsledků vlastní sémantické analýzy i výběru reprezentativních typů užívání slova“ (Lexikografický kolektiv ÚJČ 1975, s. 84).

³ K týmto predpokladom patria podľa J. Filipca (1995, s. 31) napr. ekvivalencia medzi definovaným a definujúcim; slovnodruhovú súmernosť; použitie slov bežnej, základnej povahy; explicitnosť a ekonomickosť (výklad nemá byť neúplný ani nadbytočný); formulačná jednotnosť. Spoločne utvárajú špecifický slovník výkladu – metajazyk.

1.2 Komplementarita opisnej a dokladovej zóny významu je pre koncepciu slovníka konštitutívna – reprezentuje východisko a súčasne cieľ. Jej dôležitosť spočíva na základe vyššie uvedeného v rozpoznávaní a rozčleňovaní vrstiev významu s uplatnením princípov prototypizácie, kontextualizácie a pragmatizácie⁴, čím obe predmetné zóny hesla smerujú a vo výsledku prispievajú k syntéze spracovania významu. Táto súvzťažnosť potom zabezpečuje lexikografickú flexibilitu a vyváženosť, ako sa to poznamenáva napríklad v publikácii J. Dolníka, J. Benkovičovej a A. Jarošovej (1993) venovanej porovnávaciemu opisu lexiky, pričom ide o generalizované konštatovanie, ktoré je po „odmyslení si“ konfrontačného aspektu platné aj pre jednojazyčný výkladový slovník: „Heslo má pružnú stavbu, pretože v závislosti od typu a koncepcie slovníka je možné zvažovať, ktorá časť informácie bude umiestnená v sémantizácii, prípadne v ekvivalente, a ktorá v exemplifikáciách. Exemplifikačná zóna má v hesle určitú vyvažovaciu funkciu“ (ibid., s. 141).

Koreláciu medzi výkladom významu a exemplifikáciou možno vnímať zo širšieho hľadiska takto:

(i) Slovníkový výklad je štruktúrovaný model lexikálneho významu zovšeobecnený na základe súboru dokladov (porov. k tomu Jarošová 2018a, s. 136, 138). Inými slovami ide o abstrakciu (z) konkrétneho.

(ii) Výklad významu kategorizuje istý typ dokladov. A opačne: príklady kontextuálnej spájateľnosti slova určujú typ výkladu.

(iii) Perifráza má funkciu metajazyka, čím o. i. prispieva k zjednodušeniu a prehľadnosti zložitej a rôznorodej povahy jazykového materiálu.

(iv) Zložky perifrázy majú jasnú formu a postupnosť. Ich usporiadanie, použitie alebo nepoužitie odzrkadľuje proces konceptualizácie a kontextualizácie významu. Výklad takto sprostredkováva konceptuálny obsah slova, a zároveň poukazuje aj na spôsob konštruovania tohto obsahu používateľom jazyka.⁵

(v) Výsledkom spôsobu konštruovania konceptuálneho obsahu sú slovné spojenia, doklady reflektujúce konkrétnu realizáciu významového potenciálu lexikálnej jednotky.

(vi) Prejavom komplexnosti významu sú rozličné možnosti použitia slova. Perifráza je spojivom, rámcom medzi reprezentáciou a dokladovaním významu. Je vyústením komplexnosti a má charakter škály. Prítomnosť graduálnosti v perifráze pripomína M. Ivanová: „Graduálnosť ako jedna zo základných charakteristík jazyka sa premieta aj do lexikografického opisu významu jednotiek“ (2023, s. 162). Autorka ďalej konštatuje, že výklad má preto konkrétne v SSSJ „často povahu extenzionálnej definície“ (ibid.) a ide o „podobu mnohoaspektového vymedzenia,

⁴ K uvedeným a ďalším metodickým postupom bližšie v článku A. Jarošovej 2018b, s. 297.

⁵ V tejto súvislosti pozri prácu M. Kyseľovej a M. Ivanovej (2013), kde sa píše: „Podľa kognitívnej lingvistiky význam vychádza z konceptualizácie, ktorú možno v širokom zmysle slova definovať ako odraz našej mentálnej skúsenosti. [...] Význam neodráža iba samotný evokovaný konceptuálny obsah, ale aj spôsob konštruovania tohto obsahu používateľom jazyka“ (ibid., s. 15).

pre ktoré je typická bohatá špecifikácia kvalitatívnych aj okolnostných sém“ (ibid., s. 164).

1.3 Komplementárny vzťah medzi opisom a dokladovaním významu sa pokúsim demonštrovať na príklade uvádzania distributívnych slovies (ďalej DS) v SSSJ. Pôjde o praktický a diskusný pohľad so zovšeobecneniami získanými na základe koncipovania a redigovania danej skupiny slovies v pripravovanom 5. zväzku.⁶ Zámerom je ukázať niektoré z hlavných osobitostí a problematických miest. Z pozorovaní tohto úseku slovnej zásoby vyplývajú primárne otázky: Aký je vlastne charakter DS a ako k nim lexikograficky pristupovať? Čo by mala/nemala zahŕňať dokladová a výkladová zóna DS? Kde a aká je hranica medzi lexikalizáciou a textovou aktualizáciou? A ako ovplyvňuje výber, použiteľnosť dokladov?

2. DISTRIBUTÍVNE SLOVESÁ V LEXIKOGRAFICKOM SPRACOVANÍ: ŠPECIFIKÁ, PROBLÉMY A RIEŠENIA NA ÚROVNI VÝZNAMU, JEHO VÝKLADU A EXEMPLIFIKÁCIE V SSSJ

Distributíva, utvorené prostredníctvom predpony *po-*, možno charakterizovať ako jav medzi lexikou a gramatikou. Predpona *po-* signalizuje z lexikálneho hľadiska rozčlenenosť deja⁷ sprevádzanú kvantitou subjektov alebo objektov (pluralitný subjekt alebo objekt; jeden členitý subjekt alebo objekt), a z pohľadu gramatiky plní funkciu perfektivizácie verba (rezultatívnosť). Tieto slovesá sú tak výsledkom vidovo-slovo-tvorného radu, tzn., že sa tvoria od nedokonavej formy: bezpredponové sloveso (nedok. zriedka⁸ dok.) → predponové perfektívum → imperfektívum z predponového perfektíva → dokonavé distributívne sloveso, napr. *triasť* → *otriasť* → *otriasat'* → *pootriasat'*; *píliť* → *popíliť* (k základným črtám distributív pozri podrobnejšie Janočková 2004a, b; kognitívny pohľad na distributivitu prinášajú Kyseľová – Ivanová 2025).

Uvedený dvojcharakter vnáša do roviny opisu významu a exemplifikácie niekoľko problémov a výziev spojených so skutočnosťou, ako správne chápať a diferencovať a) spektrum (typy) distributívneho deja, b) mieru sémantickej analógie a anomálie, ktorú si distributívum prináša z vidovo-slovo-tvorného hniezda, c) interakciu výklad ↔ exemplifikácia.

⁶ Výsledkom kolektívnej diskusie je interný materiál *Distributíva: niektoré zásady spracovania a príklady*, ktorý vypracovala A. Jarošová (2023, nepublikovaný, nepag.).

⁷ Podľa Sekaninovej (1980) ide pri distributívnom vyjadrení slovesného deja o „zasiahnutie všetkých objektov, všetkých častí objektu postupne za sebou alebo o vyčerpanie všetkých subjektov“ (ibid., s. 126). N. Janočková (2004b) hodnotí distributívnosť takto: „[...] rozčlenenosť deja je vlastnosť slovesa spájajúca lexikálno-gramatickú stránku (vid) so syntaktickou stránkou jazyka, pretože istým spôsobom predstavuje kondenzačný (syntetický) prostriedok na vyjadrenie postupnej opakovanosti deja“ (ibid., s. 251).

⁸ Napr. *pokúpiť*, *popredať* (pozri Janočková 2004b, s. 246).

2.1 Keďže DS sú fenomén medzi lexikou a gramatikou, ich význam sa vykladá lexikálnym aj slovotvorným spôsobom. Prvú časť výkladu tvorí lexikálny opis obsahujúci typické a diferenčné príznaky na úrovni bežného poznania. Za ním pokračuje (ak nie je nadbytočná) slovotvorná perifráza, ktorá plní úlohu výkladového synonyma a má podobu: adverbium *postupne* + dokonavá forma základového slovesa daného distributíva, čo zodpovedá analytickému vyjadreniu spôsobu slovesného deja, napr.:

poprečiarkovať, zried. poprečiarkat'

(čo) ► postupne urobiť v texte čiaru cez viaceré objekty (značky, symboly, slová al. spojenia) na znak neplatnosti, postupne prečiarknuť: *p. nevhodné výrazy; nevyplnené kolónky v žiadosti poprečiarkujte; všetko poprečiarkal rýchlymi ťahmi; v liste všeličo poprečiarkovala*

V koncepcii SSSJ sa tento postup vysvetľuje nasledovne: „Pri mnohých odvodených slovách sa uvádza slovotvorná aj lexikálna perifráza súčasne. Dôvodom pre toto riešenie je úsilie poukázať popri objasnení významu aj na systémové vzťahy slov založené na slovotvornej motivácii [...]“ (Jarošová – Buzássyová – Bosák 2006, s. 29). „Pri výklade slovies sa prejavuje spätosť slovotvorného a lexikálneho významu tak, že významové prvky slovotvorných kategórií rámujú a formujú individuálnu pojmovú náplň konkrétneho slovesa. Skupiny slovies s rovnakou predponou alebo príponou preto často tvoria jeden podsystém aj z hľadiska svojho výkladu [...]“ (ibid., s. 31).

Analyzované verbá sú komplikované v otázke rozlíšenia typov distributívneho deja. Prvotná neprehľadnosť, nejednoznačnosť či ťažkopádnosť situačného kontextu je daná striedaním a navrstvením príznakov. Lexikálna perifráza je hutná, no nemá byť kumulovaná, ale ani priveľmi zredukovaná, aby sa nestratila podstata kategórie, ktorá sa preukazuje aj pomocou dokladov. Distributíva majú zvyčajne menej dokladov, čím vzniká problém „dobrého“ výberu. Pri dokladovaní významu je potrebné poukázať na ľavý aj pravý kontext distributívnej situácie – príliš skrátené príklady nie sú vhodné, pretože sú nepreukazné a pôsobia nejasne, mätúco. Slovmi A. Jarošovej (2011, s. 60) tu ide potom len o situačne a pragmaticky neukotvené torzo. Rovnako treba predchádzať torzovitosti výkladu.

Súvzťažnosť výklad ↔ exemplifikácia sa uskutočňuje pomocou rozpísania a konkretizovania distributívnosti:

(i) namiesto neurčitého výrazu „niečo“ (napr. *pooblamovať: postupne odstrániť, oddeliť niečo z niečoho* → *postupne odstrániť, oddeliť viac častí z jednej veci al. z viacerých vecí*):

pooblamovať

1. (čo (z čoho)) ► lámaním, ohýbaním, tlakom *postupne* odstrániť, oddeliť *viac častí z jednej veci al. z viacerých vecí*, poodlamovať, postupne oblámať: *vietor pooblamoval konáre, vetvičky zo stromu, zo stromov; pooblamované nechty; škoda tých pooblamovaných cencúľov*

(ii) zdôraznenie participantov deja namiesto skráteného neurčitého slovesného tvaru a striedanie singuláru a plurálu (napr. *poobchytávať: p. poháre* → *dávaj pozor, aby si nepoobchytával všetky poháre; poobíjať: p. omietku z domov* → *murári*

poobíjali omietku z domov; p. kachličky zo steny → otec pri rekonštrukcii kúpeľne sám poobíjal kachličky zo steny):

poobchytávať

1. (čo) ► opakovane vziať, chytiť do rúk jednu vec al. postupne viacero vecí a tým obyč. na povrchu na viacerých miestach znečistiť, znehodnotiť, poochytávať, postupne obchytkať: *dávaj pozor, aby si nepoobchytával všetky poháre; nechcem kupovať poobchytávaný chlieb, poobchytávané potraviny*

poobíjať

2. (čo (z čoho)) ► údermi, nárazmi postupne zraziť, odstrániť viacero častí z jednej veci al. z viacerých vecí, postupne obiť: *murári poobíjali omietku z domov; otec pri rekonštrukcii kúpeľne sám poobíjal kachličky zo steny; p. námrazu a cencúle z mosta; palicou p. gaštany; krúpy poobíjali ovocie zo stromov; poobíjali sa tie jablká, na ktoré sme z rebrikov nedosiahli; poobíjané orechy*

(iii) uvedenie lexikálnej sémantizačnej poznámky vzťahujúcej sa na kvantitu gramatického subjektu (vymedzuje sa ňou podmnožina relevantných subjektov). Mnohosť gramatických objektov sémantizácii väčšinou nepodlieha, pretože je komponentom hlavného výkladu.

Pri načrtnutí problematiky uvádzania a neuvádzania sémantizácie DS vychádzam z interného (nepublikovaného) materiálu *Distributíva: niektoré zásady spracovania a príklady*, ktorý na základe kolektívnej diskusie zostavila A. Jarošová (2023).

Kvantitatívna subjektová sémantizácia sa uvádza pri:

a) distributívnych subjektových slovesách, ktoré majú subjekt (podmet) deja v pluráli:

poodchádzať

1. (o; odkiaľ; kam) ► (o viacerých osobách) postupne, jeden po druhom chôdzou, dopravným prostriedkom opustiť nejaké miesto, postupne odísť; op. poprichádzať: *hostia už poodchádzali; študenti poodchádzali domov na prázdniny; všetci pomaly poodchádzali spať; Raz, ako tak všetko poodchádzalo z domu – gazda s koňmi na drevo a deti na hriby – ostala len gazdiná, že okolo dvora niečo porobí.* [V. Majerik – P. Glocko]

poprevážať sa

1. (kam; odkiaľ; čím/v čom) ► (o viacerých osobách) postupne sa prepraviť dopravným prostriedkom z jedného miesta na druhé, postupne sa previezť: *tatranskou električkou sme sa pohodlne poprevážali do cieľa; Zvažovali možnosť prejsť vo vode hoci aj po pás [...], natiahnúť lano a postupne sa poprevážať na druhú stranu na spôsob kompy.* [M. T. Radošínský]

b) distributívnych subjektovo-objektových slovesách, v ktorých ide o pluralitu/singularitu subjektu aj objektu:

popriznávať sa

(o; k čomu) ► (o jednej osobe) postupne pravdivo potvrdiť previnenie vo viacerých veciach; (o viacerých osobách) postupne pravdivo potvrdiť previnenie v jednej veci al. vo viacerých veciach, postupne sa priznať: *nakoniec sa všetci popriznávajú; pod nátlakom sa popriznával aj k tomu, čo neurobil; viacerí športovci sa popriznávali k dopingu*

Uvedenie sémantizácie je redundantné vtedy, ak neplní delimitačnú a vysvetľujúcu funkciu. Kvantitatívna subjektová sémantizácia sa neuvádza pri:

a) distributívnych subjektových slovesách, ktoré môžu mať subjekt v singulári aj pluráli, čo sa ukáže v príkladoch. Takto sa zabráni kumulovaniu príznakov vo výklade.

Podľa A. Jarošovej (2023) je použitie tohto typu distributív založené na vnútornej členitosti procesov. Neuvedenie sémantizácie znamená, že už základové sloveso implikuje sému množstva/členenia subjektov či viacnásobnosti deja:

poobtlkať sa

► (o viacerých veciach al. o jednej veci na viacerých miestach) údermi, nárazmi, pádmi sa postupne na viacerých miestach poškodiť na povrchu, postupne sa obtlčať; *syn. pootlkať sa, poobíjať sa: zabalte jablká opatrne, aby sa nepoobtlkali; po čase bol ten kartónový kufrik celkom poobtlkaný; kolená poobtlkané od futbalu*

b) distributívnych subjektovo-objektových slovesách, ktorých význam odkazuje len na pluralitu objektov (napr. *podokončovať, podokončievať*); len na jeden členitý/členený objekt (napr. *podolievať*); na objekt súčasne v pluráli aj singulári (napr. *poobhrýzať, zried. poobhryzovať*):

podokončovať, podokončievať

(čo) ► postupne dokončiť, dorobiť, doviest' do konca viac vecí; *syn. podorábať: p. rozrobené veci, projekty, resty; v dome treba toho ešte veľa p.; skladby ešte nie sú podokončované pre texty; žiaci si úlohy podokončievali doma*

podolievať

2. (čo/čoho (do čoho); komu čo/čoho) ► postupne liatím doplniť tekutinu do viacerých nádob, postupne doliať: *p. hosťom čaj; p. nemrznúcu kvapalinu do ostrekovačov; podolievaj do pohárov; Hneď sa pri ich stole zjavil čašník a úslužne podolieval vína.* [L. Jurík]

poobhrýzať, zried. poobhryzovať

1. (čo) ► hryzením dookola, na viacerých miestach zbaviť postupne povrch jednej veci al. viacerých vecí niečoho, objesť, postupne obhrýzť: *hostia poobhrýzali kuracie stehná; Dunčo poobhryzoval kosť, kosti; klásky boli vymrvené a poobhrýzané*

2. iba **poobhrýzať** # (čo (z čoho)) ► hryzením dookola, na viacerých miestach postupne odstrániť niečo z jednej veci al. viacerých vecí, objesť, postupne obhrýzť: *p. mäso z kosti, kostí; cestou z obchodu poobhrýzala chrumkavú kôrku z chleba*

2.2 Mnohé DS sú významovo už na okraji normy a dajú sa pokladať za výsledok kontaminácie.⁹ Svojou povahou sú plastické a náchylné na textové aktualizácie, okazionalmente, hovorové použitie. Špecifickým prípadom je význam utvorený na základe jedného dokladu (napr. *pacient bol nedisciplinovaný, poodopínal sa od prístrojov a ušiel z nemocnice; po kúpe ojazdeného auta postupne niečo poodchádza*). Výz-

⁹ Porov. tretí význam slova *kontaminácia* v SSSJ: „3. lingv. ► zámerne al. náhodné skríženie formálnej al. významovej výstavby slov, väzieb al. ustálených slovných spojení“.

namy obsiahnuté v takýchto spojeniach sú potenciálne utvoriteľné, ale do slovníka nesmerujú automaticky. O ich zaradení alebo nezaradení rozhoduje miera lexikalizovanosti a miera kontextovej aktualizácie. Možno vychádzať zo skutočnosti, že distributíva sú posledným členom vidovo-slovotvorného radu, čo sa môže prejavovať v jazykových prehovoroch malou až zriedkavou frekvenciou výskytu a zároveň istou zdanlivou „univerzálnosťou“ použitia hraničiacou so zámenou slovného tvaru, keď používateľ realizuje svoj individuálny komunikačný zámer prostredníctvom dokonavého distributívneho slovesa namiesto jednoduchšieho predponového perfektíva, napr. tvary *poodhadzovať*, *pozhadzovať* vo výpovediach označujúcich jav opadávania listov v jeseň *stromy poodhadzujú na jeseň listy* (1 výskyt); *stromy pozhadzovali listie* (6 výskytov) v porovnaní s typickejšim vyjadrením danej kontextovej situácie podobou *zhodiť* v slovnom spojení *stromy zhodili listy* (26 výskytov).¹⁰

Vyššie uvedené platí obzvlášť pre problematiku distributív vo frazémach, ktorá predstavuje samostatnú tému. V tejto súvislosti sa uvažuje nad tým, kedy ide o lexikalizovaný variant k základnej východiskovej štruktúre, a kedy len o kontextovú aktualizáciu frazeologickej jednotky (ukazujú sa výrazné rozdiely vo frekvenčnej distribúcii slovných spojení; prispôbený kontext niekedy odzrkadľuje napr. nehodiace sa dosadenie distributívneho výkladu pri opise významu frazém):

- (1)
 - a. ■ fraz. *padať [na zem] ako hnilé/zhnité/zrelé hrušky/hniličky* (380 výskytov)
hromadne padať, klesať na zem vo veľkom množstve
 - b. ■ fraz. *padnúť ako hnílá/zhnitá/zrelá hruška* (85 výskytov)
dopadnúť celou váhou tela na zem
 - c. ?*popadať [na zem] ako [hnilé, zrelé] hrušky* (47 výskytov)
?hromadne padať, klesať na zem vo veľkom množstve
?postupne, jeden po druhom padnúť, klesnúť na zem
?postupne, jeden po druhom dopadnúť celou váhou tela na zem
- (2)
 - a. ■ fraz. *páliť za sebou [všetky] mosty* (722 výskytov)
prerušovať všetky styky a tak si znemožňovať návrat
 - b. ■ fraz. *spáliť/zničiť/strhnúť [za sebou] všetky mosty* (920 výskytov)
prerušiť všetky styky, a tak si znemožniť návrat
 - c. ?*popáliť [za sebou] všetky mosty* (7 výskytov)
?postupne prerušiť všetky styky, a tak si znemožniť návrat

3. ZÁVER

Ako vidieť z príkladov, distributíva sú zložitým a chameleónskym javom existujúcim na lexikálno-gramatickom pomedzí. Za viaczložkovosťou ich výkladu stoja premyslené koncepčné riešenia, prostredníctvom ktorých sa hľadá a udržiava rovno-

¹⁰ Príklady slovných spojení spolu s ich výskytmi pochádzajú z korpusu Omnia Slovaca IV Maior Beta (23.01). Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, v. v. i. 2023. Dostupné na: <http://ske.juls.savba.sk/bonito/index.html> [cit. 22-09-2025].

váha medzi zložitou ako inherentnou vlastnosťou jazyka, a spôsobom, akým sa v slovníku priehľadne podá. Ukazovateľom tohto úsilia je dosiahnutá súvzťažnosť medzi opisnou a exemplifikačnou časťou významu, ktorá podstatu jazykového materiálu rozčleňuje, vymedzuje a nestráca. Zároveň kladie otázky, čím je proces prehodnocovania a zovšeobecňovania možností spracovania heslových jednotiek stále aktívny.

BIBLIOGRAFIA

DOLNÍK, Juraj – BENKOVIČOVÁ, Jana – JAROŠOVÁ, Alexandra (1993): *Porovnávací opis lexikálnej zásoby*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 189 s.

FILIPEC, Josef (1995): Teorie a praxe jednojazyčného slovníku výkladového. In: F. Čermák – R. Blatná (eds.): *Manuál lexikografie*. Jinočany: H & H, s. 14 – 49.

IVANOVÁ, Martina (2023): Láska ide cez slovník. Koncepčné a realizačné problémy pri výklade významu v Slovníku súčasného slovenského jazyka. In: S. Paunovič Rodič – R. Raffaj (eds.): *Slovakistika v súvislostiach: tradícia a perspektívy*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filološki fakultet, s. 155 – 172. Dostupné na: <https://doi.org/10.18485/slovak70.2023.ch11> [cit. 10-04-2025].

JANOČKOVÁ, Nicol (2004a): Slovo tvorné a sémantické súvislosti slovesného vidu v slovenčine (k štatútu slovesného vidu v slovenčine). In: *Slovenská reč*, roč. 69, č. 2, s. 65 – 84. Dostupné na: https://www.juls.savba.sk/ediela/sr/2004_2 [cit. 07-08-2025].

JANOČKOVÁ, Nicol (2004b): Tretia tvár distributívnosti. In: M. Šimková (ed.): *Varia XI. Zborník materiálov z XI. kolokvia mladých jazykovedcov (Spišská Nová Ves 28. – 30. 11. 2001)*. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV, s. 246 – 252. Dostupné na: https://www.juls.savba.sk/ediela/varia_11 [cit. 07-08-2025].

JAROŠOVÁ, Alexandra – BUŽÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján (2006): Východiská a zásady spracovania slovníka. In: *Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G*. Hl. red. K. Bužássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, s. 13 – 47. Dostupné na: https://www.juls.savba.sk/sss_j_koncepcia [cit. 09-06-2025].

JAROŠOVÁ, Alexandra (2011): Majstrovské dielo českej a svetovej frazeológie (František Čermák a kol. Slovník české frazeologie a idiomatiky). In: *Jazykovedný časopis*, roč. 62, č. 1, s. 51 – 64. DOI: 10.2478/v10113-011-0004-8. Dostupné na: <https://reference-global.com/article/10.2478/v10113-011-0004-8> [cit. 15-10-2025].

JAROŠOVÁ, Alexandra (2018a): Špirála poznania alebo funkcionalizmus a kognitivizmus (v lexikológii) cez optiku dvoch kongresových jubileí. In: *Slovenská reč*, roč. 83, č. 2, s. 123 – 142. Dostupné na: https://www.juls.savba.sk/ediela/sr/2018_2 [cit. 10-04-2025].

JAROŠOVÁ, Alexandra (2018b): Pohľad na pomenovanie cez prizmu teoretických rámcov a slovníkového hesla. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 69, č. 3, s. 277 – 301. Dostupné na: <https://doi.org/10.2478/jazcas-2019-0011> [cit. 11-04-2025].

JAROŠOVÁ, Alexandra (2023): *Distributíva: niektoré zásady spracovania a príklady*. Interný nepublikovaný materiál.

KYSEĽOVÁ, Miroslava – IVANOVÁ, Martina (2013): *Sloveso vo svetle kognitívnej gramatiky*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove. 248 s.

KYSELOVÁ, Miroslava – IVANOVÁ, Martina (2025): When One Is Not Enough. Coercing Distributive Reading through Metonymy. In: *Slovenská reč*, roč. 90, č. 2, s. 126 – 151. Dostupné na: <https://doi.org/10.31577/slovrec.2025.2.7> [cit. 20-11-2025].

Lexikografický kolektív ÚJČ (1975): K výkladovým postupům v jednojazyčné lexikografii. In: *Slovo a slovesnost*, roč. 36, č. 2, s. 84 – 91. Dostupné na: <http://sas.ujc.cas.cz/archiv> [cit. 19-08-2025].

Omnia Slovaca IV Maior Beta (23.01). Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, v. v. i. Dostupné na: <http://ske.juls.savba.sk/bonito/index.html> [cit. 22-09-2025].

SEKANINOVÁ, Ella (1980): *Sémantická analýza predponového slovesa v ruštine a slovenčine*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 200 s.

SSSJ – *Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G*. (2006). Hl. red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

SSSJ – *Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L*. (2011). Hl. red. A. Jarošová – K. Buzássyová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

SSSJ – *Slovník súčasného slovenského jazyka. M – N*. (2015). Hl. red. A. Jarošová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

SSSJ – *Slovník súčasného slovenského jazyka. O – Pn*. (2021). Hl. red. A. Jarošová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

ODRAZ (NIELEN) KODIFIKÁCIE V LEXIKOGRAFICKOM SPRACOVANÍ ČÍSLOVIEK (SO ZAMERANÍM NA EXEMPLIFIKAČNÚ ZÓNU SLOVNÍKOVÝCH HESIEL)¹

IVANA ŠRÁMEKOVÁ

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava, Slovensko

<https://orcid.org/0009-0000-2038-5858>

ŠRÁMEKOVÁ, Ivana: The reflection of (not only) codification in the lexicographic treatment of numerals (with a focus on the exemplificatory zone of dictionary entries). *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2026, Vol. 77, No 1, pp. 50–73.

Abstract: The main aim of the paper is to analyse the way numerals are exemplified in the *Dictionary of the Contemporary Slovak Language (Slovník súčasného slovenského jazyka)*, focusing on the function of exemplification in representing their use in actual language use. Attention is also paid to how orthographic, grammatical, and stylistic aspects of this part of speech are reflected in the dictionary entries, as well as to the extent to which the current codification of orthography and morphology of numerals is incorporated into their lexicographic treatment. The research draws on the published volumes of the *Dictionary of the Contemporary Slovak Language* (A–G, 2006; H–L, 2011; M–N, 2015; O–Pn, 2021) and the manuscript of the forthcoming fifth volume (Po–Pr, manuscript).

Keywords: numerals, lexicography, exemplification, *Dictionary of the Contemporary Slovak Language*

1. ÚVOD

Jazyk sa vytvára a existuje v jazykovej praxi, teda v praktickom sociálnom živote. V dnešnom lingvistickom bádani sa pozornosť presunula z idealizovaného nositeľa jazyka na reálneho používateľa jazyka, resp. na fungovanie jazyka v kontexte, čo možno zároveň považovať za bázu pragmatickej lingvistiky (Dolník 2018). Exemplifikačná zóna hesla ako neoddeliteľná súčasť výkladových slovníkov reflektuje používanie jazyka v praxi. Práve tu možno nájsť množstvo odpovedí na otázky, ktoré si používatelia jazyka kladú v bežnej komunikácii. V súvislosti s numeráliami používatelia jazyka pociťujú neistotu týkajúcu sa jednak deklinácie, jednak ortografie numerálií (najmä pri základných, radových či zlomkových číslolkách).

Príspevok sa zaoberá analýzou exemplifikácie vybraného slovného druhu, konkrétne numerálií, vo výkladovom *Slovníku súčasného slovenského jazyka* (ďalej

¹ Príspevok bol vypracovaný v rámci riešenia projektu VEGA č. 2/0027/25 *Slovník súčasného slovenského jazyka – 8. etapa (koncipovanie a redigovanie slovníkových hesiel a s tým spojený lexikologicko-gramatický a korpusový výskum)*.

SSSJ). Primárnym cieľom je preskúmať, ako sa v jednotlivých číslovkových heslách zohľadňuje ortografická, gramatická a štylistická rovina numerálií a aký význam nadobúda exemplifikačná zložka pri sprostredkovaní ich funkcie v reálnom jazykovom úze. Osobitná pozornosť sa venuje tomu, ako sa súčasná kodifikácia ortografie a deklinácie určitých numerálií premieta do slovníkového spracovania. Príspevok vychádza z analýzy konkrétnych publikovaných zväzkov SSSJ (A – G, 2006; H – L, 2011; M – N, 2015; O – Pn, 2021) a z rukopisu pripravovaného 5. zv. (Po – Pr, rkp.). Opiera sa o kvantitatívne aj kvalitatívne vyhodnotenie slovníkových hesiel so zreteľom na zastúpenie určitých a neurčitých numerálií, ich spracovanie a funkčné využitie exemplifikácie ako ilustračného, identifikačného, delimitačného aj encyklopedizačného prostriedku. Náš výskum chce okrem iného ukázať, ako exemplifikácia prispieva k sprístupneniu komplexných jazykových javov bežnému používateľovi.

2. NUMERÁLIÁ VO VÝKLADOVÝCH SLOVNÍKOCH A POUŽÍVATELSKÝ KONTEXT

Exemplifikácia, teda potvrdzovanie významu lexikálnych jednotiek prostredníctvom príkladov, tvorí významnú zložku výkladových slovníkov. Informácie prezentované prostredníctvom príkladov môžu byť pre používateľov jazyka mimoriadne prínosné, najmä z hľadiska porozumenia a adekvátneho používania daných výrazov v kontexte. Funkcia exemplifikácie teda nie je čisto ilustratívna, ale zároveň aj didaktická a interpretačná, resp. výkladová. Slúži ako prostriedok na konkretizáciu významu heslovej jednotky, ukazuje jej kolokačné väzby či štylistické zaradenie.

V tomto zmysle zohráva kľúčovú úlohu *kontext* – nielenže determinuje a aktualizuje výskyt lexému, ale zároveň umožňuje ich interpretáciu. Ako uvádzajú F. Čermák – R. Blatná et al. (1995, s. 39): „Kontext zjednodušuje, aktualizuje výskyt lexému spojením s vhodnými výskytmi jiných lexémů, tj. takových, které jsou s ním kompatibilní. (...) K dosažení jednoznačnosti je třeba rozvíti kontextu dalším výskyttem, např. *Koupil krásný starý dům* ‚starobylý‘ x *zchátralý starý dům* ‚sešlý‘.“ Z pohľadu jazykovej interpretácie považujeme za dôležité položiť si otázku, či možno význam lexikálnej jednotky odvodiť aj bez explicitného kontextu, teda v podmienkach tzv. nulového kontextu.² M. Hirschová (2013, s. 22) uvádza, že síce vetu je možné analyzovať aj mimo kontextu, no výpoveď je nevyhnutne viazaná na konkrétny kontext. Taktiež dodáva, že bez kontextu sa nedajú odstrániť prípadné potenciálne dvojznačnosti či precizovať význam vágnych výrazov.

Kontext teda nefunguje iba ako rámec, v ktorom sa lexéma nachádza, ale ako aktívny významotvorný prvok. Z hľadiska sémantiky i pragmatiky predstavuje ná-

² J. R. Searle (1979, s. 117) v súvislosti s daným javom – tzv. nulovým kontextom – uvádza, že žiadny výpovedný akt nemôže byť úplne nezávislý od kontextu. Možno skonštatovať, že kontext sa stáva súčasťou interpretačného rámca.

stroj, ktorý moduluje význam výrazu na základe jeho väzieb s jednotkami spolutvoriacimi výpoveď a zároveň reflektuje špecifiká komunikačnej situácie. Vďaka exemplifikácii možno pozorovať typické kontexty, ktoré reprezentujú triedy a podtriedy skupín vzájomne súvisiacich jednotlivostí (Čermák – Blatná et al. 1995, s. 39). Práve tieto kontexty napomáhajú používateľom porozumieť jednak významu heslového slova, jednak jeho gramatickým, kolokačným a štylistickým vlastnostiam. Do informačnej náplne hesla sa tak premieta popri kontextualizácii, t. j. obohatení výkladu o prvky typických jazykových kontextov a širšej škále dokladových spojení, aj pragmatizácia spočívajúca v uvádzaní doplňujúcich a vysvetľujúcich poznámok s gramatickým charakterom (Jarošová 2015, s. 45). Tým sa exemplifikačná zóna výkladového slovníka stáva nástrojom lingvistickej deskripcie aj praktickej jazykovej orientácie.

V prípade numerálií, najmä určitých, sa môže javiť exemplifikácia ako redundantná, keďže v rámci slovných druhov ide o relatívne stabilnú skupinu výrazov s jednoznačnou referenciou na kvantitu, početnosť, poradie či druhovosť. V prirodzenom jazykovom kontexte však používanie numerálií vykazuje širšiu variabilitu. Pri exemplifikácii určitých čísloviek sa rozlišuje ich numerické a nenumerické použitie. Numerické použitie zahŕňa zväčša rozličné matematické pojmy a operácie (*sto mínus päťdesiat je päťdesiat; nula celých päť desiatí*), nenumerické predstavujú napr. spojenia s menami (*zostatok na účte je desať eur; daroval krv osemdesiat ráz; k udalosti došlo pred osemdesiatimi rokmi*). Príklady uvedené vo výkladových slovníkoch tak nadobúdajú významný interpretačný rozmer, a teda nielenže sprostredkujú spôsob gramatickej integrácie numerálií do výpovede (ich deklináciu či väzbu), ale zároveň odhaľujú ich sémantické (*dostal päť rokov natvrdo* – bol odsúdený na päť rokov väzenia), štylistické (napr. expresívne vyjadrenie *mať tisíc príležitostí*) a frazeologické aspekty (*zabiť dve muchy jednou ranou; urobiť niečo o päť minút dvanásť*).

V rámci komparatívneho pohľadu na lexikografické spracovanie numerálií spomenieme výskum V. Veselého (2016), ktorý sa zameriava na súčasné používanie niektorých druhov čísloviek v češtine a ich sémantické prehodnocovanie. Autor prezentuje, ako dochádza k znižovaniu rozdielu medzi skupinovými³ a druhovými číslovkami v češtine: *dvoje boty* – skupinové a *dvojí boty* – druhové, pričom v ostatných pádoch sú homonymné, a ich význam je preto determinovaný kontextom. Ďalej v štúdiu upozorňuje na paralelnosť medzi úhrnnými⁴ a súborovými číslovkami, ktorá sa prejavuje v spojeniach ako *dovniř se vstupovalo čtvero/čtverymi dveřmi*. Tento výskum predstavuje dôležitý príspevok k porozumeniu dynamiky významových po-

³ V češtine majú skupinové číslovky svoj ekvivalent v podobe tzv. *súborových* čísloviek.

⁴ Úhrnné číslovky (Hausenblas 1986, s. 117 – 118) vyjadrujú počet javov chápaných ako celok (napr. *dvě, tři, čtvero, patero, tisícero, několikero, tolikero, obě*). Slovenské skupinové číslovky zodpovedajú v češtine súborovým a niektorým úhrnným číslovkám.

sunov čísloviek, čo môže byť užitočné aj pri analýze súčasnej slovenčiny, najmä pri slovníkovom spracovaní, kde je potrebné reflektovať či už jazykový úzus alebo významové odtienky v ustálených spojeniach.

Doplňujúcim príspevkom k tejto problematike je štúdia *Jak se počítají substantiva v češtině: poznámky ke kategorii čísla* (Panevová – Ševčíková 2011). Autorky rozpracúvajú problematiku týkajúcu sa schopnosti českých substantív tvoriť tzv. „súbory“ (sety), a navrhujú akceptovať kategóriu „súborovosť“ ako gramatikalizovanú kategóriu, na základe ktorej bude možné jemnejšie diferencovať tradičnú opozíciu medzi singulárom a plurálom [rozlíšenie medzi prostým počtom (simple) a súborovým množstvom (set)]. Ilustratívne je napr. vymedzenie rozdielu medzi spojeniami *dva kľíče* a *dvoje kľíče*. Kým dva kľíče označuje dve konkrétne jednotliviny (napr. jeden na schránku, druhý na zámok), výraz dvoje kľíče vyjadruje dva celky, teda dva súbory kľúčov – typicky zväzky, ktoré môžu obsahovať viacero jednotlivých kľúčov. Takéto rozlíšenie nie je len lexikálne alebo frazeologické, ale podľa autoriek ide o gramatikalizovanú významovú opozíciu v rámci kategórie čísla (2011, s. 165). V tomto zmysle sa napr. dvoje kľíče analyzujú ako prejav hodnoty sg-set alebo pl-set, zatiaľ čo dva kľíče realizujú tradičný pl-simple význam. Tento prístup ukazuje, že pri párových a podobných substantívach nestačí zohľadňovať len početnosť, ale aj spôsob, akým sú tieto množiny v jazyku konceptualizované, čo má významné implikácie aj pre lexikografické spracovanie čísloviek a numerálnych výrazov (t. j. ďalších jazykových prostriedkov kvantifikácie, ako sú spojenia typu niekoľko desiatok, dve stovky, podobne aj substantivizované či odvodené výrazy typu dvojka, trojica a pod.) v slovníkoch.

V nasledujúcej časti analyzujeme exemplifikačnú zónu numerálií vo vyššie uvedených zväzkoch SSSJ. Daný slovník vychádza z aktuálnej kodifikácie spisovnej slovenčiny (*Pravidlá slovenského pravopisu* 2013, ďalej PSP; *Krátky slovník slovenského jazyka* 2003), ale v niektorých prípadoch prekračuje hranice tejto kodifikácie, napr. uvádzaním väčšieho počtu variantov (Sokolová – Jarošová 2008; Buzássyová 2009; Kačala 2009; Mlacek 2009), a preto nemá kodifikačnú platnosť. Aj medzi numeráliami sa vyskytujú lexémy, ktoré platná kodifikácia hodnotí ako nespisovné. Graficky sa táto skutočnosť vyjadruje hviezdičkou, zmeneným typom písma a odkazom na správnu podobu. Niekedy ide o bohemizmy, ktoré prešli fonologickou adaptáciou, no ich slovotvorná stránka si zachovala znaky z češtiny (Jarošová 2022, s. 65), napr. *jednička* → správ. *jednotka*, *dvojo* → správ. *dvoje*, *dvanástorník* → správ. *dvanástnik*, *dvojjaderný* → správ. *dvojjadrový*, *dvestý* → správ. *dvojstý*.⁵

SSSJ sa zároveň usiluje lexikálne jednotky systematicky zachytiť na základe reálneho úzu so zreteľom na ich komunikačné funkcie. V porovnaní s kodifikačnými prácami, ktoré nezahŕňajú v takej miere nespisovné lexikálne prostriedky, daný slovník reflektuje aj nespisovné kategórie (Jarošová 2022, s. 70), do ktorých spadajú nesprávne, subštandardné, slangové a vulgárne výrazy.

⁵ Viac o potenciálnej variantnosti *dvojstý*, *dvestý* porov. Šrámeková (2023).

Pri hodnotení spôsobu, akým sú v slovníkoch prezentované heslá, je dôležité zohľadniť metodologické zásady. Ako uvádza A. Jarošová (2022), jazykový materiál je v SSSJ spracovaný na základe istých zásad, ktoré rešpektujú aktuálny stav jazykového úzu a zároveň reflektujú komunikačné potreby používateľov. Jednou z týchto zásad je, že v otázke normy a spisovnosti sa za prameň spisovnej normy v SSSJ považuje verbálne správanie ľudí v spisovných situáciách – písomná a ústna komunikácia s príznakmi verejná oficiálna alebo polooficiálna (Jarošová 2022, s. 103). Pri posudzovaní spisovnosti alebo nespisovnosti slov vychádza autorka z kritéria systémovosti, funkčnosti jazykového prostriedku (komunikačnej a situačnej adekvátnosti) a zaužívanosti (vžitosti, frekvencie) (Jarošová 2015). V prípadoch, ktoré sú síce správne, ale vžitie skôr v neoficiálnej či súkromnej komunikácii, sa v slovníku upozorňuje na významovo primeranejší alternatívny výraz, napr.:

Pri analýze lexikografického spracovania numerálií v SSSJ je prínosné pozrieť sa aj na ich kvantitatívne zastúpenie v jednotlivých zväzkoch. To môže poskytnúť rámec na posúdenie rozsahu a rozloženia určitých a neurčitých numerálií v heslári a zároveň umožní sledovať istý vývin lexikografickej koncepcie v prípade spracovania daného slovného druhu.

⁶ *Bilión, desať, desatina, desaťkrát, desaťnásobne, desaťnásobný, desatorako, desatoraký, desatoro, desaťtisíc, desaťtisíci, desiaty, deväť, deväťdesiat, deväťdesiatina, deväťdesiatkrát, deväťdesiatnásobne, deväťdesiatnásobný, deväťdesiaty, devätina, deväťkrát, deväťnásobne, deväťnásobný, devätnásť, devätnástina, devätnásťkrát, devätnásťy, devätorako, devätoraký, devätoro, deväťsto, deväťstý, deviaty, druhý, druhýkrát, dva, dvaadvadsatina, dvaapolkrát, dvaapolnásobne, dvaapolnásobný, dvaatridsatina, dvadsať, dvadsaťdva, dvadsatina, dvadsaťjeden, dvadsaťkrát, dvadsaťnásobne, dvadsaťnásobný, dvadsatoro, dvadsaťpäť, dvadsaťštyri, dvadsaťtisíc, dvadsaťtisíci, dvadsaťtri, dvadsiaty, dvakrát, dvanásť, dvanástina, dvanásťkrát, dvanásťnásobne, dvanásťnásobný, dvanásťtisíc, dvanásťy, dvesto, dvestokrát, dvestonásobne, dvestonásobný, dvestotisíc, dvestotisíci, dvetisíc, dvojako, dvojaký, dvoje, dvojmilióny, dvojmo, dvojnásobne, dvojnásobný, dvojstý, dvojtisíci.*

54

vaných celkovo 25 418 heslových slov, z toho 29 určitých⁸ a 6 neurčitých numerálií.⁹ V treťom zväzku SSSJ, ktorý pokrýva heslá od písmena M po N, je spracovaných celkovo 16 815 heslových slov, z toho 11 určitých¹⁰ a 31 neurčitých numerálií.¹¹ Vo štvrtom zväzku SSSJ, ktorý pokrýva heslá od písmena O po Pn, je spracovaných celkovo 15 329 heslových slov, z toho 120 určitých numerálií¹² a 2 neurčité numerálie.¹³ Zatiaľ čo prvé štyri zväzky sú už publikované, piaty zväzok daného slovníka sa momentálne pripravuje¹⁴ a bude obsahovať 15 číslovkových hesiel,¹⁵ z toho 4 určité numerálie¹⁶ a 11 neurčitých numerálií.¹⁷

⁸ *Jeden, jedenadeväťdesiat, jedenadvadsať, jedenadvadsatina, jedenadvadsiaty, jedenaosemdesiat, jedenapäťdesiat, jedenapolkrát, jedenapolnásobne, jedenapolnásobný, jedenasedemdesiat, jedenásť, jedenásťkrát, jedenásťnásobne, jedenásťnásobný, jedenástoro, jedenásty, jedenašesťdesiat, jedenáštiridsať, jedenatridsať, jedenatridsatina, jedenkrát, jedinký, jediný, jednako¹, rovnaký, jedni, kvadrilión, kvintilión.*

⁹ *Habadej, hodne, iks, ikskrát, ikstý, ikstýkrát.*

¹⁰ *Meruôsmý, miliarda, miliardtina, miliardtý, miliardkrát, milión, miliónkrát, milióntina, miliónty, nula, nultý.*

¹¹ *Máličko, málo, málokrát, menej, mnoho, mnohokrát, mnohonásobne, mnohonásobný, mnohora-ko, mnohoraký, mnohý, mnohýkrát, moc, nadostač, najmenej, najviac, namraky, nejeden, nejedenkrát, nemálo, nemnoho, nemnohý, nesčíslelnkrát, nespočetne, nespočetnekrát, nespočítateľnekrát, neúrekom, neveľa, (niekoľkodesaťnásobne – uvádzame v zátvorke, pravdepodobne ide o chybu v SSSJ; vzhľadom na zámenný komponent niekoľko je primeranejšie zaradiť slovo medzi zámená, nie medzi číslovky, porov. niekoľkonásobne zám. neurčité číslovkové násobné príslovkové; ďakujeme za toto spresnenie recenzentke príspevku), n-tý, n-týkrát.*

¹² *Oba, obojako, obojaký, oboje, osem, osemapolkrát, osemapolnásobne, osemapolnásobný, osem-desiat, osemdesiatdeväť, osemdesiatdva, osemdesiatina, osemdesiatjeden, osemdesiatkrát, osemdesiat-násobne, osemdesiatnásobný, osemdesiatosem, osemdesiatpäť, osemdesiatšesť, osem-desiatštyri, osemdesiattisíc, osemdesiattisíci, osemdesiattisícina, osemdesiattri, osemdesiaty, osemdesia-tykrát, osemkrát, osemmiliónty, osemnásobne, osemnásobný, osemnásť, osemnásťina, osemnásťkrát, osemnásťnásobne, osemnásťnásobný, osemnásťtisíc, osemnásťtisíci, osemnásťtisícina, osemnásť, osem-násťkrát, osemsto, osemtokrát, osemstonásobne, osemstonásobný, osemstotina, osemstotisíc, osemstoti-síci, osemstotisícina, osemstý, osemtisíc, osemtisíci, osemtisícina, osmina, osmorako, osmoraký, osmoro, ostatný, ostatnýkrát, ôsmy, ôsmkrát, pár, pákrát, päť, päťadvadsať, päťadvadsiaty, päťapolkrát, päť-a-polnásobne, päťapolnásobný, päťdesiat, päťdesiatdeväť, päťdesiatdva, päťdesiatina, päťdesiatjeden, päťdesiatkrát, päťdesiatnásobne, päťdesiatnásobný, päťdesiatosem, päťdesiatpäť, päťdesiatšesť, päťdesiatštyri, päťdesiattisíc, päťdesiattisíci, päťdesiattisícina, päťdesiattri, päťdesiaty, päť-desiatykrát, päťina, päťkrát, päťmiliónty, päťnásobne, päťnásobný, päťnásť, päťnásťina, päťnásťkrát, päťnásťnásobne, päťnásťnásobný, päťnásťtisíc, päťnásťtisíci, päťnásťtisícina, päťnásť, päťnásťkrát, pä-torako, pätoraký, pätoro, päťsto, päťstokrát, päťstonásobne, päťstonásobný, päťstotina, päťstotisíc, päť-stotisíci, päťstotisícina, päťstý, päťtisíc, päťtisíci, päťtisícina, piaty, piatykrát.*

¹³ *Plno, plus.*

¹⁴ Údaje vychádzajú z poslednej štatistiky [25. 9. 2025].

¹⁵ Vzhľadom na to, že uvádzané heslá neprešli doposiaľ hlavnou vedeckou redakciou, ich slovnodruhovú charakteristiku nie je ešte uzavretá.

¹⁶ *Podvojný, pol, poldruha, poldruhamiliónty.*

¹⁷ *Pomálo, pomenej, posledný, poslednýkrát, pramálo, predostatný, predposledný, prehojne, premnoho, premnohý, prevľa.*

Pre lepšiu prehľadnosť a možnosť priameho porovnania zastúpenia určitých a neurčitých numerálií v jednotlivých zväzkoch SSSJ pripájame tabuľku:

SSSJ	1. zväzok A – G	2. zväzok H – L	3. zväzok M – N	4. zväzok O – Pn	pripravovaný 5. zväzok ¹⁸
celkový počet heslových jednotiek	30 293	25 418	16 815	15 329	(11 974)
počet určitých numerálií	79	29	11	120	(4)
počet neurčitých numerálií	3	6	31	2	(11)

Tab.: Zastúpenie určitých a neurčitých numerálií v jednotlivých zväzkoch SSSJ

Z kvantitatívnej analýzy jednotlivých zväzkov SSSJ vyplýva, že v každom zo zväzkov (s výnimkou tretieho a piateho zväzku) výrazne prevažujú určité číslovky nad neurčitými. Najvyšší počet určitých numerálií je zaznamenaný vo štvrtom zväzku (O – Pn), čo možno pripísať vysokému počtu numerálií a ich derivátov či kompozít vytvorených od základov *osem* a *päť*, ktoré vykazujú značnú slovotvornú produktivitu pri tvorbe najmä násobných, radových či zlomkových čísloviek. Naopak, neurčité numeráliá sa v najväčšej miere vyskytujú v treťom zväzku (M – N), čo odráža bohatšie zastúpenie derivátov či kompozít s koreňovou morféomou *mál-*, *mnoh-*.

3. EXEMPLIFIKAČNÁ ZÓNA NUMERÁLIÍ: ORTOGRAFICKÉ ASPEKTY

3.1 Zápis vyšších zložených základných a radových numerálií

Exemplifikačné zóny zohrávajú významnú rolu pri zachytávaní tých typov numerálií, pri ktorých používatelia pociťujú zvýšenú mieru ortografickej neistoty. Ide napr. o vyššie zložené základné alebo radové číslovky, ktorých zápis býva často problematický, čo dokazujú otázky typu *Ako sa správne píšu základné číslovky slovom? Treba oddelovať tisícky a stovky alebo písať všetko spolu?* Tieto otázky patria k frekventovaným témam jazykovej poradne, čo poukazuje na pretrvávajúcu potrebu funkčného normatívneho usmernenia. Práve exemplifikačné časti výkladových slovníkov poskytujú riešenie tejto problematiky tým, že prezentujú konkrétne realizácie daných numerálií, ktoré si používatelia môžu aplikovať pre svoje jazykové potreby.

¹⁸ 5. zväzok SSSJ sa pripravuje, preto počty hesiel, uvádzané v tabuľke v zátvorke, nie sú definitívne.

V kontexte slovenského pravopisu možno problematiku písania vyšších zložených základných a radových čísloviek¹⁹ zaradiť medzi oblasti s istým vývinovým pohybom (porov. Letz 1935/36; Dvonč 1954; Ondrus 1978; Findra 2008; Jarošová 2021) aj normatívnou neustálenosťou – variovanie medzi písaním spolu/oddelene, príp. kombinovaným zápisom (porov. PSP 1940, PSP 1953, PSP 1957).

Na túto problematiku reagovala aj Kodifikačná komisia pri Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV, ktorá po predložení dôvodovej správy, návrhov riešení problémových prípadov, ktoré predstavila hlavná vedecká redaktorka SSSJ A. Jarošová, a následnej diskusii prijala uznesenia (podľa zápisnice z 12. zasadnutia Kodifikačnej komisie pri JÚĽŠ SAV zo dňa 21. 6. 2021 pre potreby pripravovaného 4. zväzku SSSJ; interný materiál JÚĽŠ SAV) umožňujúce variantné písanie čísloviek, pričom kodifikačné odporúčania vychádzajú z dvoch základných kritérií:

1. Kritérium skloňovateľnosti – t. j. kritérium prítomnosti/nepřítomnosti ohýbaných tvarov v zloženej číslovke.
2. Kritérium zložitých prípadov – t. j. číslovky s vyšším stupňom rádivosti.

V súlade s tendenciou k nesklonnosti sa uvádzajú návrhy pravopisnej variantnosti pri vyšších zložených základných (od *stojeden/sto jeden* a vyššie) a radových numeráliách (od *stoprvý/sto prvý* a vyššie) s dvoma (a viac) číslovkovými stupňami (kombinácie „tisícky/stovky + jednotky/-nástky/okružle desiatky“²⁰), resp. pripúšťa sa možnosť dvojakej grafickej realizácie – zápis spolu aj osobitne v základnom tvare aj pri ohýbaní:

- a) Základné číslovky:** *stodva/sto dva – stodvoch/sto dvoch, dvestojedenásť/dvesto jedenásť – dvestojedenástich/dvesto jedenástich, päťstoosemdesiat/päťsto osemdesiat – päťstoosemdesiatich/päťsto osemdesiatich, osemtisíc dva – osemtisíc dvoch/osemtisíc dvoch*. Výnimku tvoria prípady s prítomnosťou kombinácie „desiatky + jednotky“, v ktorej sa jednotky pri skloňovaní vyšších základných čísloviek vždy píše oddelene od desiatok²¹ (*dvetisícristodvadsiatich dvoch*); v základnom tvare sa „desiatky + jednotky“ píše vždy spolu (*dvetisícristodvadsať dva/dvetisíc tristo dvadsať dva*). Vo vyšších zložených číslovkách sa milióny a miliardy píše vždy oddelene (*milión päťstopäťdesiatpäťtisíc, miliarda päťstopäťdesiatpäťtisíc* a pod.).

¹⁹ V odbornej literatúre pojmy ako *vyššia zložená základná číslovka* či *vyššia zložená radová číslovka* nie sú explicitne vymedzené. A. Jarošová (2021, s. 220) ich hranicu zadefinovala nasledovne – od *stojeden/sto jeden* a vyššie pri základných, od *stoprvý/sto prvý* a vyššie pri radových číslovkách.

²⁰ Vyššie číslovky, ktoré sú zloženinami v rámci jedného číslovkového stupňa (iba stovky alebo iba tisícky) sa píše iba spolu: *päťsto, päťtisíc*, alebo *päťstopäťdesiatpäťtisíc*, teda nie **päť sto, *päť tisíc, *päť sto päťdesiat tisíc* alebo **päťsto päťdesiat tisíc* alebo **päťstopäťdesiat tisíc* a pod. (podľa zápisnice z 12. zasadnutia komisie zo dňa 21. 6. 2021, interný materiál JÚĽŠ SAV).

²¹ Podoba vyjadrujúca kategóriu mužskej osoby sa píše vždy (v základnom tvare aj pri deklinácii) oddelene (*dvadsiat dvaja muži, dvadsiatim dvom mužom* a pod.).

b) Radové číslovky: *stoprvý/sto prvý – stoprvého/sto prvého, dvestotrinásty/dvesto trinásty – dvestotrinásteho/dvesto trinásteho, deväťstotridsiaty/deväťsto tridsiaty – deväťstotridsiateho/deväťsto tridsiateho, tisícprvý/tisíc prvý – tisícprvého/tisíc prvého, osemtisícdivestoprvý/osemtisíc dvesto prvý – osemtisícdivestoprvého/osemtisíc dvesto prvého*. Výnimku tvoria prípady s prítomnosťou kombinácie „desiatky + jednotky“, v ktorej sa jednotky vyšších radových čísloviek píše aj v základnom tvare, aj pri skloňovaní vždy oddelene od desiatok (*dvetisícristoštyridsiaty druhý, dvetisícristoštyridsiateho druhého* a pod.).

Medzi PSP (2013) a návrhom zápisu vyšších zložených numerálií predstaveným vyššie boli zaznamenané v určitých prípadoch rozdiely. Odlišnosti sumarizujeme v nasledovných bodoch:

- PSP (2013) stanovuje písanie vyšších zložených základných numerálií v základnom tvare spolu (*stojeden, tisícpäť*), tvary pri ohýbaní sa neuvádzajú; zápis oddelene sa odporúča iba v zložitých prípadoch na zvýšenie prehľadnosti, pričom nie je jasne definovaný pojem *zložitý prípad* – uvádza sa (PSP 2013, s. 45), že možno oddelovať tisícky, stovky a desiatky s jednotkami (*sedemtisíc dvesto osemdesiat*);
- PSP (2013) a webová jazyková poradňa (www.jazykovaporadna.sme.sk/q/8178/) stanovujú potrebu pri vyšších radových numeráliách od 21 vyššie oddelovať od ostatnej časti jednotky, no ďalej v poznámke sa uvádza, že spolu sa píše radové číslovky zložené z jednotiek, stovák a tisícok (*stoprvý, dvetisíc druhý*, aj pri ohýbaní *stoprvého, dvetisíc druhého*).

Z uvedeného vyplýva, že PSP (2013) aj webová jazyková poradňa uplatňujú pri zápise zložených čísloviek a ich ohýbaní určitú mieru variability. Pri základných číslovkách v základných tvaroch sa stanovuje písanie spolu (*stodva*), no pri ohýbaní sa môže uplatniť aj oddelený zápis (*stodvoch* aj *sto dvoch*). Pri radových číslovkách sa dôraz kladie na zápis spolu aj pri deklinácii (*stodruhý – stodruhého*), hoci výklad nie je vždy úplne jednoznačný.

Návrh umožňujúci alternatívny zápis vyšších zložených základných a radových numerálií, ktorý uviedla A. Jarošová (2021), predstavuje riešenie, ako eliminovať interpretačné nejasnosti vyplývajúce z formulácií uvedených v PSP (2013) a zároveň ako rešpektovať jazykovú prax či znížiť mieru neistoty u jazykových používateľov.

3.2 Lexikografické spracovanie zložených numerálií v SSSJ

Vzhľadom na koncepciu výkladového slovníka, ktorý je založený na spracúvaní primárne jednoslovných heslových jednotiek, nie je možné samostatne lexikograficky zachytiť viacslovné numerálie typu *dvadsiaty prvý* (radová), *dvesto päťdesiaty druhý* (radová), prípadne *päťdesiaty druhý raz* (radová násobná). V heslári možno prezentovať napr. jednoslovnú číslovku *päťtisíc*, avšak číslovka

päť miliónov, ktorá má analytickú podobu, sa ako samostatné heslo neuvádza. Na-proti tomu adjektívny derivát *päťmiliónový* je v slovníkoch bežne spracovaný ako osobitná heslová jednotka.

Viacslovné číslovkové výrazy, ktorých súčasťou je radová číslovka, sa v takomto prípade v SSSJ uvádzajú v rámci výkladu významu príslušnej jednoslovnej radovej číslovky – ako podvýznam po bodkočiarku.²² Príklady vyšších základných a radových čísloviek, pri ktorých *Morfológia slovenského jazyka* (1966), PSP (2013) a napokon aj zápisnica z Kodifikačnej komisie JÚLŠ SAV pripúšťajú pravopisnú variantnosť, sa v exemplifikačnej zóne zaznamenávajú pomocou lomky, napr.:

osemdesiaty -ta -te čisl. radová ► majúci v poradí číslo 80, osemdesiat; súčasť zložených čísloviek, napr. *šesťstoosemdesiaty/šesťsto osemdesiaty*, *milión tristoosemdesiaty/milión tristo osemdesiaty*; o. kilometer; osemdesiate roky od roku 80 po rok 89 príslušného storočia; osemdesiate výročie založenia spolku; organizovať slávnostný večer k osemdesiatym narodeninám spisovateľa; cieľom tenistky je skončiť do osemdesiateho miesta; v osemdesiatej minúte hostia skóre vyrovnali.

Takýmto spôsobom je možné do slovníka integrovať aj viacslovné radové číslovky *osemdesiaty deviaty (rok)* (súčasťou hesla *osemdesiaty a deviaty*) či *šesťdesiaty ôsmy (rok)* (súčasťou hesla *šesťdesiaty a ôsmy*), ktoré predstavujú názvy rokov významných historicko-spoločenských udalostí (porov. *meruôsmy*, 3. zv. SSSJ).

V SSSJ sa systematicky uplatňuje i prepojenie výkladovej časti s konkrétnymi príkladmi použitia, čo je osobitne zreteľné pri spracovaní numerálií. Napr. pri hesle *päť* výklad neostáva len pri základnej číselnej hodnote (ako sme uviedli vyššie), ale sa ilustruje tiež použitie danej číslovky v zlomkovom význame:

päť *piatich*, mužský živ. N i **piati** *piatich* i neskl. čisl. základná **1**. ► vyjadruje číslo a počet 5; súčasť zložených čísloviek, napr. *šesťdesiatpäť*, *päťtisíc*, *tristodvadsaťpäť/tristo dvadsaťpäť*: jeden, dva, tri, štyri, päť... (pri počítaní); *päť chlapcov, žien, kuriatok*; *päť prstov na ruke* [...].
2. ako súčasť zlomkovej číslovky *päť a pol* ► vyjadruje číslo a počet 5 1/2, päť celkov a jednu polovicu (*takého istého*) celku: *je to dlhé päť a pol metra*; *do cesty pridáme päť a pol lyžice múky* [...].

Exemplifikácia, okrem svojej samostatnej zóny, je v tomto prípade zakomponovaná aj do výkladu významu, kde sa demonštruje slovotvorný potenciál heslového slova (*päť a pol*). Uvedením konkrétnych slovotvorných derivátov či kontextových výskytov sa signalizujú možnosti jeho zapojenia do slovotvorných procesov a odhaľujú sa jeho paradigmatické vzťahy v rámci slovnej zásoby. Takáto forma výkladu zároveň umožňuje poukázať na produktivnosť určitých slovotvorných typov a ich fungovanie v synchrónnom jazyku.

Iný typ predstavujú vyššie zložené základné číslovky typu *šesťstodvadsaťdva/šesťsto dvadsaťdva* (variantná možnosť zápisu,²³ t. j. spolu alebo oddelene), ktoré by síce mohli vďaka jednoslovnému zápisu (*šesťstodvadsaťdva*) tvoriť samostatné hes-

²² Podľa interného materiálu JÚLŠ SAV – Dodatok k spracovaniu čísloviek, 2020 – pripravili J. Hašanová – N. Janočková, konzultovali: A. Jarošová, M. Ivanová, schválila A. Jarošová.

²³ Podrobnejšie o zápise vyšších zložených čísloviek v kap. 3.1.

lo, no v dôsledku neobmedzenej potenciality tvorenia základných čísloviek sa v slovníku daným spôsobom nespracúvajú. Ich možná existencia sa zaznamenáva vo výklade príslušnej základnej číslovky (napr. *päťtisíc*) v podvýzname,²⁴ pričom sa pri vyšších hodnotách uvádza aj variantné písanie,²⁵ t. j. spolu aj oddelene, napr.:

päťtisíc neskl. čisl. základná ► vyjadruje číslo a počet 5 000; súčasť zložených čísloviek, napr. *päťtisíc**tridsaťdva*/*päťtisíc tridsaťdva*, *tridsaťpäťtisíc**šesťstodvadsaťdva*/*tridsaťpäťtisíc šesťsto dvadsaťdva*; p. divákov, fanúšikov; výška p. metrov nad morom; mesto s p. obyvateľmi; hospodáriť na p. hektároch poľnohospodárskej pôdy; zvýšiť produkciu cukru o p. ton; stojí to p. eur; Zamarovský o tejto láske píše, že to bola najväčšia láska [medzi Artemisou a jej manželom Mausolom] za posledných päťtisíc rokov. [D. Podracká]

3.3 Zachytenie ďalších typov numerálií

Kodifikovaná ortografická podoba numerálií vykazuje od druhej polovice 20. storočia relatívnu stabilitu, čo potvrdzuje aj skutočnosť, že jednotlivé vydania pravidiel slovenského pravopisu obsahujú v tejto oblasti len minimálne modifikácie. To však neplatí v jazykovej praxi, kde pretrvávajú problémy spojené s ortografiou aj neistotou pri ohýbaní. Okrem štandardnej podoby desiatok a jednotiek jazyková prax pozná aj prípady s inverzným poradím komponentov – typ *jedenadvadsať*, *päťadvadsať*,²⁶ považované za príznakové a zastarané,²⁷ na druhej strane sa však dané tvary v úze objavujú.

Číslovka *dvadsaťjeden*, ako aj všetky kombinácie typu „desiatka + jeden“ (*tridsaťjeden* – *deväťdesaťjeden*) sa v slovenskom jazyku používajú ako nesklonné výrazy. Nevyjadruje sa v nich ani gramatická kategória mužského rodu životného. V prípadoch, keď používatelia jazyka chcú tieto morfológické obmedzenia prekonať (napr. v rámci pádových foriem alebo pri vyjadrení gramatického rodu), siahnu po alternatívnom tvare *jedenadvadsať*, napr. *jedenadvadsať* muži, *od jedenadvadsiatich* mužov.

SSSJ spracúva tieto typy ako samostatné heslá – *jedenadvadsať*, *jedenatridsať*, *jedenastyridsať*, *jedenapäťdesiat*, *jedenašesťdesiat*, *jedenasedemdesiat*, *jedenaosemdesiat*, *jedenadväťdesiat*; *päťadvadsať*; radové číslovky *jedenadvadsiaty*, *päťadvadsiaty*, a to nasledovne:

jedenadvadsať²⁸ *jedenadvadsiatich*, mužský živ. N i **jedenadvadsiat** čisl. základná ► vyjadruje číslo a počet 21, *dvadsaťjeden*; *jedenadvadsiat* žiaci; *jedenadvadsať* dievčat, žien; Pri vstupe do zálivu zahynuli *jedenadvadsiat* statoční námorníci. [V. Krupa]²⁹

²⁴ Graficky znázornené nasledovne: po bodkočiarku.

²⁵ Graficky znázornené nasledovne: za lomkou.

²⁶ Danej problematike venovali pozornosť viacerí lingvisti – porov. Ivanová-Šalingová (1970), Štolc (1970), Dvonč (1984).

²⁷ SSSJ hodnotí heslo *jedenadvadsať* ako neutrálne, heslo *päťadvadsať* – hovor. zastaráv.

²⁸ Daný výraz sa ako samostatne spracované heslo nachádza aj vo výkladovom *Slovníku slovenského jazyka* (1959 – 1968) – *jedenadvadsať*, živ. i *jedenadvadsiat*, -*dvadsiatich*: 1. čisl. zákl. *dvadsaťjeden*; 2. spodst. neskl. druh hra v karty, „oko, očko“.

²⁹ Rovnako sú spracované i zvyšné heslá s inverzným poradím obsahujúce komponent *jeden*.

jedenadvadsiaty -ta -te čisl. radová ► majúci v poradí číslo 21, dvadsiaty prvý: *bolo to v j. deň cvičenia; Jeho meno sa vynára aj v súvislosti s tohtoročným neokružným jedenadvadsiatym výročím úmrtia.* [LT 1998]

päťadvadsať³⁰ *päťadvadsiatich*, mužský živ. N i **päťadvadsiat** *päťadvadsiatich* i neskl. čisl. základná hovor. zastaráv. ► vyjadruje číslo a počet 25, dvadsaťpäť: *bolo tam p. žien, mužov, detí; prišli päťadvadsiat policajti, prišlo päťadvadsať policajtov; bol ešte mladý, nemal viac ako p.; A dostávajú päťadvadsať korún na chlapa a hodinu, aj keď nehrajú.* [P. Karvaš]; *Takých ti dám päťadvadsať, že si budeš zadok macať.* [riekanka] dvadsaťpäť úderov po zadku, 7 i *fraz.* ► *fraz.* *dostať/zaslúžiť* [si] *päťadvadsať palicou* [na zadok] dostať bitku od niekoho; *naložiť/vyťat'* niekomu *päťadvadsať palicou* [na zadok] zbit' niekoho.

päťadvadsiaty -ta -te čisl. radová hovor. zastaráv. ► majúci v poradí číslo 25, dvadsaťpäť, dvadsiaty piaty: *stalo sa to päťadvadsiateho júla; povydáva dcéry do ich päťadvadsiateho roku do veku dvadsaťpäť rokov.*

Medzi často diskutované otázky patrí taktiež správna realizácia výrazov používaných pri desatinných číslach. Používatelia neraz váhajú pri spojeniach typu *nula celá* verzus *nula celých*.³¹ Odpovede na túto otázku, ale i ďalšie podobné, možno neraz nájsť v exemplifikačnej zóne SSSJ, napr.:

nula¹ *nuly* čisl. základná {lat.} ► vyjadruje počet prvkov prázdnej množiny, nijaký počet (v zápise označujeme znakom 0): *n. celých, päť desatin* [...].

Na záver danej kapitoly možno dodať, že hoci sa informácie v exemplifikačnej časti slovníkových hesiel môžu na prvý pohľad zdať ako nadbytočné, no práve prostredníctvom príkladov môžu používatelia získať predstavu o typických kontextoch a ich ortografických osobitostiach, ktoré nemusia byť vo výkladovej časti explicitne uvedené. Zvlášť dôležitá je exemplifikácia pri takých numeráliách, ktorých použitie v praxi vykazuje istú mieru kolísavosti. V takýchto prípadoch môže uvedenie konkrétneho jazykového kontextu slúžiť ako cenná pomôcka pri riešení otázok týkajúcich sa správnosti alebo vhodnosti jazykovej realizácie daného výrazu.

4. EXEMPLIFIKAČNÁ ZÓNA NUMERÁLIÍ: GRAMATICKÉ ASPEKTY

Základná funkcia exemplifikácie numerálií vo výkladových slovníkoch spočíva v demonštrácii ich paradigmatickej a kolokability. Gramatická stránka takto spracovaných príkladov zohráva kľúčovú úlohu, pretože práve numeráliá patria k slovným

³⁰ Daný výraz sa ako samostatne spracované heslo nachádza aj v ďalších výkladových slovníkoch, konkrétne v *Slovníku slovenského jazyka* (1959 – 1968) – *čís. základ. hovor.* dvadsaťpäť: *vyťali mu p. palicou* – a v *Krátkom slovníku slovenského jazyka* (2003) – *päťadvadsať čisl. základ. hovor. zastaráv.* dvadsaťpäť.

³¹ V jazykovej poradni sa objavujú otázky typu *Aké tvary má výraz celá v desatinných číslach? Ako mám zapísať slovom tieto údaje: 0,3 % a 3,8 %?* Viac k danej problematike porov. Peciar (1958).

druhom s osobitým morfológickým a syntaktickým správaním. V heslových statiach sa prostredníctvom exemplifikácie odhaľujú pravidelnosti, varianty, ale aj odchýlky, výnimky v gramatickom fungovaní jednotlivých podtried numerálií, čím sa prispieva k ich dôslednejšiemu a presnejšiemu opisu. Demonštruje sa rovnako aj ich numerické, aj nenumerické použitie (*dva plus dva je štyri; má len štyri roky*) a s tým spojená ne/ohybnosť.

4.1 Identifikačná a delimitačná funkcia exemplifikácie

Medzi zásadné aspekty, ktoré exemplifikácia plní, patrí jej identifikačná a delimitačná úloha. Tieto funkcie sa prejavujú napr. v odkrývaní rozdielu medzi pomenovaním čísla (*izba číslo desať*) a označením počtu či množstva (*desať študentov, desať kil múky*) pri základných číslach; v rozlíšení medzi číslkou a iným slovným druhom (číslo. *má dosť odvahy* – prísl. *na svoj vek je dosť vysoký*; číslo. skupinová *zamknite oboje dvere* – zám. vymedzovacie substantívne *oboje má rada, koláče aj rezne*), medzi určitým a neurčitým číslkovým významom (*milión korún* – *milión problémov*) či medzi číslkovým významom a adjektívnym významom (*dvojaké koláče* – *dvojaká morálka*).

Podobne sa delimitačná funkcia uplatňuje aj pri násobných číslkoch. V. Veselý (2016) vo svojom príspevku zameranom na lexikografické spracovanie numerálií a ich významovú stránku rozlišuje medzi absolútnou a relačnou (komparatívnou) kvantifikáciou, čo ilustruje na podklade násobných numerálií s povahou príslovky *dvakrát* a *dvojnásobne*. Zatiaľ čo výraz *dvakrát*, resp. možno sem zahrnúť aj ekvivalent *dva razy*, môže vystupovať v oboch vyššie uvedených typoch kvantifikácie: a) v absolútnej – vyjadruje presný počet opakovaní dejov alebo stavov (*trénovať dvakrát/dva razy týždenne; dvakrát/dva razy sa vlámať do domu*³²); b) v relačnej (komparatívnej) – určuje násobok či mieru vzhľadom k referenčnému bodu a nie počet konkrétnych jednotiek (*je dvakrát/dva razy silnejší ako jeho súper, počet obetí dvakrát vzrástol*³³), neplatí pre číslku *dvojnásobne* uplatňujúcu kvantitu výhradne relačne (*dvojnásobne zväčšiť obrázok; počet žiadostí stúpol dvojnásobne*). Delimitačná funkcia daných násobných numerálií spočíva v možnosti rozlišovať medzi presným počtom opakovaní a komparatívnou povahou významu.

Základné neurčité numerálie sa vyznačujú genitívnou väzbou (*stálo ma to mnoho námahy*), pričom, ako už bolo vyššie naznačené, exemplifikácia odráža rozdiel medzi danou neurčitou číslkou a iným slovným druhom, s ktorým je homonymná,

³² Nominalizácia slovesa rozvíteho násobnou číslkou má dve konkurenčné podoby: *dve vlámania do domu/dvojnásobné vlámanie do domu*, príp. *dvojité vlámanie do domu*. V tejto súvislosti možno badať vzťah medzi násobnými číslkami v adverbiálnej forme (*dvakrát*), adjektívnej forme (*dvojnásobný, dvojité*) a číslkami základnými (*dva*), pričom základné i násobné číslky sú funkčne analogické – označujú prostý počet entít (Veselý 2016, s. 121).

³³ V prípade transformácie dejového príznaku na substantívum je možné použiť iba násobnú číslku: *dvojnásobný vzrast; *dva vzrasty obete požiaru*.

resp. odhaľuje ich potenciál na slovnodruhový prechod. Tento jav zaznamenávame napr. pri výraze *málo*, ktorý v spojení *mat' málo času* funguje ako neurčitá číslovka, zatiaľ čo v konštrukcii *je málo pravdepodobné* vystupuje ako príslovka vyjadrujúca mieru. Rovnako aj pri ďalších neurčitých numeráliách – napr. pri hesle *dost'*: čisl. *nemá dost' peňazí* – čast. *pacientovi sa darí dost' uspokojivo* – prisl. *cíti sa dost' silný*; *nevie, kedy má dost'*³⁴ nestačí mu, je nenásytný.

Hoci slovnodruhový prechod je typický hlavne pre neurčité numeráliá, či už základné alebo radové,³⁵ tento mechanizmus však súčasne evidujeme i pri iných typoch numerálií, reprezentantmi sú napr. skupinové číslovky *desatoro*: čisl. *desatoro detí* – subst. *desatoro lexikografa*; a *oboje/obidvoje*: čisl. *oboje/obidvoje hodiny ukazujú rovnaký čas* – zám. *robila oboje/obidvoje naraz* – *varila aj upratovala*, či druhová číslovka *jednako*: čisl. *musí to byť jednako* – spoj. *dlho húťali, no jednako nič nevymysleli* – čast. *a jednako je to pravda*. Slovnodruhový prechod reflektujeme aj pri základnej číslovke *nula*: čisl. *nula stupňov Celzia* – subst. *napísať do kolónky nulu*.

Lexikografickou technikou hniezdovania sa signalizujú derivačné vzťahy, ktoré môžu, ale nemusia odrážať slovnodruhovú zmenu (mutačný a modifikačný typ onomaziologickej kategórie), napr. *milión* (čisl.), ale prihniezdované zdrob. *miliónik* (subst.); *osmina*¹ (čisl.), ale zdrob. *osminka*¹ (subst.), na rozdiel od *osminy*² (subst. – hud. profes. nota) a pri nej prihniezdovanej zdrob. *osminky*² (subst.), kde k zmene slovného druhu nedochádza. Okrem slovotvorných vzťahov možno v slovníkoch sledovať aj skutočný slovnodruhový prechod – v prípade hesla *osmina*:

osmina¹ -ny *osmín* čisl. zlomková substantívna ► časť celku vzniknutá jeho rozdelením na osem rovnakých častí, ôsma časť celku, *mat. jeden lomené osem, 1/8: o. kruhu; hlava dospelého človeka tvorí osminu jeho výšky; závod prepustil až osminu zamestnancov; zisk spoločnosti vzrástol o jednu osminu; krajina prišla vo vojne o osminu svojho územia* ▷ **osminka**¹ -ky -niek ž. zdrob. i expr.: *o. masla 125 g; pokrájajú jablko, vajičko na osminky na mesiačiky; v žilách jej prúdila o. černošskej krvi; nátičku pred podávaním ozdobíme osminkami paradajok; A to bola len povestná osminka ľadovca, o ktorej sme vedeli.* [InZ 2002]

osmina² -ny *osmín* ž. hud. profes. ► nota s rytmickou hodnotou ôsmej časti celej noty (v notovom zápise označovaná plnou hlavičkou s jednou zástavkou na nožičke), osminová nota: *hrať osminy na base; prvá septola nahrádza štyri osminy* ▷ **osminka**² -ky -niek ž. zdrob. expr.: *vybrnkávanie osminiek.*

³⁴ Výraz *dost'* v danom spojení je spracovaný ako príslovka. Avšak možno tu predpokladať elipsu mena (*nevie, kedy má dost' jedla/pitia/peňazí...*), čo by umožňovalo *dost'* chápať ako číslovku. Otázkou zostáva, či ide o číslovku v eliptickej konštrukcii, alebo už o prejav významového posunu, ktorý signalizuje slovnodruhový prechod smerom k príslovke. Výsledná interpretácia často závisí od kontextu, ustálenosti spojenia, ako aj od syntaktického postavenia daného výrazu vo vete.

³⁵ Neurčité numeráliá zachytené v SSSJ, pri ktorých sa realizuje slovnodruhový prechod – základné: *dost', habadej, hodne, iks, máličko, málo, menej, mnoho, moc, nadostač, najmenej, najviac, nemálo, nemnoho, nespočetne, neúrekom, neveľa, pár, plno, plus, pomálo, pomenej, prehojne, premnoho, preveľa*; radové – *ostatný, posledný*.

Exemplifikácia umožňuje zároveň ozrejmiť špecifiká základných a radových numerálií, a to nielen na sémantickej, ale aj na morfosyntactickej úrovni. Zatiaľ čo základné numerálie majú vlastné ohybné paradigmy (napr. *jeden, dva, tri, štyri, päť, sto, tisíc*,³⁶ *milión* a pod.), radové numerálie sa vo väčšine prípadov morfológicky a syntakticky správajú ako adjektíva (*piaty, desiaty, stý*), čo sa prejavuje v ich kongruencii s určovaným substantívom (*byť na piatom poschodí; chodí do piatej triedy*).

Gramatická kongruencia medzi numeráliami a substantívami je jednou z oblastí, kde exemplifikácia plní významnú funkciu (*vyžrebovať desiatich výhercov – vyžrebovať desať výhercov*). Ukazuje správne tvary zhody a takisto umožňuje používateľovi porozumieť pravidlám, ktoré sú pre tento slovný druh typické.

5. EXEMPLIFIKAČNÁ ZÓNA NUMERÁLIÍ: ENCYKLOPEDICKÉ PRVKY A ŠTYLISTICKÉ ASPEKTY

Encyklopedickú informáciu môžu niesť numerálie v ustálených spojeniach (*po prvé, po druhé* – pri vyratúvaní; *čestné druhé/tretie miesto* – popredné, ale nie prvé; *nemusiť niekoho dvakrát prosiť o niečo* – vyjadruje ochotu, pripravenosť adresáta výpovede vždy vyhovieť prosbe žiadateľa) či terminologických spojeniach (div. *divadlo jedného herca* – divadelné predstavenie realizované jedným hercom, monodráma) a určité kultúrne alebo historické súvislosti možno do istej miery pozorovať aj vo frazeologických spojeniach (napr. *hrať druhé husle* – mať druhoradú úlohu; *brať niekoho, niečo všetkými desiatimi* – bez váhania, ochotne; *tisíc a jedenkrát* – veľmi často), resp. v ich výklade.

Ako uvádza A. Klosa (2016, s. 524 – 525), **encyklopedické a kultúrne informácie sa často nachádzajú v kontexte vysvetľovania významu lexémy**. Je to prirodzené, pretože je náročné objasniť pojmy, ktoré sa viažu na svet, ktorý nás obklopuje – jeho štruktúry, procesy, historické fakty alebo kultúrne javy – bez akéhokoľvek odkazu na túto realitu. **V dôsledku toho slovníky neobsahujú iba sémantické definície, ale neraz aj encyklopedické poznatky, ktoré dopĺňajú význam lexém o širšie súvislosti.**

Encyklopedický rozmer numerálií sa v slovníku explicitne zobrazuje pri heslách, ktoré sprostredkujú jazykový aj mimojazykový obsah. Encyklopedické informácie sa môžu nachádzať:

³⁶ Variantnosť v exemplifikácii sa prejavuje aj pri deklinácii niektorých numerálií, ktoré môžu vystupovať v ohybnej aj neohybnnej podobe. Napr. číslovky *sto* a *tisíc* sa používajú jednak v sklonnej (*jeden prípad zo sta; od tisícich opýtaných*) a jednak v nesklonnej forme (*sto* – v spoj. s počítaným predmetom neskl. s. čísl. zákl.; *tisíc* – v spoj. s počítaným predmetom obyč. neskl. m. čísl. zákl.). Variabilita ohybnosti čísloviek sa premieta aj do konkrétnych príkladov, ktoré sa uvádzajú v slovníku, resp. SSSJ uvádza príklady pre oba varianty z dôvodu, že obe formy sa v jazykovej praxi využívajú.

1. vo výklade:

miliarda -dy -iárd čisl. základná substantívna <fr.> 1. ► vyjadruje počet tisíc miliónov, skr. mld.:³⁷ *m. wattov gigawatt; m. hertzov gigahertz* [...].

2. v dovysvetlení príkladu:

miliarda -dy -iárd čisl. základná substantívna <fr.> 1. ► vyjadruje počet tisíc miliónov, skr. *mld.*: *m. wattov gigawatt; m. hertzov gigahertz* [...].

Podobný princíp možno pozorovať aj v iných kontextoch, napr. pri heslách:

nula¹ nuly čisl. základná <lat.> ► vyjadruje počet prvkov prázdnej množiny, nijaký počet (v zápise označujeme znakom 0): *n. celých, päť desiatin; n. percent; n. stupňov Celzia teplota tuhnutia vody, bod mrazu; jedenkrát n. je n.; desať plus n. sa rovná desať; číslo väčšie ako n. je kladné číslo; záporné čísla sú čísla menšie ako n.; teplomer ukazuje tri stupne nad, pod nulou nad, pod bodom mrazu; teplota okolo nuly; hovor: je pod nulou mrzne; vstupné napätie sa rovná nule; vyhrať zápas dva n.; vlak odchádza deväť n., n. presne o deviatej hodine* [...].

päťdesiatisíc neskl. čisl. základná ► vyjadruje číslo a počet 50 000; súčasť zložených čísloviek, napr. *stopäťdesiatisíc, päťstopäťdesiatisíc* [...] *mám dlh p. som dlhý 50 000 peňažných jednotiek*.

3. v samotnom príklade, ustálenom, terminologickom spojení a pod.:

druhý -há -hé čisl. radová 1. ► majúci v poradí číslo 2: *d. ročník; d. diel, druhá časť filmu* [...] *hist. druhá svetová vojna; d. front* označenie frontu, ktorý vytvorili Spojenci počas druhej svetovej vojny v západnej Európe [...].

Ako už bolo naznačené, exemplifikácia spravidla slúži na ilustráciu typického kontextového použitia. V prípade určitých numerálií ide často o frekventované komunikačné situácie, ako je uvádzanie storočí (*devätnáste storočie; dvadsiate storočie*) či desaťročí v leťopočte (*začiatkom, koncom, na prelome deväťdesiatych rokov; dvadsiate roky*), pri ktorých býva aj stručný výklad (*dvadsiate roky roky 20 – 29 príslušného storočia; osemnáste storočie od 1. 1. 1701 do 31. 12. 1800*). Numeráliami možno ilustrovať okrem počtu či enumerácie aj realizáciu matematických operácií, t. j. numerické použitie (*jeden a jeden je dva; jeden delený jeden je jeden; päť krát jeden je päť*), rovnako aj nenumerické použitie – určovanie rozmerov, hmotnosti alebo času (*dvanásť metrov; dvesto kilometrov; miliardtina sekundy, gramu; je o päť minút dvanásť*) a pod. Tieto príklady sú vďaka svojej vysokej transparentnosti a frekvencii v úže vhodné na exemplifikáciu v slovníku.

Vo vyššie uvedených prípadoch numeráliá neplnia len jazykovú funkciu, ale zároveň sprostredkujú aj encyklopedické poznatky o skutočnosti. V tomto zmysle možno numeráliá chápať ako jazykové prostriedky kognitívnej reprezentácie poznatkov o svete, prostredníctvom ktorých sa jazykové vyjadrenie prepája jednak s mimojazykovým a jednak pragmatickým rozmerom významu, resp. s praktickým používaním v komunikácii.

³⁷ V prípade spracovania číslovky *miliarda* je súčasťou výkladu skratka *mld.* ako sekundárna identifikácia hesla.

Aj prostredníctvom slovotvornej potenciality sa demonštruje istá kultúrno-spoločenská informácia (napr. *1-izbový, 2-izbový, 3-izbový byt*, ale pravdepodobne v súčasných podmienkach nie napr. *6-izbový byt*). Máme tu na mysli spojenia s číslicami, nie číslovkami. V týchto prípadoch ide formálne o spojenie číslice a slovotvorného základu, ktoré v slovotvornom systéme funguje ako osobitný typ, resp. variant zloženého výrazu. V praxi sa tento model uplatňuje najmä pri tvorbe adjektív či adverbii, ktoré vyjadrujú kvantitu, násobnosť, rozsah alebo atribút viazaný na počet. Zo slovotvorného hľadiska ide o kompozično-derivačné jednotky, v ktorých číslica vystupuje ako prvý slovotvorný základ. Príkladmi takýchto konštrukcií sú napr. heslá:

miliónový -vá -vé príd. 1. ► majúci hodnotu jedného milióna peňažných jednotiek; vyjadrený v miliónoch; majúci hodnotu niekoľkých miliónov: *m. majetok; m. úplatok; miliónové manko; miliónová pokuta; žiadosť o miliónové odškodné; splatiť miliónovú pohľadávku; pátrať po páchatelovi miliónovej lúpeže; poskytnúť miliónovú pôžičku; pozemok má dnes miliónovú hodnotu; (v spojení s číslicami variant zloženého slova) 10-miliónová dotácia; 2-miliónové dedičstvo; mesto spláca 3-miliónový úver [...]*

násobne prísl. ► niekoľkokrát viac, niekoľkonásobne, mnohonásobne, viacnásobne: *emisie z áut n. prekračujú akceptovateľné hodnoty; výdavky za energie sú u nás n. vyššie ako v iných krajinách; (v spojení s číslicami variant zloženého slova) dosiahnuť 10-násobne vyšší zisk; deficit krajiny vzrástol takmer 4-násobne; tieto vykurovacie zariadenia majú 3-násobne nižšiu spotrebu dreva*

izbový -vá -vé príd. ► vzťahujúci sa na izbu; nachádzajúci sa v izbe; majúci izbu: *izbové dvere; izbové okno; i. maliar ktorý maľuje izby; i. teplomer merajúci teplotu v byte, v izbe; izbová teplota meraná v byte; izbová služba služba v hoteli; (v spojení s číslicami variant zloženého slova) presťahovať sa do 3-izbového bytu; izbové rastliny pestované v interiéri.*

Tieto spojenia predstavujú živú a frekventovanú oblasť súčasnej lexiky, v ktorej sa kvantifikačný význam čísel prenáša do významov, ktoré bližšie určujú alebo spresňujú vlastnosti predmetu či javu.

Dôležitým prínosom exemplifikácie je aj sprostredkovanie významov, ktoré objasňujú kultúrne či historické aspekty. V ďalšom rade totiž uľahčuje pochopenie významu a použitia numerálií aj v prípade menej frekventovaných alebo archaických tvarov (*meruôsmy* → *revolučný meruôsmy rok rok 1848, meruôsme roky* reťaz revolúcií a revolučných vystúpení proti absolutizmu a za zrušenie poddanstva vo väčšine Európy v r. 1848 až 1849; v Uhorsku zosilnenie zápasov Slovákov za národné sebaurčenie a demokratizáciu politického života) ako aj výrazov spätých so špecifickými kultúrno-historickými súvislosťami (*Takých ti dám päťadvadsať, že si budeš zadok macať.* [riekanka]).

Interakciu výkladovej a exemplifikačnej zóny možno pozorovať ďalej pri spracovaní neurčitých numerálií, napr. pri hesle *preveľa*, kde sa vo výklade prezentuje kolokabilita číslovky:

preveľa¹ neskl. čísl. základná neurčitá expr. obyč. v spojení *veľa, preveľa; veľa-preveľa* ► vyjadruje veľké, číselne nevymedzené množstvo, vysoký počet, veľký rozsah niečoho, veľmi veľa¹, mnoho¹; syn. premnoho¹, neúrekom¹; op. pramálo¹, primálo¹: *zišlo sa tam p. ľudí [...]*.

Takéto výkladovo-exemplifikačné prepojenie umožňuje čitateľovi vnímať číslovku nielen ako izolovanú lexikálnu jednotku, ale ako prvok fungujúci v širšom vetnom a sémantickom rámci, a to v súlade s aktuálnym jazykovým úzom. Navyše tým SSSJ prekračuje rámec bežnej definície a ponúka aj pragmatickú a stylistickú dimenziu použitia.

Štylistická príznakovosť sa ilustruje napr. v prípade posunu významu určitosti k neurčitosti, ktorá je sprevádzaná hyperbolizáciou výpovede a expresívnosťou (*je desať hodín, ale robiť desať vecí odrazu; galaxie vzdialené miliardu svetelných rokov, ale narobiť si miliardu nepriateľov*). Ďalej vo frazeologických jednotkách (*brat' niekoho, niečo všetkými desiatimi; zaklínať/trestať hriechy až do deviateho kolena; bojovať na dvoch frontoch; [ani] pán farár dvakrát nekáže* atď.) či v paremiologických spojeniach (*dvakrát meraj, [a] raz strihaj/rež; jeden za všetkých, všetci za jedného; odpadne jeden kvet, nastane iných päť* atď.). Tento aspekt súvisí aj s koncepciou slovníka, ktorej súčasťou je zachytávanie frazeológie pri spracúvaných heslách. Frazeologické jednotky obsahujúce heslové slovo sa síce zaznamenávajú, avšak spravidla sa neexemplifikujú, a to s výnimkou minimálnych frazeologických jednotiek:

bieda -dy bied ž. 1. ► stav veľkého nedostatku; syn. chudoba, núdza: *hmotná, sociálna b.; kultúrna, morálna, duchovná b.* [...].

■ fraz. *až bieda* (o neprijateľnej vlastnosti) veľmi: *je taký nudný až bieda* [...].

Frazeologické jednotky predstavujú špecifický segment lexiky, ktorý odráža jazykový obraz sveta, konceptualizovaný v rámci konkrétnej kultúry, a teda aj v konkrétnom jazyku. Vďaka svojej ustálenosti a obraznosti plnia frazémy nielen komunikačnú, ale aj kognitívnu a kultúrno-antropologickú funkciu – archivujú antropologické, etnologické i historické skúsenosti jazykového spoločenstva. Ako uvádza P. Ďurčo (1981, s. 325), vo frazeologických jednotkách dochádza k oslabeniu lexikálno-gramatických vlastností ich komponentov, vrátane numerálií, a to v rôznej miere v závislosti od typu frazémy. Inými slovami, numeráliá vo frazeologických spojeniach³⁸ často prestávajú plniť svoju pôvodnú kvantifikačnú funkciu a nadobúdajú prenesený, expresívny alebo hyperbolizovaný význam. Napr. *sedieť ako päť peňazí* znamená „ticho, pokojne sedieť“, pričom numerický komponent nemá priamy súvis s číslovkou *päť*, resp. nenesie význam kvantity (Ďurčo 1981, s. 326). Ani ďalšie frazeologické jednotky s príznakom kvantity nevyjadrujú počet, ale slúžia na sprostredkovanie približného či neurčitého množstva (Ďurčo 1981, s. 331) – napr. *skôr, než/ako by do desať narátal* znamená „veľmi rýchlo, okamžite niečo urobiť“.

³⁸ Danej problematike venuje pozornosť M. Papierz v štúdií *Liczby we frazeologii – porównanie polsko-słowackie* (2017). Konkrétne sa zameriava na komparatívnu analýzu poľských a slovenských frazeologických jednotiek s numerickým komponentom *tri*, *päť* a *sedem*, vrátane ich adjektívnych derivátov, so zreteľom na ich symbolický význam. Pozornosť sa venuje typom ekvivalencie, kultúrnym špecifikám číselnej frazeológie a problémom translatologickej interpretácie.

Podobný mechanizmus je možné sledovať aj v biblických frazeologizmoch³⁹ s číslovkou, ktoré sa vyznačujú vysokým stylistickým potenciálom a súčasne je tu prítomný intertextový (metatextový) rozmer – odkaz na Bibliu. Tieto spojenia často prekračujú rámec doslovného číselného významu a nadobúdajú symbolickú, hyperbolickú či metaforickú hodnotu, napr. *Kto druhému⁴⁰ jamu kope, sám do nej padne* – odkazuje⁴¹ na starozákonné texty (Kniha prísloví (Prís 26, 27), Kniha žalmov, Kniha Kazateľ). Možno skonštatovať, že zachytávanie frazeologických jednotiek s numerickým komponentom vo výkladových slovníkoch prispieva tiež k rekonštrukcii jazykového obrazu sveta.

Na druhej strane môžeme hovoriť o javoch, ktoré je komplikované alebo nemožné priliehať ilustrovať. Týka sa to napr. fonetickej realizácie grafickej (numerickej) podoby čísloviek – napr. spôsob, ako sa foneticky prezentuje rok 2024 [dveťísídzdva<caťštiri] alebo [dva<cad' dva<caťštiri], závisí od komunikačného kontextu. Treba však podotknúť, že pri niektorých typoch numerálií sú zachytené aj špecifická výslovnosti prostredníctvom matematickej notácie. Napr. pri hesle *osemdesiatina* (zlomková číslovka) sa uvádza nielen výklad významu, ale zároveň aj zápis *jeden lomené osemdesiat*, ktorý signalizuje jeho používanie v matematickej praxi, a to konkrétne:

osemdesiatina -ny -tin čísl. zlomková substantívna ► časť celku vzniknutá jeho rozdelením na osemdesiat rovnakých častí, osemdesiata časť celku, mat. jeden lomené osemdesiat, 1/80: *colný poplatok predstavoval osemdesiatinu hodnoty tovaru*.

Podobne aj pri hesle *lomiť*:

lomiť -mí -mia lom! -mil -miac -miaci -mený -menie nedok. 2. mat. ► deliť a písať ako zlomok: štyri lomené dvoma (4/2).

Tento spôsob lexikografickej reprezentácie zároveň ukazuje, že hoci niektoré realizácie nemožno priamo exemplifikovať, ich významové a funkčné aspekty môžu byť aspoň čiastočne sprostredkované prostredníctvom doplnkových zápisov alebo špecifických poznámok pragmatického charakteru v rámci heslovej state.

³⁹ Výskumu biblickej frazeológie sa vo svojich štúdiách venovala V. Kováčová. Viac o znalosti a používaní biblickej frazeológie u súčasných používateľov slovenského jazyka, ako aj o ich schopnosti spájať frazémy s biblickým pôvodom, pozri Kováčová (2017a, b). Viac o problematike biblických frazém, ich prepojení s biblickými prameňmi a ich fungovaní z diachrónno-synchronnej perspektívy (na báze slovenských prekladov Biblie, Historického slovníka slovenského jazyka a Slovenského národného korpusu) pozri Kováčová (2023).

⁴⁰ V tomto prípade sa význam číslovky *druhý* blíži vymedzovaciemu zámenu ► iný, ďalší (človek): *starať sa, rozhodovať o druhých; má už druhú; d. by sa tešil, a on je nespokojný [...]*.

⁴¹ Ako spomína V. Kováčová (2017a, s. 488), daná jednotka *Kto druhému jamu kope, sám do nej padne* odkazuje nielen na texty zo Starého zákona, ale aj na antické zdroje (Ezop, Cicero a iní).

6. ZÁVER

Exemplifikácia ako integrálna súčasť lexikografického spracovania lexikálnych jednotiek prispieva k hlbšiemu porozumeniu jazykovej reality a podporuje funkčnú jazykovú gramotnosť používateľov. Zohráva dôležitú úlohu pri sprostredkovaní jazykových javov používateľovi, pretože plní nielen ilustračnú, ale aj interpretačnú, delimitačnú a pragmatickú funkciu. V prípade numerálií, ktoré sa neraz – a nie vždy oprávnene – považujú za stabilný a normatívne jednoznačný slovný druh (predovšetkým pri určitých numeráliách), sa práve prostredníctvom exemplifikačných častí odhaľuje ich gramatická, ortografická a stylistická variabilita.

Do nášho výskumu boli zahrnuté jednotlivé zväzky SSSJ. Daný slovník vychádza z aktuálnej kodifikácie spisovnej slovenčiny, ale v niektorých prípadoch rozširuje jej ponuku, napr. uvádzaním väčšieho počtu variantov reflektujúcich jazykový úzus. V slovníku sú obsiahnuté okrem spisovných výrazov aj výrazy spadajúce do kategórie *nespisovné* (t. j. nesprávne, subštandardné, slangové a vulgárne výrazy) a upozorňuje sa aj na vhodnejšie alternatívy v prípade využitia jednotky vo verejnej oficiálnej komunikácii (porov. *dvojité členstvo* v hesle *dvojité*). Pri spracovaní hesiel sa primárne zohľadňuje jednak aktuálny stav jazykového úzu, jednak komunikačné potreby používateľov. Naša sonda ponúka aj kvantitatívnu analýzu, v rámci ktorej sme sledovali podiel určitých a neurčitých numerálií naprieč zväzkami SSSJ.

V ďalšom kroku sme sledovali spracovanie numerálií v exemplifikačnej zóne slovníka z troch perspektív, a to ortografickej, gramatickej a stylistickej.

Z ortografickej perspektívy sa ukazuje, že exemplifikácia v SSSJ reaguje na pretrvávajúcu neistotu používateľov najmä pri zápise vyšších zložených základných a radových čísloviek. V SSSJ sa reflektuje kodifikačný posun i návrhy umožňujúce zápis spolu aj oddelene a vo viacerých prípadoch sú uvedené variantné formy (napr. *stodva/sto dva – stodvoch/sto dvoch; stoprvý/ sto prvý – stoprvého/sto prvého*). Analýza SSSJ ďalej poukázala na to, že síce spôsob spracovania numerálií rešpektuje koncepciu zachytávania iba jednoslovných heslových jednotiek, no súčasne umožňuje integrovať viacslovné numeráliá napr. prostredníctvom exemplifikácie zahrnujej do výkladu významu (porov. výklad 1. a 2. významu hesla *päť*). Takýmto spôsobom sa v slovníku zaznamenávajú spomínané variantné tvary vyšších základných a radových čísloviek (napr. *šesťstoosemdesiaty/šesťsto osemdesiaty*). Zároveň sa výberovo zaznamenávajú tiež príznakové, zastarané podoby (*päťadvadsať*) či prípady s inverzným poradím komponentov (*jedenadvadsať, jedenadvadsiaty*).

Z gramatického hľadiska exemplifikácia poskytuje konkrétne modely syntaktickej integrácie numerálií do výpovede, čím podporuje overovanie či osvojovanie morfosyntaktických pravidiel. Numeráliá nie sú homogénnym slovným druhom, ale vykazujú výraznú vnútornú diverzifikáciu, či už z hľadiska slovnodruhových prechodov, paradigmatickej väzby alebo rozdielov medzi numerickým a nenumerickým použitím. Identifikačná a delimitačná úloha ilustrácií umožňuje odlišiť numeráliá

od iných slovných druhov, ako aj odhaliť rozdiely medzi pomenovaním čísla a vyjadrením počtu či množstva, alebo medzi určitým a neurčitým číslovkovým významom. Pri násobných číslovkách exemplifikácia poukazuje na rozdielne spôsoby vyjadrenia kvantity – buď ako presný počet opakovaní (absolútna kvantifikácia), alebo ako mieru vo vzťahu k referenčnému bodu (relačná kvantifikácia; porov. Veselý 2016).

Neurčité číslovky, ako *málo* či *dost*, sú príkladmi slovnodruhového prechodu, ktorý exemplifikácia dokáže ilustrovaním odlišiť. Tento mechanizmus sa však objavuje aj pri iných typoch numerálií, vrátane skupinových a druhových čísloviek, tak tiež pri základnej číslovke *nula*. Exemplifikácia zároveň objasňuje morfosyntaktické odlišnosti medzi základnými a radovými číslovkami – zatiaľ čo základné numeráliá majú vlastné ohybné paradigmy (popri neohybnosti), radové spadajú medzi adjektíváliá a kongruujú s nadradeným substantívom. Príklady v exemplifikačnej zóne prezentujú správne tvary zhody a pravidlá typické pre tento slovný druh.

V ďalšej časti nášho výskumu sme sledovali, ako sa encyklopedické informácie premietajú do exemplifikačnej zóny numerálií, pričom o encyklopedickosti lexikografického spracovania numerálií možno hovoriť nielen pri samotnom výklade hesla alebo jeho dovysvetlení, ale aj v zaradení konkrétneho príkladu, ustáleného, terminologického spojenia či frazeologickej jednotky s istou pridanou encyklopedickou hodnotou. Štylistický rozmer čísloviek pozorujeme v ich ilustrácii prostredníctvom frazeologických jednotiek, kde je ich presný číselný, kvantitatívny význam oslabený, resp. hyperbolicky posunutý. Prezentácia hesiel, vrátane numerálií, ďalej reflektuje aj ich slovotvorné možnosti, t. j. uvádzajú sa údaje typu *súčasť zložených čísloviek, ako súčasť zlomkovej číslovky, v spojení s číslicami variant zloženého slova*. V niektorých prípadoch však lexikografické spracovanie naráža na limity exemplifikácie. Príkladom je fonetická realizácia grafickej podoby numerálií, kde spôsob vyslovovania napr. roku 2024 [dveťisídždva<cašštiri] alebo [dva<cad' dva<cašštiri] môže variovať v závislosti od komunikačného kontextu.

Na záver možno skonštatovať, že SSSJ poskytuje systematický a kontextovo bohatý obraz numerálií v slovenskom jazyku, zachytáva ortografické aj deklinačné varianty a umožňuje sledovať vývojové a koncepčné tendencie lexikografického spracovania čísloviek. Zistenia potvrdzujú, že exemplifikačná zóna v SSSJ nie je len pomocným nástrojom, ale plnohodnotnou súčasťou výkladového mechanizmu, prostredníctvom ktorého sa dajú explicitne či implicitne sprístupniť aj komplikovanejšie jazykové javy.

BIBLIOGRAFIA

BUZÁSSYOVÁ, Klára (2009): Poznámky k príspevku Jána Kačalu Svedectvo recen- zenta o Slovníku súčasného slovenského jazyka. In: *Slovenská reč*, roč. 74, č. 2, s. 98 – 102. Dostupné na: <https://www.juls.savba.sk> [cit. 27-05-2025].

ČERMÁK, František – BLATNÁ, Renata et al. (1995): *Manuál lexikografie*. Jinočany: Nakladatelství H&H. 283 s.

DOLNÍK, Juraj (2018): *Jazyk v pragmatike*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 198 s.

ĐURČO, Peter (1981): Frazeologické jednotky s numerickým komponentom. In: *Slovenská reč*, roč. 46, č. 6, s. 325 – 332. Dostupné na: <https://www.juls.savba.sk> [cit. 31-05-2025].

DVONČ, Ladislav (1954): K otázke písania zložených čísloviek. In: *Slovenská reč*, roč. 19, č. 1 – 2, s. 46 – 49. Dostupné na: <https://www.juls.savba.sk> [cit. 31-05-2025].

DVONČ, Ladislav (1984): Číslovky jedenadvadsať, päťadvadsať a šesťadvadsať. In: *Slovenská reč*, roč. 49, č. 5, s. 317 – 318. Dostupné na: <https://www.juls.savba.sk> [cit. 27-05-2025].

FINDRA, Ján (2008): O problémoch s pravopisom čísloviek. In: *Slovensko – Verejná správa*, 19. 2. 2008. Dostupné na: <https://www.e-obce.sk/clanky/555.html> [cit. 31-05-2025].

HAŠANOVÁ, Jana – JANOČKOVÁ, Nicol (2020): *Dodatok k spracovaniu čísloviek*. Interný materiál JÚLŠ SAV. Konzultovali: A. Jarošová, M. Ivanová. Schválila: A. Jarošová.

HAUSENBLAS, Karel (1986): Číslovky. In: *Mluvnice češtiny 2*. Red. M. Komárek – J. Kořenský – J. Petr – J. Veselková. Praha: Academia, s. 105 – 128; 402 – 407. Dostupné na: <https://stream.avcr.cz> [cit. 21-06-2026].

HIRSCHOVÁ, Milada (2013): *Pragmatika v češtině*. Praha: Karolinum. 336 s.

IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, Mária (1970): Z problematiky čísloviek a číselných výrazov. In: *Slovenská reč*, roč. 35, č. 3, s. 179 – 184 a č. 4, s. 228 – 235. Dostupné na: <https://www.juls.savba.sk/ediela/sr/1970/3/sr1970-3-lq.pdf> [cit. 31-05-2025].

JAROŠOVÁ, Alexandra (2015): *Slovo v slovníku z pohľadu času a normy*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 160 s.

JAROŠOVÁ, Alexandra (2021): Zložené číslovky so zreteľom na písanie spolu a oddelene. In: *Slovenská reč*, roč. 86, č. 2, s. 208 – 229. Dostupné na: <https://www.juls.savba.sk> [cit. 31-05-2025].

JAROŠOVÁ, Alexandra (2022): *Používatelia jazyka, jazykovedci a kodifikácia*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 124 s.

KAČALA, Ján (2009): Svedectvo recenzenta o Slovníku súčasného slovenského jazyka. In: *Slovenská reč*, roč. 74, č. 2, s. 91 – 97. Dostupné na: <https://www.juls.savba.sk> [cit. 31-05-2025].

KLOSA, Annette (2016): Illustrations in dictionaries; encyclopaedic and cultural information in dictionaries. In: Ph. Durkin (ed.): *The Oxford Handbook of Lexicography*. Oxford: Oxford University Press. s. 515 – 531.

KOVÁČOVÁ, Viera (2017a): Biblická frazeológia v intra-/interjazykovom slovenskom a českom kontexte. 2. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 68, č. 3, s. 473 – 490. Dostupné na: <https://www.juls.savba.sk> [cit. 18-06-2026].

KOVÁČOVÁ, Viera (2017b): K biblickej frazeológii z pohľadu súčasných používateľov slovenského jazyka (alfa a omega ich poznania). In: O. Orgoňová – A. Bohunická – G. Múcsková – K. Muziková – Z. Popovičová Sedláčková (eds.): *Jazyk a jazykoveda v súvislostiach*. Bratislava: Univerzita Komenského, s. 421 – 432. Dostupné na: <https://fphil.uniba.sk> [cit. 31-05-2025].

KOVÁČOVÁ, Viera (2023): Tri kapitoly zo života biblických frazém. In: *Slavica Slovaca*, roč. 58, č. 2, s. 212 – 224. Dostupné na: <https://www.sav.sk> [cit. 31-05-2025].

Krátky slovník slovenského jazyka (2003). Hl. red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. 4. dopl. a upr. vyd. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

LETZ, Belo (1935/36): Písanie číselníkov. In: *Slovenská reč*, roč. 4, č. 4 – 5, s. 95 – 101. Dostupné na: <https://www.juls.savba.sk> [cit. 31-05-2025].

MLACEK, Jozef (2009): Stanovisko k Svedectvu recenzenta SSSJ od J. Kačalu. In: *Slovenská reč*, roč. 74, č. 2, s. 103 – 104. Dostupné na: <https://www.juls.savba.sk> [cit. 27-05-2025].

ONDRUS, Pavel (1978): *Kapitoly zo slovenskej morfológie*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 191 s.

PANEVOVÁ, Jarmila – ŠEVČÍKOVÁ, Magda (2011): Jak se počítají substantiva v češtině: poznámky ke kategorii čísla. In: *Slovo a slovesnost*, roč. 72, č. 3, s. 163 – 176. Dostupné na: <https://ufal.mff.cuni.cz> [cit. 18-06-2026].

PAPIERZ, Maryla (2017): Liczby we frazeologii – porównanie polsko-słowackie. In: O. Orgoňová – A. Bohunická – G. Múcsková – K. Muziková – Z. Popovičová Sedláčková (eds.): *Jazyk a jazykoveda v súvislostiach*. Bratislava: Univerzita Komenského, s. 433 – 440. Dostupné na: <https://fphil.uniba.sk> [cit. 21-06-2026].

PECIAR, Štefan (1958): Nula celých, či nula celá. In: *Slovenská reč*, roč. 23, č. 2, s. 117 – 118. Dostupné na: <https://www.juls.savba.sk> [cit. 31-05-2025].

PSP – *Pravidlá slovenského pravopisu* (2013). Red. M. Považaj. 4., nezmenené vydanie. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

PSP – *Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným a gramatickým slovníkom* (1953). Hl. zost. Š. Peciar. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

PSP – *Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným a gramatickým slovníkom* (1957). Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.

PSP – *Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným slovníkom* (1940). Turčiansky sv. Martin: Matica slovenská.

RUŽIČKA, Jozef (red.) (1966): *Morfológia slovenského jazyka*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV. 896 s. Dostupné na: <https://www.juls.savba.sk> [cit. 31-05-2025].

SEARLE, John Rogers (1979): *Expression and meaning*. Cambridge: University Press. 201 s.

Slovník slovenského jazyka. I. – VI. (1959 – 1968). Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.

SOKOLOVÁ, Miloslava – JAROŠOVÁ, Alexandra (2008): Kvantitatívne alternácie v lexémach so sufixmi -ár, -áreň. In: *Slovenská reč*, roč. 73, č. 4, s. 193 – 211. Dostupné na: <https://www.juls.savba.sk> [cit. 18-06-2026].

SSSJ – *Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G*. (2006). Hl. red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

SSSJ – *Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L*. (2011). Hl. red. A. Jarošová – K. Buzássyová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

SSSJ – *Slovník súčasného slovenského jazyka. M – N*. (2015). Hl. red. A. Jarošová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

SSSJ – *Slovník súčasného slovenského jazyka. O – Pn*. (2021). Hl. red. A. Jarošová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

SSSJ – *Slovník súčasného slovenského jazyka. Po – prchnutie*. (rkp.). Hl. red. A. Jarošová.

SVOBODOVÁ, Jana et al. (2011): *Fenomén spisovnosti v súčasnej českej jazykovej situácii*. Ostrava: Ostravská univerzita. 233 s.

ŠRÁMEKOVÁ, Ivana (2023): K potenciálnej variantnosti číslovkových tvarov dvojstý, dvestý. In: *Kultúra slova*, roč. 57, č. 5, s. 268 – 284. Dostupné na: <https://www.juls.savba.sk> [cit. 27-05-2025].

ŠTOLC, Jozef (1970): Niekoľko poznámok o číslovkových tvaroch. In: *Slovenská reč*, roč. 35, č. 6, s. 365 – 368. Dostupné na: <https://www.juls.savba.sk> [cit. 31-05-2025].

VESELÝ, Vojtěch (2016): Ke zpracování některých významových druhů číslovek ve výkladovém slovníku. In: *Naše řeč*, roč. 99, č. 3, s. 113 – 131. Dostupné na: <http://nase-rec.ujc.cas.cz> [cit. 18-06-2026].

Zápisnica z 12. zasadnutia Kodifikačnej komisie pri JÚLEŠ SAV zo dňa 21. 6. 2021 pre potreby pripravovaného 4. zväzku SSSJ; interný materiál JÚLEŠ SAV.

Internetové zdroje

Áké tvary má výraz celá v desatinných číslach? In: Webová jazyková poradňa. Dostupné na: <https://jazykovaporadna.sme.sk/q/704/#ixzz8bcWE41yr> [cit. 30-05-2025].

Ako mám zapísať slovom tieto údaje: 0,3 % a 3,8 %? In: Webová jazyková poradňa. Dostupné na: <https://jazykovaporadna.sme.sk/q/8235/#ixzz8bcWsn6xe> [cit. 30-05-2025].

K TECHNIKE SPRACOVANIA NIEKTORÝCH TYPOV SLOVNÝCH SPOJENÍ V *SLOVNÍKU SLOVENSKEHO JAZYKA* A V *SLOVNÍKU SÚČASNÉHO SLOVENSKEHO JAZYKA*¹

NATÁLIA KOLENČÍKOVÁ

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava, Slovensko

<https://orcid.org/0000-0002-2049-7574>

KOLENČÍKOVÁ, Natália: On the techniques used to process certain types of phrases in the *Dictionary of the Slovak Language* and in the *Dictionary of the Contemporary Slovak Language*. Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics), 2026, Vol. 77, No 1, pp. 74–88.

Abstract: *Dictionary of the Contemporary Slovak Language* specifically focuses on free combinations, terminological combinations, and lexicalized combinations found in selected Latin-derived lexical units in Slovak. The analysis points to shifts in the treatment of free phrases, influenced not only by conceptual changes but also by individual authors' tendencies. In the case of terminological and proprietary lexicalized collocations, the shift in lexicographic technique is already evident in the specific formal separation of these components within the entry. However, particularly for terminological phrases, this shift is not always straightforward. In the case of lexicalized phrases, there is a tendency toward their reinforcement and consolidation in the lexicon. Based on a comparison of the techniques used to process certain types of word combinations, this paper may serve as an indicator of the synchronic dynamics of a specific part of the lexicon; however, to confirm this reliably, an analysis of authentic corpus material from various time periods would be necessary.

Keywords: free word combinations, terminological collocations, lexicalized expressions, lexicographical technique, Slovak monolingual dictionaries

1. ÚVODNÉ POZNÁMKY

Lexikálna rovina jazyka je najdynamickejšou rovinou jazykového systému. Zmeny, ktoré v nej pozorujeme, sa netýkajú len vytvárania a prijímania nových výrazových prostriedkov, prípadne naopak – zániku pre jazykové spoločenstvo už nepotrebných výrazov, ale aj takpovediac vnútorných pohybov v tej časti slovnej zásoby, ktorá sa dlhodobo javí ako jej pevná súčasť. Je preto prirodzené, že aj lexikografický opis týchto jazykových jednotiek môže byť v rôznych slovníkoch vznikajúcich v rôznych časových obdobiach rôzny. Práve tento aspekt – teda lexikografická technika spracovania niektorých typov slovných spojení (voľných spojení, terminologic-

¹ Príspevok vzniká v rámci grantového projektu VEGA č. 2/0027/25 *Slovník súčasného slovenského jazyka – 8. etapa (koncipovanie a redigovanie slovníkových hesiel a s tým spojený lexikologicko-gramatický a korpusový výskum)*.

kých spojení a vlastných lexikalizovaných spojení), ktorých komponentom sú heslová slová v posledných desaťročiach stabilne prítomné v slovenčine – sa v aktuálnom príspevku stáva predmetom nášho záujmu. Východiskovú lexikografickú bázu pritom tvoria dva typovo príbuzné výkladové slovníky, ktoré vznikajú s odstupom viac ako päťdesiat rokov – *Slovník slovenského jazyka* (1959 – 1968, ďalej SSJ) a *Slovník súčasného slovenského jazyka* (2006 – 2021, ďalej SSSJ). Materiálovo sa špecificky zameriavame na časť slov latinského pôvodu v slovenčine, čím rozširujeme výskum, ktorý komplexnejšie postihuje synchronnú dynamiku tejto skupiny slov (bližšie k tomu pozri Kolenčíková 2026 [v tlači]).²

2. KONCEPČNÉ A MATERIÁLOVÉ CHARAKTERISTIKY VÝCHODISKOVÝCH LEXIKOGRAFICKÝCH DIEL

Aktuálny príspevok má charakter výskumu založeného na analýze dát nachádzajúcich sa vo výkladových slovníkoch. V tomto texte porovnáваме techniku spracovania voľných dokladových spojení, terminologických spojení a vlastných lexikalizovaných spojení idiomatikej povahy zachytených pri vybraných heslách latinského pôvodu uvedených v typovo blízkych lexikografických dielach – v SSJ a v SSSJ. Hoci SSSJ je často považovaný za aktuálnejšiu náhradu SSJ, pod vplyvom vývoja lexikografického výskumu na Slovensku v druhej polovici 20. storočia sa tieto diela odlišujú v mnohých otázkach, ktoré je potrebné mať na pamäti aj pri interpretácii porovnávaných dát. SSJ spracúva v ôstich zväzkoch slovnú zásobu v rozsahu 120 000 heslových slov, zatiaľ čo SSSJ má podľa posledných interných štatistík ambíciu spracovať v desiatich zväzkoch vyše 130 000 heslových slov³; ak preto nejaké slovo zachytené v SSSJ nenachádzame v SSJ, nemusí to nevyhnutne znamenať, že v časoch vzniku tohto slovníka slovo v slovenčine nebolo doložené, ale že sa z dôvodu nižšej frekvencie a obmedzeného rozsahu slovníka do finálneho heslára nedostalo. Excerptný základ SSJ tvorila vtedajšia rozsiahla kartotéka Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV, ktorá obsahovala približne 3,5 milióna kartotečných lístkov (SSJ 1959, s. 5). SSSJ sa naproti tomu od svojho prvého zväzku opiera aj o moderné digitálne databázy Slovenského národného korpusu spracúvajúce stovky miliónov až miliárd tokenov, teda reťazcov znakov z oboch strán oddelených medzerami (prvý zväzok relevantný pre tento príspevok bol spracúvaný na korpuse obsahujúcom 300 miliónov tokenov (p. SSSJ 2006), nateraz posledný štvrtý zväzok bol už tvorený na korpuse obsahujúcom 4,95 miliardy tokenov (p. SSSJ 2021)). Cieľom SSJ pritom bolo komplexne zmapovať slovnú zásobu slovenčiny od klasického obdobia slovenskej literatúry (koniec 18. a 19. storočia) až po obdobie socialistickej výstavby v 50.

² Za cenné poznámky, pripomienky a návrhy, ktoré pomohli príspevok zlepšiť po vedeckej aj formulačnej stránke, ďakujeme recenzentkám.

³ Na prebale prvého zväzku SSSJ sa ešte uvádzajú údaje o ôsmich zväzkoch a 200 000 heslových slovách.

a 60. rokoch 20. storočia (SSJ 1959, s. 5) a v čase svojho vydania plnil úlohu normatívnej príručky slovenského spisovného jazyka. SSSJ zachytáva súčasný jazyk v rozpätí posledných päťdesiatich až sedemdesiatich rokov, čo je v súvzťažnosti s rokom 1953, ktorý sa spája s reformou slovenského pravopisu.

Pri porovnávaní a posudzovaní jednotlivých typov slovných spojení, ktoré sú relevantné pre tento príspevok, sa pre nás s oporou o koncepciu SSSJ stáva kľúčovým funkčné východisko, teda skutočnosť, či spojenie má alebo nemá pomenúvaciu funkciu. Na základe toho tak hovoríme o **voľných spojeniach**, ktoré nemajú pomenúvaciu funkciu a produkujú sa v momente reči, a o **ustálených spojeniach**, ktoré majú pomenúvaciu funkciu a vyznačujú sa reprodukovateľnosťou; sem patria práve **terminologické spojenia** a **vlastné lexikalizované spojenia** (k spájateľnosti slov, lexikalizovaným spojeniam a kolokáciám a ich odrazu v lexikografickej technike bližšie pozri napr. Jarošová 1992; Jarošová 2000a; Jarošová 2000b; Jarošová 2007). Voľné spojenia sa uvádzajú v exemplifikačnej zóne nasledujúcej za výkladom významu, ktorá je integrálnou súčasťou heslovej state najmä výkladových slovníkov.⁴ Spolu s nimi je v zóne aj časť spojení s pomenovacou platnosťou (napr. *alergická nádcha*, *atómová bomba*, *animovaný film*), v rámci ktorej nevykazujú žiadny, resp. vykazujú veľmi nízky stupeň sémantickej a kolokačnej idiomatičnosti. Inak povedané obidva komponenty týchto nominálnych, teda vlastných lexikalizovaných spojení (združených pomenovaní) vstupujú do spojenia v svojich „slovníkových“ významoch. Ide o vlastné lexikalizované spojenia neidiomatického typu (Jarošová 2007, s. 90, 93, 97). Spracovanie terminologických spojení a vlastných lexikalizovaných spojení idiomatičného typu sa už v dvoch porovnávaných lexikografických dielach líši, čo podrobnejšie opisujeme v ďalších častiach príspevku. V súvislosti s exemplifikáciou sa tu však črtá otázka, či je ustálené spojenie obsahujúce heslové slovo možné považovať za osobitný druh dokladového spojenia, alebo je heslová stať len prezentačnou plochou na uvedenie komplexných pomenovacích jednotiek. Zastávame názor, že tieto slovné spojenia ilustrujú použitie slova, no zároveň predstavujú viacslovné lexikálne jednotky, ktoré sú z istého pohľadu v opozícii k jednoslovným lexikálnym jednotkám.

3. METODOLOGICKÉ ASPEKTY VÝSKUMU A ŠPECIFIKÁCIA VÝSKUMNEJ VZORKY

Aktuálny príspevok je sondou do techniky spracovania **voľných dokladových spojení**, **terminologických spojení** a **vlastných lexikalizovaných spojení** uvedených pri vybraných heslách latinského pôvodu; ako sme už spomenuli, dopĺňame tak príspevok, v ktorom sme sa zamerali na synchrónnu dynamiku rovnakej skupiny

⁴ K funkciám exemplifikačnej zóny bližšie pozri napr. Zgusta a kol. (1971); Kosem (2017); Szereszunowicz (2018).

slov s dôrazom na také časti heslovej state, ako sú záhlavie, funkčné kvalifikátory, významová štruktúra či výklad významu (bližšie k tomu pozri Kolenčíková 2026 [v tlači]).⁵ Porovnanie vybraných typov slovných spojení možno za istých okolností takisto považovať za indikátor synchrónnej dynamiky danej lexiky. Do úvahy však treba brať skutočnosť, že slovné spojenia zachytené v slovníkoch sú determinované limitovanosťou zdrojov, rozdielmi v koncepcii slovníkov a lexikografickej technike a individuálnymi prístupmi jednotlivých autorov.⁶

Nadväzujúc na už spomínaný výskum synchrónnej dynamiky latinizmov v slovenčine v tomto príspevku primárnu výskumnú vzorku tvorilo 418 heslových slov začínajúcich sa na graféme A spracovaných v oboch slovníkoch, hoci latinské označenie pôvodu pri nich nachádzame iba v SSSJ; SSSJ totiž označuje latinský pôvod spracúvaných hesiel v oveľa širšom rozsahu ako SSJ, čo znamená, že hoci obidva slovníky heslá latinského pôvodu spracúvajú, vo väčšine prípadov je explicitne uvedený len v SSSJ. SSJ takýto pôvod v rámci našej výskumnej vzorky uvádza len pri desiatich heslách, najmä citátových slovách a výrazoch.⁷ Následne sme pozorovali aj zmeny v uvádzaní vymedzených slovných spojení pri prihniezdovaných slovách, čím sa výskumná vzorka výrazne rozšírila, pretože SSJ, na rozdiel od SSSJ, prihniezdúva pomerne širokú škálu slov (zjednodušene – prechýlené podstatné mená, zdobnené a zveličené podstatné mená, abstraktné podstatné mená zakončené na *-stvo* a *-osť*, vzťahové prídavné mená, privlastňovacie prídavné mená odvodené od zvieracích mien, väčšinu prísloviek utvorených od prídavných mien, opakovacie slovesá a imperfektíva odvodené z prefixálnych sloves pomocou sufixácie alebo transflexie). Prihniezdované slovo sme následne vyhľadali v SSSJ a relevantné slovné spojenia takisto porovnali. Pri príprave výskumnej vzorky sme pracovali s nástrojom LexiCorp (Benko 2019).

Vzhľadom na to, že našim cieľom je na konkrétnych príkladoch porovnať techniku spracovania niektorých typov slovných spojení v SSJ a v SSSJ, orientujeme sa, prirodzene, predovšetkým na tie, ktoré sú uvedené v oboch slovníkoch (hoci čiastko-

⁵ Dynamika slov latinského pôvodu v slovenčine nás zaujíma preto, lebo hoci dominantný a priamy vplyv tohto jazyka na slovenčinu už nie je prítomný niekoľko storočí, jeho prvky ako prvky pozostatku antického dedičstva prostredníctvom iných jazykov do slovenčiny jednak stále prenikajú, jednak dochádza k prirodzeným pohybom aj vo vnútri už etablovanej slovnej zásoby slovenčiny latinského pôvodu (bližšie k tomu pozri Kopecká a kol. 2011). Keďže ide o najpočetnejšiu skupinu slov cudzieho pôvodu v slovenčine (Kolenčíková 2026, [v tlači]), našou ambíciou je postupnými čiastkovými výskumami zmapovať synchrónnodynamické zmeny v nej.

⁶ Pri snahe o detailné postihnutie synchrónnej dynamiky by preto bolo výhodnejšie pracovať s autentickým korpusovým materiálom v podobe kolokačných profilov daných slov v stanovených odlišných obdobiach.

⁷ Pri určovaní pôvodu sa opierame výlučne o informácie uvedené v daných slovníkoch. Hoci v prípade viacerých slov by mohlo byť určenie latinského pôvodu diskutabilné, našim cieľom nie je etymologický výskum tejto skupiny slov, ale pozorovanie techniky spracovania niektorých typov slovných spojení na takto vymedzenej lexikálnej vzorke.

vú pozornosť venujeme aj asymetrii v uvádzaní niektorých slovných spojení). Pri uvádzaní príkladov jednoznačne vyjadrujeme, ktorého heslového slova sa uvedené doklady týkajú, pričom príklady zo SSJ uvádzame ako prvé, príklady zo SSSJ ako druhé; oddeľujeme ich znamienkom vlnovky. Dodržiavame pritom formálne náležitosti platné pre exemplifikáciu v jednotlivých slovníkoch; heslové slovo v základnom tvare skracujeme na prvé písmeno s bodkou (v tomto prípade vždy *a.*), v prípade skloňovaných alebo časovaných tvarov pri dokladoch zo SSJ heslové slovo označujeme prvým písmenom, spojovníkom a poslednou morféomou príslušného skloňovaného alebo časovaného tvaru a pri dokladoch zo SSSJ skloňované a časované tvary zapisujeme v plnej podobe. V citátových dokladoch sa tvary heslového slova neskracujú. Pri interpretáciách sa zároveň neraz opierame o vlastnú autorskú prax a skúsenosti z tvorby SSSJ.

4. K TECHNIKE SPRACOVANIA NIEKTORÝCH TYPOV SLOVNÝCH SPOJENÍ V SSJ A SSSJ

V nasledujúcich častiach príspevku sa venujeme porovnaniu techniky spracovania niektorých typov slovných spojení v SSJ a SSSJ. Na úvod sa krátko zameriame na prípady, keď rovnaké voľné spojenie uvedené v dokladovej zóne naznačuje zmeny vo významovej štruktúre hesla (voľné spojenie pôvodne použité na exemplifikáciu jednovýznamového hesla v novšom spracovaní dokladuje iba jeden význam viacvýznamového hesla alebo naopak). Následne sa už podrobnejšie dotýkame spracovania totožných voľných spojení v oboch slovníkoch a spracovania terminologických spojení a vlastných lexikalizovaných spojení idiomatického typu. V závere stručne analyzujeme situácie, v ktorých isté slovné spojenia nachádzame spracované v SSJ, no nenachádzame ich spracované v SSSJ.

4.1 Voľné spojenia a zmena významovej štruktúry heslového slova

Pri zameraní sa na totožné voľné spojenia zachytené pri rovnakom hesle v oboch porovnávaných slovníkoch je typická situácia, keď v SSJ je konkrétne dokladové spojenie použité na exemplifikáciu jednovýznamového hesla, ale v SSSJ je toto spojenie použité na exemplifikáciu iba jedného z významov viacvýznamového hesla. Rozširovanie významovej štruktúry slov latinského pôvodu v slovenčine je totiž jedným z charakteristických znakov synchronnej dynamiky tejto skupiny slov (bližšie k tomu pozri Kolenčíková, 2026 [v tlači]). Ako príklad môžeme uviesť heslo *asistovať*:

asistovať, -uje, -ujú nedok. pomáhať pri niečom; byť prítomný pri niečom: **a. pri operácii**; *Rád asistoval pri fotografovaní.* (Šolt.) [SSJ 1959, s. 49; bold NK].

asistovať -tuje -tujú -tuj! -toval -tujúc -tujúci -tovaný -tovanie [nedok.] {lat.} (komu (pri čom))
1. aktívne sa zúčastňovať na odbornej činnosti ako pomocník (pod dohľadom skúseneho odborníka): **a. pri operácii**; *a. na rokovaniach vlády; požiadal kolegu, aby mu asistoval*

2. prispievať pomocou, pomáhať: *a. pri umývaní auta; Cyril sa číní okolo živánskej. Inžinierka mu asistuje.* [V. Švenková]
3. (v niektorých kolektívnych športoch) prihrať spoluhráčovi na gól al. kôš (čo sa oceňuje pri hodnotení podielu hráča na výslednom skóre): *pri všetkých góloch asistoval kapitán mužstva*
4. byť prítomný pri niečom: *Nevzpíeral sa asistovať pri úradnej prehliadke.* [J. Jonáš]; *Tie zločiny sa robili za nášho štatistovania či asistovania.* [KŽ 1968] [SSSJ 2006, s. 171; bold NK].

V analyzovanom materiáli evidujeme aj prípady, keď sa v SSJ viaceré voľné spojenia uvádzajú v rámci jednovýznamového hesla, ale v SSSJ sú tieto voľné spojenia priradené k rozličným významom viacvýznamového hesla. Príkladom môže byť adjektívum *apriórny*, s oporou o ktoré môžeme pozorovať rozštiepenie pôvodného jedného významu na dva samostatné významy. Hovoriť však o synchronnodynamicom vytvorení sa nového významu by nebolo úplne korektné, pretože už v pôvodnom spracovaní (v SSJ) vidíme zachytené oba významy; nie sú však členené ako samostatné, ale význam ‚neodôvodnený‘ je spracovaný ako podvýznam významu ‚nezávislý od skúsenosti, vyslovený a priori‘. SSSJ síce tieto dve línie spracúva ako samostatné významy, no prípadné pochybnosti pri triedení dokladov pôvodne jednovýznamového hesla možno považovať za pochopiteľné, keďže pojmovú náplň tohto výrazu na dva významy nerozdeľuje tak zreteľne ako *Slovník cudzích slov* (2005), ktorý význam ‚od zmyslovej skúsenosti nezávislý al. ju predchádzajúci, predskúsenostný, vrozený‘ (s. 83) uvádza ako terminologizovaný v oblasti filozofie:

apriórny |príd.| nezávislý od skúsenosti, vyslovený a priori; neodôvodnený: *a. predpoklad, a-a dogma, a-a téza, a-e poznanie, a-e tvrdenie* [SSJ 1959, s. 41; bold NK].

apriórny -na -ne |príd.| <lat.>

1. nevyplývajúci zo skúsenosti; predchádzajúci skúsenosti: *a. predpoklad; apriórne poznatky*
2. ktorý nie je podložený dôvodmi, príčinami; vopred predpokladaný, často zaujatý: *a. nesúhlas; apriórna téza, mienka; a. odporca moderného umenia; a. strach z matematiky; Všetky moje apriórne výhrady šli bokom.* [DF 2004] [SSSJ 2006, s. 154; bold NK].

K opačnému procesu na prvý pohľad dochádza pri hesle *administratíva*. Dokladové spojenia, ktoré sa v SSJ nachádzajú v dvoch významoch, sú v SSSJ spracované v rámci jedného významu, čo by mohlo naznačovať zužovanie významovej štruktúry. Keď však porovnáme heslá komplexnejšie, zistíme, že nejde o zúženie významovej štruktúry, ale skôr o jej reorganizáciu a prehodnotenie prístupu k spracovaniu jednotlivých významov. Súhrnné označenie zamestnancov pracujúcich v štátnej správe sa na rozdiel od spracovania v staršom slovníku, kde je vyčlenené ako samostatný význam, v novšom lexikografickom spracovaní chápe ako podvýznam abstraktnejšieho riadenia štátu, podniku a pod., pričom sa vypúšťa aj označenie hromadnosti:

administratíva, -y |ž. |

1. správa, riadenie napr. štátu, podniku (na rozdiel od výkonnej činnosti): *pracovať v a-e;*
2. |hromad. | súhrn správnych zamestnancov: *štátna a.;* [SSJ 1959, s. 8; bold NK].

administratíva [-n-t-] -vy -tív <lat.>

1. správa, riadenie verejných vecí, štátu, podniku a pod.; výkonné orgány poverené touto činnosťou; pracovníci pôsobiaci v správnom aparáte: **štátna**, vojenská, parlamentná **a.**; finančná, súdna **a.**; americká **a.** prezident **a** ministri vlády USA; bruselská **a.** administratívne orgány Európskej únie; dobre platená **a.**; **a.** podniku; **pracovať v administratívne**; výdavky na administratívu; znižovať stav administratívy; nárast administratívy

2. práca spojená s vybavovaním všetkej agendy, administratívne práce: automatizácia administratívy; bez zbytočnej administratívy. [SSSJ 2006, s. 69; bold NK].

4.2 K technike spracovania voľných spojení

Exemplifikačná zóna v slovníkoch relevantných pre tento príspevok nasleduje za výkladom významu a formálne je vyznačená kurzívou. Uvádzaním dokladov sa potvrdzuje, konkretizuje a dopĺňa výklad heslového slova (Jarošová – Buzássyová – Bosák 2006, s. 39). Zároveň sa v nich ukazuje kategoriálna aj kolokačná spájateľnosť, teda spájateľnosť na úrovni slovného druhu aj na úrovni lexikálnej sémantiky. V oboch slovníkoch sa exemplifikuje predovšetkým frekventovanými a typickými (voľnými) spojeniami, ale aj vetami a úryvkami, ktoré majú povahu autorských citátov, v SSSJ prípadne aj povahu citátov z periodík.

Pri porovnaní exemplifikácie zvolených hesiel si môžeme všimnúť predovšetkým skupinu takých, v ktorých dokladovej zóne nachádzame v oboch slovníkoch aj totožné alebo sémanticky a kategoriálne veľmi blízke dokladové spojenia, čo by mohlo z lexikologického hľadiska naznačovať stabilitu daného slova v rámci textového okolia. Zároveň však treba upozorniť na relevantné lexikografické aspekty, ktorými môže byť fixácia autoriiek na už jestvujúce spracovanie hesiel v predchádzajúcich slovníkoch spojená s neistotou pri ponúkaní vlastných riešení alebo nedostatok dokladového materiálu špeciálne pri slovách s odborným alebo knižným nádychom; o týchto stránkach tvorby prvého zväzku SSSJ sa dnes totiž v odbornej komunite hovorí už pomerne otvorene. K skupine hesiel, v ktorých exemplifikačnej zóne evidujeme v oboch slovníkoch totožné voľné spojenia, veľmi často aj v rovnakom tvare, patrí napr. *abnormálny* (*a-e sucho ~ abnormálne sucho*), *agilne* (*a. pracovať*), *aktivita* (*umelecká a.*), *alternatívny* (*a-e riešenie ~ alternatívne riešenie*), *antedatovať* (*a. zmluvu*), *asistentský* (*a-é miesto ~ asistentské miesto*) alebo *autorizácia* (*a. prekladu*). Keďže úlohou exemplifikácie vo výkladovom slovníku je dokladovať nielen lexikálnosémantickú, ale aj kategoriálnu spájateľnosť heslových slov, k tejto skupine možno zaradiť aj tie heslá, ktoré sa v oboch slovníkoch dokladujú spojením rovnakých slov, no v rôznych tvaroch, napr. *absolutórium* (*dostať a. ~ dostal a.*), *administratívny* (*a-a budova ~ administratívne budovy*), *afektivita* (*porucha afektivity ~ poruchy afektivity*), *akumulovať* (*akumulovanie bohatstva, ziskov ~ a. zisk; a. bohatstvo*) alebo *aprobačný* (*a-á skupina ~ na škole fungujú rôzne aprobačné skupiny*). Spomenúť tu môžeme aj prípady, keď sú komponenty dokladového spojenia rovnaké, no zmenené je ich poradie, napr. *absolutisticky* (*a. vládnuť ~ vládnuť a.*) alebo *abstraktne* (*a. myslieť ~ myslieť a.*); toto pozorovanie možno hodnotiť ako od-

raz rôznych lexikografických prístupov k spracovaniu rovnakého javu alebo aj ako jednoduché úsilie neopakovať predchádzajúce riešenie úplne, ale aspoň trochu sa od neho odlišiť. S tým súvisí aj to, že neurčité generické konštrukcie, často v základnom tvare, sú tvarovo modifikované a naplnené konkrétnym obsahom, napríklad pri hesle *a priori* (*a. niečo tvrdiť, odmietať ~ a. tvrdiť opak*), alebo že je rovnaká kolokácia vsadená do iného, konkrétnejšieho slovného okolia, napríklad pri hesle *ambícia* (*človek bez ambícií ~ žiak bez ambícií*).

Rovnaké voľné spojenia, ktorými sa ilustrujú konkrétne heslové slová, sa v niektorých prípadoch v jednom slovníku dokladujú formou voľného spojenia a v druhom formou citátového dokladu. V SSJ sa o rozdieloch v použití jednotlivých typov dokladov podrobnejšie informácie nedozvedáme, no v SSSJ sa uvádza, že necitátovými dokladmi sa ilustruje typickosť a bežnosť použitia heslového slova a citátmi sa poukazuje na jeho menej zvyčajné a kreatívne použitie (Jarošová – Buzássyová – Bosák 2006, s. 40). Príklad použitia citátového dokladu v SSJ a necitátového v SSSJ môžeme nájsť pri hesle *anticipovať* (*Zobrazujúc prítomné, anticipuje autor budúcnosť. (A. Mat.) ~ autor anticipuje v románe budúcnosť*), čo by mohlo naznačovať posilnenie postavenia tohto slovesa v centrálnej časti slovnej zásoby alebo už zmienené jednoduché individuálne autorské tendencie prirodzene sa prejavujúce pri tvorbe prvého zväzku SSSJ. Naopak, situáciu, keď je v SSJ dokladové spojenie použité ako voľné a v SSSJ má formu citátu, nachádzame pri hesle *akútny* (*a-a choroba ~ Herpes je akútna civilizačná choroba. [NP 1983]*); v tomto prípade môžeme povedať, že doklad má posilnenú informačnú funkciu.

V súvislosti s rovnakými kolokátmi heslového slova uvedenými v exemplifikačnej zóne môžeme v SSSJ v porovnaní so SSJ pozorovať jednoznačnú tendenciu zachytávať väčší rozsah spätosti. Tá môže byť podmienená obvyčajným úsilím o dokladovanie širšej kategoriálnej kolokability, napr. pri hesle *aplikovať* (*a. liek ~ aplikovať liek dvakrát denne*), ale aj úsilím o dokladovanie širšieho lexikálnosémantického a kontextového rámca heslového slova, čo pozorujeme o niečo častejšie. Dosahuje sa to ponúknutím podrobnejšieho situačného kontextu – *angína* (*dostať angínu ~ dostať hnisavú angínu*), priblížením realistických súvislostí – *amputácia* (*a. nohy ~ hrozila mu a. nohy*) alebo rozšírením o kontextovo blízke slová podporujúce pochopenie významu – *arogantný* (*a. človek ~ bol to namyslený a a. človek*). Situácie, keď je dokladové spojenie zasadené do širšieho kontextu v SSJ, no v SSSJ nie, pozorujeme ojedinele, napr. pri hesle *aprobácia* (*a. úradného spisu ~ a. spisu*); tu sa však autorka vyhla významovej redundantnosti, pretože *spis* je už zo svojej podstaty úradný.

4.3 K technike spracovania terminologických spojení

Zmena funkčného hodnotenia slova alebo významu je takisto jednou z črt, ktoré môžeme pozorovať pri slovách latinského pôvodu v slovenčine (Kolenčíková 2026 [v tlači]). Táto charakteristika sa dotýka aj tej časti slovnej zásoby, ktorá spadá

do oblasti odborného vyjadrovania.⁸ To sa potvrdzuje aj pri zameraní sa na terminologické spojenia, ktoré sú špecifickým typom slovných spojení zachytávaných vo výkladových lexikografických dielach. Hoci v slovníkoch relevantných pre tento príspevok o tom explicitnú informáciu nenachádzame, evidentne pozorujeme aj spracovanie, keď sa kvalifikátor označujúci príslušnosť k terminologickej vrstve slovnej zásoby nevzťahuje iba na varianty alebo tvary slov (k spôsobu uvádzania štylistických hodnotiacich skratiek bližšie pozri SSJ 1959, s. 11 – 13) alebo na konkrétny význam lexikálnej jednotky (k spôsobu uvádzania kvalifikátorov bližšie pozri Jarošová – Buzzásyová – Bosák 2006, s. 35 – 39), ale aj na jednotlivé slovné spojenia z dokladovej zóny.⁹ V prípade SSSJ sa takéto terminologické spojenia pri širšie ponímaných odborných heslách alebo významoch, označených kvalifikátorom *odb.*, vyznačí špecifickým kvalifikátorom príslušného vedného odboru priamo pred dokladom štandardne zaradeným do exemplifikačnej zóny. Pri neutrálnych heslách a významoch sa takéto spojenia nachádzajú za grafickou značkou štvorca označujúcou rôzne typy lexikalizovaných spojení a konvenčných formúl; toto je však postup, ktorý sa v SSSJ začína uplatňovať až od druhého zväzku.

Pri porovnaní techniky spracovania terminologických spojení v slovníkoch relevantných pre tento príspevok identifikujeme štyri línie posunov, ktoré sa profilujú na priesečníku zachovania alebo zmeny funkčného hodnotenia významu a zachovania alebo zmeny funkčného hodnotenia konkrétneho slovného spojenia. Tieto priesečníky je potrebné vnímať ako abstrakciu, zovšeobecnenie reflektujúce jednak pridržanie sa koncepčných východísk slovníka, jednak individuálne autorské tendencie prejavujúce sa pri tvorbe konkrétnych hesiel. Aj tieto priesečníky môžu naznačovať synchrónnodynamické posuny vo funkčnom hodnotení celých hesiel, jednotlivých významov alebo konkrétnych terminologických spojení; na dôveryhodné potvrdenie by však bolo takisto potrebné porovnanie korpusového materiálu z daných období.

Prvý posun sa spája so slovami, pri ktorých sa zachováva neutrálne hodnotenie, no hodnotenie porovnávaného slovného spojenia sa mení z neutrálneho na odborné. Príklad môžeme nájsť pri hesle *akciový ~ akciový*². V SSJ je dokladové spojenie *akciová spoločnosť* uvedené ako neutrálne v rámci neutrálneho významu substantívneho hesla *akcia* (,druh cenného papiera v kapit. peňažníctve, podielový list, účastina‘ (SSJ 1959, s. 17)), ku ktorému je prihníezdované dané adjektívum, čo znamená, že ak nie je uvedené inak, toto slovo preberá aj jeho štylistické charakteristiky (SSJ

⁸ Slová latinského pôvodu pritom v slovenčine tvoria veľkú časť slov s príznakom odbornosti. Súvisí to s dokonale vypracovanou gramatickou stavbou a ustálenou lexikou latinčiny, s pomerne bezproblémovou formálnou adaptabilitnosťou latinských prvkov pri ich preberaní do slovenčiny a s politickou neutrálnosťou spojenou s faktom, že ako súčasť spoločného kultúrneho dedičstva antiky vplyv latinčiny nie je brzdený prípadným jazykovým purizmom (Kopecká a kol. 2011, s. 15).

⁹ V SSJ sa explicitne spomína iba uvádzanie kvalifikátorov pred variantmi alebo tvarmi heslového slova, v SSSJ ešte uvádzanie kvalifikátorov pred konkrétnym významom lexikálnej jednotky. Ani v jednom slovníku sa nespomína uvádzanie kvalifikátora pred konkrétnym dokladom.

1959); v tomto prípade teda ostáva hodnotené ako štylisticky neutrálne. V SSSJ sa už toto slovné spojenie spracované v rámci hesla *akciový*² hodnotí ako terminologické z oblasti ekonómie, hoci spracované je v rámci stále neutrálneho významu ‚súvisiaci s akciami², cennými papiermi‘ (SSSJ 2006, s. 90).

Druhý posun sa spája so slovami, ktorých relevantné významy sú z tohto hľadiska hodnotené ako neutrálne, no v nich uvedené dokladové spojenia sa aj po rokoch uvádzajú s rovnakým funkčným kvalifikátorom. Dobré to možno ilustrovať prostredníctvom hesla *absolútny*. V rámci prvého, neutrálne hodnoteného významu ‚nepodmienený, nezávislý (op. relatívny)‘ (SSJ 1959, s. 4) ~ ‚ktorý nie je ničím podmienený, nie je vo vzťahu k niečomu; ktorý je všeobecne platný; existujúci sám osebe, nezávislý; op. relatívny‘ (SSSJ 2006, s. 62) ide o spojenia *a-a pravda* ~ *absolútna pravda* z oblasti filozofie, *a-e právo* ~ *absolútne práva* z právnickej oblasti, *a-a výška* ~ *absolútna výška* z oblasti geografie a *a-a vlhkosť* ~ *absolútna vlhkosť vzduchu* z oblasti fyziky.¹⁰ Špecifickým prípadom slovných spojení, v ktorom nedochádza k zmene štylistického hodnotenia, sú botanické názvy. V oboch slovníkoch tak môžeme napríklad pri hesle *arnika* nájsť doklad *a. horská* aj s uvedením jej latinského názvu *Arnica montana*.

Tretí posun reprezentuje situácia, keď je relevantný význam daného slova zachytený ako neutrálny v oboch slovníkoch, no slovné spojenie pôvodne spracované ako príznakové bolo prehodnotené na neutrálne. Ako príklad môžeme použiť heslo *absorpcia*. V SSJ je toto heslo spracované ako neutrálne so synonymnou výkladovou perifrázou ‚pohlcovanie, pohltenie, vsatie, vpíjanie, vpitie‘ (SSJ 1959, s. 5), pričom dokladová zóna uvádza slovné spojenie *a. svetla* z oblasti fyziky; to je následne vysvetlené ako ‚pohlcovanie svetla pri prechode cez priehľadné al. priesvitné prostredie‘ (SSJ 1959, s. 5). V SSSJ je toto dokladové spojenie spracované ako neterminologické v rámci neutrálneho významu ‚prijímanie do seba, absorbovanie niečoho‘ (SSSJ 2006, s. 63). V tejto súvislosti je však dôležité poznamenať, že napriek tomu, že relevantné významy tohto slova sú spracované ako neutrálne, doklady svedčia o tom, že za úplne neutrálne ich považovať nemožno; otázka príznaku odbornosti sa aj v tomto prípade teda spája skôr s prístupom autorov k spracovaniu než so samotným výskytom slova v lexikálnom kontexte.

Štvrtý posun už súvisí so zmenou štylistického hodnotenia celého významu, ktoré sa prehodnotilo z neutrálneho na príznakové, pričom však porovnávané slovné spojenie bolo hodnotené ako príznakové aj v staršom slovníkovom spracovaní. Viď to môžeme na hesle *anulácia*, pri ktorom sa v SSJ v rámci neutrálneho významu ‚anulovanie‘ (SSJ 1959, s. 38) ako právnické hodnotí iba dokladové spojenie *a. roz-*

¹⁰ Funkčné zaradenie sa nezmenilo ani pri slovnom spojení *a. sluch* z oblasti hudby, no to v SSJ nie je spracované v rámci prvého, ale v rámci druhého, takisto neutrálneho významu ‚úplný, dokonalý, stopercentný‘. V tomto prípade teda môžeme evidovať aj zmeny súvisiace s významovou štruktúrou hesla.

sudku, no v SSSJ je už ako právnický hodnotený celý význam ‚anulovanie‘ (SSSJ 2006, s. 147) a s ním aj verbálne rozšírené slovné spojenie *požiadať o anuláciu rozsudku*.¹¹

Mnohé terminologické spojenia sú v analyzovaných slovníkoch doplnené o do-
datočný výklad, ktorý tieto spojenia v rámci daného významu spresňuje vo vzťahu
k použitiu v konkrétnej vednej disciplíne. Zmeny, ktoré sa týchto výkladov týkajú,
súvisia s jednoduchou kontextovo synonymnou reformuláciou (*adičný (a-á zlučeni-
na* vznikajúca adíciou ~ *adičná zlučenina* vzniknutá adíciou)), využitím odbornej-
šieho výkladu spojeného s predpokladom širšej znalostnej bázy primárnych adresá-
tov slovníka (*auditívny (a. typ* typ ľudí, ktorý si ľahko zapamätá to, čo počuje ~
a. typ človek s dobrou sluchovou pamäťou)), s presnejším, konkrétnejším vysvetle-
ním (*abstraktný (a-é podstatné meno* nehmotné ~ *abstraktné podstatné meno* pome-
novania vlastností, stavov, dejov, napr. *pýcha, krása, myslenie*)), ale aj s riadnym
významovým posunom (*aktívny (a. dôstojník* nie záložný ~ *a. dôstojník* z povola-
nia)).

4.4 K technike spracovania vlastných lexikalizovaných spojení idiomatickej povahy

Vlastné lexikalizované spojenia idiomatickej povahy, v ktorých jeden kompo-
nent alebo oba komponenty sú v porovnaní s výkladom príslušného významu heslo-
vého slova sémanticky posunuté, si v lexikografickom spracovaní vyžadujú doplňu-
júci výklad (Jarošová – Buzássyová – Bosák 2006, s. 40). Opierajúc sa o analýzu
konkrétnych hesiel sa v SSJ tento typ slovných spojení špecificky nevyčleňuje a spo-
lu s výkladom sa spracúva v rámci dokladovej zóny príslušného heslového slova.¹²
V SSSJ však už ide o jednu z konštrukčných zložiek heslovej state, ktorá má svoje
špecifické formálne a grafické vyjadrenie. Ako sme uviedli aj v súvislosti s termino-
logickými spojeniami, umiestnená je za dokladovú zónu príslušného významu a ozna-
čená je znakom štvorca; ak sú v rámci príslušného významu daného hesla identifikov-
vané aj terminologické, aj lexikalizované spojenia idiomatickej povahy, ako prvé sa
uvádzajú terminologické spojenia (príklad môžeme vidieť pri hesle *konferenčný*, kde

¹¹ Nateraz nechávame bokom zmeny funkčných kvalifikátorov súvisiace so slovnými spojeniami, ku ktorým dochádza v rámci významov, ktoré sú v oboch slovníkoch hodnotené ako príznakové. Zmeny, ktoré pozorujeme, totiž vnímame skôr ako jednotlivosti, než ako stabilnejšie sa prejavujúce tendencie a vyžadujú si analýzu rozsiahlejšej vzorky. Zmienť však môžeme napríklad špecifikáciu dokladu pôvodne spracovaného v rámci príznakového významu v smere konkrétnej vednej oblasti (dokladové spojenie *aglutinačné sérum* v SSJ spracované v rámci adjektíva *aglutinačný* prihniedzdovaného k odbornému substantívu *aglutinácia* sa v SSSJ spracúva v rámci takisto odborného významu daného prídavného mena, no dokladové spojenie je doplnené o informáciu, že ide o slovné spojenie používané v lekárstve).

¹² V koncepcii SSJ sa spracovaniu tohto typu slovných spojení pozornosť nevenuje; zmieňujú sa iba frazeologické zvraty a ustálené spojenia typu *nech je ako chce, nehladiac na, čo by čo bolo*, ktoré sa oddelené príslušným grafickým znakom uvádzajú kurzívou za exemplifikáciami (SSJ 1959).

v rámci neutrálne hodnoteného významu ‚súvisiaci s konferenciou, schôdzkou vedcov, politikov a pod.; určený na konferencie‘ nachádzame spracované terminologické spojenie *konferenčné volanie* z oblasti elektronickej komunikácie vysvetlené ako ‚služba umožňujúca používateľovi elektronické komunikačné spojenie viacerých účastníkov v reálnom čase‘ a následne *konferenčný stolík*, lexikalizované spojenie idiomatycznej povahy vyložené ako ‚menší, obyč. okrúhly stolík‘ (SSSJ 2011, s. 689); heslové slovo *konferenčný* však nie je súčasťou analyzovanej lexikálnej vzorky). Je preto bežné, že isté slovné spojenie sa v SSJ uvádza ako súčasť exemplifikačnej zóny, no v SSSJ už nadobúda explicitné postavenie vlastného lexikalizovaného spojenia idiomatycznej povahy. Vzhľadom na to, že väčšina z porovnávaných spojení je doplnená o výklad aj v SSJ, môžeme pri nich už v minulosti predpokladať vlastný pomenovací charakter idiomatycznej povahy. Zmena lexikografickej techniky spracúvania vlastných lexikalizovaných spojení tak môže indikovať tendenciu k ich lexikálnemu ustáľovaniu a posilňovaniu. Typickými príkladmi takto spracovaných spojení sú spojenia obsahujúce substantíva s kategoriálnym významom pri hesle *akt* (*pohlavný a. súlož ~ pohlavný akt* pohlavný styk, súlož), slovesno-menné spojenia s kategoriálnym slovesom a abstraktným substantívom pri hesle *árenda* (*vziať do árendy* do prenájmu¹³ ~ *vziať do árendy* prenajať si) alebo pri hesle *asistentka*, kde došlo k faktickej zmene v súvislosti s objektom pomenovania daným lexikalizovaným spojením (*pôrodná asistentka* pomocnica pri pôrode ~ *pôrodná asistentka* špecializovaná zdravotná sestra (s bakalárskym vzdelaním) asistujúca pri pôrode).

4.5 Asymetria uvádzania dokladových spojení

Dôvody, pre ktoré dokladové spojenie uvedené v SSJ už nenachádzame v SSSJ, sa zväčša spájajú s frekvenčnými charakteristikami porovnávaných slovných spojení. K najtypickejším dôvodom opodstatňujúcim nezaraďenie slova alebo slovného spojenia do SSSJ patrí ten, že ich nenachádzame v príslušnom digitálnom korpuse textov¹⁴ (napr. heslo *abreviácia* (0,01 výskytov na milión) a terminologické spojenie *a. materničných väzov* z oblasti lekárstva (0 výskytov)), ďalej že ich v tomto korpuse v obmedzenej miere síce nachádzame, ale v neaktuálnych (napr. heslo *akcesorický/akcesórny ~ akcesórny/akcesorický* a terminologické spojenie *akcesorické nerasty* z oblasti mineralógie) alebo nerelevantných (napr. heslo *acetónový* a dokladové spojenie *a. roztok*) zdrojoch alebo že konkrétny kolokát už v súčasnosti nepatrí k najsilnejším kolokátom heslového slova, ktoré majú pri jeho dokladovaní prioritné miesto (napr. heslo *adekvátny* a terminologické spojenie *adekvátne poznanie* z oblasti filozofie).

¹³ V tomto prípade sa žiada upozorniť na to, že uvedený výklad „do prenájmu“ sa vzťahuje len na komponent *árenda*, nie na celé lexikalizované spojenie *vziať do árendy*.

¹⁴ V tomto texte pracujeme s korpusom *Omnia Slovaca IV Maior Beta* a všetky uvedené dáta opierame o stav identifikovaný 17. marca 2026.

Pri heslách a dokladových spojeniach, ktoré sú hodnotené ako odborné, sa môžeme stretnúť so zmenami v terminológii konkrétneho vedného odboru. Preto pri hesle *absolútny* v SSJ nachádzame terminologické spojenie *a. bod mrazu* z oblasti fyziky s doplňujúcim výkladom ‚najnižšia merateľná teplota‘ (SSJ 1959, s. 4), ktoré v SSSJ už nenachádzame; je totiž nahradené terminologickým spojením *absolútna nula* s výkladom ‚najnižšia teoreticky možná teplota‘ (SSSJ 2006, s. 62).

Zároveň je dôležité spomenúť, že dôvody neuvedenia daného slovného spojenia nemusia súvisieť so samotným slovným spojením, ale s kontextom celej dokladovej zóny, resp. celého hesla. V SSJ pri hesle *absolvovať* vidíme vo význame ‚vychodiť, skončiť školu, kurz; vyštudovať‘ (SSJ 1959, s. 5) dokladové spojenie *a. štúdiá*, no v SSSJ vo význame ‚ukončovať, ukončiť istú formu štúdia, vzdelávania, končiť, skončiť školu, kurz‘ (SSSJ 2006, s. 62) celovetný doklad *po úspešnom absolvovaní strednej školy pokračoval v štúdiu na univerzite*. Uvedenie dokladu *a. štúdiá* by tak znamenalo redundantné opakovanie výrazu z výkladu významu v dokladovej zóne, hoci vyhnúť sa sémantickej redundancii pri slovách špecificky viazaných na istú komunikačnú oblasť je pomerne náročné. Na tomto príklade tak možno dobre ilustrovať praktický záseh lexikografa do výslednej podoby konkrétnej heslovej state.

5. ZÁVER

Aktuálny príspevok je sondou do techniky spracovania niektorých typov slovných spojení v SSJ a SSSJ. Na báze vybranej skupiny slov latinského pôvodu v slovenčine sa venuje porovnaniu spracovania voľných spojení, terminologických spojení a vlastných lexikalizovaných spojení.

Na základe porovnania spracovania totožných voľných spojení v SSJ a SSSJ môžeme vidieť aj zmeny v spracovaní významovej štruktúry hesla; tie však nemusia byť nevyhnutne podmienené vznikom alebo zánikom významu, ale skôr zmeneným prístupom k identifikácii niektorých sém a následnej delimitácii významov. V tomto kontexte si pritom môžeme všimnúť aj zmenu v samotnom prístupe k spracovaniu voľných spojení, resp. jeho simuláciu, ktorá sa prejavuje napríklad v prehodení poradia slov v spojení, v nahradení infinitívu určitým tvarom, či v dodaní ďalšieho komponentu do spojenia. Pozorovať možno tendencie k zachytávaniu širšej spájateľnosti a ku skonkrétňovaniu voľných spojení. Spracovanie voľných spojení tak môže čiastočne naznačovať stabilitu kategoriálnej a lexikálno-sémantickej spájateľnosti sledovaných slov, no dôležité je zdôrazniť, že pri tvorbe slovníka je významný aj individuálny autorský vklad, ktorý sa najmä v prvom zväzku SSSJ spájal s istou fixáciou autoriek na už jestvujúce spracovanie hesiel v predchádzajúcich slovníkoch a s neistotou pri ponúkaní vlastných riešení opretých o dokladový materiál, ktorého rozsah bol v tom čase pomerne obmedzený.

Pri zameraní sa na techniku spracovania slovných spojení, ktoré majú pomenúvaciu funkciu, teda terminologických spojení a vlastných lexikalizovaných spojení

idiomatickej povahy, je zmena celkom jednoznačná, a to v prípadoch, keď sa takéto spojenia v SSSJ v porovnaní so SSJ z dokladovej zóny špecificky formálne vyčleňujú. Vo vzťahu k terminologickým spojeniam však tento posun nie je vždy takýto priamočiary a pozorovať môžeme profilovanie sa viacerých tendencií, ktorými sa realizuje zmena štylistického hodnotenia. Tie sa konštituuju na priesečníku zachovania alebo zmeny štylistického hodnotenia slova alebo významu a zachovania alebo zmeny štylistického hodnotenia konkrétneho slovného spojenia. Ide pritom o abstrakciu reflektujúcu pridŕžanie sa koncepčných východísk slovníka, individuálne autorské tendencie prejavujúce sa pri tvorbe konkrétnych hesiel a editorskú úpravu textu vrátane odbornej revízie príslušných hesiel.

Pri vlastných lexikalizovaných spojeniach idiomatickej povahy sa prostredníctvom zamerania na lexikografickú techniku ich spracovania o niečo viac potvrdzuje aj ich lexikálne ustáľovanie a posilňovanie v jazyku.

Dôvody, pre ktoré niektoré slovné spojenia nachádzame slovníkovo zachytené v minulosti, no dnes už nie, nemusia byť čisto lexikologické (nefunkčnosť daného slovného spojenia), ale často aj lexikografické (dokonalejšie nástroje analýzy jazyka a autorský filter tvorcov slovníka).

Aktuálny príspevok, ktorý sa venuje technike spracovania niektorých typov slovných spojení v SSJ a v SSSJ, sa zameriava iba na obmedzený výsek údajov, ktoré je možné z výkladových slovníkov vyčítať. Z lexikologického hľadiska môže analýza slúžiť ako indikátor synchronnej dynamiky v danej časti slovnej zásoby, no keďže materiál, ktorý ponúkajú slovníky, je niekoľkonásobne autorsky, redakčne a koncepčne prefiltrovaný, na jej detailnejšie potvrdenie by bola potrebná práca s korpusovými zdrojmi z vymedzených časových období. Príspevkom teda prostredníctvom porovnania techniky spracovania niektorých typov slovných spojení v SSJ a SSSJ poukazuje jednak na koncepčné faktory spracúvania špecifickej slovnej zásoby, jednak na vplyv individuálnych autorských tendencií prirodzene uplatňovaných pri tvorbe výkladového slovníka.

BIBLIOGRAFIA

BENKO, Vladimír (2019): LexiCorp: Corpus Approach to Presentation of Lexicographic Data. In: I. Kosem – T. Z. Kuhn – M. Correia (eds.): *Electronic lexicography in the 21st century: Smart lexicography*. Brno: Lexical Computing CZ, s. r. o., s. 957 – 969.

JAROŠOVÁ, Alexandra (1992): Spájateľnosť slov a jej odraz v slovníku. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 43, č. 2, s. 116 – 126.

JAROŠOVÁ, Alexandra (2000a): Spracovanie ustálených spojení vo výkladovom slovníku. Návrh. In: O. Martincová – J. Světlá (eds.): *Nová slovní zásoba ve výkladových slovnících*. Praha: Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, s. 43 – 54.

JAROŠOVÁ, Alexandra (2000b): Viacslovný termín a lexikalizované spojenie. In: K. Buzássyová (ed.): *Človek a jeho jazyk. 1. Jazyk ako fenomén kultúry*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, s. 481 – 493.

JAROŠOVÁ, Alexandra (2007): Problém vymedzenia kolokácií. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 58, č. 2, s. 81 – 102.

JAROŠOVÁ, Alexandra – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján (2006): Východiská a zásady spracovania slovníka. In: *Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G*. Hl. red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, s. 13 – 47.

KOLENČÍKOVÁ, Natália (2026): The Evolution of Latinism in Slovak: A Lexicographic Perspective. In: F. Khan – P. Marongiu (eds.): *Lexicography, Terminology, and Society. Selected Pages of Selected Dictionaries*. Leiden: Brill. [v tlači]

KOPECKÁ, Martina – LALIKOVÁ, Tatiana – ONDREJKOVÁ, Renáta – SKLADANÁ, Jana – VALENTOVÁ, Iveta (2011): *Staršia slovenská lexika v medzijazykových vzťahoch*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 202 s.

KOSEM, Iztok (2017): Dictionary examples. In: V. Gorjanc – P. Gantar – I. Kosem – S. Krek (eds.): *Dictionary of Modern Slovene: Problems and Solutions*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, s. 174 – 197.

Omnia Slovaca IV Maior Beta (verzia 22.01). Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV. Dostupný na: http://ske.juls.savba.sk/bonito/run.cgi/first?corpname=_o04_sk_om42__a_a&reload=1 [cit. 17-03-2026].

Slovník cudzích slov (2005). 2., dopl. a preprac. vyd. Hl. red. V. Petráčková – J. Kraus. Preklad Ľ. Balážová, J. Bosák, J. Genzor, I. Ripka, J. Skladaná. Eds. Ľ. Balážová – J. Bosák. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo – Mladé letá.

SSSJ – *Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G* (2006). Hl. red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

SSSJ – *Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L* (2011). Hl. red. A. Jarošová – K. Buzássyová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

SSSJ – *Slovník súčasného slovenského jazyka. M – N* (2015). Hl. red. A. Jarošová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

SSSJ – *Slovník súčasného slovenského jazyka. O – Pn* (2021). Hl. red. A. Jarošová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

SSJ – *Slovník slovenského jazyka. I. – VI.* (1959 – 1968). Hl. red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.

SZERSZUNOWICZ, Joanna (2018): Exemplification in a phraseological dictionary: an extended illustration model. In: *Lexicography*, roč. 5, č. 1, s. 35 – 54. DOI 10.1007/s40607-018-0045-y. [cit. 07-07-2026].

ZGUSTA, Ladislav a kol. (1971): *Manual of Lexicography*. Praha: Academia. 360 s.

IT MAY LOOK STRANGE, BUT WHY NOT.
ON DISCRIMINATION IN CZECH DICTIONARIES WITH EMPHASIS
ON EXEMPLIFICATION¹

MARTIN ŠEMELÍK

Czech Language Institute, Czech Academy of Sciences, Prague, Czech Republic
<https://orcid.org/0000-0002-5813-4541>

MICHAELA LIŠKOVÁ

Czech Language Institute, Czech Academy of Sciences, Prague, Czech Republic
<https://orcid.org/0000-0002-5941-3235>

ŠEMELÍK, Martin – LIŠKOVÁ, Michaela: *It may look strange, but why not.* On discrimination in Czech dictionaries with emphasis on exemplification. In: Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics), 2026, Vol. 77, No. 1, pp. 89–108.

Abstract: Against the backdrop of a growing emphasis on social responsibility in current lexicographic practice and metalexicographic research, this study examines how dictionaries treat stereotypes related to gender, race, age, disability, and other social categories, focusing primarily on Czech dictionaries. This research agenda seeks not only to eliminate discriminatory elements but also to address the new challenges that such efforts entail. The study explores whether it is possible to provide a precise, scientifically grounded description of language while maintaining user-friendliness under these conditions. Particular attention is paid to the lexicographic strategies employed in the *Akademický slovník současné češtiny*, with a special focus on exemplification.

Keywords: dictionary, exemplification, discrimination, stereotype, sociolinguistics, socially responsible lexicography, editorial decision-making

1. INTRODUCTION

This study analyzes the treatment of certain stereotypes related to gender, race, age, disability, etc. in selected Czech dictionaries, with special attention paid to the decision-making processes underlying the compilation of the *Akademický slovník současné češtiny* [*Academic Dictionary of Contemporary Czech*] (2017–2026, henceforth ASSČ).² In addition to the ASSČ, this study draws on other selected

¹ The preparation of this article was financed within the statutory activity of the Czech Language Institute of the Czech Academy of Sciences (RVO No. 68378092). The work uses data provided by the LINDAT/CLARIAH-CZ research infrastructure (<https://lindat.cz>), supported by the Ministry of Education, Youth and Sports of the Czech Republic (project no. LM2018101). As non-native English speakers, we used ChatGPT to refine language clarity and precision of the present text.

² See <https://slovníkcestiny.cz/> and Kochová – Opavská (2016); Šemelík – Lišková – Krivan (2023).

Czech monolingual explanatory dictionaries, including the *Příruční slovník jazyka českého* [*Concise Dictionary of the Czech Language*] (1935–1957, PSJČ), the *Slovník spisovného jazyka českého* [*Dictionary of Standard Czech*] (1960–1971, SSJČ), the *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* [*Dictionary of Standard Czech for Schools and the Public*] (1978, SSČ), the *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 1, 2* [*New Words in Czech. Dictionary of Neologisms 1, 2*] (1998, 2004, SN 1, SN 2), the *Slovník současné češtiny* [*Dictionary of Contemporary Czech*] (online, SSoučČ), and the *Internetová jazyková příručka* [*Internet Language Reference Book*] (2008–2026, IJP)³. Where necessary and relevant, attention is, to some extent, also paid to dictionaries of other languages.

Following Tarp's functional approach (2008), dictionary entries should be designed to satisfy the needs of specific user groups in specific use situations. Consequently, each component of an entry, including the exemplification, should fulfil a clearly defined function rather than merely illustrate language use. From this perspective, example sentences should provide information that complements the definition and facilitates the user's understanding and appropriate use of the lexical item. This functional principle served as the theoretical background for our evaluation of the exemplification.

Contemporary lexicography and metalexicography⁴ have increasingly focused on social responsibility (see Müller-Spitzer – Rüdiger 2022). This approach seeks to eliminate discriminatory elements, while at the same time creating new challenges. The study explores whether, in the realm of socially responsible lexicography, it is possible to achieve a precise, scholarly description of language that remains user-friendly, focusing primarily on dictionary exemplification.

The structure of this study is as follows. Section 2 sets the scene by outlining the theoretical foundations, with an emphasis on the key concepts of discrimination and exemplification. It also provides more detailed information on the ASSČ. Section 3 introduces the dataset, which consists of dictionary entries or their respective parts, together with analyses of problematic exemplification. In Section 4, the examples in question are discussed in a broader context, and the observations are generalized. Finally, Section 5 summarizes the findings and offers perspectives for future research and dictionary practice.

³ The authors of the IJP do not explicitly designate it as a dictionary as a whole (cf. https://prirucka.ujc.cas.cz/?id=_about). Nevertheless, the work undeniably includes a lexicographic component, as it provides linguistic information for a non-randomly defined set of lexical units, and individual entries also contain exemplification. For this reason, we have included it in the set of works analyzed in the present study.

⁴ To avoid repeatedly distinguishing between the two terms, we henceforth use the term *lexicography* to refer to both practical lexicography (dictionary-making) and metalexicography (the theoretical study of dictionaries, including their components and structures, users' information needs in specific situations, and the research underlying dictionary compilation).

2. THEORETICAL FOUNDATIONS AND THE ASSČ

2.1 Discrimination

In this study, we use the word *discrimination* in accordance with the general public's understanding of the term, as reflected in dictionaries intended for a general audience. See, for example, the definitions provided in the ASSČ (1) and the *Merriam-Webster Dictionary* (2): (1) “neuznávání, neuznání něčí rovnosti s jinými, popírání a omezování něčích práv, znevýhodňování, znevýhodnění” (<https://slovníkcestiny.cz/heslo/diskriminace/0/17461>) [“non-recognition, denial of someone's equality with others, denial and restriction of someone's rights, disadvantaging”]⁵; (2) “the act, practice, or an instance of unfairly treating a person or group differently from other people or groups on a class or categorical basis (such as race, religion, gender, or sexual orientation) : prejudiced or prejudicial outlook or practice” (<https://www.merriam-webster.com/dictionary/discrimination>). Broadly speaking, the term refers to unfair or unequal treatment of individuals based on certain characteristics such as gender, sex, sexual orientation, race, ethnicity, nationality, age, religion, worldview, social class, or disability.

Various philosophical, legal, and other specialized aspects of this concept⁶ cannot be addressed here, not least because of the concise format of this study. We will therefore confine ourselves to a few basic assumptions about the influence of language use on the construction of reality. Language participates in this process insofar as linguistic categories shape how humans perceive and interpret the world and how they interact with it. We do not access reality directly; rather, we do so through conceptual frameworks that are expressed and stabilized through language. When linguistic usage highlights certain distinctions and omits others, it directs our attention, shapes what is socially expected and thinkable, and frames habitual interpretations. This applies both at the level of individual cognition and at the level of collective social meanings (cf. Whorf 1959; Lakoff – Johnson 1980, *inter alia*).

The relevance of these assumptions for the topic of this study is evident. The language and worldview represented in a dictionary – particularly through its exemplification zone – express, present, and stabilize various conceptual frameworks in the broad sense of the term, including those related to discrimination on the basis of the aforementioned categories (cf. for instance Mirković-Birtašić 2024).

2.2 Exemplification

We use the term *example* to refer to “a word or phrase used in reference work to illustrate a particular form or meaning in a wider context, such as a sentence. Examples can either be based on objective evidence (e.g. from a citation file or

⁵ Translation here and henceforth: MŠ & ML.

⁶ Cf. Hellman – Moreau (2013), Rhode (1991).

corpus) or be invented by the compiler (editorial example).” (Hartmann – James 1998, p. 53) Exemplification is, by implication, the set of examples found within a dictionary entry or throughout the dictionary as a whole.⁷

In contrast to English-language lexicography, the systematic study of exemplification in dictionaries has not yet received significant attention within the Czech context. However, recent years have seen an increasing interest in this issue (cf. Lišková 2016, 2017; Vachková 2014). It must be emphasized in this regard that the importance of examples should not be underestimated. Thoughtfully selected exemplification serves to illustrate word usage in a clear and instructive manner: it affirms the existence of the word, clarifies the meaning, aids in distinguishing senses of polysemous terms, captures the grammatical properties of the lexeme and its collocability, and highlights the stylistic and communicative-pragmatic characteristics of the lexical unit (see Šimečková’s article in this issue of *Jazykovedný časopis*).

Exemplification practices vary considerably depending on the type of dictionary (e.g., small vs. large, bilingual vs. monolingual, general vs. specialized, intended for native speakers vs. for language learners). Nonetheless, it is essential that examples be primarily typical and comprehensible; otherwise, their illustrative function will not be fulfilled. Common editorial errors in dictionary exemplification are discussed in Balážová’s (2008, p. 138) study on the editing of the first volume of the *Slovník súčasného slovenského jazyka* [*Dictionary of the Contemporary Slovak Language*, 2006–2021, SSSJ]. Revisions included removing atypical collocations, reducing the frequency of repetitive examples, shortening overly long examples, and reordering examples for improved clarity. A comprehensive list of descriptors for inadequate exemplification appears in Vachková’s (2014, p. 60) article on examples in the *Velký německo-český akademický slovník* [*Large German-Czech Academic Dictionary*]. In her study, inappropriate examples are characterized by being, among other things, atypical, insufficient, vague, awkward, pedantic, convoluted, contrived, misleading, or ideologically biased.

Moreover, exemplification should not reveal the identity of the compiler, even though every author inevitably introduces a personal contribution to the selection of examples (e.g., a preference for shorter or longer citations, favored topics, or a tendency toward routine). Nonetheless, the exemplification section must maintain balance within the dictionary in its entirety.

⁷ For a general overview of various aspects of exemplification in dictionaries, see, for instance, Atkins – Rundell (2008, pp. 452–464), Durkin (2018, pp. 34–35), Klotz – Herbst (2016, pp. 124–129), and Svensén (2009, pp. 281–288). The study by Prinsloo (2013) is dedicated to new developments in the selection of lexicographic examples. For specialized questions of exemplification, cf. Adamska-Sałaciak (2006), Cook et al. (2014), Didakowski et al. (2012), Jacobsen et al. (1989), Klosa (2005), Langer et al. (2018), Liu (2017), Mafela (2014), Minaeva (1992), Osselton (2018), Potter (1998), Ptasznik (2023), Robles Sabater (2011), Vrbinc – Vrbinc (2016).

Precisely delineating the principles of exemplification is a challenging task, as decisions regarding the appropriateness of examples are often influenced by subjective factors, and there is rarely a single “correct” solution. Nevertheless, despite these challenges, the effort to develop a theoretical framework for dictionary exemplification must not be neglected. It is important to note that lexicography “[h]as a social responsibility in the necessary integral and pluralistic description of the linguistic reality and in the consideration of intercultural diversity. It must avoid the perpetuation of stereotypes and prejudices. In this regard, we are called upon to reflect” (Calañas Continente – Domínguez Vázquez 2023, p. 15). Among the many elements that contribute to this responsibility, exemplification holds a significant place.⁸

2.3 The ASSČ

The ASSČ is a general monolingual explanatory dictionary intended primarily for native speakers of Czech with secondary or higher education. Consistent with contemporary lexicographic trends, the ASSČ prioritizes user needs to a greater extent than earlier Czech dictionaries.⁹ The central function of the ASSČ is textual, encompassing both decoding and encoding processes. The dictionary is primarily conceived as a practical tool designed for specific user needs.¹⁰ Its core objective is to provide semantic descriptions of words.

The ASSČ is designed as an online dictionary. Since April 2019, new entries for the ASSČ have been created following an alphabetical approach combined with a frequency-based perspective. This method ensures that the 50,000 most frequently used words, spanning the range from A to Ž¹¹, are made available online as quickly as possible. As a result, the ASSČ is being developed as a growing dictionary, merging principles of alphabetical order, word frequency, and, to a certain degree, word formation criteria. The original long-term objective of compiling a dictionary containing 120,000–150,000 entries remains unchanged.

The basic principles of exemplification in the ASSČ can be summarized as follows. In the example section of each entry, the ASSČ documents the functional stratification, communicative differentiation, and lexical-semantic norms of the

⁸ For discussions of discrimination in relation to usage labels, usage notes, lexicographic definitions, the inclusion or omission of lexical units in the macrostructure, etc., see, for instance, Cloete (2013), Murphy (1998), Norri (2000, 2019), Vachková (2022), Westveer et al. (2018), and Šemelík – Lišková (2025).

⁹ For current trends in the field of lexicography, see, e.g., Fuertes-Olivera (ed.) (2018) or Kosem – Zingano Kuhn (eds.) (2019).

¹⁰ See Whitcut (1989, pp. 88–94), for dictionary functions see Tarp (1995, pp. 17–62) or Bergenholtz, Nielsen – Tarp (eds.) (2009, pp. 17–32).

¹¹ Those 50,000 entries do not include special entries for phrasemes and some classes of collocations, which are published alongside the main entries as part of them. As a result, the actual number of entries to be published exceeds 50,000.

lexical units described. To a necessarily limited extent, it also reflects their syntactic and semantic combinability (collocability). Highly offensive or taboo meanings and expressions are exemplified as well.¹² Exemplification is drawn primarily from the corpora of the Institute of the Czech National Corpus, from the Newton Media archive, and from internet sources. The entries include authentic examples as well as partially adapted ones (e.g., shortened), while fully constructed (i.e., invented) examples are not employed. Regarding socially sensitive content, frequent and typical usage that may be considered politically incorrect is not excluded a priori. Nevertheless, authors of individual entries are instructed to approach topics such as gender, nationality, and age with due sensitivity and professional judgment. Prior to publication, all entries and their constituent components – including exemplification – are subjected to multiple stages of editorial review and revision (see Kochová – Opavská et al. 2016; Šemelík – Lišková – Krivan 2023).

3. DATA AND ANALYSES

The dataset presented below comprises entry synopses and excerpts from the exemplification sections of selected dictionaries, with particular emphasis on categories such as gender, race, age, etc. The synopses have been translated into English to conform to the language of the present study. For the ASSČ, both draft and final versions of the exemplification sections are included, as the authors of the study are members of its editorial team and seek to document the revisions made during the lexicographic process. For the remaining dictionaries, only final versions of the entries are presented, which is unsurprising given that we do not have access to their draft materials. Problematic or otherwise noteworthy examples from the dictionaries are highlighted in bold and accompanied by our comments. Due to space constraints, we do not include entries from all of the dictionaries analyzed. Instead, we have prioritized the relevance of the phenomena under consideration and their potential for scholarly discussion over a strictly balanced selection of entries with respect to the source dictionaries from which they are drawn.

3.1 Gender, Sex, Sexual Orientation

SN 2, harašič (kdo někoho sexuálně obtěžuje, haraší; harašitel) [harasser – someone who sexually harasses someone]

Published version: *nazvat tyto chlápky harašiči je nespravedlivé; dvojsmyslní harašiči z Moravy* [*calling these guys harassers is unfair; ambiguous harassers from Moravia*]

SN 2, harašitel (kdo někoho sexuálně obtěžuje, haraší; harašič) [harasser – someone who sexually harasses someone]

Published version: *zaměstnankyně se cítila dotčena a šéfa udala na ředitelství jako harašitele; jakmile vše neproběhne podle vyhlášky, hned na místě bude harašitel vytahán za uši a zaplatí*

¹² For taboo in dictionaries see Šemelík – Lišková (2019).

blokovou pokutu; harašitel obdrží za svůj čin pouze pár facek od obtěžované osoby [the employee felt offended and reported the boss to headquarters as a harasser; as soon as everything does not go according to the regulations, the harasser will be pulled by the ears on the spot and will pay a block fine; the harasser will only receive a few slaps from the harassed person for his act]

Comment: The body of linguistic material available for exemplification is usually considerably smaller in dictionaries of neologisms than in general dictionaries. As a result, lexicographers are often compelled to work with evidence that is less than optimal, since the concepts of modern dictionaries typically do not allow for the invention of examples. The examples shown above – none of which we would select for exemplification today – also constitute contemporaneous testimony to the turn of the millennium, a period in which sexual harassment was frequently underestimated, trivialized, or framed in a jocular manner. This broader cultural context is reflected in the then-prevalent use of the expressive term *harašení*, which preceded the later stabilization of the neutral and legally anchored designations *harassment* or *sexuální obtěžování* (cf. Bozděchová – Mazálková 1994).

Let us add that the choice of the example *harašiči z Moravy* (*harassers from Moravia*) may implicitly suggest that sexual harassment is more prevalent in, or more socially tolerated by, this particular region (cf. Section 3.2). Based on their editorial practice in the ASSČ, including repeated encounters with critical and opposing user feedback, the authors can attest that such implications are indeed perceived by dictionary users and can provoke strong reactions.

ASSČ, citový (založený na citech 1 (prožitcích); řídicí se city) [emotional – based on feelings 1 (subjective experiences); guided by feelings]

Draft version: *Mezi matkou a dítětem existuje silné citové pouto.; K tomuto místu mám citový vztah.; Má sklon k citovému vydírání.; Film vykresluje citové zmatky dospívajících.; Jeho tvář neprozrazovala žádné citové hnutí.; Důvodem osamělosti může být citový chlad.; Ženy bývají citovější než muži.* [There is a strong emotional bond between the mother and the child.; I have an emotional attachment to this place.; He/She tends to use emotional blackmail.; The film depicts the emotional turmoil of adolescents.; His face revealed no emotional movement.; Emotional coldness can be a cause of loneliness.; **Women tend to be more emotional than men.**]

Published version: *citový prožitek; citové vzplanutí; citový chlad; citové pouto mezi matkou a dítětem; navázat citový vztah; O ženách se říká, že jsou citovější než muži.* [emotional experience; emotional outburst; emotional coldness lack of feeling; emotional bond between mother and child; to form an emotional relationship; It is said that women are more emotional than men.]

Comment: The original example, dogmatic and categorical in its overall tone, has been adapted because it perpetuates a stereotype whose general validity cannot be scientifically substantiated. This is not least due to the fact that emotionality – whether understood as emotional experience, expression, or regulation – constitutes a highly complex and subjective phenomenon for which no precise or universally accepted means of measurement exist. It is therefore questionable whether women, as a group, can meaningfully be described as more emotional than men. The modification introduced by the editorial team can be interpreted as a shift from

a simplifying general statement – or, more precisely, a stereotype – toward a formulation that explicitly introduces epistemic distance from the propositional content (“It is said that...”). By reframing the claim as reported belief rather than asserted fact, the revised version reduces its categorical character while still reflecting a view that is widely held in public discourse. In doing so, the example moves away from a simple generalization in pursuit of a more cautious and analytically defensible representation of contested social assumptions.

ASSČ, gay (muž sexuálně a citově orientovaný na muže) [gay – a man who is sexually and emotionally oriented toward men]

Draft version: *registrované partnerství gayů; komunita gayů; časopis pro gaye; bojovat proti diskriminaci gayů a leseb; Otevřeně se přiznal, že je gay.* [registered partnership of gay men; the gay community; a magazine for gay men; to fight against discrimination of gays and lesbians; **He openly admitted that he is gay.**]

Published version: *registrované partnerství gayů; komunita gayů; časopis pro gaye; bojovat proti diskriminaci gayů a leseb; Otevřeně se hlásí k tomu, že je gay.* [registered partnership of gay men; the gay community; a magazine for gay men; to fight against discrimination of gays and lesbians; *He openly identifies as gay.*]

Comment: The example prompted an intense discussion within the editorial team, with well-founded arguments on both sides. The collocation *přiznat se / být gay* is very common in Czech and therefore qualifies for consideration as an example in the ASSČ. While it would be an oversimplification to posit that the Czech verb *přiznat se k něčemu* (“to admit something”) is associated exclusively with negative concepts, there is nevertheless evidence in social discourse that at least some speakers of contemporary Czech perceive the verb *přiznat se* in this context as inappropriate.¹³ In order to avoid endorsing (potential) stigmatization and to adhere to the principles of socially responsible lexicography, we decided to replace the verb *přiznat se* with the more neutral – and likewise quite common – expression *identifikovat se jako* (“identify as”), which benefits the dictionary entry not only in terms of neutrality but also in terms of the agency and self-description of the social group in question.

3.2 Race, Ethnicity, Nationality

ASSČ, cizáctví (cizí ráz, charakter něčeho) [foreignness – an alien character or quality of something]

Draft version: *Němec je jen symbolem cizáctví, jímž se český živel cítí být smrtelně ohrožen.; Jak se oživovaly vlastenecké dějiny, podněcoval se odpor proti cizáctví a odrodilství.; Slovního importu a cizáctví v češtině přibývá a jsou stále běžnější.* [A German is only a symbol of the foreignness by which the Czech element feels mortally threatened.; As patriotic history was revived, resistance against foreignness and renegadism was encouraged.; **Verbal imports and elements of foreignness in Czech are increasing and becoming ever more common.**]

¹³ Cf. for example <https://ucimolgbt.praguepride.com/kapitoly-se-zakladnimi-informacemi/coming-out/> [cit. 30-06-2026].

Published version: *Jak se oživovaly vlastenecké dějiny, podněcoval se odpor proti cizáctví a odrodilství. [As patriotic history was being revived, resistance to foreignness and renegadism was being stirred up.]*

Comment: The Federal Republic of Germany is an ally of the Czech Republic within strategic international organizations such as the EU and NATO. Admittedly, there were periods in the past in which relations between the two national groups were considerably worse than merely tense; however, at present there is no justification for depicting Germany or its inhabitants negatively or as a threat. In the ASSČ, there is, of course, no place for resentment of this kind. The same applies to ultraconservative – and, in fact, potentially even xenophobic – views on the Czech language and its interaction with other languages. In the light of these considerations, both examples have been deleted.

ASSČ, islamista (islámský fundamentalista) [Islamist – Islamic fundamentalist]

Draft version: *boj proti islamistům; bombový útok islamistů na příměstské vlaky; Radikální islamisté zaútočili na synagogu.; Filipínští islamisté unesli turisty.; Policie zatkla militantní islamisty.; Islamisté odmítají západní způsob vzdělávání. [fight against Islamists; Islamist bomb attack on suburban trains; Radical Islamists attacked a synagogue.; Filipino Islamists kidnapped tourists.; Police arrested militant Islamists.; Islamists reject the Western model of education.]*

Published version: *boj proti islamistům; bombový útok islamistů na příměstské vlaky; Radikální islamisté zaútočili na synagogu.; Policie zatkla militantní islamisty.; Islamisté odmítají západní způsob vzdělávání. [fight against Islamists; Islamist bomb attack on suburban trains; Radical Islamists attacked a synagogue.; Police arrested militant Islamists.; Islamists reject the Western model of education.]*

Comment: In negatively connoted dictionary examples, references to specific nationalities should generally be avoided, as they may suggest an unintended association between the negative action and the named group. Given the symbolic authority of dictionaries, such examples can lead users to perceive members of a particular nationality as typical – or disproportionately associated – perpetrators of terrorism, thereby reinforcing stereotypes and contributing to stigmatization. From a lexicographic perspective, nationality is usually not semantically necessary for illustrating meaning, since the relevant collocation can be demonstrated without reference to a specific state or ethnic affiliation. For these reasons, the example in question was excluded from the dictionary without replacement.

3.3 Age

ASSČ, divně (způsobem budícím údiv, překvapení, znepokojení) [strangely – in a manner that arouses surprise, bewilderment, or unease]

Draft version: *tvářit se, chovat se divně; Chodí divně oblečený.; Dneska už se nikdo na to, že holky hrají kopanou, nedívá divně.; Prostor u stanice metra byl plný divně páchnoucích a posedávajících postav.; Je mi pořád nějak divně. necítím se dobře; Ve dvoudílných plavkách vypadala ještě divněji.; Začíná se objevovat stále víc párů, kde to starší žena táhne s mladíkem. Vypadá to sice divně, ale proč ne. [to look or behave strangely; He dresses in a strange way.; Nowadays no one*

looks strangely at girls playing football anymore.; The area near the metro station was full of strangely smelling, loitering figures.; I still feel kind of strange. I don't feel well; In a two-piece swimsuit she looked even stranger.; More and more couples are appearing where an older woman is with a young man. It may look strange, but why not.]

Published version: *tvářit se divně; Chodí divně oblečení.; Včera se chovali ještě divněji než jindy. [to make a strange face; He dresses strangely.; Yesterday they behaved even more strangely than usual.]*

Comment: This example, which inspired the title of the present study, is of particular interest because of its ambiguity. On the one hand, it offers a partially positive view of relationships between older women and younger men (“ale proč ne” – “but why not”, implying tolerance, acceptance, normalization); on the other hand, it casts an overall negative light on the phenomenon by suggesting strangeness, awkwardness, or implicitly even unnaturalness (“vypadá to divně” – “it may look strange”). As in several cases discussed above, there is no justification for reinforcing the stigmatization of this particular partnership configuration in dictionary examples as the considerations regarding the exemplification in the ASSČ go beyond mere evaluation of frequency or stylistic well-formedness.

SSoučČ: porno (pornografie) [porn – pornography]
dětské porno; točit porno [**child porn**; to film porn]

Comment: While there is nothing inherently objectionable about the collocation itself – it is a frequent and well-established combination – lexicographic examples should avoid formulations that might be perceived as trivializing pedophilic pornography. Without additional contextual framing, the example may suggest that this condemnable practice constitutes a neutral or commonplace phenomenon. A suitable solution can be found, for instance, in the IJP, where the entry *porn* is illustrated by the example *je vyšetřován za šíření dětského porna* (he is being investigated for the distribution of child porn). This slightly expanded context is sufficient to embed the phenomenon within a framework of national – or more broadly, shared human – values (cf. Lišková 2025, p. 538).

3.4 Religion, Worldview

ASSČ, bezvěrec (1. kdo nevěří v Boha, bohy; 2. kdo je jiné víry, má jiné náboženské vyznání) [infidel – 1. who does not believe in God, gods; 2. someone who is of a different faith, has a different religious belief]

Published version: 1. *zapřísáhlý bezvěrec; Většina národa se prohlašuje za bezvěrce.*; 2. *svatá válka muslimů proti bezvěrcům* [1. a sworn infidel; Most of a nation declares itself to be infidel.; 2. a holy war of Muslims against infidels]

SsoučČ, bezvěrec (ateista) [infidel – person without religious affiliation]
 Published version: no exemplification

SSSJ, bezverec (ateista) [infidel – who does not believe in God]

Published version: *vztáh moslimov k bezvercom; svet rozdelený na bezvercov a pravoverných* [the relation of Muslims to infidels; a world divided into infidels and orthodox]

Comment: From a religious perspective, words such as *alláh* (*Allah*), *bezvěřec* (*atheist, heathen*), *bůh* (*god*), *kacíř* (*heretic*), or *pohan* (*pagan*) may be sensitive, and from a worldview perspective, terms such as *dogmatik* (*dogmatist*), *fanatismus* (*fanaticism*), *kult* (*cult*), *tmářský* (*obscurantist*), or *zpátečník* (*retrograde*) may raise similar concerns. In socially sensitive domains, dictionary exemplification must therefore balance its primary function – illustrating typical language use – with the need to avoid introducing implicit or subjective value judgments. Experience from the communist regime further shows that ideologically marked examples can render a dictionary obsolete very quickly. For these practical reasons as well, it is appropriate to strive for attitudinal neutrality wherever possible. One effective strategy is the use of very brief exemplification; this approach was adopted by the authors of the ASSČ in the treatment of the entry *bezvěřec*. Some dictionaries, such as the SSoučČ, address such sensitive entries by omitting exemplification altogether. This approach, however, is not compatible with the conceptual principles of the ASSČ.

The example selected by the authors of the SSSJ – *svet rozdelený na bezvercov a pravoverných* (*a world divided into infidels and orthodox*) – may suggest a false dichotomy by presenting two sharply contrasted and seemingly exhaustive categories, a representation that does not adequately reflect the complexity of contemporary worldview positions. By contrasting the words *bezvěřec* (*atheist*) and *pravověrný* (*orthodox*), the example introduces a strongly polarized frame typical of religious rhetoric. The meaning can be conveyed more neutrally, without employing the totalizing metaphor.

3.5 Social class

ASSČ, **bezdomec** (člověk, který nemá kde bydlet, nemá domov 1 (místo, kde žije)) [a homeless person – a person who has no home 1 (place to live)]

Draft version: *žebrající bezdomec; zapáchající bezdomec; ubytovna pro bezdomec; Pod mostem spali bezdomovci.; Na chodníku se povaloval bezdomec.* [**begging homeless person; smelly homeless person; shelter for the homeless; Homeless people slept under the bridge.; A homeless person was lying [+DEROGATORY] on the sidewalk.**]

Published version: *ubytovna pro bezdomec; Pod mostem spali bezdomovci.; Nastupující mrazy nutí bezdomec hledat si střechu nad hlavou.* [*shelter for the homeless; Homeless people slept under the bridge.; The approaching frost forces homeless people to look for a roof over their heads.*]

Comment: Examples referring to begging, odor, and loitering were removed from the exemplification, as they risk dehumanizing people experiencing homelessness by reducing a complex social condition to negatively evaluated behavioral or bodily attributes. Such examples tend to reinforce stereotypical associations between homelessness and socially undesirable phenomena, rather than serving a neutral illustrative function. By foregrounding individual conduct, they may also implicitly suggest that homelessness is primarily the result of personal

failure. This framing obscures the broader social, economic, and structural factors that significantly contribute to homelessness. From the perspective of socially responsible lexicography, such examples are therefore problematic, as dictionary exemplification carries normative and interpretive weight that extends beyond the immediate linguistic context.

IJP, chudý (meaning not given) [a poor person]
obecní chudí [municipal poor]

Comment: In socially sensitive domains, handbook writers sometimes respond to the difficulty of selecting appropriate examples – particularly regarding political correctness or broader social sensitivities – by drawing on historical contexts. In the case of a contemporary lexical item, however, reliance on a single example drawn exclusively from the past may be of limited suitability, especially if it refers to historical realities such as *obecní chudí* (*municipal poor*), in which poverty was conceptualized primarily at the local rather than the national level and is no longer readily transparent to present-day users.

3.6 Disability

ASSČ, handicapovaný II (zdravotně postižený) [handicapped]
zdravotně / tělesně / mentálně handicapovaní; pomůcky / služby / výtah pro handicapované; těžký život handicapovaných za minulého režimu; Hendikepované je ochotno zaměstnat málo zaměstnavatelů.; Plnou moc vydává spořitelna v případě, že se handicapovaný nemůže osobně dostavit na pobočku. [health / physical / mental handicapped; aids / services / elevator for the handicapped; hard life of the handicapped under the previous regime; **Few employers are willing to employ the handicapped.**; The power of attorney is issued by the savings bank if the handicapped person cannot personally appear at the branch.]

Comment: In Czech, the word *handicapovaný* is not (yet) considered inappropriate, unlike its English counterpart.¹⁴ From a lexicographic perspective, however, it would be preferable to illustrate the entry with a positive example rather than with a negatively framed one such as *Hendikepované je ochotno zaměstnat málo zaměstnavatelů* (*Few employers are willing to employ the disabled*). A more suitable solution is offered by the SSSJ in the context of employment, under the heading *hendikepovaný I* [handicapped 1], which provides the example *vytvářat pracovní příležitosti pro hendikepovaných občanů* (*to create job opportunities for handicapped citizens*). While the underlying content is comparable – namely, that people with disabilities often face difficulties in

¹⁴ Cf. the note in the Collins Dictionary: “The use of the word *handicapped* to describe people with disabilities is now considered inappropriate. It is preferable to refer to someone as having a disability and to talk about people with disabilities.” (<https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/handicapped>) [cit. 30-06-2026].

accessing employment – the prospective framing of creating new opportunities conveys a more constructive perspective than a static statement emphasizing limited chances of employment.

4. DISCUSSION

Older dictionaries mostly tend to contain a markedly higher number of examples that may be interpreted as discriminatory than their more recent counterparts do. This pattern becomes particularly apparent when the ASSČ, the most current dictionary in our dataset, is contrasted with its predecessors, thereby marking a significant shift within the Czech lexicographic landscape. In this connection, it is reasonable to maintain that the ASSČ mirrors broader societal developments oriented toward reducing stereotypical representations related to gender, age, and other socially salient categories.

Nonetheless, it would be misleading to claim that contemporary lexicography is entirely devoid of discriminatory or stereotyped elements. This is illustrated, for instance, by draft versions of certain ASSČ entries in which such elements remain detectable to some extent. Consequently, critical scrutiny of corpus and ancillary data from which dictionary examples are derived remains indispensable, as does rigorous lexicographic training in the selection and adaptation of examples that conform to the principles of socially responsible lexicography.

The issues discussed in this study highlight that socially responsible lexicography is shaped by a persistent and structurally embedded tension between two core aims: on the one hand, the commitment to providing a faithful, empirically grounded description of contemporary language use, and on the other, the responsibility to avoid reproducing, legitimizing, or stabilizing social stereotypes, stigmatizing frames, and evaluative biases. Dictionary exemplification emerges as a particularly sensitive site of this tension, as examples do not merely illustrate meaning but also exert interpretive and normative influence on how linguistic forms and the realities they index are understood by users.

This tension becomes especially pronounced in areas where empirical evidence is sparse or uneven, such as in the treatment of neologisms, or where frequent collocations themselves encode contested social assumptions. In such cases, frequency alone cannot serve as a sufficient criterion for exemplification. Lexicographers are required to exercise editorial judgment in assessing whether a given example risks functioning as an implicit generalization or naturalization of socially controversial beliefs. Strategies observed in the ASSČ – such as the introduction of epistemic distancing, the reorientation toward agency and self-description of social groups, or the selection of lexically neutral alternatives – suggest possible ways of mitigating these risks without abandoning the descriptive mission of the dictionary.

The analysis further underscores the need for a principled approach to the inclusion of socially salient attributes (e.g. nationality, gender, age, religion, social status) in dictionary examples. While such attributes are often dispensable from a strictly semantic perspective, their presence may trigger unintended interpretive effects due to the symbolic authority of dictionaries. This raises a fundamental theoretical question for socially responsible lexicography: under what conditions does a social category contribute to semantic clarification, and when does it primarily operate as a carrier of stereotype or ideological framing? Addressing this question requires moving beyond ad hoc decisions toward more explicit editorial reflection.

A related challenge concerns the use of historical examples as a strategy for avoiding present-day sensitivities. Although historical contexts may appear less contentious, their relevance is limited when they rely on conceptualizations of social reality that are no longer transparent or operative for contemporary users. From this perspective, socially responsible lexicography must resist both ahistorical descriptivism and unreflected moral intervention. Instead, it calls for a context-sensitive approach that takes into account diachronic change, current social meanings, and anticipated user interpretation.

5. CONCLUSION

Exemplification has not yet received sufficient scholarly attention within Czech lexicography, although recent years have witnessed a discernible shift toward greater engagement with this issue. This article has argued that dictionary exemplification constitutes a central methodological challenge for socially responsible lexicography, as examples simultaneously document language use and shape users' interpretations of social reality. By analyzing editorial interventions in socially sensitive domains, the study demonstrates that exemplification cannot be treated as a purely technical or frequency-driven component of dictionary entries.

The issue of user-friendliness within the framework of socially responsible lexicography is inherently complex, owing to the need to reconcile divergent perspectives. Dictionaries such as the ASSČ aspire to describe language as it is – or, more precisely, as it is conventionally expected to be used. At the same time, there is now broad consensus within lexicography that highly stigmatizing usage patterns should not be perpetuated in dictionary text, even when they constitute the statistical core of actual language use. In our view, a dictionary attains genuine user-friendliness precisely at the point at which an equitable balance between these competing considerations is achieved. It must also be acknowledged, however, that establishing clear boundaries between acceptable and unacceptable examples is often problematic, and that the field is inherently interpretative, admitting multiple legitimate solutions – much like many other domains of contemporary lexicographic inquiry.

Taken together, these considerations suggest that social responsibility in lexicography should not be understood as censorship or linguistic purification, but rather as an integral dimension of editorial decision-making in contemporary dictionaries. Recognizing that dictionaries are not only repositories of linguistic knowledge but also actors in the construction of linguistic worldviews, future research should aim to further theorize the criteria, limits, and consequences of socially responsible exemplification. Such work is essential if lexicography is to remain scientifically rigorous, socially attentive, and responsive to the expectations of dictionary users.

BIBLIOGRAPHY

(a) Dictionaries and platforms

ASSČ – *Akademický slovník současné češtiny* (2017–2026). Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR. Available at: <https://www.slovníkcestiny.cz/> [accessed 30-06-2026].

Collins Dictionary: *Collins Dictionary*. Available at: <https://www.collinsdictionary.com/> [accessed 30-06-2026].

IJP – *Internetová jazyková příručka* (2008–2026). Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR. Available at: <https://prirucka.ujc.cas.cz> [accessed 30-06-2026].

Merriam-Webster: *Merriam-Webster Dictionary*. Available at: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/> [accessed 30-06-2026].

PSJČ – *Příruční slovník jazyka českého* (1935–1957). Praha: SPN. Available at: <https://bara.ujc.cas.cz/psjc/> [accessed 30-06-2026].

SN 1 – Martincová, Olga a kol. (1998): *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 1*. Praha: Academia.

SN 2 – Martincová, Olga a kol. (2004): *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2*. Praha: Academia.

SSČ – *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* [4. vydání, dotisk] (2007). Praha: Academia.

SSJČ – *Slovník spisovného jazyka českého* (1960–1971). Praha: Nakladatelství Československé akademie věd. Available at: <https://bara.ujc.cas.cz/ssjc/> [accessed 30-06-2026].

SSoučČ – *Slovník současné češtiny* (2024). Brno: Lingea. Available at: <https://nechybujete.cz> [accessed 30-06-2026].

SSSJ – *Slovník súčasného slovenského jazyka* (2006–2021). Available at: <https://slovník.juls.savba.sk/> [accessed 30-06-2026].

(b) Other

ADAMSKA-SALACIAK, Arleta (2006): Translation of Dictionary Examples – Notoriously Unreliable? In: E. Corino – C. Marelli – C. Onesti (eds.): *Proceedings of the 12th EURALEX International Congress*. Torino: Edizioni dell'Orso, pp. 493–501. Available at: <https://euralex.org/publications/translation-of-dictionary-examples-notoriously-unreliable/> [accessed 30-06-2026].

ATKINS, B. T. Sue – RUNDELL, Michael (2008): *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. Oxford: Oxford University Press.

BALÁŽOVÁ, Ľubica (2008): Editácia – kľúčová etapa práce na slovníku. In: A. Rangelova – J. Světlá – A. Jarošová (eds.): *Lexikografie v kontextu informační společnosti*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, pp. 133–142.

BERGENHOLTZ, Henning – NIELSEN, Sandro – TARP, Sven (eds.) (2009): *Lexicography at a Crossroads. Dictionaries and Encyclopedias Today, Lexicographical Tools Tomorrow* [Linguistic Insights, Studies in Language and Communication, vol. 90]. Bern: Peter Lang.

BOZDĚCHOVÁ, Ivana – MAZÁLKOVÁ, Ivana (1994): Sociologicko-lingvistické harašení. In: *Naše řeč*, Vol. 77, No. 4, pp. 198–201. Available at: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=7200> [accessed 30-06-2026].

CALAÑAS CONTINENTE, José Antonio – DOMÍNGUEZ VÁZQUEZ, María José (2023): About Sustainable and Socially Responsible Lexicography: State of the Art. In: *Quaderns de Filologia: Estudis Lingüístics*, Vol. XXVIII, pp. 9–19. Available at: <https://turia.uv.es/index.php/qfilologia/en/article/view/27659/23563> [accessed 30-06-2026].

CLOETE, Aletta Elizabeth (2013): The Treatment of Sensitive Items in Dictionaries. In: R. H. Gouws – U. Heid – W. Schweickard – H. E. Wiegand (eds.): *Dictionaries. An International Encyclopedia of Lexicography; Supplementary Volume: Recent Developments with Focus on Electronic and Computational Lexicography*. Berlin/Boston: De Gruyter Mouton, pp. 482–486.

COOK, Paul – RUNDELL, Michael – LAU, Jey Han – BALDWIN, Timothy (2014): Applying a Word-Sense Induction System to the Automatic Extraction of Diverse Dictionary Examples. In: A. Abel – Ch. Vettori – N. Ralli (eds.): *Proceedings of the 16th EURALEX International Congress*. Bolzano/Bozen: EURAC Research, pp. 319–328. Available at: https://euralex.org/elx_proceedings/Euralex2014/euralex_2014_022_p_319.pdf [accessed 30-06-2026].

DIDAKOWSKI, Jörg – LEMNITZER, Lothar – GEYKEN, Alexander (2012): Automatic Example Sentence Extraction for a Contemporary German Dictionary. In: R. V. Fjeld – J. M. Torjusen (eds.): *Proceedings of the 15th EURALEX International Congress. Department of Linguistics and Scandinavian Studies*. Oslo: University of Oslo, pp. 343–349. Available at: <https://euralex.org/wp-content/themes/euralex/proceedings/Euralex%202012/pp343-349%20Didakowski,%20Lemnitzer%20and%20Geyken.pdf> [accessed 30-06-2026].

DURKIN, Philip (ed.) (2018): *The Oxford Handbook of Lexicography*. Oxford: Oxford University Press.

FUERTES-OLIVERA, Pedro A. (ed.) (2018): *The Routledge Handbook of Lexicography*. London/New York: Routledge.

GENEW-PUHALEWA, Iliana – HEBAL-JEZIERSKA, Milena (2023): Homosexuality in Czech and Bulgarian: lexicographic description from the socialist period. In: *Zeszyty Łużyckie*, 59, pp. 189–212. Available at: <https://bibliotekanauki.pl/articles/59346825> [accessed 30-06-2026].

HARTMANN, Reinhard K. K. – JAMES, Gregory (1998): *Dictionary of Lexicography*. London/New York: Routledge.

HELLMAN, Deborah – MOREAU, Sophia (eds.) (2013): *Philosophical Foundations of Discrimination Law*. Oxford: Oxford University Press.

JACOBSEN, Jane Rosenkilde – MANLEY, James – PEDERSEN, Viggo Hjørnager (1989): Examples in the Bilingual Dictionary. In: F. J. Hausmann – O. Reichmann – H. E. Wiegand – L. Zgusta (eds.): *Wörterbücher/Dictionaries/Dictionnaires: An International Encyclopedia of Lexicography*. Vol. III. Berlin/New York: Walter de Gruyter, pp. 2782–2789.

JESENŠEK, Vida (2013): Das lexikographische Beispiel in der Parömiographie. Formen und Funktionen. In: *Lexikos*, Vol. 23, pp. 150–171.

KERN, Boris (2019): Društveno odgovorna leksikografija. In: L. Hudeček – M. Mihaljević – I. Brač (eds.): *eReL: E-rječnici i e-leksikografija. E-dictionaries and E-lexicography*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, pp. 67–68. Available at: http://ihjj.hr/mreznik/uploads/7b5602698002896a0fd4_f2dcee210796.pdf [accessed 30-06-2026].

KLOSA, Annette (2005): Belege in elexiko. In: U. Haß (ed.): *Grundfragen der elektronischen Lexikographie. Elexiko – das Online-Informationssystem zum deutschen Wortschatz* (Schriften des Instituts für Deutsche Sprache, Bd. 12). Berlin/New York: de Gruyter, pp. 96–104.

KLOTZ, Michael – HERBST, Thomas (2016): *English Dictionaries. A Linguistic Introduction*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.

KOCHOVÁ, Pavla – OPAVSKÁ, Zdeňka et al. (2016): *Kapitoly z koncepce Akademického slovníku současné češtiny*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR. Available at: https://ujc.cas.cz/wp-content/uploads/2025/02/Kapitoly_z_koncepce_Akademickeho-slovníku-soucasne-cestiny_1-240-1.pdf [accessed 30-06-2026].

KOSEM, Iztok – KOPPEL, Kristina – ZINGANO KUHN, Tanara – MICHELFEIT, Jan – TIBERIUS, Carole (2019): Identification and Automatic Extraction of Good Dictionary Examples: The Case(s) of GDEX. In: *International Journal of Lexicography*, Vol. 32, No. 2, pp. 119–137.

KOSEM, Iztok – ZINGANO KUHN, Tanara (eds.) (2019): *Electronic lexicography in the 21st century (eLex 2019): Smart lexicography*. Book of abstracts. Brno: Lexical Computing CZ s. r. o.

LAKOFF, George – JOHNSON, Mark (1980): *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.

LANGER, Gabriele – MÜLLER, Anke – WÄHL, Sabrina – BLEICKEN, Julian (2018): Authentic Examples in a Corpus-Based Sign Language Dictionary – Why and How. In: J. Čibej – V. Gorjanc – I. Kosem – S. Krek (eds.): *Proceedings of the XVIII EURALEX International Congress: Lexicography in Global Contexts*. Ljubljana: Ljubljana University Press, Faculty of Arts, pp. 483–497. Available at: <https://euralex.org/wp-content/themes/euralex/proceedings/Euralex%202018/118-4-2933-1-10-20180820.pdf> [accessed 30-06-2026].

LIŠKOVÁ, Michaela (2016): Lidské mládí a stáří ve slovníkové exemplifikaci (na ruko-pisu Akademického slovníku současné češtiny). In: L. Saicová Římalová – I. Vaňková (eds.): *Lidský život a každodennost v jazyce*. Praha: FF UK, pp. 82–86.

LIŠKOVÁ, Michaela (2017): Výměna stárnoucí manželky za hezkou mladou kočku aneb K exemplifikaci v Akademickém slovníku současné češtiny. In: *Naše řeč*, Vol. 100, No. 1, pp. 28–36. Available at: <https://asjournals.lib.cas.cz/naserec/article/uuid:7cad1078-563c-4663-ac3f-ba1e1d977c14/pdf> [accessed 30-06-2026].

LIŠKOVÁ, Michaela (2025): *Ztraceni v pornu* aneb nové významy slova *porno*. In: *Bohemistika*, Vol. 25, No. 4, pp. 534–546. Available at: <https://bohemistika.pl/cz/plna-cisla/2025> [accessed 30-06-2026].

LIU, Xiqin (2017): Multimodal Exemplification: The Expansion of Meaning in Electronic Dictionaries. In: *Lexikos*, Vol. 27, pp. 287–309. Available at: <https://lexikos.journals.ac.za/pub/article/view/1404> [accessed 30-06-2026].

MAFELA, Munzhedzi James (2014): Illustrative Examples and the Aspect of Culture: The Perspective of a Tshivenda Bilingual Dictionary. In: A. Abel – Ch. Vettori – N. Ralli (eds.): *Proceedings of the 16th EURALEX International Congress*. Bolzano/Bozen: EURAC Research, pp. 577–585. Available at: <https://euralex.org/publications/illustrative-examples-and-the-aspect-of-culture-the-perspective-of-a-tshiven%E1%B8%93a-bilingual-dictionary/> [accessed 30-06-2026].

MINAEVA, Ludmila (1992): Dictionary examples, friends or foes? In: H. Tommola – K. Varantola – T. Salmi-Tolonen – J. Schopp (eds.): *Euralex '92 Proceedings*. Tampere: Tampereen yliopisto, pp. 77–80. Available at: https://euralex.org/elx_proceedings/Euralex1992_1/014_Ludmila%20Minaeva%20-Dictionary%20examples-%20Friends%20or%20foes.pdf [accessed 30-06-2026].

MIRKOVIĆ-BIRTAŠIĆ, Dejana (2024): Rečnik kao odraz društvenih vrednosnih sistema s primerima iz Rečnika srpskog jezika. In: V. Gorjanc (ed.): *Kritička leksikografija*, Beograd: Biblioteka XX vek, pp. 37–85.

MÜLLER-SPITZER, Carolin – RÜDIGER, Jan Oliver (2022): The influence of the corpus on the representation of gender stereotypes in the dictionary. A case study of corpus-based dictionaries of German. In: A. Klosa-Kückelhaus – S. Engelberg – Ch. Möhrs – P. Storjohann (eds.): *Dictionaries and Society. Proceedings of the XX EURALEX International Congress*. Mannheim: IDS-Verlag, pp. 129–141. Available at: https://euralex.org/wp-content/themes/euralex/proceedings/Euralex%202022/EURALEX2022_Pr_p129-141_Mueller-Spitzer-Ruediger.pdf [accessed 30-06-2026].

MURPHY, Lynne M. (1998): Defining People: Race and Ethnicity in South African English Dictionaries. In: *International Journal of Lexicography*, Vol. 11, No. 1, pp. 1–33.

NORRI, Juhani (2000): Labelling of Derogatory Words in Some British and American Dictionaries. In: *International Journal of Lexicography*, Vol. 13, No. 2, pp. 71–106.

NORRI, Juhani (2019): Treatment of Words for Illness and Disability in monolingual English Dictionaries. In: *International Journal of Lexicography*, Vol. 33, No. 3, pp. 227–250.

OSSELTON, Noel E. (2018): Quotation and Example in Johnson's Abridged Dictionary (1756–78). In: *International Journal of Lexicography*, Vol. 31, No. 4, pp. 475–484.

POTTER, Liz (1998): Setting a good example. What kind of examples best serve the users of learner's dictionaries? In: T. Fontenelle – P. Hiligsmann – A. Michiels – A. Moulin – S. Theissen (eds.): *Euralex '98 Proceedings*. Liège: University of Liège, pp. 357–362. Available at: <https://euralex.org/publications/setting-a-good-example-what-kind-of-examples-best-serve-the-users-of-learners-dictionaries/> [accessed 30-06-2026].

PRINSLOO, Daniel J. (2013): New Developments in the Selection of Examples. In: R. H. Gouws – U. Heid – W. Schweickard – H. E. Wiegand (eds.): *Dictionaries. An International Encyclopedia of Lexicography; Supplementary Volume: Recent Developments with Focus on Electronic and Computational Lexicography*. Berlin/Boston: De Gruyter Mouton, pp. 509–516.

PTASZNIK, Bartosz (2023): More Examples May Benefit Dictionary Users. In: *International Journal of Lexicography*, Vol. 36, pp. 29–55.

RHODE, Deborah L. (1991): *Justice and Gender: Sex Discrimination and the Law*. Harvard: Harvard University Press.

ROBLES SABATER, Ferran (2011): ¿Qué es un buen ejemplo? La ejemplificación en la teoría lexicográfica alemana. In: *Revista de Filología Alemana*, Vol. 19, pp. 247–261.

SVENSÉN, Bo (2009): *A Handbook of Lexicography. The Theory and Practice of Dictionary-Making*. Cambridge: Cambridge University Press.

ŠEMELÍK, Martin – LIŠKOVÁ, Michaela (2019): K lexikografickému zpracování tabuových slov. In: *Slovo a slovesnost*, Vol. 80, No. 1, pp. 39–57. Available at: <https://asjournals.lib.cas.cz/slovoaslovesnost/article/uuid:03efa910-4d67-4bfd-be16-a405f1920cd1/pdf> [accessed 30-06-2026].

ŠEMELÍK, Martin – LIŠKOVÁ, Michaela – KŘIVAN, Jan (2023): K modifikované koncepci Akademického slovníku současné češtiny. In: *Bohemistika*, Vol. 23, No. 2, pp. 273–294. Available at: <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bo/article/view/39173/33242> [accessed 30-06-2026].

ŠEMELÍK, Martin – LIŠKOVÁ, Michaela (2023): *Situace se oteplila aneb LGBTQ+ očima lexicografie* [Things Are Heating Up: LGBTQ+ Seen Through the Lens of Lexicography]. Lecture. Praha: Faculty of Arts, Charles University, 20. 6. 2023. Available at: <https://www.ff.cuni.cz/udalost/pride-month-situace-se-oteplila-aneb-lgbtq-ocima-lexikografie/> [accessed 30-06-2026].

ŠEMELÍK, Martin – LIŠKOVÁ, Michaela (2025): Když se queer lingvistika potká s lexicografií. In: *Naše řeč*, Vol. 108, No. 4, pp. 266–271. Available at: https://asjournals.lib.cas.cz/api/img?uuid=uuid:531fe683-10f8-4060-b1b3-ae1dff02395&ctx=naserec&kramerius_version=k7 [accessed 30-06-2026].

TARP, Sven (1995): Wörterbuchfunktionen: Utopische und realistische Vorschläge für die bilinguale Lexikographie. In: H. E. Wiegand (ed.): *Studien zur bilingualen Lexikographie mit Deutsch II*. Hildesheim/New York: Olms, pp. 17–62.

TARP, Sven (2008): The Third Leg of Two-legged Lexicography. In: *HERMES – Journal of Language and Communication in Business*, Vol. 40, pp. 117–131. Available at: <https://tidsskrift.dk/her/article/view/96785> [accessed 30-06-2026].

VACHKOVÁ, Marie (2014): Z lexikografické dílny Velké německo-české lexikální databáze: Slovníkový příklad. In: *Jazykovědné aktuality*, Vol. 51, No. 3–4, pp. 58–70. Available at: https://www.jazykovednesdruzeni.cz/wp-content/uploads/2020/04/2014_3-4.pdf [accessed 30-06-2026].

VACHKOVÁ, Marie (2022): Sprachliche Ausgrenzung in der Lexikographie des Tschechischen. In: R. H. Gouws et al. (eds.): *Lexicographica* 38, Berlin/Boston: De Gruyter, pp. 213–246.

VRBINC, Alenka – VRBINC, Marjeta (2016): Illustrative Examples in a Bilingual Decoding Dictionary: An (Un)necessary Component? In: *Lexikos*, Vol. 26, pp. 296–310. Available at: <https://lexikos.journals.ac.za/pub/article/view/1348> [accessed 30-06-2026].

WESTVEER, Thom – SLEEMAN, Petra – ABOH, Enoch O. (2018): Discriminating Dictionaries? Feminine Forms of Profession Nouns in Dictionaries of French and German. In: *International Journal of Lexicography*, Vol. 31, No. 4, pp. 371–393. Available at: <https://pure.uva.nl/ws/files/38990977/ecy013.pdf> [accessed 30-06-2026].

WHITCUT, Janet (1989): The Dictionary as a Commodity. In: F. J. Hausmann – O. Reichmann – H. E. Wiegand – L. Zgusta (eds.): „*Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*“ [*Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 5.1*]. Berlin/New York: De Gruyter, pp. 88–94.

WHORF, Benjamin Lee (1959): *Language, Thought, and Reality*. New York/London: The Technology Press of Massachusetts Institute of Technology/John Wiley & Sons, Inc.

DUCHAPRÍTOMNÍ MUŽI A UPRACOVANÉ ŽENY. JAZYKOVÝ OBRAZ MUŽA A ŽENY V EXEMPLIFIKAČNÝCH ZÓNACH SLOVENSKÝCH VÝKLADOVÝCH SLOVNÍKOV¹

MARTINA IVANOVÁ

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava, Slovensko

<https://orcid.org/0000-0001-7654-300X>

MATEUSZ BEDNARCZYK

Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, Slovensko

<https://orcid.org/0009-0007-3409-5713>

IVANOVÁ, Martina – BEDNARCZYK, Mateusz: Quick-witted men and work-worn women. Linguistic picture of man and woman in exemplification zones of Slovak monolingual dictionaries. In: Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics), 2026, Vol. 77, No. 1, pp. 109–127.

Abstract: The aim of the study is to describe linguistic representations of gender identities in existing lexicographical works of the Slovak language (in the monolingual dictionaries *Slovník slovenského jazyka*, 1959 – 1968, *Krátky slovník slovenského jazyka*, 2003, 2020, and *Slovník súčasného slovenského jazyka*, 2006, 2011, 2015, 2021). In the introductory section, the theoretical and methodological background is presented. To investigate language picture of man and woman in contemporary dictionaries of Slovak, lexicographical material obtained from Lexicorp is used (Lexicorp is a tool with a search interface, which enables to search in dictionaries in a similar way as is used for searching the corpus; this tool thus enables the quantification of lexicographical data contained in the analysed dictionaries – headwords and their grammatical, explanatory, exemplificatory, phraseological zones, etc.). The aim is to describe and compare the frequent contexts of the lexemes *muž* and *žena* (and partially also other personal masculine and feminine nouns) in the exemplification zones of the analysed dictionaries and to characterize the differences in the processing of the exemplification profiles of the relevant units. The aim of the analysis is to identify recurring linguistic practices that reflect a method of categorization based on selectively and stereotypically constructed characteristics of gender identities. The paper shows how pragmatic knowledge is reflected in dictionary examples which refer to social, evaluative, and functional dimensions of communication.

Keywords: lexicography, dictionary, culture, exemplification, critical discursive lexicographic analysis, language picture of the world, gender, pragmatization in lexicography

¹ Financované v rámci grantového projektu VEGA č. 2/0027/25 *Slovník súčasného slovenského jazyka – 8. etapa (koncipovanie a redigovanie slovníkových hesiel a s tým spojený lexikologicko-gramatický a korpusový výskum)* a EÚ NextGenerationEU prostredníctvom Plánu obnovy a odolnosti SR v rámci projektu č. 09I03-03-V05-00006.

1. ÚVODNÉ POZNÁMKY

Teoreticko-metodologickým podloží štúdie sú východiská kritickej lexikografickej diskurzívnej analýzy, prístupu, v ktorom sa slovník vymedzuje ako osobitý typ diskurzu, a to na základe teoretických východísk prezentovaných v diele M. Foucaulta (2002), že každá sociálna prax (kam patrí aj tvorba slovníkov) je podmienená historicky špecifickými pravidlami dotýkajúcimi sa produkcie a distribúcie vedomostí (porov. tiež Benson 2002). „Slovníkový jazyk“ (metajazyk uplatňovaný vo výklade významu, ako aj „autentický“ jazyk exemplifikačných zón) sa v tomto prístupe chápe ako rekontextualizovaný diskurz úzko spojený s ostatnými sociálnymi, resp. diskurzívnymi praktikami. V prístupe kritickej diskurzívnej lexikografickej analýzy sa zdôrazňuje, že slovníky nielen opisujú, reflektujú, ale aj fixujú, internalizujú isté kultúrne vzorce, teda modely, štandardy, rámce odkazujúce na akceptované hodnoty a vzorce správania v tej-ktorej spoločnosti a kultúre (porov. Fishman 1995). V tomto zmysle nie sú iba odrazom, abstrahovaným objektom zdrojových použití, ale naopak, majú schopnosť konštruovať významy, prepisovať a prezentovať objekty novým spôsobom (Chen 2019).

V štúdiu sa pokúsime opísať a porovnať kontexty lexém *muž* a *žena* (prípadne ďalších osobných substantív mužského a ženského rodu) v dokladových zónach výkladových slovníkov slovenčiny a charakterizovať rozdielnosť v spracovaní exemplifikačných profilov príslušných jednotiek. Cieľom je identifikovať opakujúce sa jazykové praktiky, v ktorých sa odráža spôsob kategorizácie založenej na selektívne a stereotypne konštruovaných charakteristikách rodových identít. Predmetom analýzy sú jestvujúce výkladové slovníky slovenčiny: *Slovník slovenského jazyka* (1959 – 1968, ďalej SSJ), *Krátky slovník slovenského jazyka* (2003, 2020, ďalej KSSJ) a prvé štyri zväzky *Slovníka súčasného slovenského jazyka* (2006, 2011, 2015, 2021, ďalej SSSJ).

Empirickým východiskom analýzy je lexikografický materiál získaný pomocou nástroja Lexicorp (ide o vyhľadávacie rozhranie používané pri tvorbe SSSJ, ktoré je vybavené podobnými nástrojmi, aké sa používajú pri vyhľadávaní v korpuse; tieto nástroje tak umožňujú kvantifikovať lexikografické dáta obsiahnuté v analyzovaných slovníkoch – heslové jednotky a ich gramatickú, výkladovú, exemplifikačnú, frazeologickú zónu a pod.).

2. EXEMPLIFIKÁCIA V(O) (VÝKLADOVOM) SLOVNÍKU

V teórii lexikografie sa zdôrazňuje, že exemplifikácia sa týka dvoch aspektov používania slovníka: receptívneho a produktívneho (porov. Kosem 2017, s. 175). Z receptívneho hľadiska plní exemplifikácia funkciu podporného faktora sémantizácie (výkladu významu), jej úlohou je nielen ilustrovať významovú parafrázu, ale ju aj doplniť prostredníctvom tých významových charakteristík, ktoré nie sú explicitne

vyjadrené v samotnej parafráze, ale možno ich inferovať z použitých dokladov. Podľa S. B. T. Atkinsovej a M. Rundella (2008, s. 454) je pre používateľa niekedy ťažké pochopiť definíciu bez reflektovania príkladov. Dokladové zóny môžu byť užitočné aj v prípade rozsiahlych hesiel, pretože používatelia môžu „identifikovať konkrétny význam nájdením príkladov podobných tomu, ktorý potrebujú alebo majú pred sebou“ (Fox 1987, s. 137). Produktívnou úlohou dokladov v slovníku je potvrdiť syntaktické vzory, valenciu, kolokácie a iné charakteristiky hesla (Humbľé 2001), ktoré majú pomáhať používateľom pri produkcii ich vlastných komunikátov.

Za základné charakteristiky „dobrých príkladov“ v slovníku sa považuje prirodzenosť alebo autenticita, typickosť, informatívnosť a zrozumiteľnosť (Kosem 2017, s. 179 – 180). V praxi to znamená, že lexikograf musí vybrať také príklady, s ktorými sa používateľ môže stretnúť v jazykovom úze (prirodzenosť a autenticosť), ktoré ilustrujú typické použitie výrazu v zmysle kontextového okolia (typickosť), dopĺňajú významovú parafrázu (informatívnosť) a umožňujú používateľom sústrediť sa na hľadaný výraz a jeho relevantné charakteristiky znížením množstva mentálneho úsilia potrebného na spracovanie všetkých informácií (zrozumiteľnosť).

Na dosiahnutie týchto charakteristík exemplifikačnej zóny sa lexikografia vo svojom praktickom rozmere môže oprieť o výsledky korpusovej lingvistiky, ktorá lexikografom poskytuje materiál a nástroje na analýzu veľkého počtu kontextov skúmaných heslových slov, tzv. frekventovaných kontextov slova (Jarošová 2018, s. 287). Na prvý pohľad by sa mohlo zdať, že krok od reprezentatívneho korpusu (aj keď nie ideálneho) k nezaujatému korpusovo založenému opisu aktuálnej lexikálnej zásoby jazyka v slovníku je bezprostredný a neproblémový. Ako však konštatuje A. Kilgarriff et al. (2008, s. 429), správne čítanie konkordancií je „pokročilá lingvistická schopnosť“. Korpus síce ponúka objektívne empirické, reliabilné a štatisticky reprezentatívne jazykové dáta, ale transponovanie týchto dát do slovníkovej podoby si vždy vyžaduje rozhodnutie ľudského subjektu (lexikografa) a ako také sa nedokáže vždy vyhnúť predpojatosti, ktorá vychádza z možných subjektívnych alebo intersubjektívnych axiologických postojov. Podľa I. Kosema (2017, s. 181) je osobitým a veľmi dôležitým aspektom pri výbere príkladov aj ideologická perspektíva a platí, že doklady odrážajú ideológiu slovníka, t. j. realitu tak, ako ju vnímajú lexikografi. Doklady sú prvkom mikroštruktúry slovníka, ktorý zreteľne reflektuje spoločenské hodnoty a súvisiace hodnoty lexikografického tímu (Gorjanc 2014). Je dôležité, aby si lexikografi vyberajúci doklady boli vedomí svojej neneutralnej úlohy, a teda aby boli citliví na sociálne hodnoty a sociálne zodpovední (Béjoint 2000, s. 124).

V dnešnej metalexikografii sa teda zdôrazňuje, že do slovníka sa nevyhnutne premietajú isté hodnotiace a ideologické postoje (a to nielen v prípade politicky zafarbenej lexiky): „Lexikografia bez vyjadrovania postojov a sociálnej angažovanosti je ilúziou a v takej podobe je nemožná (...) stopy politických a kultúrno-politických postojov sa neodrážajú iba vo významových parafrázach, ale sú tiež podmienené externými a internými aspektmi výberového procesu“ (Bergenholtz 2001, s. 500).

Slovník sa preto často definuje ako „agens operujúci v oblasti sociálneho vplyvu. Reflektuje kultúru, postoje a hodnotiace stanoviská lexikografa a širšej rečovej komunity k svetu a dominantným ideológiám, ako aj rôzne spôsoby myslenia“ (Gouws 2022, s. 40). V súčasných výskumoch sa preto poukazuje na potrebu „zmierenia“ medzi tzv. lexikografiou založenou na používaní jazyka (na živom úze)² a úlohou slovníkov ako sociálnych agentov (Müller-Spitzer 2023).

3. SLOVENSKÉ VÝKLADOVÉ SLOVNÍKY

Časové rozostupy medzi vydaniami analyzovaných slovníkov umožňujú interpretovať nielen vývinové tendencie prítomné v lexikálnej zásobe slovenčiny, ale aj prístupy uplatňované pri lexikografickom spracovaní jednotiek. Aj keď nejde o slovníky rovnakého rozsahu, možno pri nich analyzovať a porovnať priemerný rozsah hesiel, ktorý indikuje detailnosť lexikografického spracovania.

Prvé štyri zväzky SSSJ obsahujú v priemere cca 47 slov na heslovú jednotku, v KSSJ je v priemere 13 slov na heslovú jednotku a v SSJ má jedno heslo v priemere 24 slov. Väčší rozsah heslovej jednotky ako celku je v SSSJ oproti SSJ a KSSJ spôsobený jednak extenzívnejším spracovaním polysémantov, ale najmä bohatšími frazeologickými a exemplifikačnými zónami (čo súvisí aj s korpusovými materiálými východiskami slovníka) (o dôležitosti rozsahu exemplifikačnej zóny pozri napr. Ptasznik 2023).

Pokiaľ ide o exemplifikačnú „filozofiu“, analyzované tri typy výkladových slovníkov sa navzájom odlišujú.

V SSJ sa explicitne uvádza, že v dokladovej zóne slovníka sa umiestňujú len tie slová, ktoré boli súčasťou slovníkovej kartotéky. V rámci exemplifikácie sa tu uvádzajú dva typy dokladov: typické (voľné spojenia) bez uvedenia autora a autorské doklady (citáty s menom autora uvedeným skratkou mena). Slovník pracuje s kritériom tzv. dobrého autora (teda východiskom exemplifikácie sa stali texty tých autorov, ktorým sa prisudzoval vynikajúci jazykový cit a výborná znalosť slovenčiny).

KSSJ používa inú exemplifikačnú stratégiu. Najpoužívanejším typom dokladov v ňom sú minimálne nevetné kontexty. Zároveň platí, že vysoký počet lexií nemá exemplifikačnú zónu: na rozdiel od SSJ a SSSJ nejde len o odborné termíny, skratky a pod., ale aj o prevzaté výrazy ako *manažér*, *agent*, resp. aj o niektoré domáce jednotky, napr. *mladí* (vo význame „mladý pár al. manželia v pomere k rodičom“), *nevesta* (vo význame „synova manželka“). Ako kritériá podmieňujúce výber dokladov do exemplifikačnej zóny sa stanovujú tieto kritériá: typické, reprezentatívne, všeobecne známe, nie náhodné, živé (reprezentujúce úzus) doklady.

² Spojenie „lexikografia založená na používaní jazyka“ je ekvivalentom anglického spojenia *usage-based lexicography*. Pri preklade termínu *usage-based* vychádzame z jestvujúcich prekladových ekvivalentov, ktoré sa objavujú v českých a slovenských prácach. Niektorí autori však poukazujú na neadekvátnosť takéhoto prekladu a vo svojich prácach používajú anglický termín (porov. Láznicka 2019).

Pre SSSJ je charakteristická kvantifikácia a diverzifikácia materiálových zdrojov ako východiska lexikografického spracovania (súčasťou korpusu ako materiálového podložia slovníka sú napr. aj webové texty). Exemplifikačné pravidlá sa stanovujú takto: doklady v exemplifikačnej zóne sú usporiadané podľa poradia 1. frekventované a typické spojenia, 2. vety, teda autorské citáty alebo citáty z periodík, 3. prenesené použitia slov (SSSJ 2006, s. 39).

4. MIKROŠTRUKTÚRNE ASPEKTY LEXIKOGRAFICKÉHO SPRACOVANIA

V nasledujúcej časti uvedieme niekoľko príkladov, na ktorých budeme ilustrovať pozitíva korpusových východísk pri tvorbe slovníka, ale zároveň poukážeme na niektoré momenty diskurzívneho konštruovania v lexikografických prácach, ktorému sa ani moderné, korpusovo založené slovníky nemôžu vyhnúť.

Pri analýze budeme zohľadňovať tieto roviny mikroštruktúry slovníka:

- (1) delimitácia polysémantu a vymedzovanie lexií;
- (2) charakter výkladových parafráz;
- (3) charakter exemplifikácie.

4.1 Delimitácia významov

Okrem kvantifikácie zdrojových dát sa v korpusovej lingvistike poukazuje na dôležitý zlom, ktorým bol prechod od veľkých dát („big data“) k bohatým dátam („rich data“) (Svartvik 1992). Práve tzv. bohaté dáta dokážu priniesť svedectvo o rôznorodých gramatických, pragmatických či sociolingvistických javoch (porov. Hiltunen et al. 2017). Na základe korpusových nástrojov dokážeme pri lexikografickom spracovaní jednotiek identifikovať významové extenzie, redukcie či modifikácie jednotiek. V prístupe, ktorý sa označuje ako analýza fluktuácie používania slova (UFA, z angl. *Usage Fluctuation Analysis*, porov. Brezina 2018) a ktorý sa využíva najmä v diachróne orientovaných výskumoch, sa významové metamorfózy nejakej jednotky mapujú na základe zmeny jej kolokačných profilov v istých časových obdobiach. UFA systematicky analyzuje zmeny v najbezprostrednejších kontextoch jednotky prostredníctvom analýzy kolokácií a identifikuje body, v ktorých dochádza k významnej zmene, extenzii alebo redukcii významu.

Pars pro toto uveďme kolokačné profily adjektíva *dúhový* v textoch z rokov 1998, 2006, 2013 a 2018. Pri mapovaní „obvyklého spoluvýskytu slov“ (Firth 1957, s. 2) sa v korpusovej lexikografii vyskytujú rôzne asociačné miery. V korpuse Omnia Slovaca IV Maior Beta sa pracuje nástrojom Sketch Engine, ktorý pri mapovaní kolokácií využíva asociačné skóre logDice (Rychlý 2008). Na základe tohto korpusového nástroja sa kolokačné profily adjektíva *dúhový* menili v jednotlivých rokoch takto:

Tabuľka 1. Substantívne kolokáty adjektíva *dúhový* v časovom priereze na základe dát z korpusu Omnia Slovaca IV Maior Beta

Rok	Kolokáty
1998	guľôčka, pstruh, lesk, farba
2006	Brodno, mužiček, rybka, most, skala, koalícia, farba
2013	vzducholod', pochod, lampa, domček, duch, most, dres, sen, národ, farba
2018	pride, pochod, vlajka, dres, zástava, sprievod, tričko, farba

Kolokačná reštrukturalizácia signalizuje pri adjektíve *dúhový* (s)formovanie nového významu. Toto adjektívum sa dosiaľ v slovenských slovníkoch spracúva ako jednotka s významom 1. „súvisiaci s dúhou, farebným oblúkovitým pásom v atmosfére“, 2. „majúci farby dúhy“ (SSSJ). UFA zameraná na zmeny kolokačných profilov jednotky ukazuje formovanie nového významu „vzťahujúci sa na skupinu lesbien, gejev, bisexuálov a transgenderových osôb“ okolo roku 2013. Tento význam teda nie je zachytený ani v najnovšom výkladovom slovníku, SSSJ (písmeno D je zahrnuté ešte vo vydaní z roku 2006, teda pred kolokačnou reštrukturalizáciou).

V národných lingvistikách sa v súčasnosti intenzívne diskutuje o vymedzovaní nových významov aj pri jednotkách z oblasti rodových, sexuálnych, resp. vzťahových identít. Ako príklad uveďme lexikálnu jednotku *muž*. Zatiaľ čo v slovenských lexikografických zdrojoch daná jednotka disponuje len významom „dospelý človek mužského pohlavia“ (porov. výklad v SSJ, KSSJ i SSSJ), v *Cambridge dictionary* okrem významu „an adult male human being“ [dospelá mužská osoba] evidujeme už aj význam „an adult who lives and identifies as male though they may have been said to have a different sex at birth“ [dospelá osoba, ktorá žije a identifikuje sa ako muž, aj keď jej bolo pri narodení deklarované iné pohlavie].

4.2 Charakter výkladových parafráz

Jedným zo spôsobov, ako uzmieriť napätie medzi lexikografiou založenou na používaní jazyka a slovníkom ako sociálnym agentom participujúcim na diskurzívnom konštruovaní, je spôsob konštruovania výkladových parafráz. V súčasnej lexikografickej sémantike sú badateľné najmä dve výrazné tendencie: tendencia k prototypizácii a pragmatizácii/encyklopedizácii významu (porov. Buzássyová 2010).

Prototypizácia sa v slovníkovom spracovaní premieta do spôsobu výkladovej parafrázy, v rámci ktorej sa ako súčasť výkladu uvádzajú tzv. prototypové exempláre. O dôležitosti prototypizácie pre oblasť lexikografie sa zmieňuje P. Hanks, podľa ktorého majú lexikografi zachytávať skôr významové potenciály ako významy, pričom explicitne konštatuje, že „lexikografia musí zjemniť (alebo nahradiť) zaužívané aristotelovskú-leibnizovskú doktrínu nevyhnutných a postačujúcich podmienok, ktorá môže byť vhodná na mnohé veci, ale nie je vhodná na opis prirodzeného jazyka alebo ľudských kognitívnych procesov, nejakou formou prototypovej teórie“ (Hanks 2004, s. 91). Indikátormi prototypizácie vo výkladovej parafráze sú najmä výrazy typu *napr.*, *obyč.*, resp. *a pod.* Práve na ich základe možno kvantifikovať pro-

totypizačné tendencie vo výkladových parafrázach analyzovaných slovníkov. Pars pro toto uvádzame porovnanie SSSJ a KSSJ a zastúpenie prototypizačných indikátorov v daných slovníkoch, porov. Tabuľka 2.

Tabuľka 2. Zastúpenie prototypizačných indikátorov v KSSJ a SSSJ

Prototypizačný indikátor	KSSJ	SSSJ
napr.	77	2274
obyč.	540	6113
a pod.	8	6163

Napriek istej kvantitatívnej disproporcii medzi KSSJ a SSSJ možno konštatovať, že princípy prototypovej teórie nie sú v lexikografii nové, ale uplatňovali sa vždy, aj keď niekedy v menšej miere a bez toho, aby sa na ne explicitne odkazovalo.

Prototypizácia sa ako výkladová stratégia využíva aj pri sémantizácii viacerých jednotiek súvisiacich s rodovými, vzťahovými a sexuálnymi identitami, tento prípad možno označiť ako výkladovú prototypizáciu, porov. výklad významu jednotky *partnerstvo* „vzťah založený na láske, silnej citovej náklonnosti, na priateľstve a úcte obyč. v manželskom, rodinnom spoložití“ (SSSJ), pri ktorom prototypizačný indikátor *obyč.* uvádza prototypový exemplár partnerstva.

Iným prípadom je tzv. exemplifikačná prototypizácia, pri ktorej sa prototypové exempláre neuvádzajú ako súčasť výkladu, ale prototypový efekt vnáša do výkladu povaha dokladov v exemplifikačnej zóne. Ako príklad možno uviesť verbum *flirtovať*, ktoré má v SSSJ výkladovú parafrázu „nezávazne, ľahkomyselne dvoriť, prejavovať ľúbostný záujem“ a exemplifikačnú zónu *nikdy nevedel f.; rád flirtuje s dievčatami; Som blázon, keď si namýšľam, že budem flirtovať s rovesníkovou dcérou*. [I. Hudec]. Hoci samotná výkladová parafráza neobsahuje informáciu o prototypových rodových špecifikáciách participantských rolí danej jednotky, exemplifikácia podporuje také čítanie významu, v ktorom aktívnu participantskú rolu zaujíma muž. Podporuje to aj prítomnosť komponentu „dvoriť“ vo výkladovej parafráze jednotky *flirtovať*. V prípade verba *dvoriť* výkladová parafráza obsahuje komponent, ktorým sa špecifikuje rodová identita participanta v pasívnej role, porov. „uchádzať sa o priazeň, lásku ženy, zaliečať sa“ (SSJ), „uchádzať sa o náklonnosť ženy“ (KSSJ), „usilovať sa získať náklonnosť, priazeň dievčaťa al. ženy“ (SSSJ).

Korpusová analýza kolokátov spomínaných jednotiek však ukazuje na rozdiel medzi kolokačnými profilmi verb *dvoriť* a *flirtovať*, porov. údaje v Tabuľke 3.

Tabuľka 3. Kolokačné profily verb *flirtovať* a *dvoriť* v korpuse Omnia Slovaca IV Maior Beta

flirtovať		dvoriť	
X Nn	logDice	X Nn	logDice
čaišnička	4.54	samička	4.61
servírka	4.36	Ol'ga	3.45
čaišník	3.17	samica	3.43

flirtovať'		dvoriť'	
X Nn	logDice	X Nn	logDice
kočka	2.43	grófká	3.12
sekretárka	2.18	snúbenica	2.63
predavačka	2.03	deva	2.61
kolegyňa	1.81	slečna	2.52
kráska	1.43	lady	2.46
muž	1.15	krásavica	2.46
gróf	1.13	dáma	2.39

Kolokačná analýza odhaľuje, že pri verbe *flirtovať* nemožno pri participantovi s pasívnou rolou uvažovať o rodovom prototypu. Typy zvolených dokladov však predstavu o rodovom prototypu v prípade participanta v pasívnej sémantickej role navodzujú. Exemplifikačná zóna v lexikografickom spracovaní pri tejto jednotke teda dostatočne nereflektuje kolokačnú variabilitu tohto verba v úze.

Exemplifikačnú prototypizáciu možno považovať za adekvátny lexikografický postup v prípade, ak odráža sémantické preferencie výrazov, identifikované v úze. Napríklad pri verbe *maľovať* sa s významom „skrášľovať si tvár, nanášať si na oči, obočie, ústa a pokožku tváre dekoratívne kozmetické prípravky, líčiť sa“ nachádzame v SSSJ exemplifikačnú zónu: *jemne, nápadne, vyzývavo sa m.; m. sa pred zrkadlom; nemusíš sa toľko m.!*; *nezvykla sa m.; Nikdy sa nemaľovala, i keď na druhých sa jej to páčilo*. [NP 1994]. Nevetné doklady s infinitívom informáciu o rodovej charakteristike participantov neobsahujú, vo vetných dokladoch sa objavuje náznač exemplifikačnej prototypizácie (aktívna participantská rola sa tu asocjuje so ženou). Korpusové dáta potvrdzujú vyššiu frekvenciu pomenovaní ženského rodu v pozícii subjektu (l-ové participium *(ne)maľovala sa* sa v korpuse objavuje v 442 prípadoch, l-ové participium *(ne)maľoval sa* v 129 prípadoch).

Výber dokladov do exemplifikačnej zóny je zvlášť citlivý v prípade axiologických jednotiek. Porovnanie KSSJ a SSSJ ukazuje, že pri vybraných jednotkách s axiologickou sémantikou sa v SSSJ od exemplifikačnej prototypizácie týkajúcej sa rodových charakteristík často upúšťa. Dosahuje sa to dvoma exemplifikačnými stratégiami: (1) do exemplifikačnej zóny sa zahŕňajú mužské aj ženské pomenovania, porov. Tabuľka 4, (2) do exemplifikačnej zóny sa vyberajú doklady s rodovo neutrálnym pomenovaním, porov. Tabuľka 5:

Tabuľka 4. Exemplifikačná zóna adjektíva *decentný* v KSSJ a SSSJ

Slovník	Exemplifikačná zóna
KSSJ	<i>d. muž, d. prejav, d-á ozdoba</i>
SSSJ	<i>d. muž; d. prejav; decentná hudba; decentná farba, vzorka odevu; Mal na sebe drahý semišový oblek s vestou, úzku decentnú viazanku a novú krémovú košeľu. [J. Balco]; V decentnej dáme sa pomaly rozohrávali žilky. [P. Andruška]</i>

Tabuľka 5. Exemplifikačná zóna adjektíva *čínorodý* v KSSJ a SSSJ

Slovník	Exemplifikačná zóna
KSSJ	<i>č-á práca, č. život, č-é vlastenectvo; č. muž</i>
SSSJ	<i>čínorodá spolupráca, aktivita; č. život; č. vzťah, prístup k životu; č. človek; čínorodá skupina podobne zmyšľajúcich Pudi; čínorodá staroba; po období stagnácie prišlo čínorodejšie obdobie; Možno sa len sám naštylizoval do takejto čínorodej pózy. [M. Bútora]</i>

Druhou tendenciou v lexikografickom spracovaní je posilňovanie pragmatizácie a encyklopedizácie pri výklade významu. Do týchto tendencií sa premieta skutočnosť, že jazyk nie je dekontextualizovaný jav, ale fenomén, ktorý sa premieňa v čase a priestore, že význam je kultúrne konštruovaný a saturuje príznaky, ktoré možno považovať za sociálne salientné (k termínu porov. Hanks 2010). V teoretických prácach sa tiež zdôrazňuje iluzórnosť jednoznačnej hranice medzi lexikálnou a encyklopedickou informáciou, zložkou (porov. Bauer 2005). Pragmatizácia je prítomná v tých častiach výkladu, v ktorých sa do denotácie dostáva odkaz na aktuálne, časovo, resp. kultúrne podmienené zložky významu (porov. prvky pragmatizácie a encyklopedizácie reprezentované indikátormi ako *dnes*, *u nás*): *labrador* „krátkosrstý, dobre stavaný, pôvodne poľovný pes zo skupiny anglických stavačov, dnes využívaný aj ako vodiaci pes nevidiacich, labradorský retriever (podľa severoamerického polostrova Labrador)“ (SSSJ); *kaktus* „suchomilná púšťová rastlina z čeľade kaktusovitých (opunciovitých) s dužinatou byťou rozličných tvarov zväčša pokrytou ostňami a chlpmi a s krásnymi kvetmi, u nás pestovaná ako okrasná“ (SSSJ).

Dynamiku jazykového obrazu sveta, v ktorej sa odrážajú premeny spoločnosti a sociálne determinovaných rodových stereotypov, zhmotňujú výkladové parafrázy uvádzané v slovníkoch z jednotlivých časových období, a to aj pri bežnej, ideologickej nezaťaženej lexike, napríklad z oblasti odievania, porov. Tabuľka 6.

Tabuľka 6. Výkladová parafráza substantíva *kravata* v KSSJ a SSSJ

Slovník	Exemplifikačná zóna
KSSJ	ozdobná stuha nosená ako doplnok k mužskej košeli, viazanka
SSSJ	ozdobný odevný doplnok špeciálneho tvaru nosený ku košeli, viazaný tesne pod jej golierom; syn. viazanka

Porovnaním výkladových parafráz jednotky *kravata* v KSSJ a SSSJ môžeme dospieť k záveru, že v sémantizácii SSSJ absentuje komponent „mužský“ a charakteristika tohto typu odevného doplnku ako „mužského“ sa nepremieta ani do exemplifikačnej zóny, porov. *hodvábná, károvaná k.; úzka, široká k.; pestrá, jednofarebná k.; nosiť, uviazať si kravatu; upraviť, uvoľniť si kravatu; pripevniť si kravatu sponou, ihlicou; Spod tvrdého goliera košele, nie celkom čistého, vykúkal uzol sivej*

kravaty s bielymi bodkami. [J. Papp]; *Pred zrkadlom viažem si kravatu do motýlika a veselo si hvízdam*. [I. Minárik]. Je, pravda, iba špekuláciou, či možno odlišné významové parafrázy pripísať zmenám v jazykovom obraze sveta (kravata sa pôvodne nosila ako mužský odevný doplnok, zatiaľ čo v súčasnosti ide o mužský aj ženský odevný doplnok), alebo ide iba o záležitosť lexikografického spracovania a vnímanosti konkrétneho lexikografa či lexikografického tímu.

Vo viacerých prípadoch nemožno pri porovnávaných slovníkoch postulovať jednoznačnú koreláciu medzi časom vzniku slovníka a charakterom výkladovej parafrázy, porov. výklad významu substantíva *košeľa* v Tabuľke 7.

Tabuľka 7. Výkladová parafráza substantíva *košeľa* v SSJ, KSSJ a SSSJ

Slovník	Exemplifikačná zóna
SSJ	druh bielizne, ktorá sa nosí priamo na tele
KSSJ	ľahká horná časť mužského oblečenia (nosená pod sakom)
SSSJ	prevažne mužské a chlapčenské oblečenie pokrývajúce hornú časť tela (trup a ruky), obyč. s golierom a vpredu na zapínanie

Ako vidíme v dátach z Tabuľky 7, v KSSJ sa komponent „mužský“ objavuje ako obligatórna séma, zatiaľ čo vo výklade SSSJ sa mu prisudzuje prototypický status. V najstaršom výkladovom slovníku, SSJ, sa však rodová špecifikácia vo výklade neobjavuje (korpusové dáta potvrdzujú, že kolokácie *pánska košeľa* a *dámska košeľa* sú frekvenčne porovnateľné, kolokácia *pánska košeľa* má hodnotu logDice 9.12, kolokácia *dámska košeľa* zasa hodnotu 6.79 a obe kolokácie sa objavujú medzi najfrekventovanejšími kolokáciami typu YX).

5. PRÍPADOVÁ ANALÝZA LEXÉM MUŽ A ŽENA V EXEMPLIFIKAČNÝCH ZÓNACH KSSJ

V tejto časti štúdie prinášame analýzu lexém *muž* (prípadne *chlap*) a *žena* (prípadne *dievča*) a spôsoby ich využitia v rámci exemplifikačných zón v KSSJ. Vychádzame z vydania z roku 2003 a analyzujeme tu väčšinu dokladového materiálu s týmito jednotkami v danom slovníku (bližšie nekomentujeme len niekoľko málo dokladov, v ktorých sa dané lexémy objavujú v neutrálnych kontextoch, napr. *desiati muži, dve ženy*).

Exemplifikačné zóny v KSSJ, v ktorých sa objavili substantívne komponenty *muž* a *žena*, analyzujeme s využitím nástroja LexiCorp. Kolokácie, v ktorých sa tieto lexémy objavujú, sme rozdelili do dvoch podtried: adjektívno-substantívne a verbálno-substantívne kolokácie. V prípade adjektívno-substantívnych kolokácií osobitne interpretujeme kolokácie s adjektívami reprezentujúcimi axiologické slová orientované na význam a hodnotu axiologickej funkcie (porov. Dolník 2003), a to v zmysle (1a) pozitívneho modifikátu hodnotiaceho štandardu alebo (1b) negatívneho modifi-

kátu hodnotiaceho štandardu (od toho sa odvíja axiologická reakcia v zmysle preferencie alebo nepreferencie vlastnosti príslušného exemplára). Jednotlivé kolokácie sme ešte rozdelili do sémantických polí vzhľadom na významové relácie medzi lexémami (v niektorých prípadoch je pozitívna alebo negatívna axiologická hodnota výrazu závislá od kontextu, napr. *zvedavý*, takýchto prípadov však bolo v našom materiáli minimum).

Tabuľka 8. Adjektívno-substantívne kolokácie s lexémou *muž/chlap* v KSSJ

Sémantické pole	Pozitívna axiológia	Sémantické pole	Negatívna axiológia
spôsob správania	<i>decentný, jemný</i>	výchova	<i>rozmaznaný</i>
kognitívne schopnosti	<i>duchaprítomný</i>	zručnosť	<i>netrebný</i>
vzťah k žene	<i>pozorný, galantný, byť dvorný k ženám</i>	spôsob správania	<i>pochabý za ženami</i>
vek	<i>mladý</i>		
sexuálna charakteristika	<i>náruživý, neodolateľný, chtivý</i>		
úspech	<i>úspešný</i>		
fyzická sila	<i>robustný, srdnatý</i>		
axiologické maximum	<i>stopercentný</i>		

Tabuľka 9. Adjektívno-substantívne kolokácie s lexémou *žena* v KSSJ

Sémantické pole	Pozitívna axiológia	Sémantické pole	Negatívna axiológia
fyzická slabosť	<i>bezbranná, jemnocitná</i>	telesná hmotnosť	<i>nakysnutá, moletná, okrúhla, plnoštíhla, bachratá, robustne stavaná žena, štúpla</i>
sexuálne charakteristiky	<i>cudná, vábivá, zmyselná, roztúžená</i>	fyzická sila	<i>upracovaná, vyčerpaná, zničená, zodratá</i>
charakterové vlastnosti	<i>dobrodušná, rezolútna</i>	sexuálna aktivita	<i>žena pochybnej povesti, predajná, radodajná, ľahká, vyzývavá</i>
krása	<i>nádherná, rozkošná, šarmantná, fešná</i>	sexuálna pasivita	<i>frigidná, zneuctená</i>
oblekanie	<i>dobře oblečená, ovešaná zlatom, elegantná, prosto oblečená žena</i>	sexuálna príťažlivosť	<i>koketná, žena upír</i>
axiologické maximum	<i>dokonalá</i>	vzťahové charakteristiky	<i>roztrpčená, opustená</i>

Sémantické pole	Pozitívna axiológia	Sémantické pole	Negatívna axiológia
vzťahové charakteristiky	<i>emancipovaná žena finančne nezávislá od muža</i>	vek	<i>predčasne ostarená, staré rešeto</i>
starostlivosť o telo a okolie	<i>čistotná</i>	charakterové vlastnosti	<i>zlomyseľná, čertovská, rafinovaná, rozmaraná, zvedavé ženy, jeho žena je hotová čertica</i>
		obliekanie	<i>hypermoderná</i>
		zručnosť	<i>daromná, kyptavá</i>
		verbálny prejav	<i>klebetná, pyskatá, jazyčné ženy</i>
		emočný prejav	<i>prestrašená, chichotavé ženy</i>
		starostlivosť o telo a okolie	<i>zanedbaná</i>

V prezentovanom lexikografickom materiáli možno vidieť kvantitatívnu aj kvalitatívnu asymetriu exemplifikácie z hľadiska využitia axiologických lexém. Pri lexémach *muž/chlap* výrazne dominujú adjektíva s pozitívnou axiológiou, naopak, pri lexéme *žena* pozorujeme vyšší podiel adjektívnych kolokátov s negatívnou axiológiou. Rozdiely badať aj v jednotlivých sémantických poliach, v rámci ktorých dané kolokácie fungujú. V jazykovom obraze sveta ženy sa profiluje najmä krása, citovosť a fyzická príťažlivosť, ženská krása je však chápaná aj ako atraktivita, ktorá trvá iba určitý čas. Vyššie zastúpenie pri lexéme *žena* majú adjektíva s negatívnou axiologickou hodnotou v rámci sémantických polí telesná hmotnosť, fyzická sila, vek, charakterové vlastnosti, zručnosť, vzťahové charakteristiky, verbálny a emočný prejav. Pokiaľ ide o sexuálnu oblasť, možno konštatovať, že u žien je sexuálna aktivita jazykovo reprezentovaná ako morálne diskutabilná (kolokácie ilustrujúce sexuálnu aktivitu ženy majú vo väčšine prípadov negatívnu konotáciu), často sa metaforizuje prirovnaním k mytologickým alebo nadprirodzeným bytostiam (upír, čert). Pri adjektívno-substantívnych kolokáciách s lexémou *muž/chlap* je pozoruhodné, že adjektíva s pozitívnou axiológiou sa nespájajú iba so stereotypne očakávanými oblasťami, ako je fyzická sila či sexuálna aktivita, ale aj so spôsobom správania, vekom či kognitívnymi schopnosťami.

Pri analýze verbálno-substantívnych kolokácií vychádzame z tzv. tranzitívnej analýzy, ktorá sa často uplatňuje v rámci kritickej diskurzívnej analýzy. Tento interpretačný nástroj navrhol a rozpracoval M. Halliday et al. (2014). P. Simpson (1993, s. 82) uvádza, že tranzitívnosť „sa všeobecne týka toho, ako je význam reprezento-

vaný vo vete. Ukazuje, ako hovoriaci kódujú v jazyku svoj mentálny obraz reality a ako vysvetľujú svoje skúsenosti so svetom okolo seba“.

Základnou jednotkou tranzitívnej analýzy je veta a klasifikácia viet ako reprezentácií istých typov udalostí sa týka jednak charakteru samotnej udalosti (reprezentácie udalostí sa klasifikujú na materiálne, mentálne, verbálne, vzťahové, behaviorálne a existenčné procesy) a jednak charakteru participantských rolí, ktoré jednotliví aktéri v týchto procesoch plnia.

V nasledujúcej časti budeme používať termíny tak, ako ich vymedzuje tranzitívna analýza (termín „proces“ tu teda neoznačuje gramatickosémantický typ predikátov, ako sa procesy tradične vymedzujú vo valenčných prístupoch). Materiálne procesy sa spájajú so všeobecným kategoriálnym významom „konanie“, behaviorálne s kategoriálnym významom „správanie“, mentálne s kategoriálnym významom „vnímanie“ (v rámci nich sa ako podtypy vymedzujú perцепčné, afektívne a kognitívne procesy), verbálne procesy s kategoriálnym významom „hovorenie“, vzťahové procesy s významom „byť (vo vzťahu)“ (v rámci nich sa ako podtypy vymedzujú atributívne a identifikačné procesy) a existenčné procesy s kategoriálnym významom „jestvovanie“. Pod pasívnymi rolami rozumieme prípady, keď príslušný participant vystupuje v neaktívnej, pasívnej role, napr. *nad jej muža niet* – ide o existenčný proces, keďže význam dokladu možno parafrázovať ako „neexistuje (nikto) nad jej muža“, pričom participant *muž* tu vystupuje v pasívnej role tzv. vzoru; *žena mu je ľahostajná* – v Hallidayovej terminológii ide o mentálny proces (konkrétne o afektívny proces), keďže doklad možno parafrázovať ako „neprejavovať záujem o ženu“, pričom participant *žena* tu vystupuje v neaktívnej, pasívnej role participanta, na ktorý je zameraný afektívny postoj mužskej osoby v sémantickej role behaviora (nositeľa správania), atď.

V Tabuľke 10 a Tabuľke 11 prinášame prehľad verbálno-substantívnych kolokácií, v ktorých lexémy *muž/chlap* a *žena/dievča* vystupujú v aktívnych a pasívnych participantských rolách (aktívnosť a pasívnosť tu chápeme ako sémantickú kategóriu, ktorá nie je daná primárne syntaktickým kódovaním).

Tabuľka 10. Verbálno-substantívne kolokácie s lexémou *muž* a *žena* s pasívnymi participantskými rolami

Procesy	Pasívne roly muža	Procesy	Pasívne roly ženy
existenčné	<i>nad jej muža niet</i>	behaviorálne	<i>bozkať ženu, postískať ženu, dobývať srdce ženy, krútiť sa okolo žien, obťažovať ženy, lipnúť za ženami, stále sa so ženou cukruje, súložiť muža so ženou, nemusíš stále (do ženy) drapkať, flirtuje s každou ženou, odbremeniť zamestnané ženy</i>

Procesy	Pasívne roly muža	Procesy	Pasívne roly ženy
behaviorálne	<i>odvábila jej muža, muža si načisto opantala, milotou si muža osedlala, splietla sa so ženatým mužom, dráždila zmysly mužov, žena sa chce zapáčiť mužovi, rozviedla sa so svojím mužom, odpudiť si muža z domu, pomýšľala udobriť sa s mužom</i>	mentálne	<i>žena mu je ľahostajná, žena sa mu sprotivila, žena sa mu zunovala, hanbí sa pred ženami, rozhodol sa pre túto ženu, byť pyšný na svoju ženu, ľúbiť ženu, milovať ženu, iron. al. žart. ženská logika spôsob myslenia ženy</i>
		materiálne	<i>darovať žene šperk, polichotil žene darčekom, zvečniť krásu ženy, dať niekomu dcéru za ženu, pojať niekoho za ženu, odviezť ženu do pôrodnice, sprziť ženu, vypýtať dievča (za ženu, do tanca)</i>
		verbálne	<i>lichotiť žene, zasvätiť ženu do svojich plánov, hundrať na ženu, predstavil mi svoju ženu</i>
		vzťahové	<i>atributívne: má ženu lazára, mať mrchavú ženu, identifikačné: byť ideálom muža, žena bola poddaná mužovi</i>

Tabuľka 11. Verbálno-substantívne kolokácie s lexémou žena/dievča s aktívnymi participant-skými rolami v KSSJ

Procesy	Aktívne roly ženy
behaviorálne	<i>nechala ho žena, žena ho k sebe pripútala, žena ho celkom prerobila dievčence sa rozchichotali, ženy sa hihúňali, dievčence sa chichotali</i>
verbálne	<i>ženy drkotali, potrkotali si, ženy na dvore rapocú, ženy ustavične repetili, ženy o nej rozniesli, že...</i>
mentálne	<i>afektívne: ženy doma poplákávajú, ženy posmrkávali od dojatia, žena sa po výstrele splašila, žena sa šialila, ženy sa za ním išli zbesnieť kognitívne: žena mu nerozumela</i>

Procesy	Aktívne roly ženy
materiálne	<i>ženy sa rady pestujú, moja žena dobre pečie, ženy popretŕhali repu, ženy pracujú zarovno s chlapmi</i>
vzťahové (atributívne)	<i>v kuchyni kraľuje žena, doma panovala žena, žena sa drží kuchyne</i>

Analýza verbálno-substantívnych kolokácií odhaľuje prototypové charakteristiky spájané s aktívnymi a pasívnymi rolami muža a ženy (často ide o komplementárny vzťah). Jazyková reprezentácia pasívnych rolí často verbalizuje ženu ako objekt dobývania zo strany muža, ako sexuálny objekt či ako recipienta činností muža. Kolokácie z oblasti mentálnych procesov zahŕňajú postojové predikáty s negatívnou konotáciou (*byť ľahostajný, sprotiviť sa, zunovať sa*) i pozitívnu konotáciou (*ľúbiť ženu, milovať ženu, byť pyšný na svoju ženu*), pričom žena sa v nich konceptualizuje ako osoba, ku ktorej muž zaujíma negatívny alebo pozitívny postoj. V kolokáciách, v ktorých sa rola muža konštruuje ako pasívna, sa rola ženy často spája s neobyčajnými, často až iracionálnymi magickými schopnosťami (žena je tá, ktorá *odvábí, opantá, osedlá* muža, *odpudí* muža z domu) alebo sa profiluje ako *femme fatale* (*dráždi zmysly mužov*).

Jazyková reprezentácia aktívnych rolí ženy sa spája najmä s oblasťou mentálnych procesov: prirodzenosť ženy je konštruovaná ako emocionalita (ženy *sa chichocú, šialia, plašia sa*, idú *sa zbesniť*) až citová labilita (asociujú sa s nimi také reakcie ako *pláč, dojatie* či behaviorálne prejavy ako *chichotať sa, hihúňať sa*). Frekventovane je zastúpená aj oblasť verbálnych procesov, verbá v kolokáciách však často pomenúvajú také typy rečových aktov, ktoré možno vnímať ako nezáväzný typ komunikácie (*rapotať, drkotať, potrkotať si*). Zatiaľ čo muž plní dôstojné úlohy (*zvečňuje krásu ženy, plánuje*), žena plní skôr podradné úlohy (*pestuje sa, pečie, popretŕha repu*). Odlišná reprezentácia sa týka príťažlivosti muža (kvôli ktorej sa žena stáva *bláznom*) a príťažlivosti ženy (ktorá muža *zneslobodňuje*). V oblasti vzťahových atributívnych procesov síce v kolokáciách s lexémou *žena* nachádzame verbá dominancie, avšak dominantné postavenie ženy je lokálne ohraničené (na kuchyňu, dom, domov). Žena je tak konštruovaná ako tá, ktorá zväčša vystupuje v periférnych a domáckych rolách, zatiaľ čo muž je konštruovaný cez vyššie statusové a sociálne relevantné roly (porov. obdobné výsledky v práci Hu – Xu – Hao 2019, s. 28).

6. ZÁVERY

Ak prijmeme tézu, že lexikografický jazyk predstavuje špecifický prípad diskurzívnej praxe, môžeme pristúpiť k analýze tohto jazyka a sledovať, ako sú isté (kultúrne) koncepty v lexikografických opisoch jednotiek v slovníkoch konštruované (Benson 2002), respektíve či a v akej miere sa fenomény ako sexizmus, kolonializmus, gender, ageizmus stávajú súčasťou lexikografického diskurzu (Tenorio 2000; Moon 2014).

V našej štúdii sme sa pokúsili o analýzu jazykového obrazu sveta muža a ženy v exemplifikačných zónach slovenských výkladových slovníkov. Analýza mikroštruktúry lexikografického spracovania (týkajúca sa delimitácie polysémantu, charakteru výkladových parafráz a exemplifikačných zón, tu predovšetkým sonda do podoby vybraných dokladových zón v KSSJ) potvrdzuje, že lexikografický opis nie je izolovaný od prebiehajúcich diskurzívnych, politických a kultúrnych procesov. Výsledky kritickej diskurzívnej lexikografickej analýzy umožňujú v prípade potreby revíziu jednotlivých (častí) hesiel, pravdaže, do tej miery, aby sa dané revízie opierali o korpusovo zistené evidencie. Keďže v súčasnej dobe sa online dostupné slovníky chápu ako permanentne „rozpracované“ dielo, pričom zdrojom takýchto úprav sú často aj informácie o užívateľských hľadániach a postojoch (porov. de Schryver – Joffe 2004), možno prípadné revízie zapracúvať aj do aktuálne budovaného lexikografického diela (v prípade SSSJ sa tak urobilo v prípade heslového výrazu *láska*, porov. Ivanová 2023). Samozrejme, úlohou slovníkov a lexikografov nie je „naprávať“ asymetrické vzťahy, ktoré sú pevne zakotvené v jazykovom systéme a v jazykovom úze. Otázkou je, „akú pozíciu slovníky zaujímajú na škále od rozrušovania rodových kategórií (*undoing gender*) cez utváranie rodu (*doing gender*) až po hyperritualizované rodové správanie (*hyperritualized gender*); inými slovami, akú mieru ‚dramatizácie‘ rodu prijímajú – a či sa na takejto dramatizácii prípadne samy podieľajú“ (Nübling 2010, s. 595).

Reprezentácia rodových špecifik sa premieta do výkladu významu a do exemplifikácie. Napriek tomu, že lexikografické stratégie týkajúce sa konštruovania exemplifikačných zón sú regulované korpusovými dátami, neexistujú v spoločensko-politickom vákuu, ale, naopak, sú zasadené do istého kultúrneho kontextu a do istej miery sú výsledkom negociačných procesov v rámci jestvujúcich sociálnych podmienok, noriem a preferencií. Ide o proces, ktorý v inej súvislosti opisuje W. Lippmann (2015, s. 74): „Z veľkého kvetoucího a bzučícího zmatku vnějšího světa si vybíráme, co už pro nás naše kultura definovala, a máme sklon vnímat vybrané ve formě stereotypu vytvořeného pro nás naší kulturou.“ C. Müller-Spitzer a J. Oliver Rüdiger (2022) vo svojom výskume poukázali na fakt, že lexikograf si výberom konkrétnej korpusovej bázy vyberá jednu z jazykových perspektív a že existujúce jazykové perspektívy „reality“ sa môžu navzájom výrazne líšiť. Lexikografická práca v tomto zmysle pripomína veľmi jemné manévrovanie medzi Scyllou korpusových východísk, reflektujúcich frekventované kontexty jednotiek, a Charybdou sociálne citlivého prístupu v oblasti reprezentácie významov jednotiek.

BIBLIOGRAFIA

ATKINS, B. T. Sue – RUNDELL, Michael (2008): *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. Oxford: Oxford University Press.

BAUER, Laurie (2005): The Illusory Distinction between Lexical and Encyclopedic Information. In: H. Gottlieb – J. E. Mogensen – A. Zettersten (eds.): *Symposium on Lexicography XI*. Tübingen: Niemeyer, s. 111 – 116.

BÉJOINT, Henri (2000): *Modern Lexicography. An Introduction*. Oxford: Oxford University Press.

BENSON, Phil (2002): *Ethnocentrism and the English Dictionary*. London & New York: Routledge.

BERGENHOLTZ, Henning (2001): Proskription, oder: So kann man dem Wörterbuchbenutzer bei Textproduktionsschwierigkeiten am ehesten helfen. In: A. Lehr – M. Kammerer – K. P. Konerding – A. Storrer – C. Thimm – W. Wolski (eds.): *Sprache im Alltag. Beiträge zu neuen Perspektiven in der Linguistik. Herbert Ernst Wiegand zum 65. Geburtstag gewidmet*. Berlin/New York: De Gruyter, s. 499 – 520.

BREZINA, Vaclav (2018): *Statistics in Corpus Linguistics. A Practical Guide*. Cambridge: Cambridge University Press.

BUZÁSSYOVÁ, Klára (2010): Konotatívne a pragmatické príznaky lexikálneho významu. In: K. Buzássyová – B. Chocholová – N. Janočková (eds.): *Slovo v slovníku. Aspekty lexikálnej sémantiky – gramatika – štylistika (pragmatika). Na počesť Alexandry Jarošovej*. Bratislava: Veda 2010, s. 56 – 75.

DE SCHRYVER, Gilles-Maurice – JOFFE, David (2004): On How Electronic Dictionaries are Really Used. In: G. Williams – S. Vessier (eds.): *Proceedings of the 11th EURALEX International Congress*. Lorient: EURALEX, s. 187 – 196.

DOLNÍK, Juraj (2003): *Lexikológia*. Bratislava: Univerzita Komenského.

FIRTH, John Rupert (1957): *Studies in Linguistic Analysis*. Oxford: Blackwell.

FISHMAN, Joshua A. (1995): Dictionaries as Culturally Constructed and as Culture-Constructing Artifacts: The Reciprocity View as Seen from Yiddish Sources. In: B. Kachru – H. Kahane (eds.): *Cultures, Ideologies, and the Dictionary: Studies in Honor of Ladislav Zgusta*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, s. 29 – 34.

FOUCAULT, Michel (2002): *Archeologie vědění*. Prekl. Čestmír Pelikán. Praha: Hermann & synové.

FOX, Gwyneth (1987): The Case for Examples. In: J. McHardy Sinclair (ed.): *Looking up: An Account of the COBUILD Project in Lexical Computing*. London: Collins, s. 137 – 149.

GORJANC, Vojko (2014): O heteronormativnosti slovarskega opisa slovenskega jezika: homoseksualnost, ekshibicionizem in druge perverzности. In: *Narobe*, roč. 7, č. 27 – 28, s. 12 – 15.

GOUWS, Rufus H. (2020): Metalexigraphy, dictionaries and culture. In: *Lexicographica*, roč. 6, s. 3 – 9.

HALLIDAY Michael – MATTHIESSEN, Christian (2014): *An Introduction to Functional Grammar*. London: Hodder Arnold.

HANKS, Patrick (2004): Corpus Pattern Analysis. In: G. Williams – S. Vessier (eds.): *Proceedings of the Eleventh EURALEX International Congress, EURALEX 2004*. Lorient, France July 6–10, 2004. Lorient: Université de Bretagne-sud, s. 87 – 97.

HANKS, Patrick (2010): Compiling a monolingual dictionary for native speakers. In: J. C. M. D. du Plessis (ed.): *Lexikos 20*. Stellenbosch: Buro van die Wat, s. 580 – 598.

HILTUNEN, Turo – McVEIGH, Joe – SÄILY, Tanja (2017): How to turn linguistic

data into evidence? In: T. Hiltunen – J. McVeigh – T. Säily (eds.): *Big and Rich Data in English Corpus Linguistics: Methods and Explorations. Studies in Variation, Contacts and Change in English*. Helsinki: Research Unit for Variation, Contacts, and Change in English.

HUMBLÉ, Philippe (2001): *Dictionaries and Language Learners*. Frankfurt am Main: Haag & Herchen.

CHEN, Wenge (2019): Towards a discourse approach to critical lexicography. In: *International Journal of Lexicography*, roč. 32, č. 3, s. 362 – 388.

IVANOVÁ, Martina (2023): Láska ide cez slovník. Koncepčné a realizačné problémy pri výklade významu v Slovníku súčasného slovenského jazyka. In: S. Paunovič Rodič – R. Raffaj (eds.): *Slovakistika v súvislostiach: tradícia a perspektívy*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filološki fakultet, s. 155 – 172.

JAROŠOVÁ, Alexandra (2018): Pohľad na pomenovanie cez prizmu teoretických rámcov a slovníkového hesla. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 69, č. 3, s. 277 – 301.

KILGARRIFF, Adam – HUSÁK, Miloš – McADAM, Katy – RUNDELL, Michael – RYCHLÝ, Pavel (2008): GDEX: Automatically Finding Good Dictionary Examples in a Corpus. In: E. Bernal – J. DeCesaris (eds.): *Proceedings of the Thirteenth EURALEX International Congress*. Barcelona: Institut Universitari de Linguística Aplicada, Universitat Pompeu Fabra, s. 425 – 432.

KOSEM, Iztok (2017): Dictionary Examples. In: V. Gorjanc – P. Gantar – I. Kosem – S. Krek (eds.): *Dictionary of Modern Slovene: Problems and Solutions*. Ljubljana: Ljubljana University Press, Faculty of Arts, s. 174 – 193.

LÁZNIČKA, Michal (2019): Možnosti uplatnění lingvistické teorie v afaziologii na příkladu usage-based lingvistiky. In: *Speciální pedagogika*, roč. 29, č. 3, s. 220 – 237.

LIPPMANN, Walter (2015): *Veřejné mínění*. Praha: Portál.

MOON, Rosamund (2014): Meaning, Ideologies and Learners' Dictionary. In: A. Abel – C. Vettori – N. Ralli (eds.): *Proceedings of the XVI Euralex International Congress: The User in Focus*. Bolzano/Bozen: Institute for Specialised Communication and Multilingualism, s. 85 – 105.

MÜLLER-SPITZER, Carolin (2023): Gender Stereotypes in Dictionaries: The Challenge of Reconciling Usage-based Lexicography with the Role of Dictionaries as Social Agents. In: *Lexikos*, roč. 33, č. 2, s. 79 – 94.

MÜLLER-SPITZER, Carolin – RÜDIGER, Jan Oliver (2022): The influence of the corpus on the representation of gender stereotypes in the dictionary. A case study of corpus-based dictionaries of German. In: A. Klosa-Kückelhaus – S. Engelberg – Ch. Möhrs – P. Storjohann (eds.): *Dictionaries and Society. Proceedings of the XX EURALEX International Congress, 12-16 July 2022, Mannheim, Germany*. Mannheim: IDSVerlag, s. 129 – 141.

NÜBLING, Damaris (2010): Zur lexikografischen Inszenierung von Geschlecht. Ein Streifzug durch die Einträge von Frau und Mann in neueren Wörterbüchern. In: *Zeitschrift für Germanistische Linguistik*, roč. 37, č. 3, s. 593 – 633.

PTASZNIK, Bartosz (2023): More Examples May Benefit Dictionary Users. In: *International Journal of Lexicography*, roč. 36, č. 1, s. 29 – 55.

RYCHLÝ, Pavel (2008): A Lexicographer-Friendly Association Score. In: *RASLAN 2008*. 2. vyd. Brno: Masarykova Univerzita, s. 6 – 9.

SIMPSON, Paul (1994): *Language, ideology, and point of view*. New York: Routledge.

SVARTVIK, Jan (1992): *Directions in Corpus Linguistics: Proceedings of Nobel Symposium 82 Stockholm, 4-8 August 1991*. Berlin, New York: De Gruyter Mouton.

TENORIO, Encarnación Hidalgo (2000): Gender, Sex and Stereotyping in the Collins Cobuild English Language Dictionary. In: *Australian Journal of Linguistics*, roč. 20, č. 2, s. 211 – 230.

Pramene

Cambridge Dictionary. Dostupné na: <https://dictionary.cambridge.org/>.

KSSJ – *Krátky slovník slovenského jazyka*. (2003). Hl. red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. 4. dopl. a upr. vyd. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. Dostupné na: <https://slovník.juls.savba.sk/>.

KSSJ – *Krátky slovník slovenského jazyka*. (2020). Hl. red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. 5. dopl. a upr. vyd. Martin: Matica slovenská.

Omnia Slovaca IV Maior Beta. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV.

SSJ – *Slovník slovenského jazyka. I. – VI.* (1959 – 1968). Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV. Dostupné na: <https://slovník.juls.savba.sk/>.

SSSJ – *Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G.* (2006). Hl. red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2006. Dostupné na: <https://slovník.juls.savba.sk/>.

SSSJ – *Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L.* (2011). Hl. red. A. Jarošová – K. Buzássyová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. Dostupné na: <https://slovník.juls.savba.sk/>.

SSSJ – *Slovník súčasného slovenského jazyka. M – N.* (2015). Hl. red. A. Jarošová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. Dostupné na: <https://slovník.juls.savba.sk/>.

SSSJ – *Slovník súčasného slovenského jazyka. O – Pn.* (2021). Hl. red. A. Jarošová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. Dostupné na: <https://slovník.juls.savba.sk/>.

EXEMPLIFIKACE VE VÝKLADOVÝCH SLOVNÍCÍCH STARÉ ČEŠTINY¹

ŠTĚPÁN ŠIMEK

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha, Česká republika
<https://orcid.org/0000-0002-2963-3341>

IRENA FUKOVÁ

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha, Česká republika
<https://orcid.org/0000-0003-4553-3268>

ŠIMEK, Štěpán – FUKOVÁ, Irena: Exemplification in explanatory dictionaries of old Czech. In: Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics), 2026, Vol. 77, No. 1, pp. 128–141.

Abstract: In the paper, we examine the development of the content, scope, and structure of the citation component in the entries of modern explanatory dictionaries of Old Czech. We consider both scholarly dictionaries with citations, such as Gebauer's *Slovník staročeský*, the collective academic *Staročeský slovník*, and the *Elektronický slovník staré češtiny*, as well as dictionaries conceived as works without citations (e.g., František Šimek's *Slovníček staré češtiny* and the *Malý staročeský slovník*), in which the absence of citations is, however, not absolute. In the first part, we briefly summarize the criteria for selecting citations as defined by the authors of these lexicographic works, and outline the linguistic and extralinguistic information that the citations are expected to provide – according to dictionary metatexts (prefaces and introductory essays) – in order to meet the requirement of representativeness. In the second part, we present the current approach to exemplification in the ongoing *Elektronický slovník staré češtiny*, situating it within the dictionary's development from a non-citation project to its present form. We outline both scholarly and economic considerations that have led to a certain degree of compromise and economy in this component of the entry, and, through practical examples, demonstrate how historical linguistic material may resist strict requirements for conciseness imposed by a given lexicographical conception.

Keywords: diachrony, lexicology, lexicography, dictionary, Old Czech, exemplification

1. ÚVOD

Cílem příspěvku je popsat vývoj obsahu, rozsahu a struktury dokladové části heslových statí v moderních výkladových slovnících staré češtiny.² Nejprve stručně

¹ Tato studie vznikla s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092. Práce používá také data, která poskytuje výzkumná infrastruktura LINDAT/CLARIAH-CZ (<https://lindat.cz>) podporovaná Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy České republiky (projekt č. LM2023062).

² K obsahu a rozsahu pojmu stará čeština viz např. Kosek (2017), Šlosar – Pleskalová (2017), Šlosar (2017).

zrekapitulujeme, jaká kritéria pro výběr dokladů stanovili v jednotlivých lexikografických dílech jejich autoři a jaké jazykové i mimojazykové informace má podle slovníkových metatextů (předmluv, úvodních statí) dokladová část přinášet, aby náležitě reprezentovala sémantické i formální vlastnosti dobového jazyka, v případě historického slovníku také v jejich vývojové perspektivě (2–5).

Svoji pozornost zaměříme na moderní vědecké dokladové slovníky (*Slovník staročeský* Jana Gebauera, *Staročeský slovník*, *Elektronický slovník staré češtiny*) i slovní(č)ky koncipované jako nedokladové (*Slovníček staré češtiny* Františka Šimka, *Malý staročeský slovník*)³, neboť absence exemplifikace v jejich heslových statích není absolutní a potřebu uvést v nich příklad dobového užití slova lze interpretovat jako důkaz o nezbytné přítomnosti exemplifikace v kvalitním historickém slovníku.

Posléze podrobněji představíme přístup k exemplifikaci v aktuálně vznikajícím *Elektronickém slovníku staré češtiny* (dále ESSČ), a to na pozadí jeho vývoje od slovníku nedokladového k současnému stavu (6). Nastíníme odborné i ekonomické důvody vedoucí k určité kompromisní úspěšnosti v dokladové části heslové stati (zvl. v kontextu předchůdce ESSČ, *Staročeského slovníku*) a na praktických ukázkách doložíme, jak se historický jazykový materiál dokáže „vzpírat“ úsporným a striktním požadavkům stanoveným koncepcí způsobu lexikografického popisu.⁴

2. SLOVNÍK STAROČESKÝ JANA GEBAUERA

Historický slovník češtiny „jako samostatný lexikografický typ“ ustavil pro bohemistiku Jan Gebauer (Homolková 2007, s. 212).⁵ Gebauerův *Slovník staročeský* (dále GbSlov) lze v řadě směrů považovat za etalon jednojazyčného výkladového diachronního slovníku dodnes, o čemž svědčí nejen to, že se k některým jeho zásadám hlásí novodobá lexikografická díla,⁶ ale rovněž skutečnost, že jeho koncepce v řadě bodů vyhovuje i požadavkům na kvalitní vědecký slovník vůbec.⁷

³ Sem zčásti patří i *Elektronický slovník staré češtiny*; o jeho vývoji od nedokladového autorského slovníku k dokladovému redigovanému slovníku viz níže oddíly 6.1–6.3.

⁴ Soustředíme se zvláště na způsob výběru dokladů.

⁵ Gebauerovu biografii podává Theodor Syllaba (1986).

⁶ Srov. StČS 1968, s. 7–10. Pro srovnání lexikografických koncepcí historického slovníku vznikajícího zčásti současně s GbSlov lze poukázat alespoň na *Słownik staropolski*; zprávu o jeho vydávání se stručným popisem základní koncepce publikoval Šmilauer (1948). Obecné poučení o vztahu dobové lexikografie a lexikologie podává např. Geeraerts (2010, s. 7–9, 14, 44).

⁷ I proto GbSlov stále úspěšně slouží jako spolehlivý zdroj jazykových dat pro soudobé diachronně zaměřené lexikografické práce, např. Newerla 2011, Výkypěl et al. 2024. K stabilnímu pojetí slovníkové struktury viz např. Halliday et al. (2004, s. 3–7). K významu dokladové části heslové stati ve slovníku popisujícím slovní zásobu starší vývojové fáze jazyka se již dříve vyjádřil např. Zgusta (1971, s. 263–268), zvl. „obecně čím větší slovník, tím více dokladů obsahuje [the bigger the dictionary the more examples it generally contains]“ (s. 263), „exemplifikace je vždy užitečná [exemplification is always useful]“ (s. 264), „v případě slovníku popisujícího [slovní zásobu] v úplnosti, a zejména u slovníku

2.1 Stručně zrekapitulujme, jaké zásady si Gebauer stanovil pro dokladovou část heslové stati,⁸ jaké funkce má plnit a jaké informace lingvistické i ostatní uživateli takto podává. Konceptci GbSlov přibližuje v (netitulované) předmluvě (viz GbSlov, s. III–VII).

2.1.1 Nejprve komentuje formu heslového slova v příslušném dokladu: Heslové slovo je v citacích zpravidla uvedeno „tak, jak se čte v pramenu samém“ (GbSlov, s. VI), tedy transliterovaně, zatímco ostatní části dokladu jsou transkribovány, a to tak, aby co nejvíce reflektovaly stav dobového jazyka (ibid.). Transliterace heslového slova ve slovníkovém dokladu umožňuje nejen sledovat dobovou dynamiku zápisu konkrétních slov a jejich tvarů, ale napomáhá odvozovat odtud i vývoj pravopisu obecně. V některých případech je forma transliterovaná v dokladu uvedena i nad rámec heslového slova (srov. ibid.), a to zvláště pokud přepis umožňuje i jinou relevantní interpretaci dobového textu. Příkladem je podoba dokladu z *Alexandreidy*: „Či se pro mě smyrtý bogyľ?“ v hesle **báti sě**. Celý doklad je však výhradně transliterován nebo naopak transkribován zřídka (srov. ibid.).

Kde je to nutné „pro doplnění nebo objasnění smyslu“, jsou v závorkách dokladové stati uváděna doplnění nebo vysvětlivky (ibid.). Nejčastější je doplnění větného členu, nezřídka rozvitého, tak aby byla zřejmá syntaktická struktura nebo věcný kontext, srov. doplnění podmětů v dokladu z postily Jana Rokycany v hesle **ba**: „Již vše (náboženství) minulo, ba již jim to nevoní“ nebo ze Štítného *Knížek šesterých* v hesle **bába/baba**: „Řkúc (choť v manželství stáří nerovného): umře baba neb uslekne ť kmet a já budu mieti sbožie“.

2.1.2 Za každým dokladem je uveden zdroj formou zkratky (ibid.). Význam jednotlivých zkratek a způsob citace z konkrétního pramene je vysvětlen v samostatné stati *Vysvětlení zkratkův* (GbSlov, s. IX–XXX). Tímto způsobem je zajištěna ověřitelnost uváděných skutečností.

2.1.3 K některým dokladům Gebauer připojuje i novočeský překlad, výklad nebo jiné vysvětlení (GbSlov, s. VI). Tyto doplňky mají usnadnit pochopení významu nebo kontextu staročeského slova. Nezřídka se v nich interpretuje (nestandardní) zápis, např. za dokladem z tzv. sborníku hraběte Baworovského v hesle **bánie**: „Nejsme (my, zajíci) sami strachu dáni, i žába jest také w bazni Baw. 73 (omylem piseckým m. v-bá-

mrtvého jazyka nebo staršího stadia živého jazyka, jsou citované doklady jedinými příklady, které vůbec připadají v úvahu; z definice totiž neexistuje žádný rodilý mluvčí takového jazyka, a není tedy možné vytvářet nové texty ani konstruovat skutečně autentické příklady [in the case of an overall-descriptive dictionary, and especially that of a dead language or of an older stage of a living language, the quoted examples are the only ones which are even possible; there is ex definitione no native speaker of such a language and therefore no possibility of producing new texts and consequently also no possibility of constructing really authentic examples]“ (s. 265).

⁸ Pokud jde o popis ostatních částí heslové stati, odkazujeme k předmluvě GbSlov samotné (s. III–VIII) nebo k syntetickému pojednání Milady Homolkové (2007, s. 215–216). Zde jen doplníme, že ekvivalentem současného lexikografického termínu heslová stať, resp. heslo, je Gebauerův pojem „článek“.

ní, jak žádá rým)“. Často jsou připojeny komentáře k věcné skutečnosti, které přibližují význam kontextu ap., např. k dokladu: „Která v méj barvě chodí“ v hesle **barva/ barba** je doplněno vysvětlením: „choditi v oděvu té barvy, kterou má jiný, bylo znamením oddanosti“ s odkazem na práci Čenka Zírta (1891, s. 203) o dějinách odívání.

2.1.4 Struktura heslové statí je podle Gebauera určena především významy slova (GbSlov, s. VI).⁹ Heslová stať je členěna pomocí pomlčky. Tou se oddělují doklady vztahující se k určitému významu, ale také ukazující morfologické vlastnosti slova, případně zachycující častá nebo frazeologická spojení (Homolková 2007, s. 216). Gebauer přitom upozorňuje, že významové přechody nejsou ostré, ale pozvolné, s jemnými rozdíly, „jako mezi barvami duhovými“ (GbSlov, s. VI). Tato významová neurčitost se podle něj nejlépe projevuje v konkrétních dokladech, a ty je proto třeba třídit a řadit s ohledem na vývoj významu i syntaktické souvislosti; chronologické hledisko jako třídící kritérium explicitně neuvádí (ibid.).

2.1.5 Počet uváděných dokladů se liší podle rozsahu a typu hesla. U hesel se složitější významovou strukturou a zvláště u těch, která „jsou povahy syntaktické“, jsou doklady hojnější, aby zachytily variabilitu významovou, „fraseologickou“ (tj. kolokační) i formální (hláskovou a tvarovou; ibid.). Na konci některých delších hesel bývá navíc připojena skupina dokladů, které nezapadají do přijatého významového rozvržení, ale přesto „zasluhují, aby byly zaznamenány“ (GbSlov, s. VII). Specifickou, ale hojně se vyskytující skupinou takových dokladů jsou vlastní jména vzniklá na základě apelativ zpracovaných v samostatných heslových statích, srov. např. doklady osobního jména *Burda* v závěru hesla **burda** za pomlčkou: „*Příjm. Burda UrbE. 73, u Burdy PoprR. 22, Burdae TomZ. 1395 n 301*“.

2.1.6 V závěru předmluvy věnuje Gebauer pozornost specifické skupině pramenů, z nichž čerpal, totiž středověkým slovníkům obsahujícím českou jazykovou složku.¹⁰ Upozorňuje, že interpretace lexémů z těchto textů je obtížná, neboť „jsou mezi nimi slova namnoze již v době staré málo známá, nebo slova strojená a ve skutečnosti nebývalá“ a časté opisovačské chyby vedou k deformacím jak českých, tak latinských ekvivalentů (GbSlov, s. VII). Česká slova, jejichž význam se Gebauerovi nepodařilo objasnit, buď nezpracovává, nebo označuje otazníkem v závorkách, zatímco nejasná slova latinská značí hvězdičkou (GbSlov, s. VI).

3. SLOVNÍČEK STARÉ ČEŠTINY FRANTIŠKA ŠIMKA

Roku 1947 vyšel *Slovníček staré češtiny* (dále ŠimekSlov). Jeho vznik je třeba dát do souvislosti s obnovením ediční řady Matice české *Památky staré literatury české* a vydáváním transkribovaných edic staročeských literárních památek urč-

⁹ O polysémnosti lexikální jednotky zhruba vypovídají novočeské i jinojazyčné ekvivalenty uvedené ve významové definici před doklady.

¹⁰ Těmito slovníky se podrobně zabývá Voleková (2015).

ných širokému publiku (srov. ŠimekSlov, s. 6). Jako základní pomůcku pro porozumění jejich textům vypracoval František Šimek stručnou diferenční lexikografickou příručku popisující starší české (nejen přísně staročeské) lexikum (srov. ŠimekSlov, s. 6–7).¹¹

3.1 Také v předmluvě tohoto slovníčku je nastíněna jeho základní koncepce. Akcentovány jsou však především okolnosti vzniku a přiblížen je rozsah a obsah koncepční diferenčnosti (doslova „diferenciálnosti“) ve vztahu k současné češtině, po nich následuje přehled hlavních hláskoslovných a morfologických jevů, u nichž autor předpokládá, že by mohly čtenářům staročeských textů působit potíže (ŠimekSlov, s. 9–23). O dokladech se autor v nedokladovém slovníku pochopitelně nijak nezmiňuje (Homolková 2007, s. 223).

3.1.1 Absolutně bezdokladový však tento slovníček není. Kromě vytčení frazémů a frekventovaných spojení, zmíněného Homolkovou (2007, s. 223), v některých heslových statích nacházíme úryvky dobových textů větné povahy. Např. v hesle **až**, **aže** je uveden citát: „netaže j' mu řeči brže, až se Judas přes zed vrže“ s výkladem: „sotva mu to řekl, už se Jidáš přes zed' vrhl“, v hesle **dobyti** „dobude tebe všeliká sváda“ s výkladem: „všeliký spor tě postihne“, v hesle **dojiti**: „ni mu došel zúbek mnohý“ s výkladem: „mnohý zoubek mu ještě nenarostl“ a řada dalších (např. v heslech **hleděti**, **chtěnie**, **jmieti** atd.).

3.2 Třebaže exemplifikace v Šimkově slovníku nedostojí požadavkům klade-ným na doklady ve vědeckém slovníku – zvláště proto, že při absenci jasné identifikace pramene není možné je vyhledat a ověřit v autentických dobových textech –, zřetelně ukazují, že slovník staršího stadia jazyka se pro ilustraci nejen jemných významových nuancí zcela bez dokladů neobejde.¹²

4. STAROČESKÝ SLOVNÍK

Akademický *Staročeský slovník* (dále StčS), jehož první sešit byl vydán po bezmála dvou desetiletích přípravných prací, byl koncipován jako dosud nejrozsáhlejší a nejpodrobnější dílo lexikograficky popisující slovní zásobu češtiny určitého historického období.

4.1 O jeho důkladnosti vypovídá i samostatný úvodní svazek, který obsahuje nejen soupis analyzovaných dobových pramenů a jejich zkratk, ale především úvodní statí detailně vysvětlující a na příkladech ilustrující slovníkovou koncepci (*Staročeský slovník. Úvodní statí, soupis pramenů a zkratk*; dále StčS 1968). StčS jako historický slovník velkého rozsahu usiloval kromě úplného zachycení staročeské slovní zásoby také o zmapování sémantického i formálního vývoje lexikálních jednotek v češtině od jejich prvních písemných dokladů po rok 1500 (StčS 1968, s. 19–20).

¹¹ Bliže o něm Homolková (2007, s. 222–223).

¹² Ke stejnému závěru lze dospět i u *Malého staročeského slovníku* (viz oddíl 5).

4.1.1 Tento cíl byl v dokladové části naplňován v první řadě důsledným uplatněním chronologického hlediska: Vždy byl uváděn nejstarší zjištěný doklad na každou lexii¹³, dále minimálně jeden doklad z každé chronologické vrstvy¹⁴, v níž byla lexie zaznamenána, doklady byly v rámci jednotlivých významů uspořádány chronologicky (StčS 1968, s. 20, 42). Výběr dokladů tak měl naznačovat trvání každé lexie, případně časovou omezenost jejího výskytu v průběhu zkoumaného období (StčS 1968, s. 42). Kromě toho měl však také dosvědčovat změny formy dané lexie, jejího vztahu k synonymům a antonymům, proměny její valence a jejího „stylistického zařazení“ (ibid.). Dále měl naznačovat míru obecné rozšířenosti lexie, případně její omezenost na určitou skupinu textů (ibid.).

4.1.2 V rámci výběru dokladů podle uvedených kritérií byly preferovány ty poskytující oporu pro významové vymezení dané lexie, tedy „lexikograficky výrazn[é] a zvláště hodnotn[é]“, jako jsou stč. definice slova v daném významu, jeho výklady a charakteristiky vytčených znaků, kontexty obsahující jeho synonyma, antonyma nebo výrazy souřadné“ (ibid.). Dále byly upřednostňovány doklady „významově podepřené“ lexikálními variantami v pramenech téže památky nebo jinojazyčnými ekvivalenty odpovídajících předloh (ibid.).

4.2 Maximalistická koncepce popsaná ve StčS 1968 a uplatněná v heslech s náslovím *N* a *O* však byla od hesel s náslovím *P*, tj. od začátku 80. let, redukována kvůli neúnosnému rozsahu, časové náročnosti zpracování a personálním omezením autorského týmu (Homolková 2007, s. 232–233). Koncepční změny vedoucí k zestručnění StčS při zachování kvalit velkého slovníku popsali Němec – Nedvěďová – Pečírková (1981; Homolková 2007, s. 233). Plánované zmenšení rozsahu slovníku zasáhlo mj. i dokladovou část hesla: bylo omezeno množství uváděných dokladů i jejich rozsah (Němec – Nedvěďová – Pečírková 1981, s. 239, 242). Homolková upozorňuje, že omezením rozsahu StčS se však zároveň „zvýšily (...) nároky na jeho zpracovatele“, a to především v důsledku vyšší míry hnízdivání a užívání odkazů (Homolková 2007, s. 233). Také volba dokladů, které by náležitě vyjádřily všechny jazykové i mimojazykové charakteristiky, navíc ve vývojové perspektivě, se tak stala obtížnější. Pravidla výběru dokladů dále specifikovali Nejedlý et al. (2002, s. 47–49).

5. MALÝ STAROČESKÝ SLOVNÍK

Výsledná podoba dalšího a opět diferenčního slovníku staré češtiny, *Malého staročeského slovníku* (dále MSS) Jaromíra Běliče, Adolfa Kamiše a Karla Kučery, je dána jeho základním posláním, jímž je „sloužit jako pomůcka při četbě staročeských textů především ve vysokoškolských cvičeních k přednáškám z historické

¹³ K vymezení termínu lexie, užívaného v české lexikologické tradici, viz Hladká (2017).

¹⁴ Excerpované památky byly rozděleny do šesti chronologických vrstev – primárně podle datace památky, nikoliv podle datace konkrétního rukopisu/rukopisů: A – do roku 1300, B – do roku 1350, C – do roku 1380, D – do roku 1410, E – do roku 1450, F – do roku 1500 (StčS 1968, s. 14–15).

mluvnice, z vývoje spisovné češtiny a staré české literatury“ (MSS, s. 5). S jeho koncepčním pojetím se opět můžeme seznámit v předmluvě (MSS, s. 5–8), ale i skrze jeho syntetickou odbornou reflexi (viz Homolková 2007, s. 234–236).

5.1 Na exemplifikaci hesel doklady z dobových textů autoři nerezignují, v textu předmluvy např. uvádějí: „jednotlivá slova i eventuální příklady jejich užití [zvýraznili autoři studie] nejsou ovšem ve slovníku podávána transliterací původní grafické podoby“ (MSS, s. 5) a „v řadě případů je užití slova nebo jeho význam dokumentován citátem z některé staročeské památky (její jméno se však neuvádí)“ (MSS, s. 7). Exemplifikace je tedy uváděna výběrově, a to s ohledem na hlavní funkci slovníku, totiž umožnit porozumění heslovému slovu i jeho užití v kontextu. Ověření dokladu kvůli absenci přesné identifikace pramene a lokace textu samotného není až na nečetné výjimky možné.

5.1.1 Proponovanou zásadu neuvádět jméno památky autoři v několika případech porušují. Tak např. v hesle **achský** čteme, že „v svatovítském zlomku stč. Alexandreidy je omylem *achské země* místo *inašské*, tj. argivského krále Inacha“, nebo v hesle **žláti** „(nejisté, má-li se v jednom zlomku Alexandreidy čist žláte – 2. os. pl. od jinak nedoloženého slovesa žláti, nebo adj. zlaté)“.¹⁵ Z uvedených příkladů vysvítá, že taková identifikace se dostala pramenům hojně analyzovaným v seminářích věnovaných vývoji češtiny,¹⁶ což je zcela v souladu s hlavním posláním této lexikografické příručky.

6. ELEKTRONICKÝ SLOVNÍK STARÉ ČEŠTINY

Po ukončení prací na StčS (jeho vydávání bylo zastaveno 26. sešitem, který vyšel v roce 2008) na něj od roku 2005 abecedně navázal *Elektronický slovník staré češtiny* (dále ESSČ).¹⁷

6.1 ESSČ – třebaže teoreticky a metodologicky usiluje o návaznost na StčS¹⁸ – byl zprvu koncipován jako velmi stručný autorský slovník bez jednotlicí redakce, záro-

¹⁵ Jindy je možné aspoň usuzovat na konkrétní památku z doplnění větného členu, srov. „(Alexander) spade v nepřátely brže, než kdy kámen vrhú z praka“ v hesle **brzo, brzy**; „(Prokope,) věz to, breč, pro tě musíme jíti přeč“ v hesle **břěčeti**; „(Čech) bra sě lesem do lesa, dědky své na pleci nesa“ v hesle **dědek**.

¹⁶ Srov. zařazení ukázek z pramenů, z nichž pocházejí zde uváděné doklady – z *Alexandreidy*, legendy o svatém Prokopu z *Hradeckého rukopisu* a *Dalimilovy kroniky* –, v souvisejících učebních textech (Porák 1979).

¹⁷ Okolnosti provázející ukončení StčS a rozhodnutí o novém projektu popisuje Homolková (2007, s. 233–234). ESSČ je charakterizován v předmluvě včetně stručného popisu jeho vývoje (dále Předmluva k ESSČ).

¹⁸ Především na jeho *Úvodní stati* (StčS 1968), dále také na monografie *Vývojové postupy české slovní zásoby* (Němec 1968) a *Rekonstrukce lexikálního vývoje* (Němec 1980), provázející vznik a vydávání slovníku. Koncizní shrnutí problematiky práce na diachronním slovníku pak podal Němec (1995).

veň diferenční ve vztahu k MSS a především bezdokladový (Předmluva k ESSČ; srov. Vajdllová 2011); tato koncepce byla odůvodněna požadavkem, aby byla staročeská slovní zásoba lexikograficky zpřístupněna co nejrychleji (srov. Homolková 2007, s. 234; Vajdllová 2011, s. 29; Vajdllová 2018, s. 523; Vajdllová 2019, s. 88–89; Fuková – Pytlíková 2021, s. 266). Tímto způsobem byla zpracována hesla od *při-* do *Ž*.

6.2 V další fázi ESSČ byla kompletně zpracována hesla *A–M* již bez ohledu na to, zda existují v MSS (Předmluva k ESSČ). Zpracování bylo zároveň podrobnější než v předchozí části, ale hesla zůstávala bez dokladů (srov. Předmluva k ESSČ; Vajdllová 2011, s. 32; Vajdllová 2019, s. 89; Fuková – Pytlíková 2021, s. 268).

6.2.1 Potřeba alespoň nepřímě čtenáři zprostředkovat údaje o doložení jednotlivých slov se však v ESSČ projevovala od počátku. Prostor k jejich vyjádření poskytovala poznámka k heslové stati: Byla užívána pro údaje o ojedinělém doložení heslového slova (např. „ojed. doklad“ v hesle **žáhařský**), často včetně uvedení (zkratky) pramene (např. „ojed. doklad z HodMuz“¹⁹ v hesle **žalmiti**; „jen AlexPov“ v hesle **datský**; „jen u Klareta“ v hesle **žáhna**). Poznámka také někdy zprostředkovala cizojazyčné ekvivalenty heslového slova v dobových slovnících (např. „jen slovníkové doklady za lat. *municeps*“ v hesle **darober**) nebo se v ní uváděly cizojazyčné ekvivalenty z předlohy v případě překladů a také textové varianty heslového slova z variantních rukopisů (např. „ojed. doklad z VýklHebrL (variantní rkp. VýklHebrK: *žrádlo*) za lat. *vorago*“ v hesle **žernost**). V některých heslech do vysvětlující poznámky pronikly celé doklady (např. **dařiti, li, žilobitie**). Vzhledem k neexistenci jednotící redakce záviselo doplnění těchto údajů výhradně na rozhodnutí autora hesla, a proto nelze jejich uvádění v těchto fázích prací na slovníku považovat za systematické.

6.3 Po dokončení části *A–M* bylo rozhodnuto o přepracování první části ESSČ *při–Ž* (srov. 6.1) coby slovníku dokladového s jednotící redakcí, a to v úplném rozsahu doložené slovní zásoby v uvedeném abecedním rozmezí, tedy včetně slov zpracovaných v MSS i ESSČ, tak aby ESSČ a StčS společně pokrývaly doloženou staročeskou slovní zásobu v úplnosti (Předmluva k ESSČ; Vajdllová 2018, s. 523; Vajdllová 2019, s. 89; Fuková – Pytlíková 2021, s. 269–270, 274).

6.3.1 ESSČ v mnohém navazuje na StčS, nikoliv však maximalistickým pojetím dokladové části heslové stati.²⁰ ESSČ naopak usiluje o dokladovou část co nejúspornější; důvodem je především přijatelná doba dokončení díla. Jako minimum nezbytné pro historický slovník bylo stanoveno, aby byly uvedeny dva doklady na každou lexii (pokud existují); první představuje „jeden z nejstarších dokladů (tj. jeden z dokladů nejstarší zastoupené chronologické vrstvy stč. památek podle StčS)“ (Návod, s. 8). Druhý doklad by pak měl být „reprezentativní, lexikograficky hodnot-

¹⁹ Zkratky staročeských pramenů jsou uváděny podle Svobodové – Šimka (2022).

²⁰ Základní rysy exemplifikace veřejně uvádí Předmluva k ESSČ. Podrobnější zásady pak písemně fixuje interní dokument *Návod ke zpracování ESSČ* (dále *Návod*).

ný, dobře dokumentující popsany význam“, to znamená, že by měl exemplifikovat významovou definici, centrální valenci a kolokabilitu, převažující typ textu ap. (Návod, s. 8). Přívlastek „centrální“ je přitom ve spojení s uvedenými charakteristikami důležitý, neboť dvěma doklady není někdy možné zcela pokrýt ani jednotlivá kritéria. ESSČ zároveň usiluje o to, aby výběr dokladů naplňoval maximum z uvedených kritérií (Návod, s. 8–9).

Např. u slovesa **přizřieti** ve významu 2 „přihlédnout, obrátit pozornost k něčemu/někomu“ je vymezena valence a kolokabilita „(k) čemu, v co, o co ap., k komu“. Význam je exemplifikován starobylym dokladem z chronologické vrstvy B, dosvědčujícím spojitelnost s abstraktem v dativu s předložkou *k*: „uslyš, hospodine, prosbu mů, přizři k modlitvě méj ŽaltWittb 60,2 (urozuměj modlitvě méj ŽaltKlem, nakloň se k modlitbě mé BiblBosk) intende orationi meae“. Jako druhý byl vybrán mladší výskyt z vrstvy C, dokládající kolokabilitu s pojmenováním osoby při totožné valenci: „dci milá, kak si v tom zle učinila! Přizři náhle sama k sobě, toť já razi věrně tobě DesHrad 567“. Uvedené doklady tak exemplifikují centrální kolokabilitu/valenci, nikoliv veškerou doloženou. Uvedený význam byl u slovesa **přizřieti** zaznamenán jak v biblických památkách (např. ŽaltWittb), tak v památkách dalších (např. DesHrad), jejichž žánrovou specifičnost, případně šíři ale není možné podrobněji doložit. Stejně tak není z uvedených dokladů patrný fakt, že slovo v daném významu prokazatelně existuje ještě v chronologické vrstvě F.

Komentář si zaslouží výše uvedená část dokladu z žaltáře „(urozuměj modlitvě méj ŽaltKlem, nakloň se k modlitbě mé BiblBosk) intende orationi meae“, neboť ukazuje míru podrobnosti exemplifikace: V opodstatněných případech ESSČ uvádí (po vzoru StěS) textové varianty heslového slova z variantních rukopisů a odpovídající znění cizojazyčné předlohy v případě textu vzniklého překladem (Návod, s. 11–13). Varianta je nejčastěji uváděna pro zdůvodnění náležité významové definice slova či lexie.

6.3.2 Základní pravidlo o uvádění dvou dokladů na každou lexii však samo o sobě není dostačující, protože mikrostruktura hesla je v řadě případů složitější. Existují proto doplňující pravidla, na jejichž základě se jiné potřebné skutečnosti uvedené v heslové stati ilustrují dalším dokladem: Pokud po výkladu významu a dvou dokladech ve významovém odstavci následuje ještě významová specifikace, je vždy ilustrována jedním dokladem, na danou specifikaci tím lexikograficky nejhodnotnějším, nikoliv nutně nejstarším (Návod, s. 9–10). Stejně tak je-li ve významovém odstavci podřazen frazém, je dokumentován jedním dokladem, opět nikoliv nutně nejstarším (Návod, s. 9–10).

Např. v hesle **přiekop/překop/přiekopa/překopa** je výchozí význam „přikop, strouha, podlouhlý výkop určený k vedení vody“ prokázán starobylym dokladem z chronologické vrstvy C: „nalichu třikrát vody, až se naplní přiekop ComestC 182r usque ad implectionem aquaeductus“ a druhým dokladem dobře exemplifikujícím významovou definici a obsahujícím i synonymum: „pod každým mostem máme

strúhu anebo příkopu v obú kopati ..., aby voda volně odcházela ArchČ 16,88 (1392)“, pocházejícím z chronologické vrstvy D. Navíc však byla v rámci významového odstavce vyčleněna ještě specifikace významu ‚(mlýnský) náhon‘ a byla exemplifikována jedním pozdním dokladem z nejmladší chronologické vrstvy F: „na jednom mlynném přiekopě ležeti nemají [stavidla] PrávSasE 153r“. Tři doklady jako celek tak časově pokrývají dobu doložení dané lexie a zároveň naznačují žánrovou pestrost textů, které slovo v daném významu uchovaly (výklad Bible, právní a administrativní texty). Uživatel se ale nedozví podrobnosti o doložení uvedené významové specifikace: o četnosti ostatních dokladů nebo jejich stáří.

V ESSČ zároveň existuje zásada, že v rámci jedné heslové stati jsou zpracovávány nejen hláskové varianty týchž slov (*přiekop/přěkop*), ale např. i „morfologické varianty substantiv tvořených konverzí s některými tvary homonymními“ (Návod, s. 9–10; srov. StčS 1968, s. 20–21), tj. **přiekop**, -a/-u m.; **přiekopa**, -y f.; **přiekop**, -i f., neboť při odděleném zpracování by nebylo možné homonymní tvary jednoznačně přiřadit k jednotlivým paradigmům. Existenci všech paradigm stanovných v záhlaví se ESSČ snaží v dokladové části dosvědčit (srov. Návod, s. 9–10). Příkladem je opět heslo **přiekop/přěkop/přiekopa/přěkopa**. V úvodním významovém odstavci je první doklad z ComestC dvojznačný: může reprezentovat jak m., tak f. **přiekop**. Druhý doklad z ArchČ prokazuje f. **přiekopa**. Doklad na specifikaci významu ‚(mlýnský) náhon‘ prokazuje formu **přiekop** m. Zbývá doložit paradigma **přiekop**, -i f., stanovené v záhlaví, proto byl k dvěma dokladům na základní význam doplněn třetí: „jakž jest z starodávna široké hrdlo od mostu ta příkop měla, aby zase v tůž širokost ... založena byla Půh 5,52 (1480)“ (srov. Návod, s. 9–10).

V dokladové části za pomlčkou se pak jedním dokladem ilustruje případné terminologické užití zjištěné v rámci vymezeného neterminologického významu (Návod, s. 10). Např. v rámci hesla **přísaha** je ve významu 4 ‚přísaha, přísazný slib plnění nějaké povinnosti‘ kromě užití v literárních památkách doloženo též užití v právních pramenech jako pojmenování právně závazného aktu. Tuto skutečnost prokazuje doklad připojený na konci významového odstavce za pomlčkou a zkratkou „jur.“.

V dokladové části za pomlčkou se dále jedním dokladem ilustruje také figurativní nebo obrazné užití v rámci daného významu (Návod, s. 10). Např. u **přilnutí** význam 1 ‚přilnout, přilepit se k někomu/něčemu‘ je za pomlčkou a zkratkou „fig.“ uvedeno užití: „přilnulo jim [kněžím] zboží, ač ne k rukama, ale k žádosti, že nemohú sě ho lehčě pustiti HusPostH 184r“. Ke dvěma dokladům z žaltáře a pasionálu je tím doplněn třetí z Husovy postily, uvedený výběr tak naznačuje žánrovou šíři dokladů dané lexie.

6.3.3 Minimalistická pravidla o uvádění dvou dokladů na každý význam a o exemplifikování dalších skutečností uváděných v heslové stati vždy jedním dalším dokladem tak umožňují komplexněji pokrýt obecná kritéria exemplifikace (srov. 6.3.1) v rámci složitějších hesel, ale zároveň činí výběr dokladů pro autory nebo redaktory náročnější.

7. SHRUTÍ

Pro kvalitní historický slovník jsou nezbytné doklady s jasnou identifikací dobového textu, z něž pocházejí, neboť dosvědčují a zároveň datují existenci uvedeného slova v určitém významu, v neposlední řadě též umožňují uživateli slovníku uvedené metajazykové informace ověřovat v konkrétních pramenech.

7.1 V českém prostředí je prototypem vědeckého historického dokladového slovníku GbSlov, jeho moderním pokračovatelem velkého rozsahu StčS. Kompromisním (ve vztahu ke StčS a slovníkům bezdokladovým) a zároveň minimalistickým slovníkem co do rozsahu dokladové části pak bude ESSČ *při-Ž*, který stejně jako StčS usiluje o úplné zpracování staročeské slovní zásoby v uvedeném abecedním rozmezí. V části *A–M* zůstává ESSČ bezdokladový, tento nedostatek však částečně kompenzuje dokladová část hesel GbSlov, jehož digitální verze je začleněna spolu s ESSČ do stejného rozhraní *Vokabuláře webového*, které umožňuje současné zobrazení lexikografického zpracování týchž slov v obou slovnících jak v modu vyhledávání, tak listování.

7.2 Dva české historické slovníky bezdokladové pokrývají staročeskou slovní zásobu v rozsahu celé abecedy, avšak diferenčním způsobem ve vztahu k slovní zásobě nové češtiny, neboť byly koncipovány jako pomůcky k porozumění předkládaným historickým textům: pro čtenáře transkribovaných edic staročeských děl byl určen ŠimekSlov, pro studenty bohemistiky MSS.

7.3 Staročeské dokladové slovníky se vesměs shodují na formě textu exemplifikace: kontext heslového slova transkribují. Heslové slovo bývá transliterováno (GbSlov, StčS) nebo transkribováno (ESSČ), doklad je ústrojně krácen, ale se zřetelem k tomu, aby nebyly vynechány prvky nezbytné pro prokázání především sémantických, gramatických a syntaktických charakteristik slova. Za doklady jsou uvedeny standardizované zkratky pramenného textu a lokace. Zásadní odlišnosti mezi jednotlivými slovníky existují v pravidlech výběru dokladů, počtu uváděných dokladů na slovo nebo jeho význam a ve způsobu řazení dokladů.

7.3.1 Největší rozsah dokladové části má GbSlov a StčS, kritérii výběru a řazení dokladů se však liší: V rámci GbSlov nejsou zásady podrobně popsány, stejně tak není propracované ani významové členění hesel a významový popis, proponovaný ohled na vývoj významu a syntaktické souvislosti proto nejsou v dokladové části vždy zřejmé. StčS naproti tomu formuluje kritéria výběru a uvádění dokladů podrobně, doklady řadí v rámci významů vždy chronologicky. Společně s podrobným významovým členěním tak umožňuje sledovat sémantickou i formální dynamiku na úrovni lexie i polysémního lexému, a to po celé zkoumané období.

7.3.2 Malý rozsah oproti StčS má dokladová část ESSČ, přestože ESSČ taktéž nabízí podrobné významové členění heslové stati. Zvolené řešení je výsledkem kompromisu, zohledňujícího vědecké potřeby a časovou realizovatelnost, který nutně vede k určité úspornosti. ESSČ proto exemplifikuje každý význam zpravidla dvěma dokla-

dy. První reflektuje chronologické hledisko: vždy se uvádí doklad z nejstarší chronologické vrstvy na danou lexii. Kritériem pro volbu druhého dokladu je jeho reprezentativnost, tj. schopnost vyjádřit nejdůležitější jazykové i mimojazykové vlastnosti typické pro danou lexikální jednotku nebo lexii, případně co největší množství těchto vlastností. Přestože kritéria výběru dokladů jsou interně detailně popsána, nelze vždy všechny parametry omezeným počtem dokladů pokrýt. Stanovená kritéria přesto umožňují částečně sledovat dynamiku na úrovni lexie i polysémního lexému: jednoznačně je patrná doba vzniku jednotlivých lexii, omezeně jejich trvání, případně zánik.

I na problematiku výběru a úpravy dokladové složky tak platí Gebauerův výrok, který vztáhl k práci na staročeském slovníku obecně, „úplnosti této nebude mi lze dosíci, ale přece chci se snažiti...“ (GbSlov, s. IV).

BIBLIOGRAFIE

ESSČ – *Elektronický slovník staré češtiny* (2006–). Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR. Dostupné na: <https://vokabular.ujc.cas.cz> [cit. 20-12-2025].

FUKOVÁ, Irena – PYTLÍKOVÁ, Markéta (2021): Historical Online Dictionary as a Dynamic Process: Fourteen Years and Three Stages of the Electronic Dictionary of Old Czech. In: H. Van de Velde – F. T. Dolezal (eds.): *Broadening Perspectives in the History of Dictionaries and Word Studies*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, s. 262–276.

GbSlov – GEBAUER, Jan (1970): *Slovník staročeský*. [2 sv.]. 2., nezměn. vyd. Praha: Academia. Dostupné na: <https://vokabular.ujc.cas.cz> [cit. 20-12-2025].

GEERAERTS, Dirk (2010): *Theories of lexical semantics*. Oxford: Oxford University Press.

HALLIDAY, Michael Alexander Kirkwood – TEUBERT, Wolfgang – YALLOP, Colin – ČERMÁKOVÁ, Anna (2004): *Lexicology and Corpus Linguistics. An Introduction*. London – New York: Continuum.

HLADKÁ, Zdeňka (2017): Lexém. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Dostupné na: <https://www.czechency.org/slovník/LEXÉM> [cit. 20-12-2025].

HOMOLKOVÁ, Milada (2007): Historická lexikografie. In: J. Pleskalová – M. Krčmová – R. Večerka – P. Karlík (eds.): *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 199–242.

KOSEK, Pavel (2017): Periodizace vývoje češtiny. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Dostupné na: [https://www.czechency.org/slovník/PERIODIZACE VÝVOJE ČEŠTINY](https://www.czechency.org/slovník/PERIODIZACE_VÝVOJE_ČEŠTINY) [cit. 20-12-2025].

MSS – BĚLIČ, Jaromír – KAMIŠ, Adolf – KUČERA, Karel (1979): *Malý staročeský slovník*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství. 707 s. Dostupné též na: <https://vokabular.ujc.cas.cz> [cit. 20-12-2025].

Návod – *Návod ke zpracování ESSČ. Výběrové pracovní zásady pro zpracování ESSČ v abecedním rozmezí při- až Ž jako stručného dokladového redigovaného slovníku*. Ústav pro jazyk český AV ČR, oddělení vývoje jazyka. Interní dokument. Nepublikováno.

NEJEDLÝ, Petr et al. (2002): *Výstavba hesla v diachronním slovníku. Lexikografické principy s komentáři*. Ústav pro jazyk český AV ČR, oddělení vývoje jazyka. Interní dokument. Nepublikováno.

NĚMEC, Igor (1968): *Vývojové postupy české slovní zásoby*. Praha: Academia. Dostupné na: <https://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/literatura/texty/NemecPostupy1968> [cit. 20-12-2025].

NĚMEC, Igor (1980): *Rekonstrukce lexikálního vývoje*. Praha: Academia. Dostupné na: <https://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/literatura/texty/NemecRekonstrukce1980> [cit. 20-12-2025].

NĚMEC, Igor (1995): Diachronní lexikografie. In: F. Čermák – R. Blatná (eds.): *Manuál lexikografie*. Jinočany: H&H, s. 182–210.

NĚMEC, Igor – NEDVĚDOVÁ, Milada – PEČÍRKOVÁ, Jaroslava (1981): Problém rozsahu velkých historických slovníků a Staročeský slovník. In: *Slovo a slovesnost*, roč. 42, č. 3, s. 238–248.

NEWERKLA, Stefan Michael (2011): *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen*. 2., přepřac. vyd. Frankfurt am Main: Peter Lang.

PORÁK, Jaroslav (1979): *Chrestomatie k vývoji českého jazyka (13.–18. století)*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

Předmluva k ESSČ – *Elektronický slovník staré češtiny (ESSČ)*. [Předmluva] (2006–). Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR. Dostupné na: <https://vokabular.ujc.cas.cz/informace.aspx?t=ESSC&o=slovníky> [cit. 20-12-2025].

Słownik staropolski (1953–). [11 sv.]. Kraków: Polska Akademia Nauk. Dostupné na: <https://pjs.ijppan.pl/Sstp/> [cit. 20-12-2025].

StČS – *Staročeský slovník (na-při)* (1968–2008). [27 sv.]. Praha: Academia. Dostupné na: <https://vokabular.ujc.cas.cz> [cit. 20-12-2025].

StČS 1968 – *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk* (1968). Praha: Academia.

SVOBODOVÁ, Andrea – ŠIMEK, Štěpán (eds.) (2022): *Elektronický slovník staré češtiny. Soupis pramenů a zkratk*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR. Dostupné na: <https://vokabular.ujc.cas.cz/soubory/essc/essc-soupis-pramenu-a-zkratk.pdf> [cit. 20-12-2025].

SYLLABA, Theodor (1986): *Jan Gebauer*. Praha: Melantrich.

ŠimekSlov – ŠIMEK, František (1947): *Slovníček staré češtiny*. Praha: Orbis. Dostupné na: <https://vokabular.ujc.cas.cz> [cit. 20-12-2025].

ŠLOSAR, Dušan (2017): Čeština doby husitské. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Dostupné na: <https://www.czechency.org/slovník/ČEŠTINA DOBY HUSITSKÉ> [cit. 20-12-2025].

ŠLOSAR, Dušan – PLESKALOVÁ, Jana (2017): Raná stará čeština. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Dostupné na: <https://www.czechency.org/slovník/RANÁ STARÁ ČEŠTINA> [cit. 20-12-2025].

ŠMILAUER, Vladimír (1948): *Słownik staropolski*. In: *Časopis pro moderní filologii*, roč. 31, č. 3, s. 66–67.

VAJDLOVÁ, Miloslava (2011): Minulost a budoucnost *Elektronického slovníku staré češtiny*. In: *Jazykovědné aktuality*, roč. 48, č. 1–2, s. 29–34. Dostupné na: https://www.jazyko-vednesdruzeni.cz/wp-content/uploads/2020/04/2012_1-2.pdf [cit. 20-12-2025].

VAJDLOVÁ, Miloslava (2018): *Elektronický slovník staré češtiny* v kontextu slavistickém. In: B. Niševa – D. Blažek – I. Krejčířová – K. Skwarska – E. Šlaufová – M. Vašíček (eds.): *Slovanská lexikografie počátkem 21. století. Sborník příspěvků z mezinárodní konference Praha, 20.–22. 4. 2016*. Praha: Slovanský ústav, s. 523–530.

VAJDLOVÁ, Miloslava (2019): Klady a zápory elektronického zpracování a zveřejnění slovníku (na příkladu Elektronického slovníku staré češtiny). In: *Naše řeč*, roč. 102, č. 1–2, s. 88–101. Dostupné na: <https://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=8530> [cit. 20-12-2025].

Vokabulář webový: webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny [online]. (2006–). Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR. Dostupné na: <https://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx> [cit. 20-12-2025].

VOLEKOVÁ, Kateřina (2015): *Česká lexikografie 15. století*. Praha: Academia.

VYKYPĚL, Bohumil – VILLNOW KOMÁRKOVÁ, Jana – VYKYPĚLOVÁ, Taťána (2024–): *Etymologický slovník jazyka staročeského. Archeologie slov*. [2 sv.]. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

ZGUSTA, Ladislav et al. (1971): *Manual of lexicography*. Praha: Academia.

ZÍBRT, Čeněk (1891): *Dějiny kroje v zemích českých od dob nejstarších až po války husitské I*. Praha: F. Šimáček.

EXEMPLIFIKACE V ETYMOLOGICKÉM SLOVNÍKU JAZYKA STAROSLOVĚNSKÉHO¹

VÍT BOČEK

Ústav pro jazyk český AV ČR, Brno, Česká republika
<https://orcid.org/0000-0001-5940-2010>

BOČEK, Vít: Exemplification in the *Etymological Dictionary of the Old Church Slavonic Language*. Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics), 2026, Vol. 77, No. 1, pp. 142–156.

Abstract: This paper shows how attestations and examples are dealt with in the *Etymological Dictionary of the Old Church Slavonic Language* (ESJS). Reasons for their citation are ascertained (formal, semantic, formal-semantic) and within these categories further subgroups are delimited according to the varying depth of the analysis, relations to the *Old Church Slavonic Dictionary* (SJS, the material source of ESJS), and other factors.

Keywords: exemplification, etymology, etymological dictionary, metalexicography, hapax legomena, Old Church Slavonic

1. ÚVOD

V etymologickém slovníku, speciálním lexikografickém díle, které podává výklady o původu slov, má exemplifikace rozebíraných slov poněkud jiné místo než ve slovnících výkladových. Teoreticky vzato zde ani nejsou nutné: v ideálním případě vychází etymologický slovník v materiálové části hesla z existujících výkladových slovníků pojednávaného jazyka, z nichž pouze přebírá formy a významy jednotlivých lexikálních jednotek, a to zpravidla na principu hnízdování. Materiálovou část hesla etymologického slovníku tak typicky tvoří heslové slovo (lemma), lexémy od něj odvozené (deriváty) a složená slova (kompozita) obsahující jako jednu ze složek i heslové slovo; v jednom hesle je tedy typicky sdružena celá slovní rodina (čeleď, hnízdo) nebo její podstatná část. Následuje pak materiál srovnávací, tj. protějšky heslového slova z geneticky příbuzných jazyků; to už je část hesla, která obvykle volně přechází do části výkladové, etymologické. Pro detaily o jednotlivých lexikálních jednotkách v materiálové části hesla se přitom většinou nanejvýš odkazuje do jednotlivých výkladových slovníků.

V praxi tvorby etymologického slovníku je ovšem často nutno se od tohoto ideálního stavu vzdálit, protože si to vyžadují nejrůznější okolnosti, jako je zejména

¹ Příspěvek vznikl s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092.

stav zpracování slovní zásoby vykládaného jazyka v etymologických slovnících, spolehlivost doložení konkrétního slova a s tím obojím související subžánr či typ etymologického slovníku. Je pochopitelné, že například stručný etymologický slovník populárně naučný (srov. Králik 2008; Bjeletić – Vlajić-Popović 2013) podrobnější informace včetně exemplifikace poskytnout nemůže, zatímco naopak tzv. historicko-etymologický slovník do jisté míry supluje výkladový slovník starších fází jazyka a zpracovává materiál obšírněji a do větší hloubky (takový je mezi slovanskými jazyky do jisté míry slovník lužické srbštiny, viz Schuster-Šewc 1978–1996). Otázce rozsahu pojednání o materiálu v etymologických slovnících se věnují i metalexikografické práce: zatímco někteří autoři budují deduktivně představu o ideálním etymologickém slovníku a kladou na hloubku práce s materiálem velmi silné požadavky (Ačarjan 1952), jiní spíše jen deskriptivně třídí existující etymologické slovníky do skupin podle míry podrobnosti, s jakou je v nich materiál představen (Kiparsky 1959; Bednarczuk 1989).

V našem příspěvku chceme problematiku exemplifikace v etymologických slovnících představit rozбором *Etymologického slovníku jazyka staroslověnského* (ESJS). Tento slovník vycházel materiálově z objemného *Slovníku jazyka staroslověnského* (SJS), popisujícího exhaustivně slovní zásobu kanonických památek staroslověnštiny a české církevní slovanštiny (s různými přesahy do dalších církevněslovanských redakcí; k slovníku viz podrobně Čajka – Černý 2016). Po celou dobu tvorby ESJS patřil mezi jeho externí redaktory některý z členů týmu SJS a spolupráce týmů obou slovníků byla vůbec průběžně silná, právě podle toho, jak si to vyžadovaly obtíže v interpretaci konkrétních staroslověnských slov (zejména hapax legomen). Lexikografická práce filologova a etymologova se tak přirozeně prolínaly. Jak ukážeme, mělo to svůj dopad právě na materiálovou část řady hesel ESJS, v níž se objevuje exemplifikace. Výraz exemplifikace zde užíváme pro pojem zastřešující dva podřazené termíny, totiž příklad a doklad, přičemž příkladem rozumíme ilustraci vykládaného slova či části slova (morfému) v širším řetězci (syntagma, věta), ať už zaznamenaném v konkrétním textu či užívaném obecně (vžité spojení, objevující se opakovaně ve více textech), zatímco dokladem míníme přesnou citaci místa v konkrétní literární památce. Cílem naší stati je po této stránce lépe poznat ESJS jako hotové dílo (v tomto smyslu se náš text řadí k dalším metalexikografickým statím o tomto slovníku, srov. Boček 2023); vzhledem k tomu, že v úvodu ke slovníku, představujícím jeho koncepci (ESJS 1, s. 1–4), se o problematice uvádění přímých dokladů a příkladů nepojednává, a autoři tudíž nebyli vázáni jednoznačně stanovenými pravidly, nabízí se především bližší průzkum otázky, zda v průběhu tvorby slovníku nedocházelo k výraznějším proměnám v exemplifikační praxi.

Exemplifikaci v ESJS můžeme rozdělit do tří dílčích okruhů, sledujících osu označující (forma) jazykového znaku – označované (význam, funkce) jazykového znaku – celý znak. Konkrétněji sem patří uvádění dokladů kvůli vysvětlení formální podoby vykládaného slova (oddíl 2.), uvádění dokladů z potřeby vyložit významovou

stránku autosémantického slova (oddíl 3.), uvádění příkladů k ilustraci funkce synsémantického slova (oddíl 4.) a konečně uvádění dokladů z nutnosti diskutovat jak tvar, tak význam slova (oddíl 5.).

2. FORMÁLNÍ DŮVODY: DOKLADY LEXÉMŮ V ESJS

Nejčastějším důvodem (asi v pěti desítkách hesel), proč jsou v ESJS uváděny přímé doklady rozebíraných slov, je potřeba vysvětlit jejich formální stránku, protože se v ní objevují nejasnosti nebo existuje více interpretačních možností. Je zde možno rozlišit několik dílčích skupin.

První skupinu tvoří hesla pojednávající o lexémech, u nichž ve staroslověnských památkách **není doložen základní slovníkový tvar**, tj. nominativ singuláru u jmen a infinitiv u sloves. Potom je v záhlaví uvedena pouze rekonstrukce základního tvaru (ne zcela důsledně je přitom v ESJS před takovým tvarem užívána hvězdička) a v těle hesla je pak představen tvar, který je skutečně doložen (v některých případech je pak třeba konstatovat, že obsahuje písařskou chybu). Je tomu tak například v heslech: ***exapsalъmъ**² ,šestižalmí‘ (doloženo *exapsalmo*), **glъkъ** ,hluk‘ (doloženo *ō gol'ky*), ***ilektro** ,elektron, slitina zlata a stříbra‘ (doložen genitiv *ilektra, elektora, alektora*), **isto** ,ledvina‘ (doloženo v plurálu *istesa* a duálu *istesě*), **katichumeni/katichumenija** ,katechumenka‘ (doložen akuzativ *katechumeniję*), **prъkъno** ,prkno, deska‘ (doloženo ve spojení *kovčegъ otъ drjavъ prъkonъ četvrjaranъ*, respektive *ot drěva prъkna četvrěranъ*), ***sněтъ** ,list, větev?‘ (doloženo ve spojení *snědi zelenъstvija*), **triznъ** ,úplavice‘ (rekonstruováno na základě instrumentálu singuláru *triziju* a variant *trizniju, gryzъju, grozoju*), **uljuštiti se** ,odloupnout se‘ (doloženo jen ve větě *mramorъ uljušti se*), **vъnęti se** ,vznítit se‘ (doloženo pouze v tvaru participia préterita aktiva *vъnemъša se*). Občas se popsany případ vyskytne také mezi deriváty vykládaného heslového slova. Tak v hesle **brěmę** ,břemeno‘ je uvedena rekonstrukce imperfekta *obrěmenjati*, předpokládaná pro doložené *obrěmъjaję*; v hesle **kaziti** ,kazit; vyklešťovat‘ stojí rekonstrukce *iskažati otročę*, normalizovaná z dokladu *skažajušti v sobě otroča*; v hesle **tręsti** ,třást, zmítat‘ je uveden derivát *tręsъka* na základě dokladu *tręskę* v genitivu.

Jinou skupinu hesel tvoří případy, kdy slovo vykazuje různé **nepravidelnosti či zvláštnosti v deklinaci nebo konjugaci**, zejména reliktní doklady starých deklinálních nebo konjugáčnických typů, tedy smíšenou flexi. Ze jmen sem patří například **pirъ** ,hostina‘, představené jako substantivum u-kmenové, ale s dodatkem, že v singuláru jsou doloženy i tvary o-kmenové (genitiv *pira*, dativ *piru*, lokál *pirě*). Ze sloves můžeme uvést **iskati** ,hledat, zkoumat; snažit se, chtít‘ (citovány jsou reliktní tvary 1. os. sg. *iskę* a 3. os. pl. *iskęť*).

² Na jednotlivá hesla ESJS odkazujeme pro odlišení od ostatních citovaných tvarů zvýrazněním za pomoci tučného řezu.

Existuje i několik hesel, u nichž **má ESJS formálně jiné záhlaví než SJS**. Na příklad z doložených tvarů substantivizovaného participia perfekta pasiva *iskropole-naja*, *iskróplena* rekonstruuje SJS infinitiv jako *iskropiti* s variantním *iskrǫpiti*, ale ESJS soudí, že *-krǫp-* je zřejmě primární, zatímco *-krop-* je snad pisařská chyba, a lemmatizuje pouze **iskrǫpiti** ‚zalátat‘. Oproti záhlaví *odrǫžnica*, rekonstruovanému v SJS z dokladů *obrǫžnica*, *obrǫžnica* a *obǫdržnica*, normalizuje ESJS nově **obrǫžnica** ‚osidlo?‘.

Objevuje se také **odmítnutí existence slova předpokládaného v SJS**. Takto ESJS nepřijímá v hesle **krǫvǫ** ‚krev‘ rekonstrukci kompozita **krǫvotočiti*, protože doloženo je pouze substantivizované participium *krǫvotočestija*; opírá se přitom o novější názor ze studie Emilie Bláhové, členky týmu zpracovávajícího SJS (Bláhová 1989, s. 345). V hesle **listogonǫ** ‚říjen‘ je nakonec na základě jediného dokladu *listo(ǫ) o* a komparativního materiálu ze slovanských jazyků rekonstrukce SJS (předpokládající spojení s *gǫnati* ‚hnát‘) odmítnuta a za pravděpodobnější je považována podoba **listognoi* ‚měsíc hníjícího listí‘ (spojení s *gnoi* ‚hnůj‘). V hesle **prǫdǫ** ‚před‘ je podána informace, že předložka *naprǫdǫ*, uváděná v SJS, je ve skutečnosti mylné čtení textu *pade ubo žena prǫdǫ nogu ego*; tuto opravu přitom do ESJS zavádí Zoe Hauptová z pozice externí redaktorky, opět členka týmu SJS. Zatímco SJS konstruuje z infinitivních dokladů *rasplačati se*, *rasplakati se* normalizovanou podobu *rasplaštati se* v samostatném hesle (vedle *raspačati se*), ESJS to zpochybňuje a pojednává celý materiál v jediném hesle **raspačati se** ‚pochybovat, rozpakovat se‘. V hesle **synǫ** ‚syn‘ ESJS uvádí doložený tvar *synovǫ*, ale na rozdíl od SJS (uvážujícího v samostatném hesle o existenci buď *synovǫ*, nebo dokonce o-kmenového *synovǫ*) soudí, že na uvedeném místě může jít jednoduše o nedopsání konce slova *synovǫ*. V hesle **trǫdzati** ‚trhat‘ je zpochybněna rekonstrukce slovesa **trǫšti* či **trǫzati*, navržená v samostatném hesle SJS z dokladu *trǫžetǫ sebe*; podle ESJS může jít pouze o reflex staré slovanské vokalické alternace v přezentním kmeni **-er-* (staroslověnské *trǫ-*): **-br-* (staroslověnské *trǫ-*).

V řadě případů ESJS ponechává **stejně záhlaví jako SJS**, ale v těle hesla upozorňuje, že **(některé) doklady mohou vést k jinému tvaru**. V hesle **lepta** ‚lepton‘ f. je uvedeno, že doklad *oba lepǫta* ukazuje i na *lepǫtǫ* m. V hesle **olokarpovǫ** ‚zápalná oběť, celopal‘, přejímajícím ze SJS i-kmenové lemma, je zmíněno, že doloženy jsou pouze o-kmenové tvary *olokarpovǫ*, *olokarpovǫ*. Obdobně v hesle **olokavǫtoma** ‚zápalná oběť, celopal‘ se upozorňuje, že pro a-kmenovou femininní flexi předpokládanou SJS mluví jen doložený nominativ/akuzativ plurálu *olokavǫtomaty* a instrumentál plurálu *olokavǫtomatami*, zatímco v genitivu plurálu *olokavǫtomatǫ* sice není vyloučena, ale někteří autoři zde vidí flexi maskulin. V hesle **praštǫ** ‚prak, metací stroj‘ se přebírá ze SJS a-kmenové femininní lemma, ale uvádí se jediný doklad *otǫ kamenǫ praštǫ* a novější názor Emilie Bláhové, že se může jednat o maskulinum *praštǫ* (Bláhová 1999, s. 243). V hesle **primǫtati se** ‚naskýtat se, namanout se‘ je uveden jediný doklad v *l*-ovém participiu (*ašte li esi posǫlanǫ cǫmǫ i primǫtalǫ se*

вънезааро) a následně provedena diskuse o možnostech interpretace kořenového vokálu (*primětati*, *primetati*). V hesle **пѣрати**₂ ‚vznášet se‘ jsou vypsaný jediné doložené doklady 3. osoby indikativu přezenta (*peret*(ъ) v singuláru, *perotъ* v plurálu), rekonstrukce infinitivního kmene je považována za nejistou a je zmíněna i možnost, že se jedná o **prěti*. Heslové **satъ** ‚jistá dutá míra‘ má přiřazení k o-kmenovým maskulinům v záhlaví uvedeno s otazníkem a následně se konstatuje, že doklady (*trii satъ*, *tri satъ*) v genitivu plurálu nevylučují neutrum *sato*.

V některých heslech **ESJS pouze zmiňuje názor o konkrétním dokladu, uvedený už v SJS**. V hesle **котъка** ‚kotva‘ je převzat předpoklad SJS, že podoba *krotъky* je mylný zápis za *kotъky*. V hesle **мънѣнь** ‚mnich‘ je reprodukován názor SJS, že doklad *mnichъ* na porušeném místě v staroslověnské památce je nejspíše chybou písaře. Heslo **veslo** ‚veslo‘ obsahuje informaci, že nejisté je doložení derivátu *priveslati*: doložené *privesla* může být koruptela za *priję vesla*.

3. VÝZNAMOVÉ DŮVODY: DOKLADY AUTOSÉMANTIK V ESJS

Ve staroslověnštině je určité množství výrazů (asi čtyři desítky), jejichž význam vykládají jinak autoři SJS na základě čistě filologické analýzy a jinak autoři ESJS, kteří zohledňují také srovnávací materiál z ostatních slovanských jazyků a vůbec zastávaný výklad o původu slova. ESJS v těchto případech obvykle uvádí přesnou citaci pasáže ze staroslověnské památky, v níž se rozebírané slovo vyskytuje. Těmto rozdílům mezi oběma slovníky věnoval nedávno pozornost Pilát (2023). Téma zatím čeká na soustředěné zpracování a dobrou příležitost k případnému sladění popisu významu této skupiny staroslověnských slov může být dílčí práce na revidovaných, elektronických verzích hesel obou slovníků, zařazených do digitálního portálu staroslověnštiny Gorazd. Na tomto místě se spokojíme s uvedením některých konkrétních příkladů, roztržidných opět do jistých typů podle míry odlišnosti výkladu mezi oběma slovníky. Zabývat se budeme pouze případy, kdy je v ESJS sporné slovo citováno z památky přesně v doloženém tvaru (bez normalizace a bez abstrakce do základního tvaru) a většinou v širším kontextu.

Předpoklad výrazně jiného významu nalézáme například v následujících heslech ESJS:

afedronъ ‚konečník, řiť‘: SJS u tohoto slova počítá s významem ‚stoka, záchod‘, který odpovídá původnímu významu řeckého slova, jež stojí v předloze, tj. *ἀφεδρών*. Ale podle ESJS oba doklady – instrumentál *afedronomъ* a předložkové spojení *skvozě afedronъ* – svědčí o významu ‚konečník, řiť‘, a ten také slovník uvádí v záhlaví svého hesla. Oporou je skutečnost, že posun významu *ἀφεδρών* ‚záchod‘ → ‚zadek, řiť, konečník‘ je doložen už ve střední řečtině.

чрѣпати ‚čerpat, nalévat‘: podle ESJS nelze vyloučit, že derivát *чрѣпанije*, u nějž SJS předpokládá význam ‚nápoj‘, mohl mít spíše význam ‚nádoba‘, a to s ohledem na význam ‚měsidlo‘ u řecké předlohy *κέρασμα*.

gadъ ,plaz, had; havěť, škodlivý hmyz': adjektivní derivát *gadъnъ*, doložený jen ve spojení *strasti gadъnyję i jadovityję*, uvádí SJS s významem ,odporný' podle předpokládaného významu praslovanského **gadъ* ,něco odporného'; podle ESJS by však mohlo jít i o utrpení ,způsobené odporným hmyzem, havěť'.

groza ,hrůza': derivát *ogroziti* překládá SJS s významem ,svrhnout, strhnout'; podle ESJS je doklad *bogъ angelъ съgrešъъ ... plenicami mraku ogrožъ, předaсть vъ sudъ* asi jen volným překladem a lze vyjít z významu ,naplnit hrůzou, zastrašit'.

kazньсь ,vojenský náčelník': ESJS sice ponechává v záhlaví stejný význam jako SJS, ale jediný doklad *pride съ množestvomъ vojevodъ i kazньсь i županъ* podle něj není významově jistý; v etymologické části hesla je pak naznačena možnost, že slovo označovalo hodnostáře s určitou trestní pravomocí.

omanъkati ,nedostat se': ESJS má sice v záhlaví stejný význam jako SJS, leč jediný doklad *omanka pšenica i isaše vino umali se olěi* podle něj ukazuje spíše na význam ,zaniknout, zajít'; svědčí pro to i řecké *τεταλαιπώρηκεν* a latinské *devastatum est* a překlad Bible kralické v podobě *pohubeno obilé, vyschl mest, olej zhynul*.

onъsica ,onen': SJS slovo uvádí jako neurčité zájmeno ,jeden, nějaký'; jediný doklad *azъ ... onъsice grada episkupъ postavъjenъ jestъ* však podle ESJS ukazuje na demonstrativní význam ,onen, ten, o němž byla řeč' a ten se objevuje i v záhlaví.

sěrbъ ,nějaký obilní parazit': SJS uvádí význam ,rez obilná' podle řeckého *ἐρυσίβη* a latinského *rūbīgō*, které je v předloze. ESJS však z kontextu (*ostanki chrustъ pojase sěri*) soudí, že se jedná o živočišné škůdce úrody, a v hlavičce hesla formuluje význam obecněji.

věšte ,úradek, spiknutí': ESJS přebírá na základě dokladu *paky na vladykъ věšte tvoręтъ rabi* tento význam z jiných staroslověnských slovníků, zatímco SJS má ,porada, sněm'.

Někdy ESJS nasazuje do hlavičky hesla **jiný význam** staroslověnského slova oproti významu uvedenému v SJS, ale protože jej nadále považuje za nejasný, uvádí jej s otazníkem, tedy spíše **jako návrh k další diskusi**; zároveň cituje kontext dokladu. Například u staroslověnského adjektiva **prětrěbivъ** předpokládá SJS význam ,nadmíru zvědavý, všetečný', zatímco ESJS navrhuje ,přespříliš kritický?' a cituje jediný doklad slova, a to ve spojení *prětrěbivъ umъ* za řecké *περίεργον φρόνημα*. V hesle **trъputica** je uveden význam ,nějaká rostlina, jablečník, jitrocel': s dokladem *sręte i starcъ i vragъ dijavolъ obrazomъ vračevomъ, rogъ i trъputicu nose*, a to oproti významu ,třinožka', který uvádí SJS; nový význam přitom ESJS přebírá z článku Emilie Bláhové, a jedná se tak opět o opravu členky týmu SJS (Bláhová 1992, s. 404). Slovo je kompozitem z číslovky *tri-* v redukované podobě a derivátu substantiva *potъ* ,cesta', a jeho etymologický význam by tak byl *,rostlina rostoucí u tří cest, na rozcestí'. Obdobnou situaci nacházíme v hesle **trъstatъ**: SJS uvádí plurál *trъstati* s významem ,tříčlenná posádka válečného vozu', ale ESJS vypisuje doklady (*faraonъ ... събра съ soboę ... всę конę еgyptъскыę*,

trěstaty nadě vsěmi; izběraniję vsadniki trěstaty potopi) a ve shodě s jiným článkem uvedeně autorky (Bláhová 2011, s. 445) předpokládá význam ‚velitel, vůdce‘.

Jindy ESJS sice uvádí **stejný význam jako SJS, ale s následnou diskusí**. To je případ staroslověnského **prěmьdivъ** ‚oprávněný, povinný‘; za významem je v ESJS uveden otazník, následuje doklad *cělovanija mi ne da, acě prěmьdivъ sy* a informace, že uvedený význam je návrh SJS, zatímco jiní autoři překládají slovo jako ‚hoden, který si spravedlivě zasloužil‘ a jiný návrh v podobě ‚váhavý‘ byl již dříve odmítnut. Rovněž v hlavičce hesla **slana** sice ESJS přebírá význam ‚jinovatka, námraza‘ podle SJS, ale hned je dodáno, že slovo je doloženo ve výčtu škůdců pěstovaných rostlin (*začьno nyně glagolati imena gadomъ, pręgъ, slanę*) a bývá interpretováno i jako ‚druh škodlivého hmyzu‘ a případně by význam mohl být také ‚padlí‘; význam ‚jinovatka‘ nicméně na základě jiného dokladu (*izbi gradomъ vina ichъ i črьnicję ichъ slanoję*) není vyloučen.

Speciální případy představují hesla, kdy **jeden ze slovníků význam rozebíráného slova vůbec neuvádí**. U **obęzъ** neuvádí význam v hlavičce svého hesla SJS, slovo je totiž doloženo pouze ve spojení *podъ obęzomъ* a to je až v těle hesla přeloženo jako ‚s nevolí, nevlídně‘; ESJS na základě předpokládané etymologie slova (původ v předponě *ob-* a slovesu *vęzati* ‚vázat‘, tedy ‚to, co svazuje → tíží, znepokojuje‘) uvádí v hlavičce svého hesla význam ‚břemeno, tíže‘. Žádný význam neuvádí SJS ani v hesle **vъsynjati**, považuje slovo za nějaký omyl; ESJS navrhuje v hlavičce hesla význam ‚snovat (vyprávění)?‘ a vypisuje jediný doklad *se že i reče ili pritsčeję sъkazaę i vъsynjaę ję ili pokazaę* i významy uváděné v další odborné literatuře (‚přist dále, pokračovat v předení‘, ‚tkát‘, přeneseně ‚skládat‘, ‚postupně vyprávět‘, ‚urovnávat, pořádat, navlékat‘). Obrácenou situaci vidíme v hesle **mrěkoriја**: v SJS se předpokládá vzhledem k dokladu význam ‚nádvoří‘, ale podle ESJS pro takovou rekonstrukci chybí dostatečná opora, a ve svém hesle ponechává místo pro význam v záhlaví prázdné.

V jiné skupině hesel ESJS jen **zpřesňuje význam slova** uvedený v SJS. V některých případech jde o specifikaci významu, respektive jeho kulturně-historické vysvětlení. Tak je tomu například v hesle **didragъma**: SJS toto slovo na základě řecké předlohy *δίδραγμα* překládá jako ‚dvoudrachma‘, ale ESJS má význam ‚chrámová daň‘, protože slovo v dokladech označuje daň jeruzalémskému chrámu, ve starověku povinně odváděnou každým Židem. U **otvraziti sę** udává ESJS význam ‚projevit se‘ a po širší citaci jediného dokladu (*ježe poslęže otvrazit sę glasъmъ, to nyně naznamenajet sę dělъmъ*) uvádí, že SJS jej překládá méně výstižně jako ‚zjevit se‘. Jindy naopak ESJS uvádí z opatrnosti **obecnější význam**, než jaký má SJS. To platí o **sakъ**, kdy ESJS s uvedením hrapu (*sakъ na nebesi poznajetъ vrěmę svoje*) udává význam ‚nějaký tažný pták‘, zatímco SJS má konkrétnější ‚jestřáb nebo ostříž‘.

Konečně v následujících třech případech ESJS zvažuje, že **jeden konkrétní doklad má jiný než hlavní význam slova** uváděný v SJS. V hesle **cěna** ‚cena, obnos, hodnota‘ ESJS přichází s názorem, že doklad *prijęšę ġ' sъrebrъnikъ cęnę*

cěn'enajego nese stopu původního indoevropského významu ‚náhrada‘, jaký podružuje ještě i *τιμή* v řecké předloze. SJS tento doklad řadí jednoduše mezi ostatní doklady s významem ‚cena, hodnota‘. V hesle **orǫdije** ‚věc, záležitost k projednání‘ ESJS uvádí, že význam jednoho dokladu lze chápat jako ‚poselství‘. U **plotь** ‚ohrada, plot‘ má ESJS také význam ‚koš‘ z dokladu *opletěmь korenь sьrdbčьnyj plotьmь sь gnojemь* za latinské *mittamus ad radicem cordis cophinum stercoris*; SJS jej takto konkrétně nespecifikuje.

4. VÝZNAMOVĚ-FUNKČNÍ DŮVODY: EXEMPLIFIKACE SYNSÉMANTIK V ESJS

Hesla vysvětlující synsémantika či obecněji slova gramatická obsahují často příklady ilustrující jejich jednotlivé významy, respektive funkce. Motivem k tomu je mnohost významů, pestrost funkcí, která se dobře osvětlí názornými příklady, konkrétním ukázáním v typických kontextech.

V ESJS se tato praxe objevuje nejčastěji u **předložek**, v heslech se různá jejich spojení uvádějí jako doklad jejich reke a zároveň významu nebo významového odstínu. Platí to zejména pro charakteristiku základního materiálu staroslověnského (tj. heslového slova), v menší míře pro materiál srovnávací, tj. z ostatních slovanských jazyků, umístěný v dalších částech hesla. V ESJS má samostatné heslo na třicet prepozic. Jsou vesměs praslovanského stáří, byť ne všechny mají zachovány přímé protějšky v ostatních slovanských jazycích. Dalších asi třicet předložek jsou deriváty, uváděné pouze jako součást materiálu na příslušných místech hesel věnovaných fundujícím výrazům; tyto předložky v následujícím pozorování nezohledňujeme. V heslech ESJS s předložkami v záhlaví se setkáváme s velmi různou mírou exemplifikace, v závislosti na dvou faktorech. Vnitřním faktorem je sama významová/funkční rozmanitost konkrétní předložky: některé uvedení příkladů nevyžadují, majíce pouze jeden jasný význam (například **bez** ‚bez‘), u jiných to značně přispívá k srozumitelné výstavbě materiálové části hesla (například **za** ‚za‘). Vnější faktorem je aktuálně praktikovaná koncepce rozsahu hesel vůbec: v prvních sešitech ESJS se pracovalo výrazně úsporněji než v sešitech pozdějších, a to se projevuje i v otázce míry exemplifikace; do jisté míry snad rozsah exemplifikace ovlivnil také aktuální „apetit“ autora hesla. Srovnání předložkových hesel v ESJS odhaluje ve výsledku značnou rozkolísanost.

Celkem vzato nejsou příklady vůbec přítomny v heslech **bez** ‚bez‘, **blizь**₂ ‚blízko‘, **črěsь** ‚přes; během; mimo, za; (o)proti‘, **do**₁ ‚(až) k, po, do; proti; asi, přibližně; o‘, **iskrь** ‚blízko, nedaleko‘, **iz** ‚z; skrze, prostřednictvím; pro, kvůli‘, **jedě** ‚blízko, vedle‘, **kromě** ‚vně, mimo, kromě; bez‘, **mežda** ‚hranice‘ s prepozicí *meždu* ‚mezi‘, **město** subst. ‚místo‘ s prepozicí *vь* ... *město* ‚místo, namísto; pro, kvůli‘, **mimo** ‚mimo, kromě‘, **nadь** ‚nad‘, **okrьstь** ‚kolem, okolo, vůči‘, **prě** ‚před‘, **prědь** ‚před‘, **prěmo** ‚naproti, před‘, **prězь** ‚přes‘, **pro** ‚pro, kvůli‘, **protivь** ‚proti‘, **razvě** ‚vně,

mimo‘, **skvožě** ,skrže, přes‘, **svěnje** ,mimo‘, **вѣнѣ** ,ven‘, **вѣз** ,za něco, místo něčeho; u, blízko‘.

Jakousi střední skupinu představují hesla s jistými náznaky exemplifikace. Tak v hesle **kъ** ,k‘ se sice neuvádí přímé spojení, ale zmiňuje se, že směřování děje tato předložka vyjadřuje často po slovesech *rešti*, *glagolati*, *moliti se*, *kleti se*, *prikosnŋti se* apod., zatímco přidávání po slovesech *pričitati*, *prilagati* a podobně. Obdobně se v hesle **na**₁ uvádí, že tato předložka s některými slovesy, konkrétně *věrovati*, *uprvati na kogo* apod., vyjadřuje objekt; její ostatní četné významy, tj. místní ,na‘, časový ,o, při, v‘, směrový a účelový ,na, k, kvůli, pro‘, způsobový ,na, v, podle, vzhledem k‘, důvodový ,pro, kvůli‘, měrový ,za‘ a odlukový ,od‘, však exemplifikovány nejsou. Heslo **ob** ,na; během‘ pojednává také o zkráceném tvaru *o* a uvádí se o něm, že má po slovesech dotyku s akuzativem a lokálem význam ,o‘, což je následně v závorce ilustrováno spojeními *prětknŋti o kamenъ* a *potkŋti se o nakovalě*.

Příkladů znatelně přibývá v předložkových heslech ESJS zhruba od písmene *o*. Výklad funkcí předložky **otъ** ,od, z‘ jich již obsahuje několik: ozřejmuje se jimi vyjadřování původu nebo původce (*otъ boga*), význam ,od, u‘ o osobě, od níž se něco žádá, očekává (*prosite otъ otъca*), funkce připojení objektu ke slovesům *bojati se*, *pokajati se* (*bojati se otъ mŋkъ*), způsobové významy ,z‘ (*otъ vsego srъdъca*) a ,podle‘ (*otъ ploda bo drěvo poznano bŋdetъ*) a vyjádření přivlastňovacího vztahu (*kostъ ... otъ n'ego*). V hesle věnovaném předložce **po** ,po, na‘ se osvětlují její vedlejší, méně vyvinuté významy ve staroslověnině: trvání určitého časového úseku příkladem *po vse dъni*, distribuce a řada příklady *po dъvěma měramъ* a *edinъ po edinomu*. V hesle **podъ** ,pod‘ jsou uvedeny – již s výrazně širším kontextem a přesným uvedením lokace v biblickém textu a/nebo zaznamenáním příslušných staroslověnských památek – čtyři příklady na specifický přenesený význam, totiž vyjádření poslušnosti a podřízenosti (v posledních dvou případech duchovní): *pokori ... jězyky podъ nogy našęę*; *azъ ... esmъ podъ vladыkoјѣ*; *zatvoriša knigy vse podъ grěchъmъ*; *gospodъ podъ tojuže smъrtiju zapovědi položi*. Zároveň se tu exemplifikace objevuje také jako součást diskuse o tom, zda je staroslověnské spojení *podъ bolъšima ijereoma* kalkem latinského *sub principibus sacerdotum* ,za úřadování velekněží‘: zpochybňuje se to uvedením staročeského *vévoda český pod moravským králem jest byl*. Vedlejší významy jsou názorně představeny pomocí příkladů také u předložky **pri** ,při, u‘: přítomnost před někým (*pri narodě ... ispovědati*), vlastnictví (*estъ pri n'emъ ladiica*), určitý čas (*pri devětěi že godině*), přibližný čas (*pri večerě*), současnost dějů (*raspętyi pri pŋntstěmъ pilatě*) a vztah ,vzhledem k, co se týká‘ (*pri jeterěchъ grěšěchъ oklevetanъ byvъ*). Obdobně je tomu u předložky **sъ** ,s, společně‘, v jejímž hesle se konkrétní příklady uvádějí u významů, jako je současnost dějů ,zároveň‘ (*купъно съ, въ купě съ*), průvodní okolnosti děje ,s, v‘ (*idi съ mirъmъ*), srovnání ,jako, shodně s‘ (*sъgrěšichomъ съ otъci našimi*), pohnutka, příčina ,s, na základě‘ (*sъ světomъ že oboju cěsarю съstavišę ratъ na pogany*), ,prostřednictvím, skrze‘ (*vъschvalјѣ imę boga mojego съ pěsnijѣ*), ,vůči, kvůli‘ (*srъdъce že ichъ ne bě pravo*

sъ nimъ), negativní ‚proti‘ (*česo ištete съ člověkomъ simъ*), pohyb shora, dolů, směr od něčeho ‚s, z, od‘ (*srpade kumirъ съ města svojego*), čas, kdy nebo odkdy se něco děje ‚z‘ (*съ večera, съ prъva*), původ ‚z, od‘ (*krъštenъje ioan' novo съ nebesе li bě*) a ekvivalentnost nebo postačující míra ‚být s to, stačit na něco‘ (*ašte li malo ichъ vъ domě, jako ne dovolnomъ byti imъ съ ovčę*). Jednotlivé speciální významy staroslověnské předložky jsou exemplifikovány také v hesle **u**, u, při, vedle: význam ‚od, u‘ (*prosi u mene i damъ ti; krъštaachъ sę u nego*; v pasivu *uslyšano bъdetъ u ig'e-mona*), dále ukázání na osobu, v jejíž moci nebo vlastnictví něco je (*u tebe jestъ drъžava*), ve spojení *u kogo* (byti) význam ‚mít, vlastnit‘ (*byšę u mene pъta*), místní významy ‚v, do‘ (*slęzosta oba u vodu; sędęti u tmě*) a ‚mezi‘ (*bě mъva velika u voi-nichъ*), časové významy ‚na, v‘ (*u věki věkomъ, u prъvi dъnъ*) a ‚během, za‘ (*u dъne uče vъ crъkvi*) a význam výsledku děje (*rěku u krъvъ pręlagajetъ*). Bohaté uvedení příkladů nacházíme u významů staroslověnské předložky **vъ**, do: směrový význam ‚k, na‘ (*iti vъ gorę, vъ morje*), časový ‚v, na‘ (*vъ tъ časъ, vъ věky*), dále způsob děje (*vъ glasъ, nahlasъ, vъ radostъ, s radostí, radostně*), hranice nebo výsledek děje ‚k, na, pro, v‘ (*vъ slavъ boga, vodę vъ vino přeložilъ*), měrový význam (*vъ njęže męrę męrite namęritъ sę vamъ*), významy ‚proti‘ (*vъ Christosa съgręšajete*), ‚mezi‘ (*vъpasti vъ razboiniky*), předmětový ‚v‘ (*oblęšti sę vъ rizę; věruјę azъ vъ otъca i syna*), vyjádření polohy ‚v, do‘ (*položiti ... tělo vъ grobě*), ‚mezi‘ (*vęštii vъ vasъ*), čas ‚v, o, na‘ (*vъ tomъ časě*), způsob a okolnosti děje ‚v, vzhledem k, pro‘ (*učitelъ vъ věřę i istině; vъ zapovędechъ ego vъschoštetъ dzęlo*), cíl nebo záměr ‚k, na‘ (*otъvъze usta svoja vъ chuleni*). Konečně v hesle **za**, za, je pomocí příkladů představen význam objektový ‚pro‘ (*posla za njego*), dále pak vyjádření místa dotyku (*vъšъdъ že jętъ ję za rękę*), příčiny ‚pro‘ (*pogybę za bezakonije svoje*), zástupnosti ‚místo (čeho), pro‘ (*rečeno bystъ oko za oko i zъbъ za zъbъ*), predikativnost (*ne vъ rukotvorenа bo svętaja vъnide christosъ, za obrazъ istinъnymъ*), indikace substančního participantu beneficiantu (*se estъ krъvъ moę ... prolivaemaę za mnogy*) a význam příčinný (*za izbъranychъ že přękratętъ sę dъne ti*).

Podobnou rozmanitost, co se týče míry exemplifikace, vidíme i u **jiných druhů synsémantik**. Hojnost příkladů se nachází v hesle o konjunkci a partikuli **že**, a, pak: význam konkluzivní ‚a tak, tedy‘ (*divъna bo někaja vъlagaješi vъ uši naši; choštemъ že razumęti, čto ubo se choštetъ byti*), explikativní nebo kauzativní ‚totiž, vždyť, zajiště‘ (*lichо mi je p'sati vamъ, věmъ že tъštaniје vaše*), adverbativní, přecházející v kopulativní ‚ale, a, pak‘ (*ovi že glagolachъ jako blagъ jestъ, ini že glagolachъ ni; tri dni tri že nošti*), dále afektivní zabarvení v tázacích větách (*Ioanna azъ usęknęchъ, kto že estъ sъ; čbto že se jestъ*), po imperativu (*da pojъtъ že imeni tvoemu*) a v apodozi hypotaxe (*jegda izide, glagola že Isusъ*). Kontrastuje to s absencí příkladů a vůbec rozboru bohaté sémantiky například spojek **a**, a, pak, ale nebo **ašte**, zda; -koli; jestliže, -li, kdyby v ESJS.

Občas se příklady dostávají až do výkladové, etymologické části hesla, kde jsou pak součástí vysvětlení významů odpovídajících předložek v **ostatních slovanských**

jazycích. Tak je tomu v hesle **u**₁ ‚u, při, vedle‘ u funkce vyjádření místní nebo jiné příslušnosti (srbochorvatské *u njih*, české *pracovat u dráhy*, ruské *stoját' u ruljá*), spojení s označením osoby, od níž se něco žádá nebo očekává (české *prosit u boha*, ukrajinské *ne pozyčaj u susida rozumu*), posesivnosti (ruské *u menjá (jest')*), průvodní okolnosti (české *besedovat u vína*); v hesle **prězъ** ‚přes‘ u vyjádření prostřednictví nebo činného původce děje (polské *nie zauważony przez nikogo* ‚nikým nepozorován‘); v hesle **prědъ** ‚před‘ u přeneseného významu vztahového, žřetelového a důvodového (srbochorvatské *pred strahom njih*, české *chránit před deštěm*); v hesle **pri** ‚při, u‘ u určení žřetele a průvodních okolností (bulharské *pri dobra volja*, slovenské *pri pamäti*, české *být při penězích*, polské *przy majątku*).

V předložkových heslech ESJS se objevuje ještě jeden specifický typ exemplifikace, totiž příklady na funkci stejně znějícího **prefixu**: uvádějí se typické jmenné či slovesné prefixáty obsahující danou předponu. Opět platí, že větší pozornost je této věci věnována až v druhé polovině slovníku. Například v hesle k předložce **na** ‚na něco/něčem; o, při, v‘ stojí pouze, že je bohatě doložena i jako jmenný a slovesný prefix, a dále je pouze odkázáno na sekundární literaturu. V hesle **po** ‚po, na‘ se již zmiňuje, že hojně je v staroslověněštině doložen prefix *po-* u sloves, řídčeji u jmen, a dokládá se to substantivy *podrugъ*, *pomorije* a *porědije*, ještě však bez specifikace významu tohoto prefixu. V hesle **pro** ‚pro, kvůli‘ už nacházíme – ve výkladové, etymologické části, a proto s příklady i z jiných slovanských jazyků – roztrídění podle významů prefixu *pro-*: pohyb ‚skrze‘ (staroslověnské *probosti*), ‚mimo, vedle‘ (*proiti*), pohyb přes určitý prostor (*provesti*), začátek činnosti (*prozъrěti*, *proglagolati*), završení činnosti, dosažení cíle (*progъnati*), činnost nad dosažený stupeň (*prodlъžiti*), činnost vedoucí ke ztrátě, škodě (české *prohrát*), chybná činnost (*proměrit*); uvádějí se také staroslověnská verba dicendi, patrně kalky z řečtiny, v nichž má prefix *pro-* význam ‚před‘ (*pronarešti*, *proricati*, *prouvěděti*); nakonec se pomocí příkladů osvětlují také významy zdložené podoby prefixu *pra-*: vyjadřuje něco dávného, původního (české *prales*, *prapůvod*, běloruské *pramóna*), v příbuzenských termínech předchozí nebo dávné generace (staroslověnské *prababa*, *praotъcb*, polské *pradziad*, ruské *práotec*), význam gradační (české *prahloupý*, ukrajinské *prástaryj*). V hesle **въ** ‚v, do‘ jsou exemplifikovány významy prefixu *въ-* uvedením nejen staroslověnské formy, ale i významu slova: směrový (*въbiti* ‚vbít‘, *въniti* ‚vejít‘), ingresivní (*въčęti* ‚začít‘, *въžešti* ‚zapálit‘), čistě perfektivizující (*въgoditi* ‚zavděčit se‘, *въdati* ‚vydat, odevzdat‘). Stejně je tomu u významů prefixu *въz-*, *въs-* v hesle **въz** ‚za něco, místo něčeho; u, blízko‘: ingresivní (*въzbojati sę* ‚polekat se‘, *въzgorěti sę* ‚vzplanout‘, *въspěti* ‚zaspívat‘), dovršení děje (*въzdati* ‚odevzdat, odplatit‘, *въzgraditi* ‚zahradit, zatarasit‘), pohyb nahoru (*въzdvignęti* ‚zdvihnout‘, *въznesti* ‚vynést vzhůru, vyzdvihnout‘, *въzletěti* ‚vzlétnout‘), perfektivizační (*въzmošti* ‚moci, dokázat‘). A nakonec také u významů prefixu *za-* v hesle **za** ‚za‘: místní (*zaiti* ‚odejít‘), dovršení děje (*zabiti* ‚zatlouct‘, *zagъnati* ‚zahnat‘), započetí děje (*zažešti* ‚zapálit‘). Tu a tam se tento typ exemplifikace objevuje ještě v dalších předložkových heslech

u jiného než staroslověnského materiálu: v hesle **prězb** ‚přes‘ jsou významy předpony *přes-* osvětleny českým materiálem (překročení míry: *přesčas*, poloha na druhé straně: *přespolní*). V hesle **u**₁ ‚u, při, vedle‘ jsou v etymologické části uvedeny dokonce příklady užití odpovídajících prefixů v ostatních indoevropských jazycích: baltský prefix *au-* (litevské *au-monėmis* ‚bezvědomí‘, lotyšské *au-manis* ‚nesmyslný‘, staropruské *au-minius* ‚sklíčený‘), latinský *au-* (*au-ferre* ‚odnášet‘), germánský **au-* (gótské *au-beis* ‚vzdálený, pustý‘, staroseverské *au-visli* ‚škoda‘), řecký *av-* ‚znovu‘ (*av-σιος* ‚prázdný, marný‘).

5. VÝZNAMOVÉ A FORMÁLNÍ DŮVODY: DOKLADY SPORNÝCH LEXÉMŮ V ESJS

V několika heslech ESJS se diskuse o dokladu týká existence celého slova, tj. jeho formy i významu zároveň. Jedná se o sporný materiál, doložený omezeně či jen jednou (hapax legomena), umožňující zpravidla více interpretací.

V hesle **čřevii** ‚střevíc, sandál‘ se sice v návaznosti na řešení představené v SJS uvádí derivát *čřevije* s významem ‚obuv‘, ale jeho existence je zpochybněna upozorněním, že oba doklady, navíc z téže památky, mají koncovku *-ija* (1× akuzativ plurálu, 1× genitiv singuláru), a může se tedy ve skutečnosti jednat i o tvary základního *čřevii*; lexém *čřevija* by tedy neexistoval. V hesle **lajati**₁ ‚číhat‘ je krátká diskuse k derivátu *lajatel* ‚záškodník‘: SJS takto interpretuje i 1× doloženou podobu *latel* ‚b, tj. má ji za sekundární, staženou, naproti tomu Sadnik – Aitzetmüller (1955, s. 50) tento tvar chápou jako původní a nepředpokládají pak pro celé doložené spojení *vb latelich* význam ‚mezi záškodníky‘, ale ‚v záloze‘, konstruujíce tak celkově jiný lexém; ESJS k tomu dodává, že pravděpodobnější by tento druhý výklad byl v případě, že by se jednalo o výraz *latěl* ženského rodu. Heslo **luk** má v hlavičce význam ‚česnek nebo cibule‘, ale zároveň je v něm zmíněna možnost, že jediný doklad slova (*vb lucě*) může ve skutečnosti patřit i k slovu *lōka* ‚lest, úklady‘. V hesle rozebírajícím hapax legomenon **okrojenije** ‚obřízka‘ se nejprve řeší interpretace dokladu *ne o okrojenije*, který je třeba emendovat jako *neokrojenije* ‚neobřízka; neobřezání = nežidé, pohané‘; pak je analyzován doklad *krojenije obrězanije*: lze jej sice chápat jako spojení dvou synonymních slovesných substantiv s významem ‚obřezání‘, kontext však ukazuje na opačný význam ‚neobřízka, neobřezání‘ (za řecké *ἀκροβυστία*), což podporuje názor SJS, že jde o koruptelu místo *krajeobřezanije* právě s tímto významem. Krátké heslo **galija** ‚člun, loď‘ je dokonce věnované neexistujícímu staroslověnskému slovu. Je zde ukázáno, že doklad *vb galijo*, tradovaný v sekundární literatuře, je písařskou chybou za *vb ladijo*, a jedná se tedy o lexém *ladii* se stejným významem. V hesle **stopiti** ‚šlápnout‘ se probírají existující interpretace dokladu *stopa* z nejasného místa (*zakonu ubo crьkьvnuumu pokaręę sę prisęgochъ jakože moŝьno stopa ti veličьstvijemъ že ukazanьja*) a ze spojení *stopa prisęŝti*: SJS oproti starší tradici, předpokládající sloveso *stopati*, počítá se substantivem *stopъ* s významem

‚soudná stolice‘. Heslo **sb** ‚s, společně‘ pojednává o nejasném dokladu *na lěto se sb' tri smokvi rodi*. Forma *sb'* může být podle sekundární literatury asimilovanou prepozicí *sb*, která zde vyjadřuje přibližný počet nebo množství, tedy ‚asi tři fíky‘. Diskuse se tedy opět týká jak formy (existence variantní podoby předložky), tak funkce (specifický význam). Nejasná je formální i sémantická stránka heslového **vbrěsniti se**, hapax legomena s dokladem *zľloba našě ne vbrěsni sje vь nasъ*. ESJS uvádí, že možný je i infinitiv *vbrěsnoti se*. Pokud jde o sémantiku, původně v SJS a jinde uváděný význam ‚zakořenit se‘ je v dodatcích (SJS 5, 238) opraven na ‚ospravedlnit se‘ a ten je převzat i do hlavičky ESJS, protože nejlépe odpovídá nejpravděpodobnější etymologii slova, totiž příslušnosti do rodiny staroslověnského *řesnъ* ‚pravý, správný, opravdový‘; zároveň ESJS uvádí i jiné dosavadní interpretace významu: ‚uskutečnit‘ a ‚usadit se, vpravit se‘. Ve dvou případech tvoří v ESJS diskuse formální a významové stránky de facto celé heslo. V hesle **surija** ‚(pastýřská) píšťala‘ jsou obsáhle rozebrány možné výklady formy i významu jak heslového slova, doloženého pouze v dativu adnominálním na místě řeckého *σὺριγξ*, tak příbuzných forem *surinъskъ*, *surъnъskъ*. Forma základního slova může být *surija* či *surii*, podle některých dokonce **surnija* (a podle etymologického výkladu vycházejícího z této formy by pak znamenalo spíše ‚slavnostní flétna‘). *Surinъskъ*, *surъnъskъ* nemusejí být relačními adjektivy, ale adnominálními dativy substantiva **suringa*, předpokládaného v jiném etymologickém výkladu tohoto slova. Konečně heslo **upъvati** ‚volat, křičet‘ obsahuje úvahu o tom, zda čtyři doklady slova opravdu svědčí pro uvedenou formu a význam, nebo snad nemůže v některých případech jít o sloveso *upъvati* ‚doufat, důvěřovat‘, chyby přepisovače, nebo kontaminaci obou homonym.

6. ZÁVĚR

V *Etymologickém slovníku jazyka staroslověnského* jsou přímé doklady staroslověnského materiálu užívány v případě jeho formálních, sémantických a formálně-sémantických nejasností, příklady pak speciálně pro ilustraci významů polyfunkčních synsémantik.

Uvedení sporných **dokladů**, začasť hapaxních, je výchozím bodem pro etymologickou analýzu. Personální provázanost a bezprostřední časová následnost (částečně souslednost) se zdrojovým *Slovníkem jazyka staroslověnského* umožnila kooperaci vedoucí v řadě případů ke korekci původní interpretace lexémů, představené ve výkladovém slovníku, autory slovníku etymologického; takto úzká spolupráce je obecně jevem spíše méně častým. Řadu odlišností oproti SJS ovšem autoři ESJS představují na základě své vlastní, nezávislé interpretace dokladů; to je postup v lexicografii obvyklejší. Každopádně jsou případy odlišné interpretace staroslověnských lexémů mezi SJS a ESJS, které jsme uvedli, konkrétními příklady obecné skutečnosti, že tvorba etymologického slovníku, v ideálním případě vznikajícího až (respektive co nejdříve) po dokončení výkladového slovníku zkoumaného jazyka, dává

příležitost k opravám ještě dříve, než je přistoupeno k tvorbě nového výkladového slovníku. Tvůrci výkladových slovníků, zejména těch, které vykládají starší fáze jazyka, by proto měli vycházet i ze znalosti slovníků etymologických.

Rostoucí míra uvádění **příkladů** na významy a funkce synsémantik v průběhu tvorby ESJS je odrazem vývoje tohoto slovníku směrem k celkově větší podrobnosti až exhaustivnosti. U dlouhodobých lexikografických projektů zamýšlených na desítky let není snadné na počátku odhadnout ideální míru zpracování jednotlivých typů informací. ESJS je případem, kdy původní uměřenost umožnila rychlý „rozjezd“ prací a jako vedlejší produkt pozdější zpodrobnění, aniž by to mělo zásadní vliv na stanovenou koncepci. Snad je to vhodnější přístup než příliš rozmáchlý začátek s nejistým koncem, znamenajícím v některých případech dokonce nedokončení slovníku (ve slovanské etymologické lexikografii srov. Sadnik – Aitzetmüller 1975).

BIBLIOGRAFIE

AČARJAN, Račija Akopovič (1952): O sostavlenii etimologičeskogo slovarja slavjanskich jazykov. In: *Voprosy jazykoznanija*, roč. 1, č. 4, s. 91–98.

BEDNARCZUK, Leszek (1989): Etymologia i słowniki etymologiczne. In: *Język Polski*, roč. 69, č. 1–2, s. 28–33.

BJELETIĆ, Marta – VLAJIĆ-POPOVIĆ, Jasna (2013): Jednotomni etimološki rečnik srpskog jezika (metodološki aspekt). In: *Zbornik Matice srpske za slavistiku*, roč. 83, s. 171–180. Dostupné na: <https://dais.sanu.ac.rs/bitstream/handle/123456789/1965/bjeletic.vlajic.popovic.jednotomni.etimoloski.pdf> [cit. 18-06-2026].

BLÁHOVÁ, Emilie (1989): Jubileum Slovníku jazyka staroslověnského. In: *Slavia*, roč. 58, č. 4, s. 337–352.

BLÁHOVÁ, Emilie (1992): Staroslověnský Život Benediktův. In: *Slavia*, roč. 61, č. 4, s. 395–408.

BLÁHOVÁ, Emilie (1999): Lexikální specifika staroslověnského parimejniku. In: *Slavia*, roč. 68, č. 2, s. 235–249.

BLÁHOVÁ, Emilie (2011): Dokončení významného bulharského lexikografického díla. In: *Slavia*, roč. 80, č. 4, s. 443–449.

BOČEK, Vít (ed.) (2023): *Etymologický slovník jazyka staroslověnského: tradice, kontexty, inspirace*. Praha: NLN.

ČAJKA, František – ČERNÝ, Marcel (eds.) (2016): *Slovník jazyka staroslověnského: historie, osobnosti, perspektivy*. Praha: Slovanský ústav AV ČR.

ESJS – *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Red. E. Havlová – A. Erhart – I. Janyšková. Sv. 1–14, Praha: Academia 1989–2008; sv. 15–21, Brno: Tribun EU 2010–2022.

GORAZD: *Digitální portál staroslověňštiny*. Dostupné na: <https://gorazd.org/> [cit. 18-06-2026].

KIPARSKY, Valentin (1959): Über etymologische Wörterbücher. In: *Neuphilologische Mitteilungen*, roč. 60, č. 3, s. 209–260. Dostupné na: <https://www.jstor.org/stable/43341981> [cit. 18-06-2026].

KRÁLIK, Lubor (2008): Populárno-vedecký etymologický slovník ako žáner etymologickej lexikografie (na príklade slovenčiny). In: P. Žeňuch (ed.): *XIV. medzinárodný zjazd slavistov v Ochride. Príspevky slovenských slavistov*. Bratislava: Slovenský komitét slavistov – Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, s. 185–196. Dostupné z: https://slavistika.sk/wp-content/uploads/2023/02/Zbornik_XIVMZS-1.pdf [cit. 18-06-2026].

PILÁT, Štefan (2023): *Prínos Etymologického slovníku jazyka staroslověnského pro zpřesnění sémantiky hesel Slovníku jazyka staroslověnského*. Nepublikovaný referát, přednesený na vědeckém setkání „Etymologický slovník jazyka staroslověnského očima autorů a uživatelů“, 18. května 2023, Ústav pro jazyk český AV ČR, Brno.

SADNIK, Linda – AITZETMÜLLER, Rudolf (1955): *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.

SADNIK, Linda – AITZETMÜLLER, Rudolf (1975): *Vergleichendes Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Sv. 1. A–B. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

SCHUSTER-ŠEWC, Heinz (1978–1996): *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache*. Sv. 1–5. Bautzen: Domowina.

SJS – *Slovník jazyka staroslověnského*. Red. J. Kurz – Z. Hauptová. Sv. 1–4. Praha: Academia 1966–1997. Sv. 5 Addenda et corrigenda. Red. Z. Hauptová – V. Konzal – Š. Pilát. Praha: Slovanský ústav AV ČR – Euroslavica 2010–2016.

K FUNKČNÍMU ROZPĚTÍ SLOVNÍKOVÉ EXEMPLIFIKACE (NA PŘÍKLADU *SLOVNÍKU NÁŘEČÍ ČESKÉHO JAZYKA*)¹

MARTA ŠIMEČKOVÁ

Ústav pro jazyk český AV ČR, Brno, Česká republika
<https://orcid.org/0000-0003-1210-8468>

ŠIMEČKOVÁ, Marta: The functional scope of dictionary exemplification on the material of the *Dictionary of Czech Dialects*. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2026, Vol. 77, No 1, pp. 157–173.

Abstract: The study examines the functional scope of dictionary exemplification on the material of the *Dictionary of Czech Dialects* (DCD). Exemplifications are approached not merely as illustrative supplements to meaning definitions, but as autonomous and information-rich components of dictionary microstructure. Based on extensive lexicographic material, the analysis demonstrates that exemplifications in the DCD fulfil a wide range of functions: they verify the existence of lexical units and their meanings, refine and expand semantic definitions, capture collocational behaviour, stylistic markedness, morphological and phonological variation, grammatical and syntactic properties, as well as the territorial distribution of lexical items. Special attention is also paid to the ethical and ideological aspects of working with exemplificatory material in a historically oriented dialect dictionary. The study shows that a carefully considered selection and organisation of exemplifications enables the dictionary not only to reflect actual language use, but also to convey the broader cultural and historical context of dialectal lexicon.

Keywords: collocation, dictionary microstructure, Dictionary of Czech Dialects, exemplification, localization of linguistic phenomena, metalexicography, stylistic characterization

1. ÚVOD

V některých jazykových slovnících exemplifikace² zcela scházejí, případně je jejich využití výrazně omezeno. V jiných slovnících jsou naopak zastoupeny hojně, a dokonce plní celou řadu funkcí. Tou primární je verifikování existence slova a jeho

¹ Studie vznikla na základě řešení projektu č. DH23P03OVV010 Jazyková paměť regionů České republiky. Metody strojového učení pro uchování, dokumentaci a prezentaci nářečí českého jazyka; poskytovatel podpory Ministerstvo kultury, Program NAKI III.

² V některých pracích bývá exemplifikace nadřazeným pojmem pro lexikografický příklad a lexikografický doklad, přičemž tyto termíny nesou odlišný význam (zatímco doklad je výňatkem z autentického textu bez jakéhokoliv zásahu, popř. jen s minimálními úpravami, příklad byl buď upraven více, nebo byl dokonce uměle vykonstruován; viz Vachková 2014, s. 60). V této studii však k danému rozlišení nepřihlížíme a všechna tři označení užíváme synonymně. K problematice autentických a umělých exemplifikací viz též pozn. 5.

konkrétních významů, sekundárně mohou exemplifikace přispět k doplnění a zpřesnění významového výkladu, k postižení kolokační potenciality (syntaktické a sémantické spojitelnosti), ke stylistické charakteristice, k reflexi fonetické a morfologické variantnosti, k areálovému a dobovému zakotvení, případně jsou v nich obsaženy přídatné informace encyklopedického rázu. Tímto všestranným využitím se exemplifikace po funkční stránce částečně kryjí s dalšími složkami klasického heslového odstavce, konkrétně s některými částmi heslového záhlaví³ nebo s významovou definicí a různými kvalifikátory⁴ provázejícími výklad významu.

Příkladem slovníku s široce využívanými exemplifikacemi je *Slovník nářečí českého jazyka* (2016–; dále SNČJ), v němž by mělo být v maximální možné míře zpracováno lexikum všech teritoriálních dialektů češtiny od konce 19. století po současnost. Cílem této studie je představit zaužívanou lexikografickou praxi při výběru exemplifikací a vůbec práci s nimi v daném slovníku, též na obecnější bázi postihnout funkční šíři exemplifikací jako takových.

2. SNČJ: KONCEPCE, ZDROJE, EXEMPLIFIKACE

SNČJ je elektronický slovník, který je od r. 2016 zpřístupňován na adrese sncj.ujc.cas.cz. Měl by obsáhnout slovní zásobu všech českých nářečí v širším smyslu, a to v relativní úplnosti (včetně složky společné se spisovným jazykem). V současnosti je zveřejněno téměř 14 000 hesel, a to většinou s náslovím A- až D-, výběrově jsou též vytvářena hesla mimo abecední pořadí v návaznosti na řešené projekty nebo výzkumné zájmy jednotlivých autorů (Šimečková 2025b). Jde o dlouhodobý úkol dialektologického oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., který bude vzhledem k šíři zpracovávané materie a k celonárodnímu nediferenčnímu charakteru slovníku pokračovat i v dalších desetiletích.

Základním zdrojem jazykových dat je *Archiv lidového jazyka*, budovaný na jmenovaném pracovišti od r. 1952. Obsahuje jedinečný materiál excerpovaný z rukopisných i tištěných nářečních slovníků, monografií, časopiseckých či sborníkových studií, soukromých archivů, dotazníků nebo studentských prací. Archiv v současnosti zahrnuje kolem 1,5 milionu záznamů a je i nadále rozšiřován. Dalšími hojně využívanými zdroji jsou *Databáze souvislých nářečních textů*, v níž je soustředěna zejména nářeční beletrie, a přepisy autentických zvukových nářečních záznamů, jež jsou součástí *Databáze nářečních promluv*.

Koncepčně se slovník opírá o teoreticko-metodologickou praxi starších výkladových slovníků češtiny, zvláště *Slovníku spisovného jazyka českého* (1960–1971), inspirací byly též některé velké zahraniční nářeční slovníky, např. *Słownik gwar pol-*

³ Např. slovnědruhovému zařazení slova a jeho formální obměny.

⁴ Obecně jde o kvalifikátory stylistické, časové, teritoriální, frekvenční nebo kvalifikátory označující expresivitu; dělení kvalifikátorů převzato z Lišková 2016, s. 70–75.

skich (1982–) nebo *Slovník slovenských nářečí* (1994–). Makrostruktura i mikrostruktura slovníku je podrobně popsána v prolegomenech, v samostatných publikačních výstupech se jim věnovala nejvíce S. Kloferová (2013, 2016, 2017), která stála u zrodu SNČJ.

Vzhledem k tématu tohoto příspěvku se dále zaměříme pouze na exemplifikace. SNČJ je do velké míry slovníkem historickým, z toho důvodu jsou doklady vždy čerpány z důvěryhodných zdrojů, a nikoliv vytvářeny autory na základě jejich nářečních kompetencí.⁵ Exemplifikace jsou uváděny za významovou definicí za dvojtečkou, přičemž od ostatního textu jsou odlišeny kurzivou. Jednotlivé doklady jsou od sebe děleny středníkem, případné doplnění výkladů se píše za pomlčkou stojatě. Každá exemplifikace je doplněna o údaje zasazující ji do konkrétního zeměpisného či nářečního prostoru (viz níže bod 9), lokalizátory jsou signalizovány menší velikostí písma a nejsou psány kurzivou. Heslová slova vystupující v exemplifikačních jsou uváděna v plném tvaru, nezkracují se. Exemplifikace mohou mít formu nevětnou (slovo, volné spojení⁶), upřednostňovány jsou však širší kontexty, ideálně větné (popř. nadvětné, což platí zvláště u synsémantik). Podobu exemplifikační statě zde ilustruje heslo **bába** (v primárním významu):

bába f. (*bába, baba, bóba*)

čes, mor matka jednoho z rodičů, babička: *vostaneš si u bábi do rána* Zásada JN; *pudež z bábou na houbi?* Bozkov SM; *bába si ešře uklidila, pak usnula a už nefstala* Lípa nad Orlicí RK; *bába ňe dala šesták a kmotra mñe dala dva* Trstěnice SY; *naša bába se vo te d'eti stará* Nové Syrovice TR; *copak sem po bábje, abech temo vjeřel?* Láz TR – *copak jsem hloupý?*; *d'edu a bábje se říká d'ida*, *bába* Bohdíkovo SU; *zětra pudem naščivid bábgo* Cholina OL; *bába* Rokycansko, Českobudějovicko; *baba* Javorník HO

Vzhledem k charakteru slovníku jsou v dokladech zachovány veškeré nářeční rysy (hláskové, morfologické, lexikální, syntaktické), k zápisu slouží tradiční dialektologická transkripce. Někdy je nutné fonetickou stránku rekonstruovat; týká se to dokladů čerpaných ze zdrojů s nedostatečně důslednou dialektologickou transkripcí nebo využívajících transkripci folklorní (v takovýchto zdrojích, zvláště v nářeční beletrii, nejsou reflektovány např. rozdíly mezi *i/y* nebo různé varianty *l*-ové hlásky, asimilační procesy, měkčení, rozdíly v ne/širokých variantách *e*-ových a *o*-ových vokálů ap.).

Excerpované doklady, které jsou voleny na základě tradičních kritérií jako autentičnost, explikativnost, typičnost či výstižnost (podrobně např. Lišková 2017),

⁵ Tvorba vlastních dokladů je částečně přijímána u slovníků synchronních, takto např. F. Čermák: „Starý spor, zda uvádět ilustrace umělé (t.j. autorů slovníku) či citátové, je umělý; dobré jsou takové, které plní daný účel“ (Čermák 1995c, s. 243). K problematice viz též Reichmann 2012, s. 474; Herbst – Klotz 2003, s. 58.

⁶ Dichotomně k ustáleným spojení, tj. víceslovným lexikálním jednotkám (např. *blýskavé sluníčko* ‚zool. zlatohlávek (Cetonia)‘; *oheň svatého Antonína* ‚vrozená tmavě červená skvrna na těle‘).

jsou v lexikografickém procesu porůznu modifikovány. Týká se to zejména úpravy délky, v případě potřeby též převodu slov do reprezentativního tvaru a nastavení přirozeného slovosledu.⁷ Potřebnost úprav ilustruje doklad, který donedávna v SNČJ vystupoval u hesla **anděl**: *aš jednou nastane ten soudnej den, přiletej anděle z nebe z velikejma trumpetama a budou po celí zemi troubit' a svolávat' fšechni mǎrtví, abi fstali a šli společně tou širokou cestou do tí blaženosti nebeskí*. S odvoláním se na požadavek slovníkové ekonomičnosti⁸ došlo u dokladu k úpravě na relativně dostatečující kontext: *z nebe přiletej anděle*. Obdobně byl jakožto nevyhovující shledán doklad u hesla **tibetový**, vyrobený z jemné vlněné tkaniny, tibetu': *k púbjetkovijm šatom nosí se na hlavje širokij řeben ha černij šátek tibetuvij nebo bablňenij s pest-rím kjetuvaním tisknutím vokolkem ha trásněma, na bapku huvázanij*. Pohnutky pro volbu takto košatého dokladu jsou nasnadě; jednak jde o reprezentativní ukázkou chodského dialektu s řadou nářečních prvků, jednak exemplifikace přináší přídavné informace o dobovém odívání. Na druhou stranu by si uživatel zajímající se o samotné heslové slovo *tibetový* vystačil se zkrácenou verzí (např. *nosí se černij tibetuvij šátek*), popř. s prostou kolokací (*tibetuvij šátek*).

3. VERIFIKACE VÝZNAMU A ZPŘESNĚNÍ VÝZNAMOVÉ DEFINICE

Exemplifikace slouží jako empirický důkaz významu, má být „typickým a běžným ilustrováním úzu“ (Čermák 1995a, s. 132). Může nadto významovou definici, nutně omezenou na základní, značně zobecňující popis, konkretizovat a částečně i rozšiřovat. V SNČJ se to týká zejména pojmů, u nichž lze očekávat neznalost označované reálie u současných uživatelů, jako jsou např. výrazy ze zemědělské terminologie (různé součásti koňského postroje, venkovského vozu nebo pluhu; názvy zemědělského nářadí, chovaného dobytka, plodin aj.).⁹ Exemplifikace se tak mnohdy stávají nositeli kulturně-encyklopedických informací, které slovo a jeho význam za-

⁷ Důvodem úprav je mj. snaha vyhnout se neobvyklým, až bizarním dokladům (Hanks 2012, s. 406).

⁸ Důvodem není nedostatek prostoru, ten je v případě elektronického slovníku neomezený. Je však nutno brát ohled na uživatele, pro něž jsou sáhodlouhé exemplifikace neuchopitelné, nadto v případě více takovýchto rozměrných exemplifikací se stává dokladová stránka zcela nepřehlednou.

⁹ Starší lexikografie u termínů, zvláště přírodovědeckých, exemplifikace spíše odmítala (takto např. Čermák 1995c, s. 243). Důvodem je mj. otázka, zda by takovýmto exemplifikacím vůbec laický uživatel slovníku porozuměl (Vachková 2014, s. 64). SNČJ je však primárně určen uživatelům odborným (= lingvistům), z toho důvodu se v něm s exemplifikacemi pracuje i v rámci úzce specializovaných oblastí slovní zásoby. Týká se to např. hornické terminologie, příkladem je heslo **barbarit**, druh trhaviny užívané v porubech a při ražení chodeb, srov. větný doklad: *doneryt, astralyt, barbaryt, floralyt, to goralo jako sluma, to bylo sfiňstfo, to bylo strašně smrodu ot tego*. V souvislosti s laickým uživatelem je nutno upozornit, že srozumitelnost je tu snížena nejen terminologickým rázem, nýbrž i dialektem ostravského regionu, značně vzdáleným od spisovného jazyka.

sazují do konkrétního časoprostoru, poskytují podrobnější charakteristiku pojmenovávaných entit, definují funkcionalitu reálií ap.

Šíří přidatných informací, jež jsou zprostředkovány exemplifikacemi, lze doložit na karpatismech (podrobně Šimečková 2025b). Jde o zvláštní vrstvu slovní zásoby, u níž se předpokládá přejetí z nějakého jazyka karpatského areálu působením tzv. karpatské pastýřské kolonizace, přičemž karpatismus označuje reálii s touto kolonizací související (např. pojmenování chovaných zvířat, názvy mléčných výrobků ap.). Daná slova jsou typická jen pro malou část českojazyčného území (většinou severní východomoravský a východoslezský areál), nadto souvisejí s reáliemi dnes již mnohdy zaniklými. Lze u nich tudíž tušit neznalost u většiny uživatelů slovníku. Z vhodně zvolených exemplifikací si však mohou i takovíto uživatelé nejen ověřit základní význam slova, ale také vyčíst mnohé doplňující informace.

V rámci substantivních karpatismů byly u exemplifikací identifikovány následující informační prvky: základní opis významu (O), přídatná vnější deskripce reálie (D), funkcionalita (F), historicko-kulturní informace encyklopedického rázu (E), prostor (P), postup výroby nebo popis nějakého procesu (V). V mnoha případech jsou tyto prvky různě kombinovány, přičemž hranice mezi základním opisem a přídatnými informacemi není ostrá. Přítomnost informačních prvků ukazují následující příklady:

demikát: *domikát, to sa dá polov'ička mléka a polov'ička vody uvařyd' a hodí sa do teho ofčyho syra* (V);

fujara: *d'elávať fujari, nájvjec krátké, tag ale na dyje píde zděla* (D);

geleta: *do gelet sa lélo mléko, používať sa ale hlavne na horáh na salašah a koli-bách* (F+P);

hnátek: *hnotek, to byl velký smurek, rubalo se na tym* (O+F);

košarovat: *to si sehnali tag do sta ovédz a košarovali si svoje oddálenejší rola* (E+P);

portáš: *portásé, to byli tajak četníci, ale oni hájili hraňice, aby sa nepřečhod'ilo* (O+F);

putyrka: *do dřevjanych putyrek se daval ofči syr* (D+F);

rážtoka: *rastoka je taky zmol vječinu v lese, dycky se dvoji* (O+D+P);

redikat se: *štrnázd dní přet svatým Duchem ofce terigajú sa na salaš* (E+P);

šara: *šara, to byuo gynste mlyko, to še přečedžiuo a potym byuo normalňi mlyko* (O+V);

vatřisko: *vatřysko bývalo naprostřetku izby a pot kotlem sa top'ilo jak f kolib'e* (F+P);

žinčice: *ve štramberku bylo hojňe ovec, d'elala se brymza a žynčyca a ta se davala nemocnym* (E+F+P).

Sémantickou šíří exemplifikací lze dále ilustrovat na hesle **chléb, chleba** „každodenní pečivo z mouky, vody a kvasu; bochník nebo krajíc tohoto pečiva“. V SNČJ lze z dokladové části mj. vyčíst: druhy chleba připravované v minulosti v různých

krajích (*bil tam dvoji chleba, jeden bil bílej a jeden bil černej; chleba se jet černej samožitnej nebo míchanej s vovesnou moukou*), některé části postupu při přípravě těsta a pečení (*večír zadělala máma do d'íže na chleba; já muším nejčko vomíšit chleba*), způsob úpravy a konzumace při různých příležitostech (*sňíme krajc chleba holej se solej; nosíval krajíce chleba, silní, sádlem pjekně pomazaní; g objedu mjeli zelé s chlebem, po něm hříbovú zasmaženú poléšku z lokšami*). K tomu přistupují přídatné informace zasazující význam do širšího historického kontextu (*nastala bída, lidi pekli si z vofsu chleba, jedli záboje a trávi šfelijaki*).

Z předestřených příkladů je zřejmé, že exemplifikace v SNČJ ilustrují nejen užití slova v základním významu, ale doplňují zobecňující definici o další významové prvky, a jaksi samovolně též o kulturně-encyklopedické informace. Připomeňme v této souvislosti zásadu „raději více než méně“ (Vachková 2014, s. 62); ovšem s upozorněním na jistou umírněnost, neboť doklady je zapotřebí volit s ohledem na funkčnost, nikoliv délku (viz výše zmíněná hesla **anděl**, **tibetový**). Se sémantickou stránkou exemplifikací je pak úzce spjata otázka kolokability jazykových jednotek, která je probrána v následujícím bodě.

4. POSTIŽENÍ KOLOKAČNÍ UZUÁLNOSTI SLOVA

Slovníky by měly uživatelům nabízet odpověď na otázku, s jakými slovními jednotkami lze heslové slovo v konkrétních významech spojovat. Objektivně však nelze popsat veškerou kolokabilitu v rámci jednoho jazyka ani jednotlivých nářečí. Tvůrci SNČJ nadto nedisponují nástroji, které by umožňovaly automatickou frekvenční analýzu zpracovávané materie na úrovni kolokací. Spíše než o popis kolokační potenciality se tak snaží spíše o postižení kolokační uzuálnosti, dovoluje-li to materiál.

Příkladem je již zmíněné heslo **chléb, chleba** (v základním významu), u něhož jsou v dokladech opakována slova jako *jíst* (v různých nářečních formách), *péct, zadělat, namazat, ukrojit, bochník, pecen, krajíc* aj. V exemplifikacích vystupují též další obvyklé kolokace, např. se substantivy *díže, máslo/putra, sádlo* nebo s adjektivy *bílý* ‚světlý‘, *černý* ‚tmavý‘. Velkou skupinu tvoří kolokace s nářečními výrazy označujícími malý či velký krajíc (např. *beránek, flagan, krbál, láblík, slípek chleba*) a ustálená spojení pro různé vady vzniklé během pečení (*bledý, maňkavý, vychycený, zrazený chléb/chleba*) nebo pro různé druhy tohoto pečiva (*hoferský, komisní, pospolitý, směšní, vríáňkový chléb/chleba*).

Speciálním typem exemplifikací s ustálenou formou jsou říkadla, posměšky, popěvky a části písní, které jsou v SNČJ uváděny na konci exemplifikační statě a jsou značeny symbolem trojúhelníku (▲). U sledovaného hesla jsou evidovány slovní formule pronášené při krájení (*pocem, chlebe, šybnu tebe*), říkadla užívaná při mlácení obilí (např. *vezmi cep, poť na mlat, dám ti chláp, dám ti plat; bochte f pece, chlib na pece*), volání ševců dříve chodících po vesnicích (*chleba, sijra nechci, chle-*

ba, sijra nechci) nebo posměšky (např. *salátu sem napařila, salátu ti dám, chleba bich ti takí dala, sama ho nemám* – posměšek zelinářkám z Vracova, které oproti obyvatelům Osvětiman¹⁰ nevyslovují tvrdé *l*¹¹). Exemplifikace s relativně ustálenou formou typu říkadel jsou uváděny značně výběrově, srov. množství variujících říkadel vztahujících se ke slunéčku sedmítečnému, pro jejichž úplný záznam by nebyl ve slovníku prostor (jde o říkadla typu *berunko, gde poletíš, do nebe, nebo do pekla?; berunko, kam poletíš, do nebička, nebo do peklička?; berunko, kam poletíš? Do nebička, do peklička, do bóžiho kostelička*).

5. FUNKCE VÝCHOVNÁ A IDEOLOGICKÁ

Výběrem slovních jednotek určených k lexikografickému zpracování a rovněž volbou exemplifikací může autor či autorský kolektiv záměrně sledovat výchovné cíle. Nahlédneme-li do starších slovníků, zjistíme, že v nich zpravidla schází hrubé (či zhrubělé) výrazy a expresiva vztahující se k tabuizovaným tématům, jako jsou intimní části lidského těla, lidská sexualita nebo tělesné vylučování. Slovníky totiž byly v minulosti pokládány za morální autoritu, v níž nebyl prostor pro takové výrazy, byť byly odjakživa součástí běžné slovní zásoby. Cenzuru tohoto typu lze vystopovat nejen ve výkladových slovnících spisovné češtiny (podrobněji Šemelík – Lišková 2019), ale i ve slovnících nářečních.

Ostatně i ve zdrojových materiálech, z nichž SNČJ vychází, mají tabuová slova periferní postavení. Důvodem byly mj. dobové (a částečně dodnes trvající) obtíže při zjišťování takovýchto slov a obrátů mezi mluvčími. Pokud explorátor nějaké „peprnější“ slovo v terénu zachytil, pak se při finálním zpracování slovníkového hesla spokojil s uvedením slova samotného, nebo výraz ze slovníku zcela vypustil.¹² Autoři SNČJ se dané slovní zásobě nevyhýbají, ve slovníku jsou obsažena

¹⁰ Doklad je totiž lokalizován do obce Osvětimany na Uherskohradištsku.

¹¹ Nářeční rozdíly byly v minulosti častým terčem posměchu. Citovaný doklad odkazuje na rozdílné realizace staročeského tvrdého *l*, které bylo v tradičním dialektu Osvětiman na Uherskohradištsku vyslovováno tvrdě (tzn. pro danou obec byla typická výslovnost *salátu sem napařila, salátu ti dám, chleba bich ti takí dala, sama ho nemám*), ovšem zelinářky přicházející do obce z Vracova na Hodonínsku tento jev neužívaly, neboť u nich daná hláska přešla ve střední *l* (odtud znění posměšku). Z dalších posměšků zaměřených na hláskové rozdíly zmiňme třeba posměšnou říkanku o mluvčích užívajících protetické *h-*: *hovážalé hancekrěsta ho potínke ho hocha, hon se hjim hotrhl ha s potínko hotekl*. Nebo posměšek těm, kteří místo *bě, pě, vě, mě* říkali *be, pe, ve, me*: *bežela behem behoucím po pešiňe k mestu*. Posměšky mohly být namířeny též na zvláštní tvary slov (např. na užívání formy *cák* místo *copak*: *cák a cák sou dva cáki, cág bisme si necákli a nekoupili si za to pecákli*) nebo na časté užívání konkrétního výrazu či obrátu v mluvě osoby, která byla objektem výsměchu (např. posměšek tomu, kdo se (často) vymlouvá větami obsahujícími částice *šak*, vřak¹ a *deť*, vřdyt¹: *šak a deť só švagři*). Početné byly rovněž posměšky nositelům konkrétních rodných jmen (např. *Fraňa baňa kotrbaňa; Marijána, stará brána, mňela švrčka za galána*).

¹² Příkladem vypuštění výrazů je celomoravský slovník F. Bartoše (1906); Bartoš ostatně obsahově korigoval i písňové texty, které sbíral v rámci své etnografické činnosti.

třeba čtená pojmenování mužského pohlavního údu (viz např. hesla **barometr**, **bimb**, **bosek**, **bourák**, **cíkal**, **cip**, **čudle**, **čulek**, **čurák**, **doman**), ženského pohlavního ústrojí (**čubka**, **dovádkla**) nebo sedací části těla (**čampek**, **dupa**), zahrnuta jsou též slovesa označující močení (**cabrňat**, **cedit**, **cíkat**, **crbat**, **culat**, **cvrnkat**, **čícat**, **čurat**).

Jsou-li pro tato slova a významy k dispozici kontextově širší doklady, pak mohou být v exemplifikační stati použity bez ohledu na expresivitu jazykovou (a)nebo obsahovou. Exemplifikace by totiž měly obecně vystihovat skutečný, autentický úzus včetně stylových charakteristik (k tomu viz bod 6), případné úpravy problematických dokladů by tudíž neměly pramenit z eticky normativního přístupu zpracovatele hesla. Na druhou stranu je tu možnost dané doklady nahradit méně „dráždivými“, pokud jsou k dispozici a nejdou proti ostatním obecným zásadám stanoveným slovníkovou koncepcí. Příkladem je heslo **čurák I**, jehož význam ‚mužský pohlavní úd‘ je exemplifikován mj. těmito doklady:

- (1) *zapni si gaťe, ať ti nevilízá čurák;*
- (2) *tam už džečy ňebudže, hnet první rog vojny byl raňeny do čuraka;*
- (3) *von má velkého čuráka.*

Z obsahového hlediska lze jako zcela relevantní označit doklady (1) a (2); zatímco první se dotýká obecně mrzuté zkušenosti s rozepnutými kalhotami, druhý usouvztažňuje příslušnou část lidského těla s reprodukcí (respektive nemožností mít děti kvůli utrpěnému zranění). Oproti tomu se doklad (3) vztahuje k otázce velikosti mužského údu, což je téma ve veřejných kontextech pokládáno za nepatřičné. Na druhou stranu je spojení adjektiva *malý/velký* se substantivem *čurák* natolik frekventované, že by nemělo ve slovníku scházet, doklad byl tudíž rovněž použit.

Obdobně obsahově kontroverzních dokladů je v SNČJ více, např. slovo **čep** je ve významu ‚mužský pohlavní úd‘ doloženo větou ze sexuální oblasti: *vrazil do ňi čep*. Důvod je prozaický, jiný doklad ve zdrojových materiálech není k dispozici. Lexikograf-moralista by mohl vznést námitku i proti tabuizovaným slovům prostupujícím různá hesla. Frekventovaným silně substandardním slovem je *prdel* (včetně odvozenin); z řady hesel, v nichž bylo užito, uveďme:

- (1) **bachratý** ‚břichatý, tlustý‘: *won je celej jako peřina, bachratej kolem dokola, hlauňe břich a prdel;*
- (2) **blýskat** ‚chodit v opotřebovaném oděvu‘: *Franta už bude bléskat prdeli, ale copak mo mužo novi kópit?;*
- (3) **bombardáky** ‚dámské, zprav. teplé spodní kalhoty s nohavičkou‘: *bombardáki d'elaj sice prdel neforemnou, ale řejou;*
- (4) **buclinka**, dem. k **buclina** ‚boubelatá žena‘: *to je boclénka, prdelko má pořádnó;*
- (5) **čokoláda** ‚potravinářský výrobek z kakaá, cukru a různých přísad‘: *taki kus čokoládi, cigareti a papír na prdel je v balíčku;*
- (6) **dostat** ‚být potrestaný, zbitý, vyplátněný‘: *Pepig dostal na prdel, co se do ňej vešlo.*

U většiny citovaných příkladů lze užití slova *prdel/prdelka* označit za adekvátní. V příkladech (2) a (6) je tak naznačena slovesná vazba („blýskat čím“, „dostat (nabito) kam“), jindy slovo napomáhá upřesnit význam (z příkladu (1) je zřejmé, že vlastnost vyjádřená adjektivem se týká nejen břišní partie, ale i hýždí; obdobně u příkladu (4)) nebo upřesnit historický kontext (z dokladu (3) vyplývá, že spodní prádlo v dřívějších dobách nebylo přiléhavé). Jedině u dokladu (5) by bylo možné navrhnout vypuštění opisného vyjádření pro toaletní papír (*papír na prdel*), neboť jde o informaci nepříliš relevantní ve vztahu k heslovému slovu. Doklad by nadto bylo možné s klidným svědomím zkrátit jen na základní kolokaci *kus čokoládi*.

Jinou situaci lze ilustrovat na exemplifikaci vystupující u hesla **cimplík**, mužský pohlavní úd: *idz' na bok, jak s'c'ic', a ňepokazuj cymplika*. Všimněme si tu slovesa *s'c'ic'*, „močit“, které by mohlo být v očích lexikografa-mravokárce považováno za závadné. Redukci dokladu na minimální kontext *ňepokazuj cymplika*, k níž by se snad lexikograf uchýlil ve snaze o zamlčení tabuizovaného obsahu spojeného s močením, nelze doporučit, a to hned ze dvou důvodů. Původní verze dokladu zcela vystihuje situaci, v níž by bylo heslové slovo v reálné komunikaci použito, doklad tak splňuje požadavek uzuálnosti, též dostatečným způsobem potvrzuje a konkretizuje významovou definici. Druhým argumentem je pak skutečnost, že zatímco ve výkladových slovnících češtiny je sloveso *scát/chcát* hodnoceno jako vulgární, v některých dialektech moravských a slezských jde (stejně jako u morfologické varianty *ščít*, resp. *s'c'ic'*)¹³ o výraz neutrální. Eliminace z etických důvodů by tak byla vlastně zásahem hyperkorektním.

V souvislosti s etickými principy zmiňme ještě diskuze o jazykové korektnosti jako takové, které zasáhly i lexikografii (podrobněji k tématu viz příspěvek M. Šemelíka a M. Liškové v tomto časopise). Tvůrci slovníků zaměřených na současnou slovní zásobu, zvláště spisovnou, při výběru/tvorbě exemplifikací upřednostňují takové doklady, které jsou společensky neutrální. U citlivých témat, jako je gender, sexuální orientace, stereotypizace role mužů a žen, věk, národnost, náboženské vyznání, politické přesvědčení ap., je tak snahou autorů nestigmatizovat jednotlivce či skupiny. Poněkud jiná situace je u slovníků historických. V SNČJ je jednak zpracovávána starší slovní zásoba (a některá slova mohla být v některých regionech, popř. v minulosti vnímána odlišně, neutrálně, viz zmíněné sloveso *scát/chcát*), jednak jsou zdrojem exemplifikací převážně texty odrážející stav společnosti na konci 19. století nebo v první polovině 20. století. Případné zásahy pod taktovkou „korektních“ lexikografů by byly v mnoha případech ahistorické. Příkladem je heslo **cikán**, které je v SNČJ zachyceno jako neutrální (nikoliv nověji hanlivé) pojmenování příslušníka jedné z národností indického původu, rozptýlených po celém světě a zčásti podnes žijících potulným způsobem ži-

¹³ Viz položka „chcát“ v *Českém jazykovém atlase 5* (2005, s. 388–389). Doplňme, že existují i případy opačné, tedy slova dnes veřejností obvykle vnímaná neutrálně, avšak dříve mající hodnotu silně vulgární (např. *sranda*, „legrace“, jejíž spojitost s expresivním slovesem *srát* je současným uživatelem většinou zastřena).

vota (takto definice ve slovníku). Některé doklady potvrzující primární význam přímo popisují historickou zkušenost s krádežemi ze strany dané etnické skupiny: *cegán jenom hledí hokrast; cigáni só za d'ed'inó, tož honem dveře pozavírete; cygaňi jez 'dz'um po sv'ec'e a kradum, jak co dopadnum*. Obdobně je tomu u hesla **cikánka**: *cikánka nám tenkrát hukradla slepico; zavřete vrata, chodí po fsi dvje cikanki; ta je horší než cikánka, ta bi vás vokradla za prdelej*. Množství krádeží a dalších drobných přestupků, jichž se tato skupina obyvatelstva dopouštěla ve venkovském prostředí a které byly vyústěním tehdejšího sociálního vyloučení a chudoby, jsou historicky podloženy.¹⁴ Případná regulace ve smyslu eliminace dobových dokladů by tak byla krokem nesprávným (exemplifikace by neodrážela dobovou uзуálnost), nadto by pak bylo nezbytné ptát se na hranici takovýchto zásahů (raději neuvádět u hesla **cikán** ani expresivní význam ‚lhář; podvodník‘?).

S lexikografickou regulací souvisí i problematika ideologie, zejména té náboženské. Mnohé exemplifikace v SNČJ reflektují křesťanské vidění světa, neboť v minulosti byla křesťanská víra integrální součástí každodenního života (srov. exemplifikace u hesel jako **anděl, boží, bůh**). Protipólem jsou pak vyznavači jiných náboženství, především judaismu, a případně i lidé nevěřící. Na tyto skupiny bylo pohlíženo negativně, jak dokládají i některé exemplifikace v SNČJ, např. u hesla **áron** expr. ‚Žid‘: *to je prašyvej arón!* V citovaném dokladu je pojmenování příslušníka židovského národa (již samo o sobě expresivní) doplněno adjektivem *prašivý* ‚ničemný, opovrženímhodný‘, které by mohlo být současnou optikou označeno za dehonestující. Případné odstranění přívlastku ve jménu korektnosti by však vedlo k vytvoření dokladu s nulovou výpovědní hodnotou (*to je arón!*) a nebyla by z něj patrna funkce nadávky, v níž výraz evidentně vystupoval. Slovo tudíž vyžaduje atribut nikoliv neutrální, nýbrž expresivní, vyvolávající negativní konotace. V SNČJ jsou dokumentovány i různé ustálené obraty, z nichž plyne dobové stereotypní hodnocení Židů. Příkladem je formule zachycená u hesla **břemíčko**, již se strašily neposlušné děti: *Žid z břemíčkem přide a sebere tě*. Plošné vyloučení takovýchto dokladů by slovník obsahově ochudilo a zamlčelo by informace o starším způsobu myšlení nářečních mluvčích.

Neznamená to však, že by měly do slovníku prostupovat veškeré diskriminující, pobuřující nebo urážlivé doklady. Jsou-li užity, pak je to z některého z výše uvedených důvodů a jejich zařazení do exemplifikační statě předcházeli autorův uvážlivý výběr následovaný schvalovacím procesem autorského kolektivu.¹⁵

¹⁴ O tom mj. svědčí vydělení významu ‚lhář; podvodník‘ u slova *cikán*, srov. též frazémy typu *krade jak cigán* ‚hodně krade‘, *je chitří jak cigán* ‚je vychytralý‘, *je velhaně jak cigán* ‚je velmi prolhaný‘, *práší se ti vud hobe jaku cegánovi* ‚hodně lžeš‘, *lže jak cigán* ‚hodně lže‘. Obdobně je tomu v případě slovesa *cikánit*, u něž je v SNČJ jako primární význam uvedeno ‚lhát; podvádět‘, k tomu srov. frazémy typu *cigáňi, aš sa mu od hubi práší* ‚hodně lže‘; *gdo cigáňi, ten aj kradne* ‚ze lhářů se stávají zloději‘; *gdo ňekradz'e a ňecygaňi, ten se bidy ňeubraňi* ‚kdo nekrade a nepodvádí, bude se mít špatně‘.

¹⁵ Hesla připravovaná pro SNČJ prochází čtyřstupňovým recenzním procesem. V první fázi je autor předkládá pracovní skupině, do níž náleží (v současnosti jsou vyděleny dvě skupiny, vedené M. Ireinovou

6. DOLOŽENÍ STYLISTICKÉ CHARAKTERISTIKY

V SNČJ je stylistický příznak jazykových jednotek vyjadřován pomocí kvalifikátoru *expr.*, umístěného před významovou definicí. Nerozlišuje se přitom expresivita na ose pozitivních a negativních emocí (jedinou výjimkou jsou zpravidla meliorativní výrazy užívané při komunikaci s dětmi, resp. dětská slova, která jsou značena kvalifikátorem *dět.*). Stylistickou příznakovost může uživatel částečně vyčíst z denotativního významu (srov. definici ‚záletník‘ u hesel jako **babák**, **bigan**, **cimbalík**), ze slovotvorné utvářenosti (např. označení žen zakončená sufixem *-ajzna* jako **blbajzna**, **čuhajzna**, **čumajzna**) a také z dokladů tvořených širšími kontexty.

Většinu exemplifikací v SNČJ lze označit za stylisticky neutrální s ohledem na výše zmíněný příznak. Najdou se však mezi nimi i takové, které vyvolávají záporné asociace (obsahují např. vulgarismy, k tomu viz bod 5), jiné jsou naopak spojeny s konotacemi kladnými. Takto zabarvené exemplifikace mohou napomoci výstižné ilustraci a zpřesnění expresivní složky heslových slov. Je tomu tak třeba u názvů mláďat, v jejichž exemplifikacích jsou hojně zastoupeny deminutivní tvary adjektiv vyjadřujících velikost:

bažátko *expr.* ‚house‘: *takoví maličkí žlutí bažátko*;

cicák ‚dosud neodstavené mládě‘: *podžif še, tak 'i mauutk 'i cycok 'i*;

cupče ‚mládě králíka domácího‘: *cupka m'ela p'ed malučkých cupčat*.

Množství deminutiv a dalších výrazů jakožto nositelů pozitivní expresivity obsahují exemplifikace u slov z dětské řeči. Příkladem je heslo **balnout** ‚lehnout‘, v němž je kromě jednoho deminutiva (*kapečku*) užito tři dětských výrazů (kromě exemplifikovaného slovesa je to dále *natutat se* ‚napít se‘ a *spinkat*): *ešče se kapečku natutej, potym se balňi a uš spinkej*. Obdobně u dalších hesel vztahujících se k dětskému světu:

bacat ‚trestat naplácáním, plácát‘: *toho pejska hadrowiho nesmíž bacat; ňebacaj tu kočenku; Mařenko bacali?; budu Haňičku bacat, jag neposlechne*;

bakaný ‚ošklivý; špinavý‘: *máž bakani ručenki; ňehrahej se f te hliňe, bo budež mjedz' bakane ručičky; to je bakaný d'efčátko; nepapě to, je to bakani*;

činaný ‚pěkný, hezký‘: *musiš se nechat' umejt', abi s tebe bil činanej hošiček; takovou činanou holčičku máte; ti máš činanou čepičku; hapeček je činanij; Jeňičku, to je činané vozéček!; ty maš čyňane šatečky; malá pusenka taková, d'opáček činané*.

Z předestřené plyne výhoda stylisticky zabarvených exemplifikací podtrhnout přídatné významové složky ilustrovaných slov. Takovéto exemplifikace nadto splňují

a M. Šimečkovou), po zpracování připomínek jsou hesla čtena vybraným členem druhé pracovní skupiny, následuje kontrola ze strany hlavní recenzentky slovníku, již je v současnosti J. Bachmannová (ta tuto funkci převzala r. 2023 po úmrtí M. Krčmové), celý proces je završen finální revizí ze strany celého zpracovatelského kolektivu (nikoliv užšího redakčního kruhu, jak to bývá zvykem u jiných velkých slovníků).

požadavek na rozrůzněnost, originalitu a „čtivost“ dokladů obecně: „Vítané jsou čtivé, nikoli školometské, ‚hluché‘ příklady“ (Lišková – Procházková 2016, s. 155). I zde však platí obezřetnost; exemplifikace daného typu by se neměly nadužívat.

7. POTVRZENÍ MORFOLOGICKÉ A HLÁSKOVÉ VARIANTNOSTI

Intencí autorů SNČJ je doložit prostřednictvím exemplifikací veškeré obměny slov, hláskové i morfologické, které jsou obsaženy v materiálu. To u některých hesel a u příslušných významů vede ke značnému rozšíření exemplifikační statě. Exemplifikace by měla z hlediska morfologické variantnosti postihnout existenci dvourodých substantiv (srov. heslové slovo **amrhele f.**, **amrhele n.**) nebo rodových dublet (**astr m.**, **astra f.**), triplet (**brambor m.**, **brambora f.**, **bramboro n.**), rozdílu v deklinačních typech (**broskev f.**, **broskva f.**, **broskvě f.**; **cukrové n.**, **cukroví n.**, **cukrovo n.**), dále koexistenci pomnožných forem (**andulka f.**, **andulky f. plt.**; **bubáček m.**, **bubáčky m. plt.**), příslušnost slovesných forem k rozdílným třídám (**balamutět**, **balamutit**; **báňat**, **bánět**, **bánit**) nebo jejich vid (v heslovém záhlaví určeno vždy pomocí zkratky *dok./nedok.*).

U každého slova a jeho morfologických variant je též velká rozrůzněnost na rovině fonetické. Vedle lexémů doložených ve zdrojích jedinou hláskovou formou existuje množství výrazů podléhajících velkému počtu změn, pravidelných i nepravidelných. Jde o slova domácí i přejatá, z hojněji hláskově variovaných jmenujme např. hesla **ajznboňák**, **bácnout**, **děravý** (vše se 14 variantami), **angrešt** (20), **balamutit**, **balamutět** (23), **apatyka** (24), **aksštok** (33).

Zásada o doložení všech variant, hláskových i morfologických, je pochopitelná. Lze předpokládat, že uživatele bude zajímat, ve kterých oblastech se která varianta užívá, z toho důvodu je zapotřebí ve výčtu příkladů uvést veškeré varianty spolu s lokalizačním údajem (k tomu viz bod 9). Tvůrce slovníku to však někdy vede k výběru méně reprezentativních dokladů (neboť materiál jiný, vhodnější nemusí v dané formě nabízet), mnohdy též k hromadění dokladů jednoslovných. K tomu srov. výčet jednoslovných dokladů v exemplifikační stati u hesla **aksštok** (celkem 33 jednoslovných exemplifikací), **blyšťat (se)**, **blyštět (se)**, **blyštit (se)** (14) nebo **adjunkt** (9). Nutno podotknout, že některé formy mohou být v exemplifikacích zastoupeny opakovaně (v rámci širších kontextů), a to s ohledem na další funkce, které tato slovníková složka plní. Z toho důvodu je např. u hesla **bojazlivý** evidováno 6 jednoslovných dokladů, avšak z toho dvě formy (*bojazliví*, *bojazlivý*) vystupují i v dokladech větných.

8. POSTIŽENÍ GRAMATICKÝCH A SYNTAKTICKÝCH VLASTNOSTÍ SLOVA

Slovníky nemohou plnit funkci zevrubných gramatických popisů. Ve výkladových slovnících je však běžné uvádění některých morfologických tvarů (obligatorně

genitivních u substantiv, plné paradigma bývá zpravidla jmenováno u rodových zájmen ap.). To však v celonářečním slovníku není možné, neboť deklinace i konjugace paradigmat jsou značně rozrůzněna, jak se lze přesvědčit ve 4. svazku *Českého jazykového atlasu* (2002). Tento deficit v lexikografickém popisu částečně vynahrazují právě exemplifikace, z nichž lze vyčíst informace o chování heslových slov v konkrétních gramatických kontextech. Příkladem je heslo **nos**, z jehož exemplifikací lze odvodit rozrůzněnost genitivních tvarů s původním o-kmenovým zakončením *-a* vedle koncovky *-u*, přejaté od u-kmenů (srov. doklady *krev mu bježy z nosa; teče ji z nosu*). Obdobně lze hojnost nářečních tvarů, odlišných od tvarů spisovných, vyčíst z dokladů u hesla **učitel**, např. genitiv singuláru: *učil sem se u učitele muzikantem*; dativ singuláru: *šla vždicki žalovat učiteloj*; nominativ plurálu: *očiteli d'ecká očijů móresom*.

Je zřejmé, že ve slovníkových exemplifikacích nemohou být obsaženy veškeré tvary. Uživatel sice u zmíněného hesla **učitel** vyčte koncovky *-ovi*, *-oj* (*učitelovi, učiteloj*) pro dativ singuláru, nikoliv však *-oji*, *-ov*, *-u*. Stejně tak má možnost díky exemplifikacím zachytit koncovky *-e*, *-i* (*učitele, očiteli*) pro nominativ plurálu, ovšem tvary zakončené na *-ě*, *-í*, *-ové*, *-ove* již v dokladech postiženy nejsou. Přesto exemplifikace mohou do jisté míry suplovat morfologický popis, byť značně výběrově.

Valenční vlastnosti heslových slov jsou v některých výkladových slovnících vyjádřeny pomocí tvarů zájmen *kdo*, *co* (včetně předložkových vazeb), zájmených příslovcí nebo opisných vyjádření. To však v SNČJ není možné, u některých slov je prozaickým důvodem nedostatečný popis ve zdrojových materiálech, u slov s bohatou doložitelností pak přílišná rozmanitost slovní vazebnosti napříč nářečími. V tomto případě představují jakousi formu náhrady opět exemplifikace, v nichž jsou primárně zohledňovány vazby obligatorní, vstupují do nich však i vazby fakultativní. Např. u hesla **bouchnout** ve významu „uhodit, udeřit“ jsou většinově evidována spojení se strukturním vzorcem „bouchnout koho/co (kam; čím)“, srov. doklady: *jo uš će fagd buchnym; búchňi ho do zát; búchų ho po huayje; já t'e s t'in košíkem buchnu; bóchl do něho pjestó*. Autentické doklady zpřístupňované v SNČJ mohou být též oporou pro poznání specifických nářečních vazeb, např. různých způsobů vyjádření směru (srov. exemplifikace u hesla **doktor** dokládající vazbu *jít k / jít do: jde se g doktorovi; zajdz' i mi do dochtura*), podobnosti (*je to jako ke chroustoj; choch je celej do mámi; Baruška je po bábje; ona je spjež na tatu*) nebo porušení shody z důvodu užití plurálu úcty (*bačka upekli dobré barkus; bábinka kolem teho devátího ledna omřeľe*). Vyjádření veškerých vazeb však není cílem nářečního lexikonu, k tomu by měly sloužit specializované slovníky valenční.

9. FUNKCE LOKALIZAČNÍ

V SNČJ jsou územně lokalizovány jednotlivé významy, u nichž byly na základě dokladů vysledovány relativně kompaktní areály. Ty jsou vyjádřeny pomocí teri-

toriálních kvalifikátorů, které se kladou před významovou definici. Užívá se kombinace jazykovězeměpisných údajů vztahujících se k určitým nářečním oblastem (např. *střm* = středomoravské dialekty, respektive středomoravská nářeční skupina) a zeměpisných údajů blíže určujících polohu v rámci konkrétních nářečních areálů (např. *vých. slez* = východní část slezských dialektů, respektive slezskopolská nářeční podskupina). V případě celouzemního výskytu se užívá kvalifikátor *cúz*.

Lokalizována je navíc každá uvedená exemplifikace, a to tak konkrétně, jak to umožňuje výchozí materiál. Nejčastější a nejkonkrétnější určení je název obce se zkratkou okresu (popř. s názvem místní části v závorce; např. *Lipová PV (Seč)*), není-li známa konkrétní obec, pak je uvedeno okolí (větší) obce (např. *Prostějovsko, Kelečsko*), případně širší region (*záp. Čechy, stř. Morava*) nebo etnografická oblast (*Chodsko, Valašsko*).¹⁶

Lokalizační hledisko je v exemplifikační stati promítnuto mj. do řazení dokladů. Jsou děleny na větné a nevětné, v rámci těchto dvou skupin jsou za sebou řazeny doklady podle příslušnosti ke konkrétní nářeční oblasti (v pořadí: nářečí severovýchodočeská, středočeská, jihozápadočeská, českomoravská, středomoravská, východomoravská, slezská), uvnitř oblastí pak s přihlédnutím k zeměpisné poloze (doklady jsou řazeny od západu na východ, jediné u východomoravských dialektů – s ohledem na specifické vnitřní členění – od jihu na sever). Z této zásady se vymykají doklady z polských lokalit, uváděné vždy na konci exemplifikační statě. Daný způsob uspořádání byl stanoven ve snaze o větší přehlednost (pořadí odpovídá systému zavedenému v *Českém jazykovém atlase*).

Výběr exemplifikací je tak do velké míry ovlivněn mj. lexikografovou snahou o prezentování co nejširšího areálu, jenž jednotlivé významy utvářejí. Ilustrovat to lze na slovu *cimra*. Zdroje nabízejí kolem 250 dokladů, na jejichž podkladu byla utvořena dvě hesla **cimra I** a **cimra II**. Většina dokladů se vztahuje k prvnímu významu hesla **cimra I**, 'místnost, světnice'. Při jejich selekci byly upřednostněny doklady větné před nevětnými, přihlíželo se též k požadavku prezentovat veškeré hláskové obměny (v daném případě byly evidovány pouze dvě varianty, a to *cimra*, *cy-mra*). Při rešerši materiálu byl zjištěn majoritní výskyt v českých dialektech v užším smyslu a v moravském areálu, což je reflektováno kvalifikátorem *zejm. čes, mor*.¹⁷ Odpovídá tomu i rozložení exemplifikací; slezské dialekty reprezentuje jediný doklad, zatímco 8 dokladů je proveniencí české a 6 proveniencí moravské. V ideálním případě by byly doklady uvnitř jednotlivých nářečních (pod)skupin rozprostřeny rovnoměrně, to však často není možné jednak z důvodu zohlednění dalších zásad

¹⁶ Uvádění etnografických oblastí je problematické, prostorové vymezení u nich bylo v různých pracích definováno na základě rozdílných kritérií, nadto je u nich nutno – stejně jako u nářečních oblastí – počítat s časovou proměnlivostí (blíže k dané problematice na příkladu etnografického regionu Haná viz Šimečková 2025a).

¹⁷ Zkratka *zejm.* = zejména. Upozorňuje se tak na existenci významu i ve zbylém, tj. slezském areálu, kde má však okrajovou povahu.

(např. týkajících se reprezentativnosti dokladů a snahy o přiblížení různých kolokací), jednak kvůli omezením plynoucím přímo ze zdrojových materiálů, které nepokrývají veškeré oblasti stejnou měrou.

Největší škálu lokalit pochopitelně nabízejí hesla s kvalifikátorem *cúz*, popř. hesla s množstvím morfologických a hláskových variant. Slovník tak částečně plní funkci jazykového atlasu, přičemž teritoriální kvalifikátory nesou zobecňující informace o přibližném rozsahu významu, zatímco exemplifikační lokalizátory jednak tento maximální rozsah dokládají, jednak ukotvují jednotlivé doklady (a spolu s nimi hláskové a tvaroslovné varianty) do konkrétního místa. Existují i taková hesla, u nichž je evidováno jen několik málo lokalit, nebo dokonce jediná lokalita z důvodu nízké doloženosti významu (např. u hesla **cimra II** expr. ‚fňukavý, naříkavý člověk‘ vystupují dva doklady ze severovýchodočeské oblasti).

10. SHRnutí

Předložená studie se zaměřila na slovníkovou exemplifikaci jako na jednu z klíčových, avšak v české lexikografické teorii stále ne zcela jednoznačně uchopených složek heslového aparátu. Na materiálu čerpaného ze *Slovníku nářečí českého jazyka* bylo doloženo, že exemplifikace nelze chápat pouze jako ilustraci významové definice, nýbrž jako samostatný významotvorný a informačně vysoce zatížený prvek, který se funkčně překrývá s dalšími komponentami slovníkového popisu.

Analýza ukázala, že exemplifikace v SNČJ plní široké spektrum funkcí: verifikační, explikační, kolokační, stylistickou, morfologickou, syntaktickou i lokalizační. Právě jejich kumulativní působení umožňuje zachytit lexikální jednotky v jejich přirozené komplexnosti, tedy nikoli jako izolované systémové položky, ale jako prvky zakotvené v konkrétním jazykovém systému, prostoru, čase a komunikační situaci. V tomto smyslu exemplifikace významně přispívají k překlenutí napětí mezi systémovým pojetím lexika a skutečným jazykovým územ.

Zvláštní význam má exemplifikace v historicky a areálově orientovaném slovníku, v němž supluje nemožnost úplného formálního popisu gramatických, valenčních či stylistických vlastností heslových slov. Autentické doklady zde fungují jako empirický základ lexikografického zobecnění a současně jako prostředek zachycení jazykové variability, která by byla při striktně abstraktním popisu nevyhnutelně redukována.

Reflexe etických a ideologických aspektů práce s exemplifikacemi dále ukázala, že lexikografický popis nemůže být hodnotově neutrální v absolutním smyslu, avšak měl by usilovat o metodologickou konzistenci a historickou přiměřenost. V případě historického nářečního slovníku je zachování dobově příznačných dokladů nejen legitimní, ale i nezbytné pro věrné zachycení jazykového obrazu světa předchozích generací.

Lze tak uzavřít, že slovníková exemplifikace představuje v dialektologické lexikografii specifický nástroj, který umožňuje zprostředkovat dostatek informací pro

správný výklad a pochopení slova. Její promyšlené využívání přispívá nejen k přesnosti a úplnosti lexikografického popisu, ale i k hlubšímu porozumění vztahu mezi jazykem a extralingválním světem.

BIBLIOGRAFIE

BARTOŠ, František (1906): *Dialektický slovník moravský*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.

ČERMÁK, František (1995a): Frazieografie. In: F. Čermák – R. Blatná (eds.): *Manuál lexikografie*. Jinočany: H&H, s. 116–136.

ČERMÁK, František (1995b): Paradigmatika a syntagmatika slovníku: možnosti a výhledy. In: F. Čermák – R. Blatná (eds.): *Manuál lexikografie*. Jinočany: H&H, s. 90–115.

ČERMÁK, František (1995c): Překladová lexikografie. In: F. Čermák – R. Blatná (eds.): *Manuál lexikografie*. Jinočany: H&H, s. 230–248.

Český jazykový atlas 4 (2002), 5 (2005). Vedoucí autorského kolektivu J. Balhar. Praha: Academia. Dostupné na: <http://cja.ujc.cas.cz> [pdf verze], <https://cja.ujc.cas.cz/e-cja/> [html verze] [cit. 16-07-2026].

HANKS, Patrick (2012): The Corpus Revolution in Lexicography. In: *International Journal of Lexicography*, roč. 25, č. 4, s. 398–436.

HERBST, Thomas – KLOTZ, Michael (2003): *Lexikografie*. Paderborn – München – Wien – Zürich: Ferdinand Schöningh.

KLOFEROVÁ, Stanislava (2013): Současná česká dialektologie: po *Českém jazykovém atlasu* Slovník nářečí českého jazyka. In: *Slavia*, roč. 82, č. 1–2, s. 169–174. Dostupné na: <https://asjournals.lib.cas.cz/Slavia/article/uuid:a119f925-2b34-4f7d-87b4-f44a010927a7/pdf> [cit. 16-07-2026].

KLOFEROVÁ, Stanislava (2016): Ke koncepci celonárodního nářečního slovníku. In: S. A. Myznikov – O. N. Krylova – I. V. Baklanova (eds.): *Slavjanskaja dialektnaja leksikografija 2. Matěrialy konferencii*. Sankt Petěrburg: Nestor-Istorija, s. 100–116.

KLOFEROVÁ, Stanislava (2017): Ein neues dialektologisches Projekt des Tschechischen: Das Wörterbuch der tschechischen Dialekte in Böhmen, Mähren und Schlesien. In: E. Wandl-Vogt – S. Winterstein – Ch. Schrödl – A. Singer (eds.): *Dialekt / dialect 2.0. Langfassungen / Long papers. 7. Kongress der Internationalen Gesellschaft für Dialektologie und Geolinguistik (SIDG) / 7. Congress of the International Society for Dialectology and Geolinguistics (SIDG)*. Wien: Praesens Verlag, s. 213–220.

LIŠKOVÁ, Michaela – PROCHÁZKOVÁ, Barbora (2016): Exemplifikace. In: P. Kochová – Z. Opavská (eds.): *Kapitoly z koncepce Akademického slovníku současné češtiny*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, s. 154–160. Dostupné na: https://ujc.cas.cz/wp-content/uploads/2025/02/Kapitoly_z_koncepce_Akademického-slovníku-soucasne-cestiny_1-240-1.pdf [cit. 16-07-2026].

LIŠKOVÁ, Michaela (2016): Stylistická charakteristika. In: P. Kochová – Z. Opavská (eds.): *Kapitoly z koncepce Akademického slovníku současné češtiny*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, s. 69–75. Dostupné na: https://ujc.cas.cz/wp-content/uploads/2025/02/Kapitoly_z_koncepce_Akademického-slovníku-soucasne-cestiny_1-240-1.pdf [cit. 16-07-2026].

LIŠKOVÁ, Michaela (2017): *Výměna stárnoucí manželky za hezkou mladou kočku aneb K exemplifikaci v Akademickém slovníku současné češtiny*. In: *Naše řeč*, roč. 100, č. 1, s. 28–36. Dostupné na: <https://asjournals.lib.cas.cz/naserec/article/uuid:7cad1078-563c-4663-ac3f-ba1e1d977c14/pdf> [cit. 16-07-2026].

REICHMANN, Oskar (2012): *Historische Lexikographie: Ideen, Verwirklichungen, Reflexionen an Beispielen des Deutschen, Niederländischen und Englischen*. Berlin – Boston: De Gruyter.

Slovník slovenských nářečí. I. – III. Ved. red. I. Ripka (I., II.), A. Ferenčíková (III.). Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1994, 2006, 2021. Dostupné na: <https://slovník.juls.sav-ba.sk/> [cit. 16-07-2026].

Slovník spisovného jazyka českého (1960–1971). Hl. red. B. Havránek. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd – Academia. Dostupné na: <https://ssjc.ujc.cas.cz/> [cit. 16-07-2026].

Słownik gwar polskich (1982–). Hl. red. R. Kucharczyk. Kraków: Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk.

SNČJ – *Slovník nářečí českého jazyka (2016–)*. Brno: Ústav pro jazyk český AV ČR. Dostupné na: <https://sncj.ujc.cas.cz/> [cit. 12-01-2026].

ŠEMELÍK, Martin – LIŠKOVÁ, Michaela (2019): K lexikografickému zpracování tabuových slov. In: *Slovo a slovesnost*, roč. 80, č. 1, s. 39–57. Dostupné na: <https://asjournals.lib.cas.cz/slovoaslovesnost/article/uuid:03efa910-4d67-4bfd-be16-a405f1920cd1/pdf> [cit. 16-07-2026].

ŠIMEČKOVÁ, Marta (2025a): Hranice tzv. hanáckých nářečí v minulosti a nyní. In: *Národopisná revue*, č. 2, s. 119–135. Dostupné na: <https://revue.nul.k.cz/clanky/hranice-tzv-hanackych-nareci-v-minulosti-a-nyni/> [cit. 16-07-2026].

ŠIMEČKOVÁ, Marta (2025b): Karpatismy ve *Slovníku nářečí českého jazyka*. In: *Slavia*, roč. 94, č. 4, s. 461–472. Dostupné na: <https://asjournals.lib.cas.cz/Slavia/article/uuid:59aad206-fdae-43c1-b86d-20718b895e10/pdf> [cit. 16-07-2026].

VACHKOVÁ, Marie (2014): Z lexikografické dílny *Velké německo-české lexikální databáze*: Slovníkový příklad. In: *Jazykovědné aktuality*, roč. LI, č. 3–4, s. 58–70. Dostupné na: https://www.jazykovednesdruzeni.cz/wp-content/uploads/2020/04/2014_3-4.pdf [cit. 16-07-2026].

OPTIMALIZÁCIA VÝBERU NÁREČOVEJ EXEMPLIFIKÁCIE V KONTEXTE *SLOVNÍKA SLOVENSKÝCH NÁREČÍ*¹

MILOSLAV SMATANA

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava, Slovensko

<https://orcid.org/0009-0002-8436-4620>

SMATANA, Miloslav: Optimising the selection of dialectal exemplification in the context of the *Dictionary of Slovak Dialects*. Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics), 2026, Vol. 77, No 1, pp. 174–197.

Abstract: The article focuses on the lexicographical processing of dialectal data regarding the selection of appropriate examples in the context of the *Dictionary of Slovak Dialects* (SSN). The author outlines the process of selecting fully-fledged illustrative contexts when compiling entries, emphasising the necessity of preserving their phonetic authenticity, contextual relevance, semantic adequacy and cultural-historical value. Using empirical material from the SSN's archival fonds and from his own research into the Northern Trenčín dialect, he illustrates the optimisation process involved in selecting examples that suitably complement the semantic explanation. At the same time, he outlines the possibilities offered by this process and highlights their practical application in the compilation of modern dialectological dictionaries.

Keywords: dialectology, lexicography, dialectal exemplification, optimisation of selection, *Dictionary of Slovak Dialects*

1. EXEMPLIFIKÁCIA A JEJ VYUŽITIE V PRAXI

Slovo **exemplifikácia** vykladá *Slovník súčasného slovenského jazyka* (ďalej SSSJ) primárne ako „1. objasňovanie, objasnenie pomocou príkladov, dokladov; *syn.* dokladovanie“, a v ďalšom význame už v lingvistickom ponímaní ako „2. dokladový materiál, dokladové spojenia, doklady“ (SSSJ 2006, s. 925). *Slovník cudzích slov* (2005, s. 275) uvádza, že exemplifikácia je „*odb.* uvedenie, výpočet príkladov, dokladov“, pričom tu uvádza ako exemplifikáciu doklad: „*e. slovného významu (v slovníku)*“, z čoho je zrejmé, že tento termín sa tu chápe najmä v lingvistickom význame.

Dané slovo teda môžeme interpretovať hlavne ako odborný termín (terminologický výraz), ktorý sa spája s aktom vysvetlenia, objasnenie alebo ilustrácie niečoho na konkrétnych príkladoch. V tomto zmysle je možné exemplifikáciu chápať aj ako metódu, ktorá zjednodušuje alebo uľahčuje pochopenie (napr. abstraktných alebo

¹ Štúdiá vznikla v rámci riešenia projektu VEGA č. 2/0085/26 Slovník slovenských nárečí IV. – 2. etapa.

všeobecných) pojmov ich konkrétnou aplikáciou v praxi. Zmysluplná exemplifikácia tak môže explikovať zložitejšie koncepty (napr. v lingvistike môže ísť o explanciu významu slova alebo nejakého pravopisného pravidla) alebo primerane dokladovať a potvrdzovať platnosť všeobecného pravidla, uvedeného významu a pod.

V praktickom živote možno exemplifikáciu pokladať za kľúčový nástroj na preklopenie priepasti medzi teóriou a realitou. Jej využitie nájdeme v bežnej komunikácii, ale aj vo vzdelávaní (napr. metóda príkladu, ktorá uľahčuje pochopenie zložitých javov – p. Slančová a kol. 2022, s. 110 an), odbornej (vedeckej) tvorbe, v oblasti sociálnej práce, psychológie (napr. exemplifikácia ako vzorec správania) alebo v legislatívnej praxi (exemplifikácia slúži na demonštrovanie možných riešení prostredníctvom príkladov).² Z toho je zrejmé, že exemplifikácia ako metóda má širšie, nielen lingvistické, uplatnenie.

2. EXEMPLIFIKÁCIA V SLOVNÍKOCH

Lingvistika, špeciálne lexikológia a lexikografia, eviduje termín **exemplifikácia** najmä v súvislosti s prípravou a praktickým využitím rôznych akademických lexikografických diel.³ Každý slovník má rozličné kritériá výberu a uvádzania exemplifikácií špecifikované podľa svojho primárneho zamerania či účelu. Princíp a podstatné kritériá ich prezentovania sú obyčajne vysvetlené v metatextoch konkrétnych slovníkových diel. Napríklad SSSJ má inštruktážny návod o exemplifikáciách predstavený v svojom 1. zväzku v 9. kapitole (s. 39 – 40) nazvanej *Uvádzanie dokladov (exemplifikácia)*. Použitím dokladov sa v slovníku „potvrdzuje, konkretizuje a dopĺňa výklad heslového slova. V dokladoch sa premieta jeho syntagmatická potencialita, tak kategoriálna (spájateľnosť na úrovni slovného druhu), ako aj kolokačná (lexikálnosémantická)“ (SSSJ 2006, s. 39). V danej kapitole sú opísané zásady uvádzania dokladov, skracovania ilustračných spojení, usporiadanie dokladov v heslovej stati, princíp poradia voľných spojení a pod.

Slovník slovenského jazyka (ďalej aj SSJ) v svojom úvode uvádza, že „väčšina významov a významových odtienkov heslových slov exemplifikuje sa (ilustruje sa) typickými (voľnými) spojeniami slov, úryvkami alebo krátkymi citátmi z vyexcerpovanej literatúry“ (SSJ 1959, s. X). Exemplifikácie (ilustrácie) teda slúžia na dopl-

² K úlohe exemplifikácie a „exemplifikátora“ v pedagogike a vzdelávaní p. napr. Kratochvílová a kol. (2007, s. 129), k využitiu exemplifikácie pri analýze správania, resp. k preberaniu vzorcov (pozitívnych i negatívnych príkladov) správania od rodičov p. Grác (1990), k problematike taxatívneho a exemplifikatívneho (demonštratívneho) prístupu v legislatíve p. Ottová (2010, s. 248).

³ Býva takisto bežnou súčasťou rôznych komerčných vzdelávacích diel, porov. napr. obrázkový slovník integrovaný do jazykového portálu *Nechybujte.cz* (<https://www.nechybujte.cz/>) vydavateľstva Lingea, ktorý obsahuje heslá rozdelené do desiatok tém, detailné popisy častí objektov na fotografiách a prepojenie s cudzími jazykmi, alebo portál *Hovorme spisovne* (<https://hovormespisovne.sk/>). Z cudzojazyčných je to napr. *LanGeek Picture Dictionary* (<https://dictionary.langeek.co/>).

nenie a spresnenie výkladu a súčasne ukazujú, v akých typických spojeniach a kontextoch (príp. väzbách) sa slovo v danom význame používa, čím dokresľujú celkovú charakteristiku slova. Následne sa vymenúvajú niektoré ďalšie zásady využívania exemplifikácií, ako napr. uvádzanie ich autorov, informácia o nedokladovaní odborných termínov, slov terminologickej povahy, ktorých význam je jednoznačne vymedzený výkladom, a tiež väčšiny hniezdovaných slov (okrem zvratných slov), predstavená je tiež formálna podoba exemplifikácií ap. (tamtiež, s. X – XI).

O dôležitosti podoby exemplifikácie, jej nespornom význame a prínose exaktnosti dokladov pri tvorbe nárečového slovníka uvažoval v čase prípravy koncepcie veľkého nárečového slovníka jeden z budúcich autorov a súčasne člen redakcie tohto diela, Jozef Nižnanský. V svojom príspevku na 1. dialektologickej konferencii v Prešove (1975) uviedol, že exemplifikácia je organickou súčasťou stavby hesla (najmä výkladu významov slova), pričom podčiarkol, že ju „nemožno chápať ako samoučelné citovanie príkladov použitia heslového slova v kontexte“, pretože predstavuje závažnú zložku štruktúry slovníkového hesla, „bez ktorej by bol najmä celonárodný nárečový slovník akousi lexikografickou schémou výskytu lexiky, odtrhnutý od života nositeľov národného jazyka“ (Nižnanský 1980, s. 173). Ako skúsený dialektológ vedel, že pri koncipovaní slovníka sa autori stretávajú s lexikografickým materiálom rozličnej kvality, pričom najvyhovujúcejšie bývajú exemplifikácie vyexcerpované aspoň z priemerne kvalitných súvislých nárečových textov a ich originalita spolu so spontánnosťou hovoreného prejavu „dodáva heslu i slovníku práve tú vyžadovanú spätosť so životom nositeľa nárečia“ (tamtiež, s. 174). J. Nižnanský pripomína i ťažkosti s nedostatkom sémantizačného materiálu a nadmerným rozsahom (často potrebného) vysvetlenia heslového slova. Podľa neho „by sa malo v exemplifikáciách ilustrovať použitie slova vo všetkých (čo sa prakticky nedá uskutočniť) alebo typických gramatických tvaroch hlavných nárečí“, pričom „v nárečovom slovníku možno odôvodnene vyžadovať úpravu či opravu fonetickej transkripcie exemplifikácií podľa fonetického systému konkrétneho nárečia, ak zapisovateľ dokladu nevystihol dôsledne všetky jeho systémové znaky“ (tamtiež, s. 175). Napokon konštatuje, že „fonetická rektifikácia už vysloveného výrazu alebo myšlienky má význam najmä pri dokladovom texte s funkčne hodnotným ilustračným obsahom a spontánnou nárečovou syntaxou“ (tamtiež).

Takto formulované východiskové konštatovania J. Nižnanského sa premietli aj do akcentovania dôležitosti úlohy exemplifikácie pri príprave najrozsiahlejšieho slovníkového diela slovenskej dialektológie. Dôsledné uvádzanie všetkých vhodných typov nárečových dokladov špecifikovali zakladajúci autori *Slovníka slovenských nárečí* (ďalej aj SSN) už v jeho ukážkovom zväzku (Ripka a kol. 1980). Zaoberali sa úlohou exemplifikácie, ktorá ako „jeden zo spôsobov sémantizácie dokresľuje použitie konkrétneho slova v širokom kontexte“ (tamtiež, s. 40). Nadväzujúc na slová J. Nižnanského o najvyhovujúcejších exemplifikáciách (1980, s. 174), autori zdôrazňujú, že práve exemplifikácie nielen ilustrujú formu a obsah heslovej lexémy,

ale aj dopĺňajú výklad slova, jeho významové odtiene a charakterizujú situáciu, v akej sa slovo použilo (Ripka a kol. 1980, s. 40). Konštatovanie, že „kontexty dokladajú lexému aj v rozličných gramatických tvaroch, syntaktických väzbách a zároveň i fonetických nárečových variantoch z rozličných oblastí, z rozmanitého spoločenského a výrobného prostredia“ (tamtiež), vhodne dokumentuje závažnosť a východiskový postulát pre ďalšiu prax koncipovania vtedy ešte plánovaného SSN. V jeho 1. zväzku sú už exaktne opísané konkrétne zásady výkladu významov a ich exemplifikácií: „Heslové slová v každom lexikálnom význame, v ustálených i vo frazeologických spojeniach sa dokladajú pramenným materiálom, a to (vo väčšine prípadov) širším kontextom al. typickým spojením. Uvádzanie jednoslovných dokladov slúži aj na iné ciele (porov. IV/5); dokumentuje územný výskyt istého hláskového variantu heslovej lexémy“ (SSN1 1994, s. 35). Veľký nárečový slovník pokladá za exemplifikáciu kontext, „v ktorom sa môže dostatočne realizovať, konkretizovať a dopĺňujúco charakterizovať slovo v tom význame, ktorý opisuje výklad. V SSN sa za minimálny kontext na exemplifikáciu pokladá typické voľné spojenie (porov. III/3), optimálnejšiu exemplifikáciu však tvoria širšie kontexty (vety)“ (tamtiež, s. 36).

Podobne osvetľujú princíp dokladovania a využitia exemplifikácií i ďalšie reprezentatívne historicky a diachrónnne zamerané slovníky slovenskej jazykovedy, napr. *Historický slovník slovenského jazyka* (1991 – 2008), ktorý ich využíva z vlastného aspektu priblíženia historického materiálu (porov. časť *Exemplifikácia; slovné spojenia*, s. 34 – 36), a *Stručný etymologický slovník slovenčiny* (Králik 2015) so zameraním na špecifickosti etymologických a lexikografických požiadaviek a kritérií (informácie o nich môže používateľ nájsť v kapitole o výkladovej časti hesla na s. 17 – 21).

Objasnenie využívania dokladov v heslových statiach obsahujú aj iné typy slovníkov, napr. frazeologické, terminologické, synonymické, ale aj menšie slovníky nárečových oblastí alebo lokalít. Napríklad *Vecný slovník dolnotrenčianskych nárečí* (Ripka 1981) v úvodnom texte, v ktorom čitateľ nájde všetky potrebné údaje o využitých a zaradených dokladoch, uvádza, že v slovníku „sa exemplifikuje (ilustruje typickými voľnými spojeniami alebo vetami) len istá (menšia) časť heslových slov. Tieto doklady (uvádzajú sa po dvojbodke za výkladom významu) sa vždy lokalizujú; uvádza sa skratka obce, kde sa príslušný záznam získal. (...) Za exemplifikáciou (alebo priamo za výkladom, ak sa exemplifikácia neuvádza) sa po príslušnom znaku zaznamenávajú frazeologické zvraty (medzi nimi porekadlá a úslovia), a to spravidla aj s výkladom. Frazeológia sa štylisticky (príslušnou skratkou) necharakterizuje, no vždy sa lokalizuje“ (tamtiež, s. 33). Podobne aj autor *Slovníka šarišských nárečí* (Buffa 2004) pokladá exemplifikáciu za dôležitú súčasť lexikografického diela. Na s. 9 – 10 svojho slovníka okrem základných princípov využitia (používania) dokladov uvádza, že v šarišskom slovníku „ako dokladový materiál sú časté rozličné slovné vyjadrenia, a to od typických voľných, až po frazeologizované slovné spojenia,

príslovia a porekadlá nevynímajúc, takže možno tento slovník označiť aj za dokladový“ (tamtiež, s. 9), a súčasne vyjadruje veľkú ľútosť nad redukciou pôvodne bohatého, ilustračného materiálu, a to najmä z vydavateľských dôvodov (tamtiež). J. Orlovský v *Gemerskom nárečovom slovníku* (1982) v svojich poznámkach k heslám a ich exemplifikáciám na s. 9 – 10 píše, že „heslá a rovnako aj ich varianty sú doložené dokladmi“ a pri nich sa takmer vždy uvádzajú lokality, odkiaľ pochádzajú, okrem výrazov vyskytujúcich sa zhodne vo viacerých obciach (p. Orlovský 1982, s. 9). O dôležitosti uvádzania exemplifikácií sa používateľ môže presvedčiť aj v ďalších lokálnych slovníkových dielach, napr. v Matejčíkovej *Lexike Novohradu* (1975), v ktorej sa na exemplifikáciu využívajú aj ilustrácie (p. nižšie), alebo v Palovičom *Záhoráckom slovníku* (2017) a i.

3. VŠEOBECNÉ VÝZNAMOVÉ KONTÚRY EXEMPLIFIKÁCIE A PROCES JEJ OPTIMALIZÁCIE V NÁREČOVOM SLOVNÍKU

3.1 Základné vlastnosti exemplifikácie

V súvislosti s úvahami o rôznych typoch exemplifikácie (aj s ohľadom na jej uplatnenie v rozličných vedných odboroch) býva častou otázkou kvality parametrov, ktoré by mala vyhovujúca exemplifikácia obsahovať, aby bola dostatočne preukazná, t. j. aby ilustrovala prezentované heslové slovo náležitým a presvedčivým príkladom. Vybraný exemplifikačný doklad by mal spĺňať isté kritériá a mal by reflektovať nasledujúce **vlastnosti**:

a) relevantnosť a systémovosť – exemplifikácia musí priamo súvisieť s vysvetľovaným heslovým slovom s tým, že nemá zobrazovať len náhodnú odchýlku (napr. idiolekt hovoriaceho), ale potvrdzovať relatívne ustálenú systémovú normu daného nárečia;

b) kontextová názornosť a jednoznačnosť – doklad by nemal vyvolávať pochybnosti o jeho interpretácii, t. j. má obsahovať dostatočný kontext na to, aby bol význam slova alebo funkcia gramatického výrazu jednoznačne interpretovateľná bez potreby ďalšieho vysvetľovania; súčasne by mal dopĺňať, prípadne modifikovať vykladaný význam, ktorý je výsledkom istej teoretickej abstrakcie, na konkrétnu (ľahko predstaviteľnú) situáciu (t. j. túto situáciu evokovať) a zároveň musí byť dostatočne zrozumiteľný;

c) interpretačná jasnosť a jednoduchosť – exemplifikácia by nemala byť zložitejšia než vlastný problém, v kontexte slovníkového hesla by nemala obsahovať žiadne rušivé javy (napr. hromadenie nesúvisiacich archaizmov alebo kalkov), ktoré by mohli odvádzať pozornosť od primárne dokladaného výrazu;

d) autenticnosť – exemplifikácia má pochádzať z prirodzeného úzu hovoriacich (najlepšie z terénneho výskumu) a nemala by byť ovplyvnená snahou hovoriaceho o spisovnosť alebo hyperkorektnosť; zároveň by mala implikovať charakteristické znaky daného výrazu;

e) **reprezentatívnosť** – vybraný doklad má zastupovať a náležite ilustrovať štruktúrne prvky typické pre danú nárečovú oblasť (napr. špecifické hlásky, morfológické tvary alebo lexémy).

Na základe uvedených vlastností je možné uvažovať o výbere optimálnej exemplifikácie, resp. v prípade nárečového slovníka o optimalizácii výberu nárečovej exemplifikácie, ako o procese hľadania najvhodnejšej ilustrácie alebo objasnenia výkladu. Tento proces spočíva v premyslenej selekcii najtypickejšieho a najpreukaznejšieho príkladu, ktorý presne demonštruje podstatu dokladaného výrazu.

3.2 Funkcie exemplifikácie v slovníkových dielach

V lexikografii sa exemplifikácia nepovažuje len za doplnok, ale za kľúčovú súčasť sémantizácie – procesu, ktorým sa používateľovi objasňuje presný význam a používanie slova. Pri tvorbe slovníka autori hesiel na základe svojich znalostí a skúseností celkom prirodzene absolvujú optimalizačný proces výberu najvhodnejšieho riešenia, t. j. selekciu náležitých dokladov, a to s ohľadom na viaceré **funkcie**, ktoré v (nielen nárečových) slovníkoch plnia:

a) spresnenie významu (**sémantická funkcia**) – samotná definícia (výklad) často nestačí na zachytenie všetkých odtienkov slova navodených kontextom. Príklady vety alebo slovného spojenia ukazujú, v akom kontexte sa slovo reálne používa. Ak má slovo viac významov (polysémia), exemplifikácia pomáha určiť hranice medzi nimi (diferenciácia významov). Najmä pri slovách s vyššou mierou abstrakcie je zodpovedajúci príklad hodnotným a užitočným spôsobom, ako ich význam konkrétne uchopiť. V niektorých (a to nielen didakticky zameraných – p. pozn. 3) slovníkoch sa na vysvetlenie významu využíva aj grafické znázornenie, napr. pri predmetoch z oblasti ľudovej výroby alebo umenia (remeselnícke pomôcky, hudobné nástroje ap.). Takýto postup sa využíva aj v publikácii J. Matejčíka *Lexika Novohradu* (1975), v ktorej autor výberovo kombinuje výklady heslových slov s názornými ilustráciami najmä remeselníckych a poľnohospodárskych nástrojov, rôznych kuchynských pomôcok a predmetov, alebo séria publikácií *Terminológia remeselníckej výroby v Nadlaku* (...) autora P. Rohárika (Rohárik 1988, 2010, 2016);

b) typická spájatelnosť (**syntagmatická funkcia**) – slovník prostredníctvom vybraných exemplifikácií informuje používateľa, s akými inými slovami sa dané heslové slovo zvyčajne spája (kolokácie). Príklady voľných a ustálených spojení ukazujú typické spoluvýskyty. Prostredníctvom rekcíe (väzby) exemplifikácia v praxi ukazuje, s akým pádom sa slovo viaže (napr. okrem všeobecne rozšírenej väzby predložky *pri* s lokálom (*pri potoku*) sa v časti severonitrianskych a topoľčianskych nárečí spája táto predložka s akuzatívom (*Kravi zme vihнали pri potok, abi sa napojili* (Brodzany TOP));

c) štylistické a pragmatické ukotvenie (**pragmatická funkcia**) – doklady v slovníku nesú informáciu o tom, v akej komunikačnej situácii sa dané slovo použí-

va. Táto informácia sa premieta aj do výberu štylistických kvalifikátorov, ktoré špecifikujú, či ide o slovo hovorové, knižné, vulgárne, odborné ap. Platí to aj pre nárečové variety, ktoré sú tiež štylisticky a komunikačne diferencované. Napríklad slovo **byco** môže byť podľa SSN: **1. miest strsl expr.** plemenný býk, bujak; junec: *Čil má štátni majetog dvoch bicov* (Čičmany ŽIL), alebo **2. pejor.** hlúpy človek, hlupák (i ná dávka): *Ťi bico sprostí, chiba ťi rohi zavrtad' do hlavi!* (Revúca) (SSN1 1994, s. 189); príp. slovo **nabúrat'** je v SSN uvedené v dvoch významoch: **1. nov.** naraziť do niečoho dopravným prostriedkom, havarovať: *Ja nežnam, jag zme naburali* (Hrabkov PRE) **2. nov. pejor.** priviesť do gravidity: *Mušim še žeňic, bo som Marču nabural* (V. Slivník SAB) (SSN2 2006, s. 242). Pri remeselných výrazoch je kvalifikátor zaraďujúci slovo do istého pracovného odboru nutnosťou (určuje príslušnosť ku konkrétnemu remeslu), napr. heslo **nadstavák** (v nárečiach aj *nastavak*) je **1. včel.** úl, na ktorého plodisko možno nadstaviť medník, nadstavkový úl: *Prveči zme mávali ščelíne aj stojani, nactaváki* (Lovčice TRN); *úl' nactavák* (Poltár RS); **2. koš.** nadložený prút pri pletení koša: *prút nactavák* (St. Turá NMV) (SSN2 2006, s. 263) a i.⁴

d) dokumentácia jazyka (**dokladová funkcia**) – slovníková exemplifikácia pochádza z reálneho autentického jazykového prejavu, čím preukazuje existenciu a používanie slova v danom období. Vo veľkých výkladových slovníkoch (napr. SSSJ) môže exemplifikácia pochádzať z kartotéky alebo v súčasnosti najmä z korpusových databáz. Rovnako zdrojom dokladov v nárečovom slovníku sú archívne kartotéky a elektronické databázy zdigitalizovaných nárečových textov (p. SSN3 2021, s. 10 – 11).

Vyššie sformulované vlastnosti a funkcie vymedzujú základné kritériá výberu vhodnej slovníkovej exemplifikácie. Naznačujú, že zvolený doklad by mal byť stručný, zrozumiteľný a podľa možnosti jednoznačný. Jeho cieľom je objasniť význam slova v prirodzenom prostredí vety bez toho, aby odpútal pozornosť od samotného výkladu.

⁴ Použité exemplifikácie v príspevku uvádzame podľa koncepcie *Slovníka slovenských nárečí*, t. j. doklady uvádzame kurzívou a pri ich prepise uplatňujeme zásady tzv. čitateľskej transkripcie podporujúce publicitu diela. Bilabiálne *u* ako kontinuant za *l* zapisujeme grafemou *u*, napr. *huava, robiu*, splývavú výslovnosť na rozhraní slov zaznačujeme oblúčikom v spodnej časti riadka: *o_tej dobi, ke_cviciyo sunko* atď. (niektoré ďalšie špecifické zásady zapisovania samohlások, spoluhlások a spoluhláskových skupín porov. v 1. zv. SSN, 1994, s. 39 – 39, s. 41). Za dokladom uvádzame lokalitu, z ktorej doklad pochádza, a skratku okresu. Tak ako v SSN uvádzame aj v našom príspevku názvy obcí podľa Štatistického lexikónu obcí z r. 1955 a preberáme administratívne členenie okresov Slovenska z roku 1948 (ibid., s. 39 – 39, s. 41). Pri dokladoch využívame všeobecné skratky a značky podľa SSN (ibid., s. 44 – 46); za verzálami L a F uvádzame lexikalizované spojenia (L) a frazeológiu (F). V štúdiu použité doklady pochádzajú väčšinou z 1. – 3. zv. SSN, z *Kartotéky Slovníka slovenských nárečí* dialektologického oddelenia JÚLEŠ SAV (ďalej aj KSSN) a materiálu získaného vlastným nárečovým výskumom z oblasti severotrenčianskych (strenč) nárečí (pri doklade je uvedená lokalita, skratka okresu a znak *, napr. Rajec ŽIL*). Zdroj, príp. lokalitu exemplifikácií uvádzame na príslušných miestach.

3.3 Špecifické funkcie exemplifikácie pri tvorbe nárečového slovníka

Exemplifikácia – širší kontext zahŕňajúci heslové slovo – je pri tvorbe nárečového slovníka obzvlášť dôležitá, pretože nárečové slovo vytrhnuté z kontextu je pre používateľa z iného regiónu (resp. bežného príjemcu) často nezrozumiteľné. No zároveň je dokladom ďalších štruktúrnych nárečových osobitostí, ako aj reálií charakteristických pre vidiecke prostredie najmä starších období. Preto sa – aj v súvislosti s vyššie spomínanými vlastnosťami autenticity a reprezentatívnosti – s výberom nárečových dokladov spájajú snahy:

a) o zachytenie autentickej fonetiky a morfológie – doklady v nárečovom slovníku by mali čo najvernejšie odrážať výslovnosť, gramatické zákonitosti a iné charakteristické prvky nárečia daného regiónu.⁵ Ak slovník vysvetľuje napr. severotrenčianske nárečové slovo **slače** (,menší a pružný strom, ktorý sa pripieval za voz a slúžil na hamovanie nákladu‘), je vhodné, aby exemplifikácia obsahovala aj ďalšie nárečové javy daného regiónu: *Postúkal som slače ako som vedzel, aj som to nakoňedz domoh doviezel* (Rajec. Lesná ŽIL); podobne exemplifikácia slovesa **spätkovať sa** (,zbaviť sa, striasť sa niekoho, niečoho‘): *Choj sa skovac, idze k nám tá húžev, do večera sa hěj nespätkujeme* (Brvnište PB). Vlastnosti záhorských nárečí dokumentujú napríklad exemplifikácie k slovám **sanfung** (,ohradený výbeh pre ošípané pri chlieve‘): *Ke_cvíciyo sunko, biyo teplo, sviňe sánfungu ležali, do krmníka chodzili žrat* (Stupava BRA) alebo **siecit** (,kosiť, žať‘): *Máte si vzít aj kosu, aj hrable a máte dojít k ním a potom sa pújde dokopi sécit* (Závod MAL) ap. (použitý doklady pochádzajú z KSSN).

b) o selekciu primeraného kultúrno-historického kontextu reflektujúceho tradičný spôsob vidieckeho života – príklady je optimálne vyberať tak, aby podľa možnosti zachytávali tradičné (dnes už často zanikajúce) zvyky, nástroje, poľnohospodárske práce ap., pretože slovník by mal okrem nárečovej lexiky odrážať aj kultúrne javy a spôsob života v nárečovom prostredí. Príkladom môže byť spracovanie slova **gepel’** v SSN: **gepel’ i gápel’ m.** (*gepl, kepel, kepr*) *csl* dobytkom ťahaný stroj, z ktorého sa prenášal pohyb na iné zariadenia (na jednoduchú mlátačku, sečkovicu, čerpadlo a pod.): *Reže sečku na gápl’i* (Hor. Lehota DK); *Kedisi zme mláťievali a rezali*

⁵ Môže to byť výskyt špecifických hlások, napr. (ne)prítomnosť dvojhĺások, výskyt *ä* a *i*., kvantita samohlások, mäkkosť/tvrdosť, asimilácia a redukcia; rôznorodosť pádových prípon (napr. odlišné koncovky pri skloňovaní podstatných a prídavných mien, napr. lokál jednotného čísla na *-e*, príp. *-i*, alebo špecifický inštrumentál množného čísla), časovanie, napr. iné tvary sloves v prít. či min. čase, napr. koncovky *-me* vs. *-mo* v 1. os. pl. (*robíme* vs. *robíme*), alebo používanie participiálnych tvarov, slovosled (odlišné vetné konštrukcie alebo radenie slov vo vete oproti spisovnej norme) ap. V duchu vyššie uvedeného konštatovania J. Nižnanského (1980, s. 175) o možnosti (často nutnosti) úpravy dokladov sa pri ich zapracúvaní do exemplifikačnej časti hesla zjednocuje a spresňuje fonetická transkripcia exemplifikácií, prípadne dochádza k úprave syntaxe, ktorá môže napomôcť reprezentatívnosti a čitateľskej percepcii, k vypusteniu nadbytočných častí výpovede (napr. rušivých prvkov rečového prejavu, ako sú prejavy váhania, prerušenie plynulosti, pauzy, opakovanie slov, zbytočné exkurzy, prázdne rečnícke frázy) atď.

slamu na gepl'i (Sučany MAR); *Gáple tahali aj rúdu horeká* (Ban. Štiavnica); *Ňeskoršie sa robievalo na konských mašinách, táhali ju štiri koňe zapriahnutie gápľi* (Lišov KRU); *Gápel dali s koňmi ťahaťi alebo aj z voumi a tak sa sečkárňa krúťevala* (Čelovce MK); *Dakode bou na mláteňej iba gepel'* (Kalinovo LUČ); *Kepr to jeden kúň tahau* (Láb MAL); *Keple táhali statki a tak sa mŕáciuo* (Štefanová MOD); *Šečku zme rezávali na gepl* (Hrnčiarovce n. Par. TRN); *Merkuj na dzeci, abi sa nevozili na gepli!* (Vaďovce MYJ); *Gepel búl ozubené koleso okruhlé veľké, navrchu ojo na potach* (Dol. Súča TRČ); *Na gapľu rezali šečku* (Markušovce SNV); *Gepľe u naz malo chasnovali* (Dl. Lúka BAR); *Z gapľom cahali zo žemi slanu vodu* (V. Šariš PRE); *Od gapľa buľi štangi gu mašiňe, koňe cahali gapel' a mašina še krucela* (Rankovce KOŠ); *mašinovali na gápľi* (Drienovo KRU) **F.** *o cvitu do mrku zme v gápľi, že si ľedvá údi cítime* (Mošovce MAR) – ťažko robíme; **geplisko** *s. zvel. expr.: Že načo je ván to staré geplisko, zali to teda do zberu* (Brestovany TRN) (SSN1 1994, s. 489). Podobne by sme mohli uviesť aj ďalšie príklady najmä z oblasti tradičnej domácej výroby (napr. heslá **hobel'**, **gáter**, **kolovrat**, **kosa**, **putňa**, **podpiľovačka** a mnohé ďalšie). Náležite zvolené doklady môžu byť prínosné aj z aspektu kultúrnej a etnografickej hodnoty a exemplifikácie v nárečovom slovníku tak slúžia na uchovanie výrazov, ale aj obrazov ľudovej kultúry.

c) ukázať špecifickú nárečovú diferenciáciu významov (so zohľadnením regionálne podmienenej polysémie alebo homonymie) – je prirodzené, že nárečové slová sú často významovo odlišné od spisovných výrazov s rovnakou formálnou podobou (porov. napr. nárečový výraz **reforma** – ‚mlyn. stroj na výrobu krupice‘ alebo pomnožný výraz **reformy** – ‚strenč teplé ženské spodné nohavičky, gaťky‘) a neraz sa od nich líšia i početnosťou významov (polysémiou). Napríklad slovo **lahodný** má v spisovnom jazyku iba dva významy (1. ‚lahodiaci, príjemný‘, 2. ‚chatrný, slabý‘; p. KSSJ 2003, s. 289) a v novšom SSSJ dokonca iba jeden význam (‚ktorý vyvoláva príjemné pocity, radosť, potešenie, pohodu‘ – SSSJ 2011, s. 899), no v nárečiach má až 7 významov (p. 2. zv. SSN; tiež Smatana 2019)⁶, ktoré je možné identifikovať len vďaka dostatočne odlišeným významom v konkrétnych dokladoch. Ďalším príkladom môže byť slovo **penka**, ktoré má v dostupných spisovných slovníkoch jeden význam, no v nárečovom slovníku je ich zaznamenaných až 10 (porov. spracovanie hesla **penka** v SSN2 2006, s. 772). Špecifikum nárečovej polysémie, tzv. tautonymie (SSN1 1994, s. 21), však spočíva vo významovej rôznorodosti nárečových slov v rámci viacerých regiónov (nie v rámci jedného nárečového celku) – porov. napríklad polysémiu slova **kabát** v SSN: **kabát** *m. 1. strsl, zsl, spiš* vrchný odev z hrubšej látky, zvrchník, plášť: *Ag bolo chladnejšie, tak takie teplejšie kabáte zme si brali'* (V. Lom MK); *Čoskoro kabáti popredáme* (Pukanec LVI); *Poobliékali si narubi kabáti*

⁶ Porov. heslo **lahodný** v SSN: 1. *csl* príjemný (aj o zvuku, chuti), dobrý, vyhovujúci 2. *strsl, miest. zsl* malý, majúci nevelký rozsah 3. *csl* slabý, nedostatočný 4. *gem, miest. zsl* chatrný, chudobný 5. *gem, trenč* neuprímny, falošný 6. *pomalý* 7. *ľahostajný* (p. SSN2 2006, s. 15).

a ná_strašielvali (Kostolné MYJ) (...) 2. or; vsľ ženská sukňa: *Babi nošili hore bl'uski a dolo kabati* (Dl. Lúka BAR); *A kabati ženi pres tidzeň nošeli, či bul čarni, či bul šivi, či belavi* (Kokšov-Bakša KOŠ); *Dauno me nošili naras po tri i štiri kabati* (Brezina TRB) (...) (SSN1 1994, s. 729).

d) o zachytenie osobitých nárečových frazeologizmov – je zrejmé, že nárečia sú bohaté na frazeologické jednotky (idiómy, prirovnania, porekadlá ap.), ktoré sú často regionálne ohraničené, preto by sa v rámci súborov exemplifikácií mali dokladať aj frazémy neznáme v súčasnom (alebo spisovnom) jazyku. Napríklad popri všeobecne známych frazémach ako *hanbiť sa ako pes, žiť ako pes a mačka, kde je pes zakopaný, pes dvoch dvorov, prišiel na psa mráz, nebude zo psa slanina ani z vlka baranina* a pod. sú v SSN ďalšie špecifické frazeologické exemplifikácie (obsahujúce aj hláskové a gramatické nárečové javy, ako aj lexikálne dialektizmy): *prišiel k tomu jako pes ge kosci* (Bošáca TRČ) – náhodou; *privikou ako pez na bitku* (Martin) – časom si zvykol na všetko zlé; *oči še mu švica jak psoj* (Čemerné VRN) – túžobne na niečo pozerá; *uteká ako za besňin pson* (Pukanec LVI) – veľmi sa náhli; *ňemá aňi, šo bi za psom zalúšij* (Rim. Píla RS), *ňebulo s čím za psom rucic* (Brezina TRB) – nemá, nemali nič; *vivráva_ca zo psa na psa* (Rim. Píla RS) – vyhovárať sa jeden na druhého; *čo máž ot psa oči?!* (Svätoplukovo NIT) – čo si hlúpy?!; *pes psa pozná* (Rim. Píla RS), *pes psu brat* (Revúca) – zlý človek pozná seberovného; *pes psa dicki zastaňe* (Bošáca TRČ), *pes psa žrat ňebude* (Bošáca TRČ) – ľudia rovnakého zmýšľania na seba neútočia; *pez breše a vieter ňesie* (Krivá DK), *pez breše – vichor ňeše* (Jasenov HUM) – hlúpe reči si nehodno všímať; *u torieho gazdu pes chľieb žrie, pri tom breše vo dvore* (Krivá DK), *aj pez vié, chto mu dáva jesci* (Bošáca TRČ), *u kotroho gazdu pes chľip žre, na toho dvore breše* (Humenné) – kto platí, tomu slúžiš; *na kosti sa ždi pez nájd'e* (Krivá DK) – na všetko sa nájde záujemca; *od roskoši sa psi besňejú* (Rim. Píla RS) – prílišná voľnosť môže uškodiť; *d'e sa domáci psi trhajú, ňäch sa druhí ňemiešajú* (Krivá DK) – do rodinných sporov sa netreba miešať; *obecunka – psu darunka* (Richvald BAR) – sľúbená vec nie je istá a pod. (p. spracovanie tohto hesla a bohatú frazeológiu v 2. zv. SSN 2006, s. 779).

e) o uprednostnenie materiálov pochádzajúcich z autentických terénnych výskumov, ktoré využívali primeranú metódu zberu nárečových dát (ide o súvislé texty získané často výskumom priamo v teréne, ktoré boli následne excerptované do lístkovej kartotéky, anketový a dotazníkový materiál a pod.). Do slovníka sa spravidla nepreberajú exemplifikácie z ľudových piesní a zbierok ľudových rozprávok. Len v obmedzenej miere a po overení zodpovedajúcich hláskových a gramatických javov sa do exemplifikačnej časti hesla môžu zaradiť príklady z regionálnych alebo obecných slovníčkov, ktorých autormi sú zväčša ľudia bez odbornej dialektologickej a lexikografickej prípravy. Tieto zdroje sa využívajú len v prípade nedostatočného zastúpenia lexémy v archívoch, inak slúžia skôr na overenie podoby a významu slova.

3.4 Modelové uplatnenie optimalizačného procesu pri výbere dokladov v SSN

Príklad vhodne zvolených a využitých exemplifikácií môže dokumentovať napr. heslo **pôstny** spracované v 3. zväzku SSN. Použité doklady z rôznych regiónov nielenže vhodne dokladajú uvedené významy, ale zároveň dokumentujú obvyklý spôsob života: **pôstny** i **postný** *príd. (pasní) 1. csl* týkajúci sa pôstu, vzťahujúci sa na pôst: *Popoledz býva po omši na prvú puosnu stredu* (Návojevce TOP); *Celí posní dzeň zme sa poscili* (Papradno PB); *Ti tri pósne ňňi buli najprisňejšie pósti roka* (Dol. Súča TRČ); *Bul posni dzeň* (Žakarovce GEL); *Bandurki z rosolom postni jedzeňe, aľe ja sebe chočekedi navarila* (Bracovce MCH) **L. puosni čas** (Dol. Lehota DK) – obdobie pôstu; *Puosne d'em* (Šuľa MK) – Štedrý deň; *Pasni večer* (Revúca, Roštár ROŽ) – Štedrý večer; *pósne húle* (Šurany NZ) – tmavé mračná na jar; *pósna kopačka* (Čachtice NMV) – prvé okopávanie vinice na jar; *posna kapusňica* (Hranovnica POP) – kapustová polievka bez mäsa, ktorá sa jedáva počas pôstu **2. bezmäsité**: *F takito puosni čas veru iba puosno jedlo!* (Dol. Lehota DK); *Ščúl pátki, stredu a teda také šenné dni nepárné f tom tinni sa robili také pósne jellá* (Košín PIE); *pósne jedlo* (Lukáčovce HLO) atď. (porov. SSN3 2021, s. 68).

Ako vidieť, v jednotlivých exemplifikáciách je vo fonetických zápisoch zachovaný autentický ráz nárečia, a teda príklady exemplifikácií v konkrétnom hesle možno považovať za optimálne vybrané z viacerých dôvodov: nielenže pri tvorbe hesla v nárečovom slovníku naplňajú vyššie opísané snahy (porov. položky a – e v časti 3.3), navyše presne uvádzajú lokalizáciu, t. j. každý doklad má uvedený názov obce a skratku okresu, takže používateľ vie, že v danej lokalite sa používa uvedené slovo, obsahujú sociálny kontext, čiže príklady nereflektujú len slovo samotné, používateľ slovníka sa dozvedá relevantné fakty o zvykoch či mentalite ľudí (napr. čo je *póstna streda*, ako sa dodržiaval *póst*, čo sa varilo, konzumovalo ap.) a napokon naznačujú formy príslušných gramatických kategórií a hláskové charakteristiky nárečí uvedených lokalít.

Takéto funkčné prepojenie použitých dokladov predstavuje spracované heslo na kvalitatívne vyššej úrovni a prináša používateľom slovníka celý komplex hodnotných informácií. Ak by bol uvedený doklad „narušený“ nesprávnymi prvkami (zlý zápis, chyby pri prepise, stopy po pospisovňovaní prejavu ap.), exemplifikácie by neboli dostatočne funkčné a potenciál informácií o danom regióne obsiahnutý v spracovanom slovníkovom hesle by sa mohol znížiť, príp. skresliť. Zvolené príklady tak (v rámci možností a v čo najvyššie miere) reflektujú vyššie sformulované kritériá (vlastnosti a funkcie) exemplifikácií, podľa ktorých by sa optimálny príklad mal vyznačovať sémantickou úplnosťou (t. j. má byť zvolený tak, aby z neho prirodzene vyplýval význam slova a nemal by vyžadovať dopĺňujúci dodatočný výklad), syntagmatickou hodnotou (ukázať, s akými inými slovami sa daný výraz v nárečí spája, teda vystihnúť jeho typické kolokácie) a pragmatickým rozmerom (t. j. naznačovať situáciu, v ktorej sa slovo používa, prítomnosť expresivity, citového zafarbenia alebo rituálnosti) – čiže ilustrovať špecifický nárečový vý-

znam, ktorý sa nedá úplne nahradiť neutrálnym spisovným ekvivalentom bez straty nuansy.⁷

Ako príklad nárečovej diferenciácie významovej štruktúry (so zohľadnením regionálne podmienenej polysémie) môže poslúžiť heslo **pútec**, ktoré má v 3. zv. SSN tri významy, zatiaľ čo len vo význame 1 a. sa zhoduje s významom tohto slova v spisovnom jazyku. Nevyhnutnosťou preto je doložiť ďalšie nárečové významy náležitými dokladmi, aby ich bolo možné dešifrovať: **1.** úzka medzera rozdeľujúca na dve časti **a.** *časť. strsl, zsl* vlasy na hlave, cestička: *Lud'ia sa češú nahor aľebo na pútec* (Mošovce MAR); *Ňi si jej dobrej púťedz urobela* (Kalinovo LUČ); *Vol'akerie nosievaľi na prostrietku hlavi pútec* (Pečenice LVI); *Prečesaľ som si vlasi na pútec* (Martin n. Žit. ZM); *Ťi se tiaž na pútec šešeš?* (Čierna Lehota ROŽ); *Odmalička nosím púťedz na prostrietku* (Kšinná BĀN); *Dzievki mali vlasi hlatko učesané, na prostrietku rozdzeľené púccom* (Kolárovice BYT); *Vlasi si očesali na pútec* (Chocholná TRČ); *Česali zme sa na zahrátku – mala som pútec pekne, vlasi na dva boki a ocásečki okolo hlavi* (Šenkvice MOD); *Dzifčence si vľasi rozdzelovali pútcem a spleťali do mrdúsú* (Láb MAL) **b.** *zried.* kónskú hrivu: *Na ton konovi sa mi ľúbilo, že mal hrivu na obe strani a navrch krka púťedz, ale pekno, jag bi mu ho nápokí česal* (Dol. Súča TRČ) **2.** vyšívaný pás ako ozdobný predel (napr. na rukávcoch, na čipke a pod.): *Tá čipka mosí miet naprostretku pútec* (Kunov SEN) (...); **3.** *jtrenč* tenký pásik vytvorený stekajúcou vodou, cícerok: *Také púcce in ťiěkli dole oknami* (Kubrica TRČ) (...) (SSN3 2021, s. 471).

3.5 Faktor príznakovosti v procese optimalizácie výberu nárečovej exemplifikácie

Ďalším dôležitým faktorom v optimalizačnom procese výberu dokladu je miera zachovania jeho príznakovosti (napr. intenzívnosť expresivity). Autori SSN veľmi citlivo spracúvajú expresívne, príp. tzv. tabuizované slová, napr. hanlivé, pejoratívne (*pejor.*), vulgárne (*vulg.*) a i. výrazy, ktoré majú v podobných náre-

⁷ Napr. pri *nedok. expr.* slovese **pobasovať** vo význame ,ostro, ale výchovne dohovárať niekomu, vyhrešiť niekoho s cieľom usmerniť ho“ nachádzame nasledujúci doklad: *Bolo ci treba zase ňeskoro prisc? Počkaj, šak ca tatko večer pobasuje!* (VNV, Rajec ŽIL*). V 1. zv. SSN je sloveso **basovať**²² spracované vo význame ,hrešiť, nadávať“ (porov. SSN1 1994, s. 489). Žiadny spisovný ekvivalent, napr. *vyhrešiť*, *potrestať*, *pokarhať*, *skritizovať*, *dohovoriť* ap., nevystihuje presný význam slova *pobasovať* (napr. *vyhrešiť* evokuje hnev a krik, *potrestať* fyzický alebo administratívny trest, *dohovoriť* je príliš neutrálné až jemné atď.). Dané sloveso nesie v nárečiach špecifický odtieň: ide o kombináciu otcovskej (autoritatívnej) prísnosti a výchovného karhania, ktoré nemusí byť agresívne, ale má váhu. Je v ňom obsiahnutý rešpekt pred autoritou v tradičnej rodine tohto regiónu. Ak v uvedenej vete nahradíme slovo spisovným výrazom *skritizovať* (*Počkaj, otec ťa večer skritizuje!*), veta pôsobí neprirodzene, stráca sa závažnosť autority. Nahradenie slovesom *zbiť* (*Počkaj, otec ťa večer zbije!*) posúva význam k fyzickému násiliu, čo slovo *pobasovať* primárne neznamená. Uvedený kontextový doklad je teda z lexikografického hľadiska optimálny, pretože vetná štruktúra jasne ukazuje na vzťah (otec – dieťa), príčinu (neskorý príchod) a očakávaný typ výchovného dôsledku. Slovo plní funkciu, ktorú v spisovnom jazyku dokážeme vyjadriť len opisne.

čových slovníkoch dôležité miesto, pretože sú späté s emóciami a temperamentom regiónu, no vyplývajú tiež zo skutočnosti, že pramene nárečových slovníkov pochádzajú zo zápisov hovorených prejavov. Tvorcovia SSN k nim nepristupujú puritánsky, ale ako k empirickému materiálu. Pri spracovaní takýchto výrazov v SSN exemplifikácia môže dokumentovať intenzitu a charakter expresivity, čo znamená, že slovník prostredníctvom dokladu prezentuje, či je slovo v danom regióne vnímané ako ponižujúce, urážlivé, alebo slúži len ako expresívny hodnotiaci komponent výpovede. Napríklad *vulg.* slovo **kurva** zaznamenáva 1. zv. SSN vo význame ‚hrubá nadávka‘: *Ta dze ši bula doteras, ti kurvo!* (Rem. Hámre SOB), príp. ako **L. kurva regementská!** (Skalica) – zahrešenie (SSN1 1994, s. 914); širšie môže toto slovo odrážať i ‚zaklätie vyjadrujúce zlosť, hnev, rozhorčenie, vyhrážanie‘: *Tag_a čul', kurva, vidziš, že čo von je za človeka!* (Rajec ŽIL*). Súčasne môžu podobné exemplifikácie zaznamenávať ustálené viacslovné spojenia, autentické frazeologizmy, prirovnania a pod. Práve pri nich sa vo veľkej miere ukazuje, že expresívne, pejoratívne a i. slová sú dominantným činiteľom a akýmsi dynamizujúcim prvkom ľudovej tvorivosti. Nárečové slovníky často zachytávajú vyššiu mieru obraznosti (napr. pri prirovnaniach), než slovníky spisovného jazyka, ktoré vychádzajú najmä z písaných zdrojov. Napríklad, namiesto bežných prirovnaní k slovu *opitý* (‚o človeku, ktorý vypil nadmerné množstvo alkoholu; svedčiaci o tom‘: *zle skončí, večne je opitý*) v SSSJ (SSSJ4 2021, s. 556 – 557): „expr. *opitý ako čík/snop* al. hrub. *opitý ako prasa* veľmi opitý; expr. *opitý na mol/do nemoty/pod obraz Boží* ktorý je v stave ťažkej opitosti, ktorý celkom stratil nad sebou kontrolu“, príp. v KSSJ: „o. ako snop, ako čík, o. na mol, hrub. o. ako prasa veľmi“ (KSSJ 2003, s. 441), nájdeme v 2. zv. SSN pri hesle **opitý** i **opilý** v rámci frazeológie (**F.**) celé spektrum osobitých prirovnaní: *opití ako čík* (Párnica DK), *opití ako zmok* (Zázrivá DK), *opití ako boška* (Rim. Píla RS), *opilí jak snop* (Brodzany TOP), *opiti jag vojna* (Svätoplukovo NIT), *opite buľi jag motore* (Zempl. Hámre HUM), *opiti jak čop, čakan, čok, noc, boganča, šviňa, pucštok* (Markušovce SNV) – veľmi opitý; *opití človek súci do bahna* (Kňažia DK) – nepatrí do slušnej spoločnosti; *opití šlovek hotoví blázen* (Nandraž REV), *opilí človek hotová opica* (Bánovce n. Bebr.) – je druhým na posmech; *opilí aj pret starú vrbu strhne širák* (Bošáca TRČ) – nevie čo robí; *opiti pravdu povi* (Markušovce SNV) – je úprimný (porov. SSN2 2006, s. 627 – 628).

V súvislosti s optimalizačným procesom výberu exemplifikácie je vhodné spomenúť jej schopnosť dokladovať komunikačnú funkciu (napr. vsuvky vo vete, parentézy). Niektoré príznakové slová (napr. *pejor.* či *vulg.* nadávky) v kontextoch nadobúdajú charakter častice, pričom exemplifikácia ukazuje, ako slovo vyplňa pauzu v reči: *No, do rici, ve_com to tu dzeši mal!* (Rajec ŽIL*) – tu doklad dokazuje, že nejde o „anatomické“ smerovanie, ale o vyjadrenie frustrácie. Avšak je potrebné dodať, že pri koncipovaní takýchto výrazne expresívnych jednotiek by sa mala zachovať primeraná etika a miera (s uplatnením náležitého kritéria výberu), aby sa slovník nestal zbierkou expresívnych kuriozít. Do SSN sa preto nedostane každá nájdená nadávka; výraz za-

znamenany v slovníku musí byť (v danom regióne alebo areáli) náležite rozšírený, ustálený a potvrdený viacerými hovoriacimi (informátormi) alebo dokladmi.

V neposlednom rade je potrebné uviesť, že optimalizačný výber by mal napomôcť rozlíšiť a zaznamenať doklady ilustrujúce regionálne rozdiely v recepcii dvoch lexikálnych rovín: na jednej strane neutrálnych (alebo len menej expresívnych) výrazov, na strane druhej hrubých výrazov, invektív či nadávok. Čo je v jednom regióne (lokalite) vnímané ako hrubé vyjadrenie, môže byť v inej oblasti považované za bežné, takmer neutrálné.⁸ Ak napr. v niektorom z regiónov západoslovenskej nárečovej oblasti nahradíme slovo *babka* alebo *starenka* (v záhorských dialektoch v podobe *starénka*) neutrálnym stredoslovenským *stará mama* alebo východoslovenským slovom *baba* (expr. *babča*), môže byť toto slovo vnímané nepatrične, dokonca ako hrubý (bezcitný) výraz; slovo *sedliak* vo všeobecnosti vnímané vo význame ‚roľník, poľnohospodár‘, môže byť chápané v niektorých regiónoch alebo kontextoch ako *hovor. pejor.* ‚nadávka hrubému, nezdvorilému človeku‘ (porov. SSJ 1964, s. 37), resp. *hovor. pejor.* ‚nevychovaný človek‘ (aj ako nadávka) (KSSJ 2003, s. 652); porov. tiež nárečové prirovnanie *neválaj sa jak sellák na vola* (Lukáčovce HLO) – necitlivo, hrubo (KSSN).

4. UPLATNENIE OPTIMALIZAČNÉHO PROCESU PRI DOSAHOVANÍ PRIMERANEJ NÁREČOVEJ EXEMPLIFIKÁCIE

Výber exemplifikácií s ohľadom na snahu o ich optimalizáciu však často naráža na možnosti prameňov alebo dostupných vhodných kontextov. Zároveň vyššie sformulované vlastnosti a funkcie exemplifikácií vytvárajú komplex kritérií, ktoré by mal kontext zahŕňajúci heslové slovo splniť. To nás môže priviesť ku konštatovaniu, že optimálna exemplifikácia v prísnom zmysle slova nie je vždy možná, a preto je skôr reálne vymedziť prioritné znaky reálne využiteľných a osočných dokladov v slovníkových dielach (napr. aj v SSN), ktoré sa svojou formou, funkciami a znakmi (predstavenými vyššie) čo najviac blížia k optimálnej, resp. primeranej exemplifikácii. Sú nimi:

a) schopnosť dokumentácie – slúži ako dôkaz reálnej existencie lexikálnej jednotky v konkrétnom nárečí, často zachytený od informátorov priamym terénnym výskumom;

b) zodpovedajúca (náležitá, primeraná) kontextovosť – slovo nie je uvedené izolovane, ale v autentickej výpovedi, ktorá potvrdzuje význam sformulovaný vo výklade heslového slova, napr. slovo **prvek** vo funkcii príslovky s významom ‚najskôr‘: *Prvek sa moseli šteki vitáhnut* (Jur p. Brat. BRA). Zároveň celý kontext odzrkad-

⁸ Typickým príkladom z terénneho výskumu sú napríklad východoslovenské či goralské nárečia. V mnohých z nich sa niektoré anatomické výrazy či explicitné nadávky používajú v bežnom dialógu ako obyčajné rázne citoslovčia alebo prostriedky na nadviazanie kontaktu, zatiaľ čo používateľ stredoslovenského nárečia ich okamžite vyhodnotí ako silný vulgarizmus.

ľuje spôsob života alebo kultúrnu realiu danej oblasti (názvy krojov, poľnohospodárskeho náradia, vojnové obdobie, obdobie kosenia ap.);

c) sémantická presnosť – doklad musí eliminovať nejednoznačnosť pri polysémických výrazoch (napr. pri slove **kosenie** by bolo optimálne exemplifikačné spojenie také, ktoré jasne ukazuje, že ide v prvom význame o kosbu obilia, trávy: *Kúpel lúku na kosenie* (Újazd TRČ) a nie o obdobie kosby trávy (druhý význam): *Al'e ked' bolo koseňá, večinuof si l'en kul'ašu varil'i* (Tvrdošin TRS) alebo o skosenú krmovinu (tretí význam): *Siatej krm sa ňerozmetávaŋ na posušeňia, leťajšuo koseňia dobre posklo* (Čelovce MK), príp. o opracovanie kožušiny na kožušnickej kose, noži (štvrtý význam): *koseňie kože* (Rajec ŽIL) (porov. SSN1 1994, s. 835);

d) funkčnosť v systéme – vyhovujúca exemplifikácia zachytáva aj gramatické vlastnosti (napr. gramatické koncovky tvarov v predchádzajúcich príkladoch, väzba heslového slova s predložkami); rovnako dokladuje aj špecifickú výslovnosť dokladovanej oblasti, čím ilustruje typologické vlastnosti daného nárečia, napr. induktívnou metódou môžeme vyvodiť jav asibilácie na príkladoch *dzeci*, *idzece*, *cicho* a i. pri ilustrácii zmeny $t', d' > c$, dz pred prednými samohláskami; na ilustráciu prítomnosti zmeny $d' > dz$ spoľahlivo poslúžiť doklad *Dze idzeš?* (Kam ideš?);

e) zodpovedajúca fonetická transkripcia – čo znamená, že prepis výpovede by mal zachytiť každú charakteristickú zvukovú jednotku (napr. (ne)prítomnosť asibilácie, kvantitu samohlások, mäkkosť – tvrdosť konsonantov ap.); tento prepis by mal zároveň byť aj zrozumiteľný a prístupný nielen pre odborníkov, ale aj širšiu čitateľskú verejnosť, čo umožňuje tzv. zjednodušená čitateľská transkripcia.⁹

f) adekvátnosť spracovania frazeológie – kvalitná exemplifikácia spracovaná v nárečovom slovníku zahŕňa ustálené slovné spojenia a prirovnania, ktoré sú pre daný región jedinečné a typické, porov. napr. heslo *baran* spracované v SSN: *sproští ako baran* (Rim. Píla RS) – veľmi hlúpy; *stád' ako baran* (Rim. Píla RS) – trpne, pokojne; *kušeraví ako baran* (Rim. Píla RS) – veľmi kučeravý; *nabrad' ako baran na rohi* (Rim. Píla RS) – nad mieru atď. (p. SSN1 1994, s. 95 – 96).

Prítomnosť **klúčových znakov** pri optimalizačnom výbere formuje adekvátnu exemplifikáciu, ktorá vďaka dodržaniu stanovených kritérií nadobúda optimálne parametre a stáva sa tak plnohodnotným podkladom na doloženie opisovaných nárečových javov.

⁹ V SSN sú nárečové výpovede prepísané kurzívou v tzv. zjednodušenej čitateľskej transkripcii. Značí to, že sa zapisujú napr. zložkové písmená *dz*, *dž*, *ch*, dôsledne sa využíva iba graféma *i* (okrem *y* zapisovaného v severokysuckých nárečiach), v prípade tvrdej výslovnosti sa píšú tvrdé spoluhlásky, pričom mäkká výslovnosť spoluhlások je označená mäkčenom v každej náležitej pozícii; tzv. neslabičné *i* nie je špeciálne označené, graféma *y* vyjadruje obojpermú výslovnosť pôvodného *l* (*hyava*, *boyu* a i.) – okrem niekoľkých jednotlivostí využitia tohto znaku v prípadoch, v ktorých si to vyžaduje špecifickosť nárečových dokladov (napr. *pol'iyka*, *šl'iyka*); nepoužíva sa osobitný znak pre slabičné *r*; *l* (*ř*, *ľ*); spájacím oblúčikom sa zaznamenáva splývavá výslovnosť medzi slovami a zapisuje sa aj reálne spodobovanie spoluhlások na hranici slov a morfém. Tento typ nárečovej transkripcie využívajú aj autori popularizačných nárečových publikácií (porov. napr. zborníky *Zo studnice rodnej reči* 1 – 3.; Balleková – Smatana 2005 – 2023).

5. KRITÉRIUM OPTIMA V PROCESE VÝBERU NÁREČOVÝCH DOKLADOV

Viacslovné slovné spojenie *optimálna nárečová exemplifikácia* v podobe ustáleného odborného termínu v slovenskej dialektológii neexistuje, resp. nebolo transparentne využité. V odborných textoch sa pracuje s termínom (nárečová) exemplifikácia ako s metódou ilustrácie hesiel v nárečových slovníkoch, ale prívlastok „optimálna“ (alebo „ideálna“) nie je pevnou súčasťou terminológie. Aj v dialektologickej (lexikografickej) praxi sa medzi autormi slovníkových diel objavujú diskusie o tom, čo by mohlo predstavovať optimálnu (vzorovú) exemplifikáciu. Z vyššie uvedených konštatovaní vyplýva, že môžeme za ňu pokladať takú, ktorá je **reprezentatívna** (doklad pochádza od autentického respondenta, t. j. aktívneho nositeľa a používateľa nárečia), **sémanticky úplná** – doklad zreteľne ilustruje význam slova bez potreby ďalšieho vysvetľovania, napr. pri nárečovom slove **strýko** dokladová veta preukazne doloží, že ide o otcovho brata: *Ja som teho tatkovho brata, čo mi prídze jako stríko, teda s₁ tatkovvej strani, teho som veru aňi ňepoznal* (Rajec ŽIL*) a **syntakticky prirodzená** – kvalitný a vhodne pripravený a excerpovaný doklad (napr. z nárečovej kartotéky) zachytáva prirodzenú vetnú stavbu daného nárečia.

Je možné, že v niektorom z odborných textov (v recenzii, metodike ap.) sa slovné spojenie optimálna (nárečová) exemplifikácia vyskytlo, pravdepodobne však išlo len o individuálny autorský opis kvality konkrétneho príkladu, nie o zavedený a ustálený termín definovaný v odbornej literatúre. Prípadné zavedenie tohto pojmu do slovenskej dialektológie či nárečovej lexikografickej praxe by azda mohlo byť teoreticky možné, no úsilie o uvedenie takéhoto pojmu do praxe a reálny prínos jeho terminologickej fixácie vyznieva skôr direktívne a zbytočne. V dialektológii je termín exemplifikácia bežne etablovaný, avšak absentuje kategória, ktorá by definovala jej maximálnu kvalitatívnu mieru – teda optimálne prepojenie štruktúrnej nárečovej vernosti, sémanctickej presnosti a prirodzeného kontextu. Lexikografická prax pri tvorbe rozsiahlych reprezentatívnych diel, akým je SSN, sa preto opiera o overené a zavedené postupy.

5.1 Aplikácia optimalizačných kritérií pri výbere nárečových dokladov

Pri procese výberu nárečovej exemplifikácie a jej praktickom využití je adekvátne definovať kritériá „optimálnosti“ a stanoviť, čo ju modeluje. V rámci kritérií načrtnutých v článku vystupujú do popredia najmä tri kľúčové aspekty. Prvým je zachovanie fonetickej autenticity, teda presného prepisu živej reči v súlade s platnými zásadami transkripcie nárečových textov. Druhým kritériom je dodržanie sémanctickej autonómie; dokladová veta musí byť vybraná tak, aby význam slova jasne vyplýval z kontextu. Pri slove pôst preto nestačí strohé konštatovanie „Bol pôst“, ale optimálny je bohatší kontext, ktorý korešponduje aj s výkladom významu slova, napríklad „Cez pôst sme mäso nejedli“. V neposlednom rade je ideálne, ak doklad re-

flektuje kultúrno-historickú informáciu a zachytáva realie, zvyky či tradičné nástroje špecifické pre daný región. Samozrejme, nejde o nevyhnutný aspekt nárečovej exemplifikácie, pretože nárečový slovník je predovšetkým slovník jazykový (nie etnografický), no jeho prítomnosť a primerané použitie môže značne zvýšiť mieru kvality či užitočnosti dokladu a celého hesla.

Kým exemplifikácie využívané v bežnej slovníkovej praxi sú limitované rozsahom (čo býva dané napríklad metodikou zberu či koncepciou slovníka), optimálna exemplifikácia (alebo súbor exemplifikácií) môže poslúžiť ako komplexná mikro-sonda do života a jazyka komunity, v ktorej vznikla, respektíve v ktorej sa bežne využíva. Aj v aktuálnej koncepcii SSN, zameranej na výber ilustračného materiálu, by tento pojem mohol fungovať ako jeho kvalitatívna nadstavba.

5.2 Tri dimenzie optimalizácie výberu nárečovej exemplifikácie

Ako vyplýva z predchádzajúcich zistení, pri optimalizácii výberu vhodnej nárečovej exemplifikácie musia autori slovníka zo zdrojového materiálu vyselektovať taký príklad, ktorý v rámci jednej koncentrovanej výpovede simultánne zasahuje tri roviny: formálnu (predstavuje absolútnu fonetickú a morfológickú presnosť daného úzu), obsahovú (zahŕňa jednoznačnú sémantickú determináciu heslového slova z kontextu) a pragmatickú (zachytáva a uchováva autentické kultúrno-spoločenské realie).

Optimálne zvolený doklad slúži teda ako komplexná reprezentatívna jednotka nárečového systému a jeho kultúrneho kontextu. Takto stanovenú „optimálnosť“ objektívizujú tri základné činitele. Prvým je kontextuálna sebestačnosť, čo znamená, že doklad je vybraný tak, aby používateľ pochopil sémantiku heslového slova už z daného kontextu. Druhým činiteľom je eliminácia interferencií, keďže optimálny doklad nesmie vykazovať stopy presahov spisovného jazyka. Tretiu podmienku predstavuje syntaktická prirodzenosť, ktorá ukladá povinnosť vyhýbať sa umelým konštrukciám vytvoreným bádateľom a striktne uprednostňovať spontánny jazykový prejav zachytený počas terénneho výskumu.

6. UPLATNENIE OPTIMALIZAČNÉHO PROCESU PRI TVORBE NÁREČOVÝCH SLOVNÍKOVÝCH HESIEL

Teoretické úvahy o optimalizácii výberu ilustračného materiálu v tejto časti príspevku podporíme konkrétnou lexikografickou aplikáciou. Prostredníctvom modelových príkladov približujeme reálny proces selekcie dokladov do koncipovaného hesla v nárečovom slovníku. Ako modelový príklad nám poslúži nárečové slovo **geleta** (s primárnym významom ‚drevená nádoba na mlieko, bryndzu a iné mliečne výrobky‘), pri ktorom môžeme na základe materiálových zdrojov vyčleniť tri základné typy ilustračného kontextu:

a) Elementárna exemplifikácia (typ A): Predstavuje minimálny kontext, spravidla zachytený v anketách či dotazníkoch. Ide o jednoslovné doklady, napr.

geleta (Studenec LVO), prípadne dvojslovné spojenia typu *stara geleta* (Vyš. Revišťa SOB). Tieto zápisy síce potvrdzujú reálnu existenciu slova v danom čase a lokálnom úze, no neposkytujú žiadne informácie o jeho sémantike, funkcii či syntaktických väzbách. I takéto elementárne príklady však môžu mať v lexikografickej praxi svoje opodstatnenie – napríklad pri potrebe doložiť širokú distribučnú spájateľnosť lexém. Ich zaradenie do slovníkového hesla je však akceptovateľné iba pod podmienkou, že sú v ňom súbežne zastúpené aj iné, sémanticky bohatšie typy kontextov.

b) Bežná exemplifikácia (typ B): Tento typ predstavuje štandardnú ilustráciu, akú reprezentuje napr. doklad *Geleti treba dať visknúť na slnko* (Lipt. Hrádok LM). Kontext je v tomto prípade výpovednejší a používateľovi umožňuje identifikovať hlavný významový komponent (nádoby, ktorú je možné dať sušiť, no nie jej funkciu), pričom slovo je prirodzene zasadené do gramatických kategórií. Príkladu však stále chýba hlbší pragmatický rozmer a bližšia funkčná špecifikácia.

c) Plnohodnotná (optimálna) exemplifikácia (typ C): *V gelete bival slivkovi lekvár* (Bošáca TRČ); *Vitopené sádvo sa nalévo do galati* (Hlboké SEN); *Keď zme chodzeľi po dzedziňe, tag zme do tej drevenej geleti brindzu zbieraľi, lebo u ná sa inakšie ňenoselo* (Ďurčiná ŽIL*); *Skľepári šikuvaľi brindzu v geletách a tag hu vážeľi* (Pukanec LVI) – uvedené doklady sa javia ako optimálne, pretože na sémantickej rovine je z kontextu zrejmé, že ide o drevenú nádobu na potraviny. Optimálnosť sa znásobuje, ak je v exemplifikačnej zóne heslovej state súbor niekoľkých dokladov tohto typu, ktoré na kultúrno-historickej rovine odkazujú na špecifickú reáliu (tradičný zber bryndze po dedine do prenosnej nádoby, ktorá pôvodne slúžila na uskladnenie ovčieho mlieka a výrobkov z mlieka, napr. bryndze; doklady poukazujú aj na postupné všeobecnejšie využitie nádoby, napr. uskladnenie sadla, lekváru), čím fixujú mimojazykovú skutočnosť (porov. spracovanie tohto hesla s využitím viacerých vhodných dokladov pri jednotlivých významoch v SSN1 1994, s. 448).

Typ C teda reprezentuje ideálny stav, v ktorom vybrané dokladové vety spĺňajú všetky tri dimenzie optimalizácie – formálnu, obsahovú i pragmatickú. Takýto súbor dokladov ponúka nielen bezchybnú fonetickú a morfológickú formu a jasnú sémantickú determináciu slova, ale zároveň uchováva kultúrno-historickú informáciu. Používateľovi tak priamo odкрýva reálie späté s fungovaním komunity (napr. kontext môže priniesť opis gelety priamo pri dojení mlieka alebo spracovaní bryndze na salaši).

Všetky analyzované modely exemplifikácie vykazujú v materiálovej koncepcii slovníka špecifickú funkčnú hodnotu. **Typy A a B** reprezentujú pramennú bázu, ktorá verifikuje existenciu slova, zachytáva jeho gramatickú variantnosť a prostredníctvom lokalizačných údajov definuje jeho geografický areál. Kvalitatívnym vrcholom tohto procesu je však plnohodnotná exemplifikácia (**typ C**), ktorej komplexné vlastnosti zaručujú metodologickú adekvátnosť a naplňujú cieľ optimalizovaného výberu dokladov.

Porovnávacia (schematická) tabuľka:

<u>Typ exemplifikácie</u>	<u>Forma</u>	<u>Kvalitatívny prínos</u>
elementárna (A)	jednoslovný doklad (napr. materiál z ankety)	dokladá iba lexikálny výskyt
rozšírená (B)	heslovitá (náznaková) vetná výpoveď	dokladá základný komponent významu a základnú gramatickú väzbu
optimalizovaná (C)	rozšírená vetná výpoveď	dokladá základný komponent významu i ďalšie komponenty (zložky), zároveň dokladá gramatické vlastnosti a kultúrno-historické reálie

Je prirodzené, že autori hesiel SSN pri výbere dokladov kladú dôraz (aj) na výpovednú hodnotu dokladov a v prípade, že príklad nepokrýva všetky komponenty významu neznamená to, že je automaticky nevhodný. Každú exemplifikáciu hodnotia v rámci celku, čo znamená, že ak exemplifikačná časť hesla obsahuje 2 až 3 príklady typu A, 1 alebo 2 doklady typu B a 1 alebo 2 príklady typu C, bude heslo doložené dostatočne.¹⁰

6.1 Optimalizačný proces výberu exemplifikácie v severotrenčianskom nárečvom type (na vybranej lexike rajeckého nárečia)

V ďalšom texte sa zameriame na aplikáciu teoretických kritérií optimalizačného procesu pri výbere a spracovaní nárečovej exemplifikácie. Metodologickým východiskom je predchádzajúca komparácia, ktorú v tejto fáze výskumu aplikujeme na konkrétnom jazykovom materiáli. Výskumnú vzorku tvoria vybrané lexémy z rajeckého nárečia (ďalej aj RN)¹¹, ktoré predstavuje integrálnu súčasť širšieho areálu severotrenčianskeho nárečového typu. Analyzované lexikálne jednotky boli zámerne vybrané tak, aby

¹⁰ Autori SSN pri analýzach hesiel a použitého pramenného materiálu dôsledne zvažujú podľa možnosti všetky aspekty zaradených dokladov, napr. ich použiteľnosť, vhodnosť zaradenia, pôvod kartotečného listka a jeho autorstvo, použiteľnosť jednoslovných dokladov z vyplnených terminologických dotazníkov, príp. odborných vedeckých prác ap. Takto sa usilujú prezentovať čo najspoľahlivejšie exemplifikácie (s ohľadom na konzekventné spracovanie), ktoré podporujú kvalitu spracúvaných a publikovaných hesiel.

¹¹ Rajecké nárečie (RN) patrí medzi severozápadoslovenské (szsl) nárečia, v rámci ktorých tvorí zemepisne samostatnú, výrazne lokalizovanú oblasť (oblasť Rajeckej doliny). Uvedené nárečie je dlhší čas predmetom nárečového výskumu autora tohto príspevku. Nasledujúce doklady použité v časti 6.1 (a aj v niektorých z predchádzajúcich častí príspevku) pochádzajú z lokality Rajec v okrese Žilina (v texte označené ako Rajec ŽIL*) z vlastného nárečového výskumu autora článku (ak nie je uvedené inak).

reprezentovali archaickú vrstvu slovnej zásoby a špecifické materiálne i duchovné reálie skúmanej oblasti. Jednotlivé dokladové exemplifikácie reflektujú aj inherentné atribúty skúmaného dialektu¹², ako aj o zachovanie lexikálnej autenticity a špecifických syntaktických väzieb prirodzených pre hovorený úzus rajeckého regiónu.

Cieľom následnej analýzy je demonštrovať, ako determinácia a správna voľba medzi troma predstavenými typmi exemplifikácie priamo formuje výslednú lexikografickú kvalitu a sémantickú výpovednú hodnotu mikroštruktúry slovníkového hesla.

Lexéma **prebijak** *m. remes.* (v RN prebiják) s významom ‚kovový nástroj na vytváranie a rozširovanie dier, priebojník‘ môže byť doložená rozšírenou exemplifikáciou (**typ B**): *Daj sem ten prebiják!* (Rajec ŽIL*); v SSN aj: *Prebiják, to tí starí bednári volali duršľák* (Rajec ŽIL) (SSN3 2021, s. 105). Tieto doklady sú funkčné len za predpokladu, že v mikroštruktúre hesla nestoja izolovane. Alternatívna rozšírená exemplifikácia (**typ C**) má podobu: *Prebijákom si prebil džúrki do dreva, jako si potreboval, lebo do pľechu, to tí starí bednári volali aj duršľák* (Rajec ŽIL*). Tento typ exemplifikácie integruje terminologickú funkciu, keďže fixuje synonymické paralely debnárskeho názvoslovie (*prebiják, duršľák*) a súčasne deskriptívne zachytáva materiálovú a funkčnú aplikáciu nástroja.

Pri slovese **prezivnúť** *dok.* (v RN prezivnúć) vo význame ‚presunom nitelníc vymeniť pozície súboru párných a nepárných nití osnovy pri tkaní‘, konfrontujeme dva modely ilustrácie. **Typ B** reprezentuje štrukturálne minimálna rozšírená exemplifikácia: *Prezivnúli nohými ničelňice* (Rajec ŽIL*). **Typ C** predstavuje optimalizovaný doklad: *A za zme prituknúli z brdom a zas teda prezivnúli tími nohými ti ničelňice* (Rajec ŽIL) (SSN3 2021, s. 274). Táto rozvinutejšia kontextová štruktúra plní popri ilustračnej aj integrálnu etnografickú a terminologickú funkciu. Autenticky opisuje pracovný postup pri tkaní a zároveň fixuje príbuzné tkáčske názvoslovie ako brdo a ničelňice.

Substantívum **prilepok** *m.* (v RN v podobe prílepek) s významom ‚vymurované podstienie, podstienok‘ reprezentuje prípady, keď rozsah dokladu naráža na limity lexikografickej praxe. Prvou alternatívou je rozšírená exemplifikácia (**typ B**): *To mi, jako už tí starší, zvikli zme si po roboce na prílepkoch pret chalupami posedadz a poviprávac, čo je nové* (Rajec ŽIL) (SSN3 2021, s. 336). Druhú alternatívu predstavuje – z pohľadu vyššie sformulovaných funkcií a znakov – optimálny kontext (**typ C**): *Prílepki boli pret chalupami vimurované také potscienki, a mi jako už tí starší, zvikli zme si po roboce na prílepkoch, jako na takih lavičkách murovaných, pret chalupami posedadz a poviprávac, čo je nové* (Rajec ŽIL*). Predložený doklad vykazuje vysokú kultúrno-etnografickú, informačnú i terminologickú hodnotu, keďže explicitne dokladuje materiálnu realiu, no z hľadiska slovníkového spracovania je predi-

¹² K hlavným znakom severotrenčianskeho typu nárečia patrí napr. prítomnosť asibilácie (*prejdz*, *ocec*), striedanie *d/dz*, v gen. pl. fem. je *é* za *ie* po tvrdých spoluhláskach (*desék, slivék*), po mäkkých *ie* (*hrušiek, kožíek*), koncovka *-é* v gen. a dat. adjektív (*dobrého, božieho, pekněj*) a v podobách *susedéch, kolárech, Kavcéch* ap., zmena slabičného *l* z pôv. skupín *tblt, tltl* na *u* v pozíciách po všetkých spoluhláskach okrem perných *p, b, v* (*duhi, dužoba, tustí, žuč, túsc, suza* atď., okrem slov *vlk, plní, mlčac*) a i.

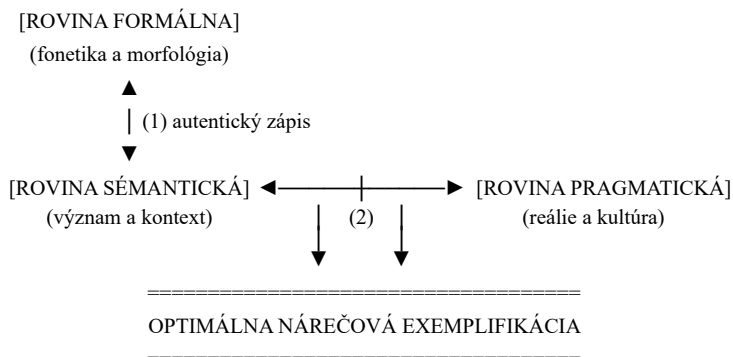
menzovaný, čím prekračuje primeraný rozsah exemplifikácie. Ak sa takýto doklad ocitne v exemplifikačnej zóne spolu s menej kvalitnými exemplifikáciami (typ B alebo A), javí sa ako vhodný a optimálny. Porov. spracovanie druhého významu hesla v SSN: **prílepok** m. (...) 2. vymurované podstene, podstienok: *To mi, jako už tí starší, zvikli zme si po roboce na prílepkoch pret chalupami posedadz a poviprávac, čo je nové* (Rajec ŽIL); *prílepek* (Nitr. Hrádok NZ). Avšak kumulácia viacerých takto obširných kontextov by viedla k neprehľadnosti mikroštruktúry hesla.

Na základe predstavených analýz môžeme konštatovať, že optimálnosť ilustračného materiálu explicitne závisí od makroštruktúrnej koncepcie diela, no v rovnakej miere podlieha recepcii budúcich používateľov slovníka a ich individuálnemu skúsenostnému profilu. V predkladanom príspevku preto diferencujeme elementárnu (**typ A**), rozšírenú (**typ B**) a optimalizovanú (**typ C**) nárečovú exemplifikáciu. Tieto tri kategórie, konštruované na báze optimalizačného procesu, gradujú od jednoslovných dokladov až po komplexné syntakticko-fonetické celky, v ktorých sa v maximálnej možnej miere reflektujú štruktúrne prvky nárečia v ich prirodzenom rurálnom kontexte.

7. ŠTRUKTURÁLNY MODEL A TRIÁDA OPTIMÁLNOTI VO VÝBERE NÁREČOVEJ EXEMPLIFIKÁCIE

Predkladaná schéma štruktúrneho modelu optimálnej nárečovej exemplifikácie slúži na vizualizáciu vzťahov medzi fonetickou, sémantickou a pragmatickou rovinou, ktoré boli teoreticky vymedzené v podkapitolách 5.1 a 5.2. nášho príspevku, a zachytáva prienik troch spomínaných rovín, pričom finálny proces výberu príkladov je priebežne korigovaný empirickými skúsenosťami a teoretickými znalosťami autormi slovníka.

Schéma: Triáda rovín pri optimálnosti výberu nárečovej exemplifikácie

Legenda: (1): Formálna stránka (autentický zápis) garantuje, že doklad zodpovedá štruktúrnym charakteristikám daného nárečia a nie je ovplyvnený spisovným jazykom; (2): Sémanticko-pragmatický prienik špecifikuje dôvod výberu vety, napr. výpoveď remeselníckeho majstra, opis pracovnej činnosti, pracovnej pomôcky a pod.

Podľa predstavenej schémy sa proces optimalizácie výberu nárečovej exemplifikácie situuje do centrálneho prieniku všetkých troch sledovaných rovín. Ak by ilustračný kontext zohľadňoval výhradne nárečovú fonetiku bez adekvátneho sémantického ukotvenia, išlo by o exemplifikáciu sémanticky váгну a z lexikografického hľadiska deficitnú. Požadovanú modelovú ukážku nárečového systému je preto možné dosiahnuť iba synergiou formálnej, obsahovej a pragmatickej dimenzie výpovede.

V terénnom lingvistickom výskume sa spontánnosť rečového prejavu informátorov tradične postuluje ako základný štandard kvality materiálu. Hoci je v autentických podmienkach náročné stimulovať výpovede tak, aby exaktne spĺňali všetky teoretické kritériá, pravdepodobnosť výskytu optimálneho dokladu stúpa s narastaním rozsahu excerpovaného materiálu. Prezentovaný optimalizačný proces posúva selekciu textového materiálu na vyššiu kvalitatívnu úroveň. Načrtnuté metodologické kontúry tak majú ambíciu systemizovať a zefektívniť samotnú tvorbu nárečových hesiel.

8. ZÁVER

Predkladaná štúdia demonštruje, že optimalizácia výberu nárečových exemplifikácií predstavuje komplexný proces, ktorý je bazálne determinovaný kvantitou a kvalitatívnou hodnotou zdrojových dokladov v intenciách definovaných typov A, B a C. Lexikografická prax v oblasti dialektológie je permanentne konfrontovaná s nutnosťou doložiť heslové slovo vo všetkých jeho hláskoslovných a morfológických variantoch. Tento fakt, spoločne s požiadavkou na adekvátne zohľadnenie lokalizačného aspektu, môže v reálnej praxi viesť k sekundárnej integrácii sémanticky či štrukturálne menej vhodných kontextov. Jednoslovné doklady z konkrétnych lokalít síce primárne ilustrujú areálové rozšírenie daného fenoménu, no ich výpovedná hodnota často nedosahuje parametre optimálnosti.

V rámci budúcich výskumných perspektív sa preto ako značne produktívne javí realizovanie empirického anketového prieskumu medzi cieľovými používateľmi slovníka. Spätná väzba zameraná na recepciu uplatnených exemplifikácií, analýzu príčin ich vhodnosti a mieru zrozumiteľnosti by priniesla exaktne overiteľné dáta. Takto získané výsledky by umožnili objektívne determinovať kvalitu, primeranosť a lingvistickú či etnografickú hodnotu konkurenčných exemplifikácií pri konkrétnych mikroštruktúrach hesiel. V konečnom dôsledku by tento metodologický posun zásadným spôsobom prispel k systematickému zdokonaleniu a skvalitneniu koncipovania nárečových lexikografických diel ako celku.

BIBLIOGRAFIA

Archívne fondy a kartotéky nárečového oddelenia Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV v Bratislave (textový archív, lístkové kartotéky, rukopisné mapy a dotazníkový materiál pre *Atlas slovenského jazyka*).

BALLEKOVÁ, Katarína – SMATANA, Miloslav (zost./eds.) (2005 – 2023): *Zo studni-
ce rodnej reči 1 – 3*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

BUFFA, Ferdinand (2004): *Slovník šarišských nářečí*. Prešov: Náuka.

GRÁC, Ján (1990): Exemplifikácia: Vzory a modely v živote človeka. Bratislava: Obzor.
Historický slovník slovenského jazyka. 1 – 7 (1991 – 2008). Red. M. Majtán et al.
Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

Hovorme spisovne. Dostupné na: <https://hovormespisovne.sk/>. [cit. 26-06-2026]

JAROŠOVÁ, Alexandra – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján (2006): Východiská
a zásady spracovania slovníka. In: K. Buzássyová – A. Jarošová (eds.): *Slovník súčasného
slovenského jazyka. A – G*. [1. zv.]. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, s. 13 – 47. Dostupné
na: https://www.juls.savba.sk/attachments/pub_sssj/uvod_a-g_1_zv.pdf [cit. 26. 06. 2026].

KRÁLIK, Ľubor (2015): *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava:
Veda, vydavateľstvo SAV.

KRATOCHVÍLOVÁ, Emília a kol. (2007). *Úvod do pedagogiky*. Trnava: Pedagogická
fakulta Trnavskej univerzity v Trnave.

KSSJ: Krátky slovník slovenského jazyka. 4. dopl. a uprav. vyd. (2003). Hl. red.
KAČALA, Ján – Mária PISÁRČIKOVÁ – Matej POVAŽAJ. Bratislava: Veda, vydavateľstvo
SAV.

KSSN: Kartotéka Slovníka slovenských nářečí dialektologického oddelenia
Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV.

MATEJČÍK, Ján (1975): *Lexika Novohradu: vecný slovník*. Martin: Osveta.

Nechybujte.cz. Dostupné na: <https://www.nechybujte.cz/> [cit. 26-06-2026]

NIŽNANSKÝ, Jozef (1980): Exemplifikácia v nárečovom slovníku. In: L. Bartko et al.
(eds.): *Dialektologický zborník. 1. Materiály z I. slovenskej dialektologickej konferencie kona-
nej v Prešove 17. – 19. apríla 1975*. (Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafárikanae.
Jazykovedný zborník. 5. 1979). Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 173 –
178.

ORLOVSKÝ, Jozef (1982): *Gemerský nárečový slovník*. Martin: Osveta.

OTTOVÁ, Eva (2010): *Teória práva*. 3. vyd. Šamorín: Heuréka.

PALKOVIČ, Konštantín (2017): *Záhorácky slovník*. 2. pozmenené vyd. Malacky:
Mesto Malacky.

RIPKA, Ivor – BUFFA, Ferdinand – FERENČÍKOVÁ, Adriana – HABOVŠTIAK,
Anton – LIPTÁK, Štefan – MALÍKOVÁ, Oľga – NIŽNANSKÝ, Jozef (1980): *Slovník slo-
venských nářečí. Ukázkový zväzok*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

RIPKA, Ivor (1981): *Vecný slovník dolnotrenčianskych nářečí*. Bratislava: Veda, vyda-
vateľstvo SAV.

ROHÁRIK, Pavol (1988): *Terminológia remeselníckej výroby v Nadlaku. I. časť. Re-
meslá zamerané na potreby poľnohospodárskej výroby*. Martin: Matica slovenská.

ROHÁRIK, Pavol (2010): *Terminológia remeselníckej výroby a jazyk štúrovského obdo-
bia Slovákov v Nadlaku. II. a III. časť*. Ed. V. Patráš. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela.

ROHÁRIK, Pavol (2016): *Terminológia remeselníckej výroby a život Slovákov
v Nadlaku. IV. a V. časť*. Eds. V. Patráš – M. Arvensisová. Banská Bystrica: Belianum.

SCS – Slovník cudzích slov (akademický) (2005). 2. vyd. Ved. V. Petráčková a J. Kraus.
Prel. Ľ. Balážová et al. Ed. Ľ. Balážová a J. Bosák. Bratislava: SPN – Mladé letá.

SLANČOVÁ et al. (2022): *Úvod do štúdia interaktívnej štylistiky II*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity. Dostupné na: https://www.academia.edu/145844170/Uvod_do_studia_interaktivnej_slylistiky_II. [cit. 26-06-2026]

Slovníkový portál JÚLŠ SAV. Dostupné na: <https://slovník.juls.savba.sk/>. [cit. 26-06-2026]

SMATANA, Miloslav (2019): O význame slova lahodný. In: *Kultúra slova*, roč. 53, č. 3, s. 160 – 165.

SSJ – *Slovník slovenského jazyka* (1959 – 1968). Hl. red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.

SSN – *Slovník slovenských nárečí* (1994, 2006, 2021). 1. zv. A – K (1994), hl. red. I. Ripka, 2. zv. L – Ppovzchádzať (2006), hl. red. I. Ripka, 3. zv. Ppoza – R (2021), hl. red. A. Ferencíková. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

SSSJ – *Slovník súčasného slovenského jazyka* (2006 – 2021). 1. zv. A – G (2006), hl. red. K. Buzássyová – A. Jarošová, 2. zv. H – L (2011), ved. red. A. Jarošová – K. Buzássyová, 3. zv. M – N (2015), ved. red. A. Jarošová, 4. zv. O – Pn. (2021), ved. red. A. Jarošová, Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

ÚLOHA DOKLADOV A EXEMPLIFIKÁCIÍ PRI TVORBE SLOVNÍKA SLOVENSKÝCH NÁREČÍ¹

GABRIELA MÚCSKOVÁ

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava, Slovensko

<https://orcid.org/0009-0001-9845-9594>

MÚCSKOVÁ, Gabriela: The role of examples and exemplifications in compiling the *Dictionary of Slovak Dialects*. Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics), 2026, Vol. 77, No 1, pp. 198–233.

Abstract: The paper focuses on the basic rules for compiling the *Dictionary of Slovak Dialects* with regard to the exemplifications, and on a description of the dialectal archival collections, which serve as the source material for the dictionary. It presents the range of functions fulfilled by examples of dialectal words collected in archival fonds, in the creation of both the macrostructure and microstructure of a dictionary. It seeks to demonstrate that collections of these examples are crucial for creating the list of entries (and sub-entries, phonetic variants and nesting, etc.) as well as for constructing all parts of a dictionary entry (its orthographic form, definition of meaning, polysemy, grammatical, regional and stylistic qualifiers). The collection of examples provides a basis for selecting the exemplifications used in entries, so that they reflect the meaning of the lexical unit, its functioning in context, grammatical and stylistic features, etc. On the other hand, it explains the reasons for including even those examples that do not fully meet the criteria for good exemplifications or consist of only a single word. At the same time, it highlights the additional functions of exemplifications, such as reflecting dialectal structural variability, areal divergence, or the dynamics of dialects as well as cultural and social changes.

Keywords: Slovak dialects, archival collections, examples and exemplifications, language variation and dynamics

Mi sa vo sveťe po reči poznáme (Dačov Lom KRU)²

1. ÚVOD

Príspevok sa zameriava na špecifiká tvorby nárečového slovníka, konkrétne *Slovníka slovenských nárečí* (ďalej SSN), a uvádzania exemplifikácií nárečových lexikálnych jednotiek (ďalej LJ), a to v komparácii s postupmi pri príprave slovníkov súčasného jazyka, ako aj s ohľadom na budovanie nárečových archívnych fondov v priebe-

¹ Štúdiá vznikla v rámci riešenia projektu VEGA č. 2/0085/26 *Slovník slovenských nárečí IV. – 2. etapa*.

² Uvedený príklad okrem poukázania na identifikačnú funkciu nárečia prezentuje tiež spôsob uvádzania exemplifikácií v *Slovníku slovenských nárečí*. Exemplifikácie sú v slovníku uvádzané

hu historických a súčasných nárečových výskumov na Slovensku. Poukážeme na viaceré funkcie exemplifikácií v nárečovom slovníku (aj vzhľadom na jeho ekolingvistikú a etnolingvistickú úlohu), ktoré zahŕňajú nielen funkciu sémantizačnú a kontextovú, ale vyplývajú tiež z prirodzenej areálovej diferencovanosti nárečí a ich dynamiky.

SSN spracúva prevažne apelatívnu slovnú zásobu regionálnych variet slovenčiny na celom území Slovenska (okrem oblastí s prevahou inojazyčného menšinového obyvateľstva) a približuje tak jazykovozemepisnú, sémantickú a štýlovú diferencovanosť nárečovej lexiky vrátane hláskových a gramatických osobitostí. Jeho cieľom je „predstaviť výsledky kontinuálneho vývinu nárečí, zachytiť dynamiku v nárečovom systéme v jej závislosti od spoločenských faktorov a naznačiť aj vzájomný vzťah domácej a prevzatej slovnej zásoby“ (SSN1 1994, s. 11; p. tiež Ripka et al. 1980, s. 9). Slovník sa pripravuje v dialektologickom oddelení Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV a doteraz vyšli tri zväzky: A – K (1994), L – P (povzchádzať) (2006), P(poza) – R (2021) v súčasnosti zverejnené aj v rámci *Slovníkového portálu JÚLŠ SAV*.³

So zámerom skúmať slovenské nárečia vrátane ich slovnej zásoby sa v slovenskej lingvistike stretávame už omnoho skôr, a to v programoch Matice slovenskej v 60. a 70. rokoch 19. storočia (1863 – 1875), najmä však po jej obnovení po roku 1919 a po založení Jazykospýtného odboru Matice slovenskej v roku 1920.⁴ Výskum slovenských nárečí patril k hlavným oblastiam vedeckého programu odboru, pretože sa považoval za kľúčový pre prípravu normatívnych prác zameraných na spisovný jazyk. Zamýšľaným cieľom nárečových výskumov bolo vytvorenie nárečového atlasu a slovníka. Na tento matičný výskum⁵ neskôr nadviazali terénne výskumy realizované na pôde Filozofickej fakulty Univerzity Komenského a tzv. Učenej spoločnosti Šafárikovej (podrobnejšie p. Múcsková 2024a, s. 13 – 19). K zbieraniu nárečovej lexiky vyzývala čitateľov aj redakcia časopisu *Slovenská reč*, napr. v ročníku 1938/39 zverejnila výzvu *Sbierajme zriedkavé slová a výrazy!* a v nadväznosti na ňu začala publikovať viac-menej pravidelne rubriku *Nárečové slová*, resp. *Nárečové slová a výrazy* (podrob. Kováčová 2022).⁶

kurzívou vo forme zjednodušenej čitateľskej fonetickej transkripcie, za nimi sa menším typom písma (v elektronickej verzii v rámci *Slovníkového portálu JÚLŠ SAV* aj v zátvorke a šedou farbou) uvádza lokalita, z ktorej doklad pochádza, a skratka okresu (p. zoznam skratiek okresov v SSN1 1994, s. 47 – 48). V slovníku sa uvádzajú názvy obcí podľa *Štatistického lexikónu obcí* z roku 1955 a preberá sa administratívne členenie okresov Slovenska z roku 1948 (p. SSN1 1994, s. 38). V príspevku budeme uvádzať príklady celých hesiel vo forme obrázkov z elektronickej verzie slovníka (<https://slovník.juls.savba.sk/>) a príklady individuálnych exemplifikácií v textovej podobe so zachovaním uvádzania lokalizácie v zátvorkách.

³ Dostupného na stránke JÚLŠ SAV – <https://slovník.juls.savba.sk>.

⁴ K činnosti odboru p. Winkler 1971, s. 117 – 135; Lomenčík 2021.

⁵ O výsledkoch matičných dialektologických výskumov p. pozn. 21.

⁶ V kontexte 30. a 40. rokov je príznačné, že jedným z cieľov zbierania nárečovej lexiky bolo hľadanie domácich výrazov pre potreby spisovného jazyka, pretože „nejedno málo známe slovo dalo by

Reálne sa k naplneniu zámerov vytvoriť slovenský nárečový atlas a slovník prikočilo až po 2. svetovej vojne na pôde novozaloženého Jazykovedného ústavu SAVU⁷; najskôr to však boli dotazníkové výskumy pre *Atlas slovenského jazyka* (ďalej ASJ), ktoré priamo nadviazali na dotazníkové výskumy realizované v Matici slovenskej a na Filozofickej fakulte. Už počas prác na ASJ sa v 60. a najmä v 70. rokoch 20. storočia začalo aj s prípravou koncepcie celonárodného nárečového slovníka.

1.1 Príprava koncepcie SSN

Prvú ucelenejšiu predstavu o koncepcii nárečového slovníka predstavil A. Habovštiak ako spoluautor *Dotazníka pre výskum slovenských nárečí II* (Habovštiak – Buffa 1964) pre 3. a 4. zväzok ASJ a neskôr aj ako autor lexikálneho zväzku ASJ (1984a, 1984b), a to v príspevku *O budovaní kartotéky pre Slovenský nárečový slovník* (1968), na ktorý neskôr nadviazal I. Ripka štúdiou *O problematike nárečových slovníkov* (1973). Neskôr sa už o konkrétnych otázkach výskumu, prípravy a metodologických postupoch a tézach slovníkového spracovania nárečovej slovnej zásoby hovorilo na dvoch dialektologických konferenciách (v roku 1975 a 1986), z ktorých vyšli samostatné zborníky – *Dialektologický zborník I* (1980) a *Dialektologický zborník II* (1986). V priebehu diskusií bol odbornej verejnosti predstavený „ukážkový“ zväzok SSN (p. Ripka et al. 1980) a základné koncepčné zásady sú zhrnuté aj v úvodnej kapitole 1. zväzku SSN *Koncepcia a realizácia Slovníka slovenských nárečí* (SSN1 1994, s. 11 – 44).

V priebehu stanovovania hlavných zásad tvorby slovníka sa diskutovalo o viacerých teoretických, metodologických i praktických otázkach. Zrejme najzásadnejšou otázkou bola voľba konkrétneho typu slovníka, a to medzi slovníkom úplným, tzv. tezaurem, a diferenčným, zachytávajúcim len LJ s vymedzeným územným rozšírením alebo s formálnymi a sémantickými charakteristikami odlišnými od spisovného jazyka. Z tejto otázky priamo vyplýva aj ďalšia zásadná otázka, a to vymedzenie nárečového slova, resp. nárečovej lexiky, ktorá súvisí napr. s tým, či súčasťou nárečového slovníka majú byť aj lexémy formálne a sémanticky identické so spisovnými LJ, alebo či doň patria novšie slová, ktoré do nárečí prenikli z mestského prostredia a zo spisovného jazyka.⁸ S tým, samozrejme, súviseli postupy pri zhromažďovaní materiálu, výbere nárečových jednotiek a excerpcia pre lístkovú kartotéku SSN. K ďalším otázkam patrili podoba heslového slova, uvádzanie nárečových variantov, postupy pri sémantizácii, spôsoby zachytenia zemepisného rozšírenia, hniez-

sa dobre použiť na prístavbe budovy spisovného jazyka, keby sa o ňom vedelo“ (*Sbierajme zriedkavé slová...*, Slovenská reč 1938/1939, č. 1 – 2, s. 2; p. Kováčová 2022, s. 344).

⁷ Ústav vznikol v roku 1943, neskôr bol premenovaný na Ústav slovenského jazyka SAVU, resp. SAV; od roku 1967 nesie názov Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV.

⁸ O aktuálnosti tejto otázky a dodnes pretrvávajúcej neistote svedčia časté diskusie k individuálnym lexikálnym jednotkám na poradách redakčného kolektívu SSN.

dovanie a odkazovanie, expresívnosť či štylistické osobitosti, spracovanie frazeológie a ustálených slovných spojení a pod.⁹

Priamo problematiky exemplifikácie sa dotýkali najmä diskusie okolo získavania východiskového materiálu pre slovník (súvislých textov) a využívania ďalších prameňov, čo bolo zásadnou úlohou vnímanou najmä v súvislosti s nedostatkom súvislých nárečových textov. Podoby exemplifikačnej zóny slovníkového hesla sa potom týkali otázky pravidiel uvádzania a radenia exemplifikácií, ich vzťahu k výkladu významu slova, ako aj výberu vhodných príkladov a ich prípadnej vedomej úprave (p. Nižnanský 1980; Ripka 1980, s. 151 – 152; Habovštiaková 1980).

1.2 Akademický a celonárodný

Prívlastky akademický a celonárodný sa v súvislosti so *Slovníkom slovenských nárečí* uvádzajú ako základné typologické charakteristiky tohto lexikografického diela. Vyplýva z nich niekoľko špecifik, ktoré sa bezprostredne dotýkajú aj problematiky exemplifikácie.

1.2.1 Z charakteristiky slovníka **akademického typu** vyplýva, že ide o výkladový a dokladový slovník¹⁰, čo znamená, že sa v ňom využívajú v lexikografii prepracované postupy **výkladu** významu slova na základe rodových a špecifikačných komponentov (genus proximum, differentia specifica), typických reprezentantov pojmových kategórií, príp. blízkych synonym alebo najčastejších kolokácií; význam a fungovanie slova spresňujú informácie o jeho gramatických, štylistických alebo pragmatických vlastnostiach.¹¹ Pri výkladoch významu nárečovej lexiky sa okrem blízkych synonym často využívajú tautonymické, resp. heteronymické výrazy.¹² Okrem toho sa tu stretávame s postupom uvádzania spisovných ekvivalentov, kde sa uplatňuje prístup známy z prekladových slovníkov. Aj v úvode k 1. zväzku SSN sa uvádza, že celonárodný nárečový slovník je „špecifickým druhom prekladového

⁹ Podobné okruhy špecifických otázok nárečovej lexikografie zhrnujúco prezentuje Z. Sochová (1995).

¹⁰ Pod slovníkom akademického typu sa myslí slovník s „propracovaným, typizovaným a štruktúrovaným výkladom významu slov, s primerane bohatou exemplifikáciou dokumentujúcou typickú úžitkovosť slova, s dostatočne prepracovaným popisom základných sémantických vzťahov, zejména synonymie a antonymie, s odpovedajúcim popisom gramatických vlastností slova“ (p. Opavská 2014, s. 128; podobne Kochová 2014, s. 163).

¹¹ K výkladovým lexikografickým postupom a typom výkladov p. napr. Blatná 1995, s. 72 – 89; Filippec 1995, s. 34 – 37; v kontexte slovníka súčasného jazyka p. Jarošová – Buzássyová – Bosák 2006, s. 27 an; Buzássyová 2010; so zameraním na nárečové slovníky napr. Habovštiaková 1980; SSN1 1994, s. 35 an.

¹² Ide o formálne alebo sémanticky odlišné nárečové ekvivalenty používané v rôznych regionálnych varietách. Termíny *tautonymum* a *heteronymum* sa v slovníku vymedzujú ako nárečové varianty sémantické (tautonymá ako slová s rovnakou formou ale regionálne odlišným významom) a formálne (heteronymá ako rôzne regionálne formy slúžiace na pomenovanie identického denotátu) (SSN1 1994, s. 21), no takéto vymedzenie nie je úplne v súlade s inými koncepciami a prístupmi (podrobnejšie p. Kováčová 2024). Z. Hladká vysvetľuje termíny *heteronymá*, *tautonymá* a *nárečové ekvivalenty* ako rovnoznačné, pričom termín *nárečový ekvivalent* označuje za najbežnejší (Hladká 2017a).

slovníka, v ktorom základným typom výkladu je spisovný ekvivalent. Využíva sa najmä pri výkladoch nárečových slov majúcich izoglosou vymedzený rozsah používania“ (SSN1 1994, s. 35).¹³ Osobitnou otázkou vzhľadom na špecifickosť nárečovej lexiky je miera približovania výkladu k typu encyklopedickej definície, čo do istej miery vyplýva aj z charakteru často už dnes neznámej lexiky z oblasti tradičnej ľudovej kultúry (p. Habovštiaková 1980, s. 168; SSN1 1994, s. 35).¹⁴

Výklad významu nárečovej lexémy by mal byť v slovníku doplnený alebo potvrdený obsahovo a rozsahovo primeranými autentickými nárečovými **dokladmi** prinášajúcimi príklady typického použitia slova v kontexte. Toto konštatovanie znie, samozrejme, veľmi logicky a jednoducho. To, že pri tvorbe nárečového slovníka sa nedá vždy a v plnom rozsahu takýto postup realizovať, sa pokúsime priblížiť v ďalších častiach príspevku.

1.2.2 Prívlastok celonárodný sa vzťahuje priamo na obsah a cieľ nárečového slovníka, a to zachytiť slovnú zásobu všetkých slovenských nárečí z celého územia národného jazyka v rámci Slovenska, čím do zostavovania slovníka vstupuje aspekt bohatej areálovej diferencovanosti národného jazyka,¹⁵ čo si vyžaduje špecifické postupy pri tvorbe viacerých častí mikroštruktúry heslovej state. Okrem zachytenia rôzneho geografického rozšírenia konkrétnych spracúvaných LJ (formou zemepisných kvalifikátorov a uvádzania lokalít pri exemplifikáciách) sa nárečová variantnosť týka tiež diferencovaných hláskových foriem a gramatických vlastností, čo sa zároveň priamo dotýka heslovej podoby slova. Hláskové regionálne varianty, ktoré sú výsledkom pravidelných a systémových jazykových zmien, sa osobitne nevymenúvajú – môžeme sa s nimi stretnúť len v exemplifikáciách.¹⁶ Spracúvajú sa v rámci

¹³ Výklad spisovným ekvivalentom je v koncepcii SSN (Ripka et al. 1980, s. 49; SSN1 1994, s. 35) považovaný za základný, hoci v období prípravy koncepcie slovníka sa takto jednoznačne nevymedzoval, uvádzal sa len ako jeden z možných typov výkladu (Ripka 1980, s. 151). Bez analýzy výkladov významov a ich typov využívaných v SSN však nie je možné reálne potvrdiť, či sa zásada uvádzania spisovného ekvivalentu naozaj za daných podmienok dôsledne dodržiava. Skôr sa v súčasnosti pri koncipovaní slovníkových hesiel častejšie kombinuje vecnovýznamový (čiže lexikálnosémantický) výklad a spisovný ekvivalent, ktorý nasleduje po čiarku.

¹⁴ Zatiaľ čo podrobnejší výklad encyklopedického charakteru je presadzovaný alebo akceptovaný pri špecifických nárečových výrazoch, v koncepcii SSN sa jednoznačne odmieta „etnografický prístup k osvetleniu významov zanikajúcich reálií a javov“ (Ripka 1980, s. 50; SSN1 1994, s. 35), pričom rozdiel medzi encyklopedickým a etnografickým typom výkladu bližšie špecifikovaný nie je. Možno sa len domnievať, že ide o snahu neprinášať v slovníku príliš dlhé výklady s podrobným opisom reálií z oblasti tradičnej ľudovej kultúry.

¹⁵ V prípade slovenských nárečí sa bohatá regionálna diferencovanosť týka všetkých štruktúrnych jazykových rovin. K jej zachovaniu až do období prvých systematických nárečových výskumov (a do veľkej miery aj do súčasnosti) prispeli predovšetkým mimojazykové historické okolnosti a neskorý nástup procesu šandardizácie (p. Múcsková 2024b, s. 275 – 278).

¹⁶ Ide napr. o pravidelné diferencované výsledky vokalizácie jerov, denazalizácie, vývinu dlhých vokálov a diftongizácie, depalatalizačných, asimilačných a asibilačných zmien a pod., ktoré zvyčajne charakterizujú nárečie daného areálu ako celku.

jedného hesla, pričom heslové slovo má normalizovanú podobu zodpovedajúcu (alebo analogicky korešpondujúcu) s podobou v spisovnom jazyku. Nepravdivé hláskové varianty (ktoré sa nedajú vysvetliť systémovým hláskovým vývinom a sú výsledkom osobitých, často nepravdivých zmien) sú uvádzané v zátvorke v záhlaví heslovej state za gramatickým kvalifikátorom a pred zemepisnými a štylistickými kvalifikátormi (p. SSN1 1994, s. 30; Ripka 1980, s. 151). Gramatické a slovotvorné varianty sa spracúvajú ako spoluheslá, no v prípade sémantickej odlišnosti vystupujú ako samostatné heslá.¹⁷ Regionálna variantnosť sa môže týkať aj sémantických diferenciácií a rozličných polysémických štruktúr (p. vyššie pozn. 12), ale aj štylistickej či pragmatickej areálovej variantnosti.

Zatiaľ čo všetky uvedené typy variantnosti sa opisujú v tých častiach heslovej state, ktoré zahŕňajú heslovú podobu slova, súbor zemepisných, štylistických a gramatických kvalifikátorov, polysémickú štruktúru hesla a do istej miery aj výkladovú definíciu významu, exemplifikačná zóna heslovej state je práve tým priestorom, v ktorom sa rozmanitá regionálna diferencovanosť predstavuje v podobe konkrétnych a jedinečných hláskových a gramatických podôb (ideálne) zachytených v širšom kontexte. Nárečové exemplifikácie sú v slovníku zapísané zjednodušenou (tzv. čitateľskou) fonetickou transkripciou, aby v čo najpresnejšej, ale zároveň čitateľsky zvláduteľnej forme poskytli obraz nielen o fungovaní slova v kontexte, ale tiež o charakteristických javoch konkrétneho nárečia z danej lokality.

1.3 Exemplifikácia a príbuzné termíny

Na označenie textových jednotiek v exemplifikačnej zóne slovníka sa v literatúre používajú rôzne termíny (*příklad, citácia, doklad, ilustrácia, exemplifikát, exemplifikácia, lexikografický/jazykový/slovný kontext*), ktoré sa väčšinou chápu synonymne, no napríklad Vachková upozorňuje na rozlišovanie dvojice *příklad a doklad* (2014, s. 60; p. tiež Lišková 2017, s. 29; k možným typom dokladov p. Zgusta et al. 1971, s. 265; Filipec 1995, s. 40; Tichá 2012, s. 287 – 289). V našom príspevku však tieto pojmy nebudeme rozlišovať, pretože všetky jednotky uvádzané v exemplifikačnej zóne v nárečovom slovníku majú charakter *dokladu*, čiže pochádzajú z konkrétneho prameňa, prepisu autentického nárečového prejavu.¹⁸ Neuvádzajú sa v ňom príklady, teda jednotky bez opory v archívnom zdroji, resp. umelo vytvorené.

¹⁷ Napr. väčšina dvojíc s príponami *-isko* a *-ište* tvorí spoluheslá (**perisko** i **perište**, **konopisko** i **konopište**, **duchnisko** i **duchnište** a pod.), no prípady ako **jarmisko** (,konštrukcia na upevnenie vesla na prednej al. zadnej časti plte“) a **jarmište** (,vrchná časť jarma“), prípadne **repište** (odvodené od slova *repa* s významom ,pole, na ktorom bola zasadená repa“ v južných západoslovenských regiónoch) a **repisko** (tiež odvodené od slova *repa* označujúceho ,zemiaky“ v oravských nárečiach, čiže ,pole, na ktorom boli zasadené zemiaky, zemiačisko“) tvoria samostatné heslá.

¹⁸ Ako pripomína aj Š. Peciar, dokladový typ slovníka s „citátmi“ z konkrétnych autorov alebo prameňov je vhodný najmä v historických slovníkoch, špeciálnych slovníkoch konkrétnych historických pamiatok alebo pri autorských slovníkoch (1960, s. 115). Platí to však aj pre slovníky nárečové.

Pre potreby ďalšieho výkladu však budeme rozlišovať pojmy *doklad* a *exemplifikácia* – termínom **doklad** rozumieme všetky jednotky doložené z archívnych fondov alebo nájdene v nárečových elektronických databázach. Pre tie jednotky, ktoré z celého súboru dokladov boli vybrané do konkrétnych heslových statí, budeme používať zastrešujúci termín **exemplifikácia**. Ako „zastrešujúci“ chápeme tento termín preto, lebo – ako ukážeme nižšie – v SSN nejde vždy o takú jednotku, ktorá by prezentovala dané slovo v typickom a prirodzenom kontexte, ktorá by dokumentovala či konkretizovala štruktúrne informácie uvedené v iných častiach hesla (napr. význam, valenciu či funkciu) a ilustrovala kolokabilitu, spätosť alebo dopĺňala štylistické a kultúrno-encyklopedické informácie (čiže požiadavky, ktoré sa na exemplifikáciu v slovníku prirodzene kladú; porov. Čermák 1995a, s. 243; Peciar 1960; Tichá 2012, s. 282 – 283; Kosem 2017, s. 179 – 180 a ďalší). Niektoré jednotky uvádzané v exemplifikačných zónach SSN nemožno považovať ani za *lexikografický kontext*, ktorý L. Zgusta chápe ako „časť verbálneho kontextu, ktorá nám umožňuje rozpoznať, v akom význame sa dané slovo používa, a vnímať aspoň niektoré z jeho sémantických črt a gramatických vlastností; lexikografický kontext by mal byť čo najkratší, ale predovšetkým čo najjasnejší“¹⁹ (1971, s. 227) či *jazykový* alebo *slovný kontext* (termín podľa Mareša využívaný najmä vo vzťahu k polysémii a homonymii, ktorý označuje „aktuálny alebo potenciálny textový okolie potrebné pro popis kolokácií slova a precizaci jeho významu“; p. Mareš 2017²⁰).

SSN vo svojich exemplifikačných zónach uvádza aj jednotky, ktoré len do istej miery alebo len minimálne spĺňajú požiadavky kladené na exemplifikáciu v slovníku, navyše sa často uvádzajú len jednoslovné jednotky bez kontextu. Napriek tomu plnia v slovníku isté funkcie, a preto ich považujeme tiež za exemplifikácie, napriek tomu, že si autori slovníka uvedomujú ich nedostatočnú sémantizačnú funkciu. Štruktúrne rôznorodý charakter exemplifikácií v SSN vyplýva z rozsahu a kvality súborov dokladov a teda aj ich prameňov. Preto má každý (minimálne každý nárečový) slovník na začiatku fázu prípravnú, počas ktorej sa autorský kolektív usiluje vybudovať čo najrozsiahlejšiu, najspoľahlivejšiu a najkomplexnejšiu pramennú základňu. No zároveň si uvedomuje istú relatívnosť či limitovanosť pokiaľ ide o jej úplnosť – tá sa, pochopiteľne, nedá dosiahnuť, hoci príchodom elektronických databáz a analytických počítačových nástrojov sa v tomto smere situácia výrazne zlepšila.

¹⁹ „The lexicographic context (...) is that part of the verbal context which allows us to perceive in which signification the word in question is applied and to perceive at least some of its semantic features and grammatical properties; the lexicographic context should be as short but, primarily, as clear as possible“ (Zgusta et al. 1971, s. 227; prekl. GM).

²⁰ Mareš (2017) ďalej pripomína i termín Filipca a Čermáka *minimálny kontext* postačujúci na dostatočné určenie lexikálnej jednotky a *typický kontext*, t. j. kontext významovo dištingvny, ktorý obsahuje relevantné sémy danej lexikálnej jednotky (Filipec – Čermák 1985, s. 139; Filipec 1957, s. 132 an), ako aj novšie vymedzenie pojmu *kontext* ako „textové okolie jednej realizácie slova“ od V. Cvrčka (2013, s. 25 – 26).

1.4 Pramene dokladov a exemplifikácií SSN

Pramennú základňu SSN tvorí zložitý a dlhodobो vznikajúci komplex textových dát, ktoré tvoria bázu pre súbor dokladov, t. j. kontextov obsahujúcich budúce heslové slovo, a ich regionálne, gramatické a štylistické charakteristiky. Tento komplex je výsledkom historických i súčasných terénnych výskumov realizovaných heuristickými metódami tradičnej dialektológie (dotazníkom, nahrávaním, v starších obdobiach zapisovaním) a ďalšieho spracovania získaných jazykových dát do formy archívov, kartoték či dnes už aj elektronických databáz.

1.4.1 Dotazník

Prvé výskumy slovenských nárečí využívali najmä metódu **dotazníka** a na ich základe vznikli bohaté zbierky prevažne jednoslovných výrazov alebo slovných spojení, ktoré zachytávajú aj variantné nárečové podoby a areálové rozšírenie. Najvýznamnejším a z vedeckého hľadiska aj najspoľahlivejším zdrojom takýchto bezkontextových dokladov je materiál získaný v rámci výskumu pre projekt *Atlas slovenského jazyka*, ktorý prebiehal v rokoch 1947 – 1970.²¹ Počas jeho prípravy bol na základe *Dotazníka* z roku 1947²² z každej skúmanej obce na území Slovenska (2 259 lokalít) zhromaždený súbor 2 355 lexém a tvarov zameraných na hláskové a morfológické (výberovo aj lexikálne) varianty pre prvé dva zväzky atlasu. Na základe *Dotazníka* z roku 1964²³ boli získané odpovede na 1259 otázok zameraných na lexikálne a slovotvorné jednotky z 334 lokalít (podrobne p. Chochol 2024).

Ďalším dôležitým zdrojom nárečovej lexiky z dotazníkových výskumov bol súbor tematických dotazníkov, a to remeselníckych (murársky, stolársky, kováčsky, obuvnícky, vinohradnícky, včelársky a pod.) alebo zameraných všeobecnejšie na domácu výrobu a tradičný spôsob života na vidieku (napr. ľudové jedlá, príprava jedál a ich konzumovanie, nápoje a ich konzumovanie, kuchynský inventár), ktoré vznikali už v rámci prípravy SSN a ich cieľom bolo „získanie lexiky z takých tematických okruhov a z takých oblastí Slovenska, ktoré boli v kartotéke SSN zastúpené slabšie“ (SSN1 1994, s. 15 – 16, s. 50).²⁴ Pre potreby SSN by zaiste boli prínosné

²¹ Zo starších dotazníkových výskumov je potrebné uviesť výskum F. Pastrnka prebiehajúci od roku 1892 korešpondenčnou metódou (jeho výsledky boli uverejňované v časopise *Slovenské pohľady* v rokoch 1893 – 1897) a výskum V. Vážneho, ktorý v 20. a 30. rokoch 20. stor. realizoval najskôr v rámci výskumnej úlohy Matice slovenskej, neskôr na pôde FF UK vykonal rozsiahly zber nárečových dát na základe dialektologického dotazníka (vydávaného v rokoch 1919 – 1929), a to najprv korešpondenčnou metódou s viac ako 1 100 dopisovateľmi z približne 800 lokalít Slovenska a neskôr metódou priameho kontaktu (podrobnejšie p. Štolc – Habovštiak – Buffa 1968, s. 18; Štolc 1994, s. 151; Habovštiak 1980, 1984b, s. 17 – 18 a ďalší; novšie p. Múcsková – Mikolajová 2024).

²² *Dotazník pre výskum slovenských nárečí I.* pripravili E. Pauliny a J. Štolc.

²³ *Dotazník pre výskum slovenských nárečí II.* pripravili A. Habovštiak a F. Buffa.

²⁴ Súbory vyplnených dotazníkov sú dnes súčasťou archívnych fondov dialektologického oddelenia JÚLŠ SAV. Na ich príprave, terénnom výskume a ďalšom spracovaní mal najväčší podiel J. Nižňanský (p. Smatana 2007, s. 32 – 38; Balleková – Chochol – Pukanec 2007, s. 54 – 77), časť dotazníkov pripravil a spracoval Š. Lipták (porov. SSN1 1994, s. 50).

súvislé textové záznamy z daných vecných oblastí (čo si uvedomovali aj zostavovatelia dotazníka, a preto doň zaradili aj požiadavku pripojiť krátky text v nárečí), no v prípade terminologickej lexiky by metódou nahrávania alebo zapisovania súvislých prehovorov nebolo možné zozbierať také množstvo ľudových termínov z veľkého počtu lokalít.

Na základe výskumov k ASJ a SSN – spolu s materiálmi z predchádzajúcich matičných akcií – vznikol veľký súbor bezkontextových dokladov, ktoré však z hľadiska požiadaviek kladených na slovníkovú exemplifikáciu (najmä jej sémantizačnú funkciu a kontextové vzťahy) nepredstavujú vhodný materiál. No ich vylúčenie zo slovníka by znamenalo výraznú redukciu dát a ochudobnenie slovníka o informácie o lexikálno-sémantickej a slovotvornej regionálnej diferencovanosti, často už zanjajúcej lexike, ako aj o hláskových a morfológických špecifikách.

1.4.2 Súvislé nárečové texty – archív nárečových textov

Už počas dokončovania *Atlasu slovenského jazyka* sa v 60. a najmä 70. rokoch 20. stor. začala príprava na nový zásadný projekt slovenskej dialektológie – *Slovník slovenských nárečí* – s cieľom spracovať lexiku z celého slovenského jazykového územia (teda bez zahraničných enkláv). Od začiatku prípravy fondov a koncepcie slovníka sa počítalo s využitím bohatého dotazníkového materiálu, no vzhľadom na chýbajúce kontexty sa zdôrazňovala potreba získavania **súvislých nárečových textov**. Ako pri kreovaní koncepcie slovníka uviedol J. Ružička, „základným východiskovým materiálom nového slovníka musia byť súvislé nárečové texty, ktoré jedine umožňujú adekvátne sémantizovať lexikálnu jednotku a dostačujúco vybaviť slovníkové heslo lexikálnym a frazeologickým materiálom“ (Ružička 1979, s. 8). Hodnotu súvislých textov vyzdvihoval aj K. Palkovič, ktorý vo svojom kritickom príspevku o pramennej základni slovníka napísal: „Iste nebude nikto pochybovať o tom, že lexikálny materiál so spoľahlivým fonetickým zápisom a dostatočným kontextom získaný dialektológmi je oveľa hodnotnejší ako materiál získaný v podobe izolovaných slov pomocou pripravovaného dotazníka, ktorý vyplňali aj nelingvisti, resp. jednotlivci bez dialektologického školenia, na výber ktorých často nemohli vplývať dialektológovia pripravujúci SSN“ (Palkovič 1986, s. 169).

Začal sa preto budovať *Archív nárečových textov*, a to cieľenými terénnymi výskumami – nahrávaním a následným prepisom podľa stanovených pravidiel fonetickej transkripcie. Dôležitým zdrojom textov boli aj staršie už publikované (alebo v rukopisoch zachované) nárečové texty často v prácach zameraných na konkrétnu nárečovú oblasť.²⁵ Pre získavanie ďalších textov sa využívali aj študentské diplomo-

²⁵ V porovnaní s rozsahom materiálu z dotazníkových výskumov bol súbor textových nárečových pamiatok chudobnejší, resp. staršie súvislé texty nie sú natoľko reflektované v syntetických prácach o dialektologických výskumoch. Kratšie textové ukážky zo slovenských nárečí publikoval už A. Šembera (1864), zachovali sa aj súvislé texty pochádzajúce od Pastrnkových spolupracovníkov, z ktorých viaceré boli publikované, nárečový charakter majú aj zbierky ľudovej slovesnosti (napr. P. J. Šafárika, J. Kollára

vé a dizertačné záverečné práce a školení externí spolupracovníci (p. SSN1 1994, s. 15 – 16).

Získavanie súvislých nárečových textov pokračuje priebežne popri koncipovaní jednotlivých zväzkov slovníka. Vzhľadom na súčasný vývin nárečí a ich nivelizáciu, vplyv štandardného jazyka a oslabenie komunikačnej zaťažnosti nárečí najmä výmenou generácií je možnosť získavania nových nárečových nahrávok a textov dosť limitovaná. Preto sa ako perspektívne ukazuje detailnejšie využitie už existujúcich archívnych zbierok ich digitalizáciou a elektronizáciou a budovaním elektronických textových databáz s možnosťou elektronického vyhľadávania nových dokladov a overovania formálnych a sémantických informácií, čo umožňuje získavať kontextové doklady a redukovať uvádzanie jednoslovných exemplifikácií. Aktuálne na podporu tvorby SSN vznikol **digitálny Archív nárečových textov**, ktorý tvoria ručné prepisy archívnych textov do elektronickej podoby, ďalej samostatná **korpusová databáza Lexicon Dialectorum Slovacorum I – III** v rámci lexikografického portálu s podporou NoSketch Engine – **LexiCorp**²⁶ a **Korpus nárečí Slovenského národného korpusu**²⁷ ako samostatná databáza, ktorá sa od roku 2013 buduje v oddelení Slovenského národného korpusu (podrob. SSN3 2021, s. 11). Všetky nové databázy výrazne prispeli k rozšíreniu pramennej základne SSN a spolu so základnou lístkovou kartotékou SSN umožňujú autorom slovníka čo najkomplexnejšie zachytiť bohatú diferencovanosť slovenských nárečí. Napriek tomu je potrebné mať na pamäti, že snaha o zachytenie celonárodnej nárečovej slovnej zásoby v jej úplnosti bude vždy limitovaná reálne dosiahnuteľným rozsahom terénnych výskumov a podmienená diachrónnou i synchrónnou dynamikou nárečí.

V súvislosti s nárečovými nahrávkami a ich prepismi využívanými ako zdroj exemplifikácií je však potrebné upozorniť na dôležitý rozdiel v porovnaní so slovníkmi súčasného jazyka. Zatiaľ čo v prípade exemplifikácií zo súčasného jazyka ide hlavne o doklady z písaných a uverejnených diel a textov, nárečia sa prirodzene v písanej textovej podobe nevyužívajú. Ich prirodzeným komunikačným prostredím je

a neskôr štúrovskej generácie). Zrejme najstarší rozsiahlejší súbor nárečových textov z východného Slovenska vydal S. Czambel (1906). Kratšie textové ukážky z nárečí sa nachádzajú aj v syntetickej práci V. Vážneho (1934) a neskôr v príspevkoch časopisov *Letopis Matice slovenskej*, *Sborník Matice slovenskej*, *Jazykovedný sborník*, *Slovenské pohľady* a tiež v časopise *Slovenská reč* (Kováčová 2022). Konečný výber týchto starších publikovaných i rukopisných prác sa v SSN – pravdepodobne z dôvodu pochybností o spoľahlivosti a kvalite starších záznamov – ohraničil rokom 1913 (slovníkovým dielom Ľ. Riznera), čo kritizoval K. Palkovič, ktorý poukazoval na ďalšie pramenné práce pochádzajúce už od polovice 19. storočia. Rovnako navrhol zahrnúť aj nárečový materiál zo zahraničných enkláv a z ďalších menších krajových pamiatok (Palkovič 1986).

²⁶ Databáza LexiCorp (p. Benko 2019) je internou databázou JÚLEŠ SAV a slúži pri tvorbe lexikografických projektov, najmä *Slovníka súčasného slovenského jazyka* (ďalej SSSJ).

²⁷ Aktuálna verzia korpusu dialekt-5.0 má rozsah 980 643 tokenov a obsahuje vyše 100 zdrojových textov. Je dostupná na: <https://korpus.sk/korpusy-a-databazy/korpusy-snk/verejne-pristupne-korpusy-snk/korpus-nareci-slovenskeho-narodneho-korpusu/>.

hovorená komunikácia. Preto je tvorba pramennej textovej bázy spojená najskôr s terénnymi heuristickými výskumami, zaznamenávaním nárečového hovoreného prejavu a následne jeho fonetickým prepisom. Tento zásadný rozdiel, na ktorý upozornil napr. M. Čejka (1980, s. 27), sa bezpochyby odráža aj na syntaktickej a štylistickej stránke textov a z nich pochádzajúcich dokladov, v ktorých sa často stretávame s javmi typickými pre hovorený jazyk, akými sú rôzne prípady redundancie, eliptických konštrukcií, skratkovitosti či neukončených výpovedí a pod. Zároveň však chceme poukázať ešte na jednu skutočnosť, a to charakter heuristickým výskumom získaných nárečových prejavov. Často sa v prípade kontextových dokladov i textov samotných zdôrazňuje „autentická“ alebo „reálna“ komunikácia, „prirodzený“ prejav; M. Čejka v citovanom príspevku hovorí, že nárečový text je „objekt vzniklý empiricky, zpravidla v procese praktickej komunikace“ (ibid., s. 27), podobne Sochová, pripomínajúc Havránkove tézy, hovorí o ukážkach „skutečne živé reči“ (Sochová 1995, s. 250). Nie je to však úplne presné, pretože nárečové záznamy získané metódami tradičnej dialektológie sú v prevažnej väčšine naratívny prejavmi buď spomienkového charakteru (prevažuje rozprávanie v minulom čase) alebo majú formu opisného výkladu (napr. pri opisovaní zvykov, výrobných postupov a pod.). Často majú podobu riadeného alebo poloriadeného rozhovoru s výskumníkom. Takéto prejavy alebo komunikáty nie sú súčasťou autentickej a situačne ukotvenej „praktickej komunikácie“ (akou by napríklad bol spontánny rozhovor v rodine alebo medzi známymi na ulici). Súbor textových prameňov preto neodráža fungovanie nárečia v celej jeho šírke a štylistickej pestrosti či tvarovej komplexnosti (naratívny charakter textov sa prejavuje napr. prevahou préteritálnych tvarov, častejším výskytom trpných konštrukcií alebo naopak, veľmi nízkym zastúpením slovesných tvarov 2. osoby alebo futúra). Obe charakteristiky – na jednej strane hovorenosť (zaznamenaná dodatočne do písanej podoby) a na strane druhej prevaha len istej formy hovorených komunikátov – tak do veľkej miery predurčujú aj štruktúrny a vecný charakter pramenného dokladového materiálu pre nárečovú slovníkovú exemplifikáciu.²⁸

1.4.3 Lístková kartotéka SSN

Lexikálny materiál z dotazníkových výskumov, starších nárečových výskumov, ako aj excerpcia starších i novozískaných nárečových textov sa stali základom **abecednej lístkovej kartotéky SSN**, ktorá bola a aj dodnes je najdôležitejšou pramenou základňou pre doklady nárečových slov, z ktorých sa vyberajú exemplifikácie do slovníkových hesiel.

Kartotéka pre nárečový slovník sa začala sústavnejšie budovať od r. 1953 vo vtedajšom Ústave slovenského jazyka SAV. K intenzívnejšiemu zbieraniu materiálu,

²⁸ Rozdiely medzi hovoreným a písaným jazykom, resp. analýzy a žánre hovorených prejavov boli predmetom početných výskumov, najmä z oblasti štylistiky alebo pragmalingvistiky. Nie je však cieľom tohto príspevku podrobne sa týmito rozdielmi a osobitosťami zaoberať z pohľadu nárečových naratívov, hoci ide o veľmi dôležitú a zatiaľ nespracovanú problematiku.

ako aj k revízii kartotéky v súlade s potrebami SSN dochádza po roku 1971, keď sa príprava slovníka zaradila do štátneho plánu základného výskumu.²⁹ Okrem systematicky dopĺňaných excerpčných lístkov z textov pochádzajúcich z aktuálnych terénnych výskumov sa súčasťou kartotéky stali aj excerptá zo zachovaných rukopisných slovníkových prác alebo lexikálnych zbierok, ktoré boli pôvodne zamýšľané ako budúci slovník (napr. Vážneho rukopisný turčiansky slovník uložený ako samostatný prameň, Vavrov rukopisný slovník hornonitriansky, Riznerov bošácky slovník, Jánošíkov slovník bánovský, či Matejčíkov *Slovník východonovohradského nárečia*, ktorý vyšiel knižne v r. 1972). Rovnako sa excerpovali študentské diplomové práce a dizertačné práce.³⁰

V priebehu koncipovania ďalších zväzkov SSN vyšli nové monografické dialektologické práce, ktoré sa pre SSN stávajú prameňom autentických nárečových dokladov alebo slúžia ako zdroj na overovanie štruktúrnych vlastností a sémantiky nárečových lexém.³¹ Z rozsiahlejších rukopisných prameňov do lístkovej kartotéky pribudla *Kartotéka oravských nárečí* Antona Habovštiaka.³² Aktualizovaný zoznam starších i nových vedeckých a pramenných prác je uvedený v 3. zväzku SSN, v časti *Literatúra a pramene* (SSN3 2021, s. 18 – 26).

Lístková kartotéka SSN je tak v istom zmysle aj archívnym fondom reflektujúcim dejiny dialektologických výskumov slovenských nárečí, keďže sa budovala dlhodobo a z množstva rôznorodých i starších zdrojov. Preto sú podoby jednotlivých lístkov a informácie, ktoré zachytávajú, veľmi rôzne. Záhlavie lístka, t. j. potenciálne heslové slovo, je niekedy zapísané foneticky (v rôznej forme fonetického prepisu v závislosti od pôvodu lístka), inokedy má formu spisovného ekvivalentu nárečovej jednotky. Počas prípravy kartotéky pre potreby slovníka museli byť záhlavia lístkov upravené do hláskovo pospisovnenej podoby (podľa postupu využívaného pri tvorbe heslového slova v slovníku) a nanovo abecedne zaradené (p. Ripka et al. 1980, s. 10). Výklad významu slova je v časti lístkového fondu prezentovaný postupnosťou významových komponentov (najmä, ak ide o lístky vyhotovené lingvistami – dialektológmi), no často je podaný encyklopedicky, v prípade zanikajúcich reálií aj

²⁹ K histórii budovania kartotéky p. Habovštiak 1968; Ripka et al. 1980, s. 10 – 11; SSN1 1994, s. 14 – 18.

³⁰ Išlo napr. o Liptákovu dizertačnú prácu z oblasti zemplínskych a užských nárečí alebo prácu M. Majtánovej o ľudových názvoch húb (p. Ružička 1980, s. 8; SSN1 1994, s. 50). K výskumu slovných zásob slovenských nárečí p. tiež Štolc 1994, s. 157 – 162.

³¹ V priebehu posledných desiatich rokov sme svedkami veľkého záujmu o nárečový lexik aj zo strany laickej verejnosti alebo lokálnych nadšencov, vďaka ktorým vzniklo veľké množstvo popularizačných regionálnych slovníčkov rôznej lexikografickej kvality. K ich využívaniu v akademickom celonárodnom slovníku je však potrebné pristupovať s istou opatrnosťou. Tieto práce slúžia skôr na porovnanie formálnych a sémantických vlastností spracúvaných jednotiek, prevzatie nejakej lexémy do SSN je možné len výberovo a po odbornom preverení formálnej i významovej stránky.

³² Kartotéku v roku 2014 z pozostalosti autora venovala Jazykovednému ústavu Ľ. Štúra SAV jeho rodina.

etnograficky, alebo naopak, veľmi zjednodušene, subjektívne a laicky, prípadne len spisovným ekvivalentom; niekedy výklad na lístku chýba. Pravdepodobne však najvariantnejšou časťou lístkov je práve doklad – kontext, v ktorom sa heslové slovo nachádza. Ideálnym je takýto lístok vtedy, keď obsahuje širší aj viacvetný text, ktorým sa jednoznačne dokladuje podoba i význam slova, a je vzhľadom na hláskovú a gramatickú podobu tzv. „spoľahlivý“, čiže pochádza od autochtónneho respondenta a je zapísaný školeným dialektológom. Lístky pochádzajúce zo starších rukopisných zbierok alebo od spolupracovníkov využívajú často rôzny typ fonetickej transkripcie, preto je zápis potrebné v slovníku prispôbiť stanoveným zásadám v koncepcii. Keďže kartotéka zahŕňa aj lístky pochádzajúce z dotazníkových výskumov a tiež starších rukopisných zbierok, obsahujú niektoré lístky len heslové slovo a výklad významu bez ďalšieho kontextu, prípadne sú doložené len slovným spojením. Napriek tomu sú (najmä v prípade chýbajúcich ďalších dokladov) aj takéto lístky podkladom slovníkového hesla. Súčasťou lístka je aj informácia o lokalite záznamu konkrétneho slova, ktorá je dôležitá pre určenie areálu výskytu jednotky, ako aj overenie fonetickej či gramatickej nárečovej formy.³³

2. FUNKCIE DOKLADOV A EXEMPLIFIKÁCIÍ V SSN

Pri vymedzovaní toho, akú funkciu plnia exemplifikácie v akademických výkladových slovníkoch, sa najčastejšie stretávame s ich prepojením s definíciou významu heslového slova, s úlohou konkretizovať jeho význam a tak prispieť k správnenému uchopeniu prostredníctvom kontextu. Táto doplnujúca (konkretizujúca a ilustračná) alebo v istom zmysle aj spresňujúca úloha sa pripomína v mnohých teoretických lexikografických prácach (porov. napr. Čermák 1995a, s. 243; Čermák 2012, s. 79; Zgusta et al. 1971, s. 227, 263 an; Peciar 1960; Lišková 2017 a ďalší) alebo v slovníkových metatextoch, napr.: „Uvádzaním dokladov sa potvrdzuje, konkretizuje a dopĺňa výklad heslového slova. V dokladoch sa premieta jeho syntagmatická potencialita, tak kategoriálna (spájateľnosť na úrovni slovného druhu), ako aj kolo-kačná (lexikálnosémantická)“ (Jarošová – Buzássyová – Bosák 2006, s. 39). Podobne sa funkcia exemplifikácií definuje aj v SSN: „Za exemplifikáciu sa pokladá kontext, v ktorom sa môže dostatočne realizovať, konkretizovať a doplnujúco charakterizovať slovo v tom význame, ktorý opisuje výklad“ (SSN1 1994, s. 36), ide o „primeraný kontext pomáhajúci pochopiť význam slova“ (Ripka et al. 1980, s. 11) alebo

³³ Kým v roku 1953 obsahovala kartotéka okolo 80 000 dokladov, už v období jej cieleného budovania pre nárečový slovník uvádza v roku 1968 A. Habovštiak počet 280 000 dokladov. V čase koncipovania I. zväzku uvádza I. Ripka približný počet trištvrté milióna lístkov (1980, s. 149), čo však pravdepodobne zahŕňa aj ďalšie archívne kartotéky. V rokoch 2025 a 2026 bola vďaka projektu Výkonnostných zmlúv SAV abecedná kartotéka (spolu s ďalšími archívnymi fondmi nárečového oddelenia) kompletne zdigitalizovaná a táto dnes už elektronická databáza obsahuje viac ako 600 000 jednotiek.

o „nárečové kontexty, výstižne exemplifikujúce heslovú lexému vo všetkých jej uvádzaných významoch, spojeniach, väzbách a zároveň i nárečových podobách geografického výskytu z rozličného spoločensko-výrobného prostredia, prípadne aj zo širšieho časového rozpätia“ (Nižnanský 1980, s. 173).

Ak pripomenieme vyššie zmienený význam pramenných materiálových zdrojov, úloha dokladov je v procese tvorby slovníka omnoho zásadnejšia, než „len“ spriesnenie či kontextové doplnenie definovaného významu. To sa ešte výraznejšie prejavuje práve v prípade celonárodného nárečového slovníka.

2.1 Doklady ako základné lexikografické východisko

Napriek tomu, že exemplifikačná časť slovníkového hesla sa nachádza na jeho konci (resp. na konci jednotlivých významových jednotiek polysémických slov), doklady nárečovej lexiky získané zo súvislých nárečových textov (ako excerptá alebo korpusové konkordancie) a dotazníkových výskumov sú rozhodujúcim východiskom, ktoré determinuje celý obsah slovníka (jeho makroštruktúru) i štruktúru jednotlivých hesiel (mikroštruktúru).³⁴

2.1.1 Z rozsiahleho komplexu rôznorodých prameňov (p. časť 1.4) vzniká veľká a typovo pomerne pestrá zbierka dokladov, ktorá slúži na vytvorenie súboru identifikovaných diskretných LJ vrátane ich hláskových, gramatických a slovotvorných regionálnych variantov. Na jej základe sa vytvára tzv. **heslár** slovníka, t. j. „lexémová podmnožina podložená množinou výskytů v materiálovej kartotéke, korpusu, popr. v dílčích kartotékách, vzhľadom k cíli jistého typu slovníku“ (Filipec 1995, s. 22),³⁵ vymedzujú sa spoluheslové jednotky a varianty aj s ohľadom na ich totožné alebo rozdielne významové štruktúry, ktoré sú znova identifikované len na základe dokladov, pretože „významový potenciál slova“ (p. Hanks 2010, s. 581) sa môže prejaviť len v kontextoch, v ktorých sa slovo reálne používa. Znamená to tiež, že nedoložené či v prameňoch nezachytené slová sa do slovníka nedostanú, hoci by sme pri niektorých slovotvorných variantoch mohli ich existenciu predpokladať na základe analógie v štruktúrnych vzťahoch. Samozrejme, zostavený heslár nie je súbor, ktorý by sa na začiatku procesu tvorby slovníka stanovil ako definitívny. Aj v priebehu koncipovania ostáva flexibilný, pokiaľ ide o dopĺňanie nových LJ v rámci paralelne prebiehajúcich výskumov, ale aj pokiaľ ide o prehodnocovanie alebo neustále zvažovanie do istej miery vágne vymedzeného pojmu nárečová LJ. Prechodnú a problematickú zónu tvoria hlavne LJ, ktoré do nárečí prenikli z technickej alebo ekonomickej oblasti, z mestského prostredia a zo spisovného jazyka, a stali sa súčasťou bežnej nárečovej komunikácie. Tak sa napokon (často po dlhších disku-

³⁴ K presnejšiemu vymedzeniu makro a mikroštruktúry slovníka p. Filipec (1995, s. 21 – 44).

³⁵ Zostavovanie heslára je jedným z prvých krokov makroštruktúry nielen lexikografických, ale aj encyklopedických, katalógových a iných diel; porov. definíciu slova **heslár** v SSSJ: „abecedný zoznam slovníkových, encyklopedických, katalógových a pod. hesiel“.

siách a väčšinou s kvalifikátorom *nov.*) dostali do nárečového slovníka aj slová ako *asfalt, benzín, čašník, elektrina, gramofón, kaucia, pilot* alebo *rengen* a mnohé ďalšie, ktoré zároveň demonštrujú regionálne diferencovanú adaptáciu prevzatých jednotiek a dynamiku nárečí (p. časť 2.4), možné sémantické derivácie, prípadne vznik frazeologických jednotiek.

2.1.2 Súbor zozbieraných dokladov je kľúčový aj pre vnútornú štruktúru jednotlivých heslových statí. Kontexty, v ktorých sú jednotky zachytené, ukazujú na kontextové (a zároveň regionálne) významové rozdiely a predurčujú vnútornú štruktúraciu polysémických a tautonymických jednotiek, ako aj poradie jednotlivých lexií, či odlišenie lexií a ich kontextových lexikálnosémantických variantov, tzv. kontextových lexií.³⁶ Zároveň informácie o regionálnom výskyte, formálnej hláskovej podobe, gramatickej povahe, štylistike či expresívnosti dokladovaného slova sú základom na vytváranie súboru kvalifikátorov a nepravidelných hláskových variantov. Zo „slovníkárskej“ praxe môžeme teda konštatovať, že **doklady sú tie „súčiastky“, s ktorými sa pre lexikografa začína proces konštruovania slovníka, ale aj každého samostatného slovníkového hesla.**

Príkladom, na ktorom možno demonštrovať zásadnú úlohu dokladov pri vymedzení jednotlivých hesiel a spoluhesiel, ako aj pri zostavovaní ich vnútornej štruktúry, môže poslúžiť pomerne variantný súbor dokladov označujúcich ‚nízku okrúhlu kuchynskú nádobu na varenie‘, ktorej pomenovania vychádzajú zo základu *rajn-*, *rand-* (z nem. základu *Rein* – ‚nízky hrniec‘, resp. z deminutívnej podoby *Reindl* alebo *Raindl*³⁷): *lander, landrica, landriček, landrik, rānic, rānica, rajnic, rajňica, ralica, ralička, randel, randlica, randlíček, randlička, randlík, randľík, randrica, randrička, ranglica, ranglička, raňica, raňicä, raňnica, rānica, rendel, rendlička, rendľík, rondel*. Výsledkom štruktúrnej slovotvornej a hláskovej analýzy tohto súboru je päť samostatných hesiel, v ktorých sú slovotvorné varianty spracované v spoluhesiach a nepravidelné hláskové varianty sa nachádzajú za heslovým slovom a gramatickým kvalifikátorom. Spoluheslové slová uvádzané na druhom mieste a hláskové varianty sú zároveň uvedené v slovníku ako odkazové jednotky.³⁸

³⁶ K termínu *kontextová lexia* p. Jarošová – Sokolová 2013, s. 132 an. K termínu *lexia* označujúcemu jednu významovú jednotku polysémického slova p. Filipec – Čermák 1985; Hladká 2017b.

³⁷ K etymológii podrobnejšie p. Králik (2019, s. 491); Newerkla (2011, s. 331) a Machek (1997, s. 512). O príčinách nadmernej variantnosti nemeckých prevzatí v slovenských nárečiach p. Múcsková 2017, 2014.

³⁸ Ukážky hesiel uvádzame v podobe obrázkov z elektronického *Slovníkového portálu JÚLŠ SAV* – dostupné na: <https://slovník.juls.savba.sk/>. Všetky v príspevku použité ukážky hesiel, alebo ich častí pochádzajú zo SSN a z priestorových dôvodov neuvádzame za každým príkladom bibliografický údaj. V prípade, že ide o iný slovníkový zdroj, tento je vždy uvedený.

rajnica i rajnic ž. (raňica, rãnica, rãnica, rãnic)

1. nízka okrúhla kuchynská nádoba na varenie

a. *strsl, miest, zsl* obyč. s dvoma uchami (hlinená al. plechová): *Ja som na suchej rajňici zaprážala* (Slovany MAR); *Pražila na rajnici vajcia* (St. Hory BB); *Daj do raňici masť a cibulí* (Tímače LVI); *Šitká gléda ló zišla s té rãnici* (Sása REV); *Predávali pekniã hlinãniã hrnki, rãnice, miski* (Ratková REV); *Rajnic som vimãskal* (Nandraž REV); *rãnic* (Sirk REV); *raňnica* (Dvorníky n. Nitr. PDZ); *rajnica* (Lukáčovce HLO)

b. *zried.* s jednou dlhšou rúčkou, panvica: *Rajňica, to bolo ako misa, malo rúčku, to je to istvo ako pauňica* (Slov. Pravno MAR); *raňica z rúčkou* (Kamenica n. Hron. ŠTÚ); *raňica* (Zvol. Slatina ZVO)

c. *zastar.* obyč. s dvoma uchami na troch nohách, v ktorej sa varilo na otvorenom ohni: *Raňica mala nohe aj rúčku* (Hont. Tesáre KRU); *trojnohá raňica* (Pukanec LVI); *raňnica* (Dvorníky n. Nitr. PDZ); *rajňica* (Pribovce MAR)

L. *hľiňená raňica* (Pukanec LVI), *črepová raňica* (Kamenica n. Hron. ŠTÚ) - z hlíny; *plechová raňica* (Pukanec LVI), *plechová raňica* (Kamenica n. Hron. ŠTÚ) - z plechu

2. dierkovaná nádoba (misa) na ociedzanie rezancov al. halušiek, cedidlo: *Na oťečeňie haluškou bola plechová raňica* (Prievidza); *dierková raňica* (Hont. Tesáre KRU, Čajkov LVI); *rajnicã* (Veličná DK)

3. *lipt* hlinená nádoba na mlieko al. smotanú, mliečnik: *rajňica* (Okoličné LM, Lúčky RUŽ)

Pozn.: Keďže variant *rajňica* tvorí heslové slovo, jeho zápis bol pospisovnený bez označenia mäkkosti pred *i*; variant s geminátovou skupinou *-ňň-* sa medzi variantmi neuvádza, pretože sa považuje za pravidelný.

randeľ, rendeľ i ronder' m. (lander) *pov, trn, záh, ojed. vsl* nízka okrúhla kuchynská nádoba na varenie, rajnica: *To mléko šlahali f tom randle* (Krakovany PIE); *Mali zme lander, vitápala sa v nem masť* (Zvončín TRN); *To sa dala polovička žita a polovička reži namoči do landra* (Dubová MOD); *Randle bili aj mayé, aj hrubé* (Kunov SEN); *Dala do rondľa šmaľcu, dva vajca, ta bul frištík* (Chmiňany PRE); *rendeľ* (Dubová MOD)

randlica ž. (ranglica, randrica, landrica, ralica)

1. nízka okrúhla kuchynská nádoba na varenie

a. *čiasť, strsl i zsl* obyč. s dvoma uchami (hlinená al. plechová), rajnica: *Hrnce, miske aj ralice dajťe drotuvať!* (Hliník n. Hron. NB); *Ranglica bola na škvareňicu* (Val. Belá PDZ); *Na ranglici som spravila škvareňinu deťom* (Bánovce n. Bebr.); *Sprav si na ranglici škvarelinu a budeš mať frištuk* (Šípkové PIE); *S perkon si pomascuj ranglicu, keď budeš píciť dolki* (Červeník HLO); *Vismázala šiški na randrici* (Trakovice HLO); *Šiški som viprážala na landrici* (Zvončín TRN); *randlica* (Semerovo HUR, Prašice TOP); *randlica* (Pata ŠAL)

b. s jednou dlhšou rúčkou, panvica: *Našej kuchiňi ranglice nemáme* (Návojevce TOP); *ranglica* (Lubina NMV, Brodzany TOP); *randlica* (Súľov BYT); *randlica* (Opatová TRČ)

c. *zastar.* obyč. s dvoma uchami na troch nohách, v ktorej sa varilo na otvorenom ohni: *Ná, neukazovala son ci tú landricu? Hóre je taká trojnoška, pod nu sa potkladalo* (Brestovany TRN); *randlica* (Bobot BÀN, Sila NIT); *randlica* (Kys. N. Mesto, Mojs ŽIL); *randlica* (Pruské PCH)

L. *randlica z dzúrkama* (Brestovany TRN) - cedidlo

F. *zamascení jako stará ranglica* (Vaďovce MYJ) - veľmi (napr. o odeve)

2. dierkovaná nádoba (misa) na ociedzanie rezancov al. halušiek, cedidlo: *randlica* (V. Zálužie NIT)

3. *expr.* nadávka staršej žene s vyzývavým správaním: *Len sa ukazuje pret chlapámi, taká ranglica, aj g muzike sa ešče ide oťčať* (Šípkové PIE)

randlička i rendlička ž. (ranglička, randrička, ralička)

1. nízka okrúhla kuchynská nádoba

a. *tek, streňč, jzsl* obyč. s dvoma uchami (hlinená al. plechová), rajnica: *Hríbi upraž na cibulki v malej ralički* (Hliník n. Hron. NB); *Jak som zmúčila maslo, s topárku som ho vibírala hnet na rangličku* (Červeník HLO); *Na randričke som rostopila maslo na krumpke* (Trakovice HLO); *Ostala (zápražka) na rangličke* (Brestovany TRN); *randlička* (Záblatie TRČ)

b. *kys zastar.* obyč. s dvoma uchami na troch nohách, v ktorej sa varilo na otvorenom ohni: *Na rendličce upražil vaješnice* (Klokočov ČAD)

2. väčšia okrúhla lyžica na naberanie, naberáčka: *V hrnci je žltá randlička* (Pružina ILA)

Pozn.: Keďže variant *rendlička* je spoluheslové slovo, jeho zápis bol pospisovnený bez označenia mäkkosti *l'* pred *i*.

randlík *m.* (*landrík*, *rendlík*) nízka okrúhla kuchynská nádoba

a. *izsl, jtreň* obyč. s dvoma uchami (hlinená al. plechová), rajnica: *Na randlíku jej zhoreya zasmaška* (Turá Lúka MYJ); *Landrík zme mali železne, ale aj oblivane* (Dubová MOD); *Vhoc to na randlík, tam sa to skúrej upraži!* (Jablonové MAL); *landrík* (Bošáca TRČ, Ružindol TRN); *randlík* (Súľov BYT); *randlík* (Pavlice GAL, Rača BRA)

b. s jednou dlhšou rúčkou, panvica: *randlík* (Orlové PB, Rozbehy SEN)

c. *sžsl zastar.* obyč. s dvoma uchami na troch nohách, v ktorej sa varilo na otvorenom ohni: *Take chutne ti zemački bofi, ke_ci ich spravil v randlíku* (Zborov n. Bystr. KNM); *Navarili caly rendlík puček a potom jedli caly tydžiň* (Kľokočov ČAD); *randlík* (Zem. Lieskové TRČ) **randlíček** *m. zdrob. expr.*: *Na landríčku mi spravili škvarilini* (Zvončín TRN); *Z randlíčka sa opatance mascá s cibulku a mascu* (Dofany MOD); *Nazbírala sen si ve škarpe drevo a postavila dve cihli a na ňe randlíček z vodu* (Bernolákovo BRA); *Dá sa to na randlíček* (Hiboké SEN)

Pozn.: Varianty *randlík* a *randlík* sa v heslovej podobe a po pospisovnení formálne zjednotili a forma s mäkkým *l'* sa považuje za pravidelnú, preto nie je zaradená ani medzi variantmi. K heslu je prihniezdovaný deminutívny tvar *randlíček*, avšak variant *landríček* je tu uvedený už len v exemplifikácii (podľa koncepcie sa varianty pri prihniezdovaných slovách neuvádzajú, napr. neuvádza sa **randlíček** (*landríček*) a pod.).³⁹

Pohľad na tento súbor hesiel a spoluhesiel odкрýva otázky, resp. iné možnosti riešenia, napr. vytvorenie spoluhesla **randlík** *m.* i **randlica** *ž.* Vystávajú tiež isté nepravidelnosti, napríklad ak je forma **randlíček** prihniezdovaná k heslu **randlík** ako deminutívna, prečo forma **randlíčka** nie je prihniezdovaná k heslu **randlica**? Odpoveď na tieto otázky je možné nájsť len v súbore dokladov a nimi dokumentovaných významov – ak má *randlica* v porovnaní s heslom *randlík* identifikované v dokladoch dva ďalšie významy, musí byť spracovaná osobitne. Podobne slovo *randlíčka* je doložené aj vo význame ‚väčšej okrúhlej lyžice...‘ a tento význam abscentuje v dokladoch k heslu *randlica*. Vystáva však ešte jedna nezrovnalosť: ak základy *rand-* a *rend-* tvoria spoluheslá (aj s ohľadom na pravdepodobne derivovaný etymologický základ) v prípade *randlíčka* i *rendlíčka* a *randel'*, *rendel'* i *rondel'*, prečo je slovo *rendlík* so základom *rend-* v hesle *randlík* uvedené ako hláskový variant? Odpoveďou na túto otázku je to, čo sa bohužiaľ v lexikografickej praxi stáva, a to že ide o chybu lexikografov a aj v tomto prípade tu mala byť spoluheslová podoba *randlík* i *rendlík*.⁴⁰

Podobný postup by sme mohli demonštrovať aj na mnohých ďalších súboroch heteroným a variantov (napr. tiež na súbore *paradajka*, *paradička*, *paradička*, *rajčiak*, *rajštiak*, *rajčina*, *rajština*, *rajčinka*, *rajštinka*, ktoré v heslári slovníka tvoria štyri heslá).

³⁹ Podľa zásad SSN (1994, s. 39) sa výklad pri prihniezdovaných slovách neuvádza (napr. pri zdobených, zveličených derivátoch, prechýlených feminínach či adjektívach), predpokladá sa, že význam by mal vyplynúť zo základnej charakteristiky nederivovaného slova v kombinácii s príslušným kvalifikátorom. Exemplifikácie sú tak vo zvýšenej miere zaťažené funkciou dokumentovať význam prihniezdovaného derivátu.

⁴⁰ Úprimne na tomto mieste priznávame, že autorkou daných hesiel je autorka tohto príspevku. A jediným možným riešením je danú chybu zaznamenať a opraviť v prípadnom revidovanom a upravenom vydaní slovníka.

2.2 Doklady ako východisko, súčasť alebo podpora sémantizácie

Ako bolo spomenuté vyššie, najčastejšie uvádzanou funkciou exemplifikácie je dokladovať heslové slovo v kontexte a tým prispieť k správne pochopeniu jeho významu, prípadne môže poskytnúť aj jeho spresnenie, ilustrovať kolokabilitu či stylistickú a pragmatickú zložku významu, čo je chápanie reflektujúce najmä hľadisko používateľa slovníka. „Priblíženie“ významu slova prostredníctvom kontextu v exemplifikácii môže byť často z hľadiska jeho správneho pochopenia efektívnejšie, než vedecky skonštruovaný výklad, resp. definícia. Na tento funkčný aspekt príkladov v slovníku upozorňuje aj Š. Peciar, hlavný redaktor v podstate prvého slovenského slovníka akademického typu (*Slovník slovenského jazyka* 1959 – 1968): „Ich úlohou je potvrdiť, doplniť a osvetliť jazykovými faktami výklad významu, pri ktorom sa lexikograf nezaobíde bez abstrakcie a zovšeobecnenia. Výklad významu bez ilustrácie jazykovým materiálom by bol abstraktnou schémou, pre mnohých používateľov slovníka ťažko pochopiteľnou“ (Peciar 1960, s. 114).⁴¹ Je možné, že aj samotný používateľ slovníka „preskočí“ výklad a pri overovaní si významu slova prejde rovno k exemplifikáciám, ktoré sú preňho ľahšie uchopiteľné.

Úloha prispieť k správne pochopeniu významu slova, ako aj pozícia v závere heslovej state stavia exemplifikácie do roly pomocníkov vyššie sformulovaného abstraktnejšieho a zovšeobecneného výkladu. V súvislosti s vyššie spomínanou kľúčovou úlohou dokladov pre celý proces tvorby slovníkového diela aj tu treba pripomenúť, že z pohľadu tvorcu slovníkového výkladu je práve súbor dokladov východiskom, ktoré určuje podobu a zvolený postup pri formulovaní výkladovej definície (napr. identifikáciu nadradeného pojmu, výber špecifikačných komponentov, prototypových exemplárov, blízkych synonym alebo spisovného ekvivalentu; p. časť 1.2.1). Výkladová definícia tak často odráža aj dedukciu a spôsob uvažovania autora hesla.

2.2.1 Doklady nárečovej lexiky a kritérium zrozumiteľnosti

V porovnaní so slovníkmi súčasného jazyka sa kľúčový význam dokladov pri tvorbe významovej štruktúry slova a formulovaní významov omnoho výraznejšie prejavuje v diachróne zameraných slovníkoch a v slovníkoch nárečových, pretože sa v nich často spracúva lexika, ktorá už nie je súčasťou aktívnej slovnej zásoby prevažnej väčšiny (a v niektorých prípadoch aj celého) jazykového spoločenstva. Veľkú časť spracúvanej nárečovej slovnej zásoby tvoria LJ jednak regionálne ohraničené, a preto neznáme ľuďom v iných regiónoch, jednak zastarané alebo zastarávajúce, ktoré sa viažu na tradičnú ľudovú kultúru, zaniknutú domácu výrobu, ľudovú terminológiu alebo na iné dnes už neexistujúce reálie. Celonárodný nárečový slovník tak pokrýva nielen viaceré regionálne diferencované lexikálne systémy, ale aj veľkú časť dnes už pasívnej alebo periférnej slovnej zásoby – čiže jazykový komplex, za

⁴¹ Podobne úlohu exemplifikácie „objasniť“ význam slova alebo významové rozdiely polysémických LJ pri náročnosti porozumieť abstraktnej slovníkovej definícii uvádzajú i Atkins a Rundell (2008, s. 454).

ktorým nestojí „jednotné reálne jazykové vedomie určitého ľudského kolektívu v stanovenom časovom momente“ (Ščerba 1940; cit. podľa Ripka 1980, s. 150).⁴²

Hoci je pri výbere vhodných exemplifikácií dôležitý aj ohľad na ich zrozumiteľnosť, z dôvodu veľkého podielu zastarávajúcich alebo regionálnych LJ sa v slovníku stretávame aj s exemplifikáciami, ktoré síce vhodne a výstižne dokladujú význam a fungovanie slova, no ostávajú pre čitateľa nezrozumiteľné práve preto, že sa viažu s historickým obdobím, tradičnou kultúrou, zaniknutými reáliami a pod. V takom prípade sú funkcie výkladu a exemplifikácií opačné – je to práve výklad, ktorý čitateľovi pomôže pochopiť význam exemplifikácie, čo, samozrejme, súvisí aj s jedným zo základných cieľov nárečových (a diachrónnych) slovníkov, a to uchovávať poznanie staršej lexiky, ktorá sa dostáva na perifériu súčasného jazyka a postupne zaniká.

Napríklad exemplifikácia *Odňesla som do blaňara šibi pozapravíc* (Torysa SAB) nemusí byť pre súčasného čitateľa nápomocná pri pochopení významu slova *blaňár* alebo *šiba* a význam tejto vety čitateľ pochopí až z výkladu hesla **blaňár** – „človek, ktorý zasklieval obloky, sklenár“ a hesla **šiba** – „okenná tabuľa“ (Buffa 2004, s. 275). Podobne by svoju podpornú sémantizačnú funkciu nesplnili ani exemplifikácie ako *Kedz išli robidz drahu, ta perši navožíli hromadu burkoucoch* (Žalobín VRN), ak nepoznáme zastarané slovo **burkovec** – „väčší okrúhly kameň vhodný na murovanie, dláždenie; štet“ (pre čitateľa z iného regiónu môže byť problémovým aj slovo **draha** – „cesta“) alebo *Penka sa robila ríťovím von a klasámi snopi núter, abi to nežatíklo a nežžnilo, aj abi to husi a hid'ina ňeobhrízala* (Krtovce NIT), k porozumeniu ktorej musíme vedieť, že slovo **penka** neznamena len „klát na rúbanie dreva“ (tak zachytávajú slovo slovníky súčasného jazyka), ale aj „časť stohu“, a slovo **ríťovie** zase označuje „spodnú časť snopa“; za zastarávajúci výraz by sme už dnes – najmä pre mladú generáciu – mohli považovať i slovo *snop*. Exemplifikácie ako *F tem auzlógu majú tolko piekních vecí, enem tich peňes kebi biyo vec!* (Kúty SKA) alebo *V auslagu som vidzela šumne topanki* (Spiš. Štvrtok LVO) možno len s neistotou dávajú tušiť, že slovo **auzlág** znamená „obchodný výklad“. V nárečovom slovníku často výklad pomôže pochopiť celý obsah exemplifikácie, ktorá sa viaže na tradičnú domácu výrobu, nie len význam heslového slova. Tak napríklad obsah celej exemplifikácie opisujúcej pracovný postup: *To sa rospustila rincka, do vodi sa dala, to sa rospustilo a to bola kl'aga, čo sa vľála do mlieka* (Hruštín NÁM) sa objasní rozšíreným výkladom hesla **ryndza** i **ryndz-ka** – „vysušený teľací žalúdok používaný na kľaganie ovčieho mlieka, kľag“; prípadne hesla **kl'ag** – „syridlo z teľacieho žalúdka“⁴³. Takéto exemplifikácie nespĺňajú všeobec-

⁴² Je prirodzené, že aj časť slovnej zásoby súčasného jazyka nemôže byť všeobecne známa a aktívne používaná celým jazykovým spoločenstvom (napr. termíny z rôznych vedných odborov alebo niektoré antikvarizmy či neologizmy). Jej rozsah je však omnoho menší, než je to v prípade diachrónnych a nárečových slovníkov.

⁴³ Ešte zrozumiteľnejší výklad nachádzame v SSSJ (2011), ktorý slovo *kl'ag* označuje ako etnografizmus: „sušený teľací, kozľací al. jahňací žalúdok namočený v slanom roztoku, používaný ako prírodné syridlo na zrážanie mlieka“.

ne formulované kritérium zrozumiteľnosti, no ak by sme do slovníka vybrali len také doklady, o ktorých predpokladáme, že budú jasné aj súčasným mladším generáciám, oslabila by sa jeho ekolingvistická a etnokultúrna úloha.

Absencia poznania staršej alebo regionálne viazanej nárečovej lexiky sa však týka aj samotných autorov nárečového slovníka, ktorí nie sú aktívnymi používateľmi všetkých regionálnych variet a rovnako nemajú vo svojej aktívnej či pasívnej slovnej zásobe zastarávajúce či zastarané jednotky, nemajú vlastnú skúsenosť s reáliami z oblasti tradičnej kultúry alebo s pracovnými postupmi či nástrojmi využívanými v domácej ľudovej výrobe, poľnohospodárstve, liečiteľstve či ľudových zvykoch a pod.⁴⁴ Chýbajúce znalosti historických kultúrnych reálií si preto musia autori dopĺňať štúdiom historických a etnografických prameňov, aby mohli sformulovať zodpovedajúci a správny výklad, no vždy s vedomím možnej regionálnej diferencovanosti, ktorá nemusí byť vždy presne zachytená v etnografických prácach. Ďalším (často menej uvedomovaným) deficitom tvorcov nárečových slovníkov je chýbajúce jazykové povedomie či jazykový cit pre regionálne nárečia, ktorý je potrebný na uchopenie nielen vecného významu slova, ale aj jeho fungovania v rámci kontextových vzťahov, štylistickej a pragmatickej hodnoty či subjektívneho vnímania kultúrnych a kognitívnych súvislostí – napríklad aj expresívnosť slova alebo hodnotové vnímanie niektorých pomenovaní môže byť regionálne diferencované, porov. napr. rozdiely v expresívnosti slov *fagan*, *chlápä*, *holomok* a pod., prípadne regionálne odlišné pomenovania starých rodičov (p. Habovštiak 1984a, s. 357, 358), ktorých použitie (napr. *starká*, *starký*, *baba*, *dedo*) v inom regióne môže mať negatívnu konotáciu.

Z tohto dôvodu je aj pre autorov nárečového slovníka, ktorých úlohou je podať presný a zrozumiteľný výklad významu slov a zachytiť ich gramatické a štylistické vlastnosti, ako aj zemepisné rozšírenie lexémy alebo lexií polysémického slova, dôležitý spoľahlivý a reprezentatívny súbor nárečových dokladov s čo najširším kontextom. Z hľadiska používateľa slovníka je potom dôležitý správny výber takých dokladov, ktoré budú využité v úlohe exemplifikácií a prispieť k porozumeniu významu. Z ohlasov a reakcií na vydané zväzky SSN môžeme usudzovať, že používateľmi nárečových slovníkov sú prevažne filologicky alebo humanitne orientovaní odborníci (lingvisti, etnológovia, historici, alebo čiastočne spisovatelia a prekladatelia) a len v menšej miere bežní používatelia jazyka.⁴⁵ V bežnej praxi, t. j. mimo vedeckých odborov, je zrejme najčastejším dôvodom používania nárečových slovníkov zistiť význam nejakého slova a jeho zemepisné rozšírenie

⁴⁴ Tento moment sa výraznejšie prejavuje postupnou generačnou výmenou v autorskom kolektíve SSN. Ale s problémom možnej neistoty sa počítalo už pri príprave koncepcie SSN, kde sa zaviedol znak (?) za výkladom významu, ak z dokladového materiálu nie je význam slova dostatočne jasný a nepodarilo sa ho spoľahlivo overiť; porov. napr. heslo **pul'cha** ž. neúrodná prachovitá pôda (?): *pul'cha* (Studenec LVO).

⁴⁵ Avšak ako diskutabilné vnímame tvrdenie Z. Sochovej, že „(n)áreční slovníky jsou orientovány výlučně na úkoly vědecké; pro praktické informace slouží jen zřídka“ (Sochová 1995, s. 251).

(čiže prevažuje receptívna úloha), nie overiť si napr. „správnosť“ formálnej stránky alebo použitia daného slova v kontexte (produktívna úloha), ako je to v prípade slovníkov súčasného jazyka.⁴⁶

2.2.2 Od súboru dokladov k výberu exemplifikácií

Napriek teoreticky definovaným požiadavkám alebo kritériám kladeným na exemplifikácie je len málo pravdepodobné (a prakticky nereálne), aby vybraná exemplifikácia alebo aj súbor viacerých exemplifikácií v plnom rozsahu vystihovali všetky významové komponenty dokladovaného slova alebo všetky jeho kontextové (kolokačné), štylistické alebo gramatické charakteristiky – teda aby boli „konkretizační vůči veškeré informaci většiny hesla, zvláště však vůči informaci naznačené funkcí, valencí, kontextem a sémantikou“ (Čermák 1995b, s. 107). Takáto komplexná informácia môže byť prezentovaná len výkladom významu slova spolu so súborom gramatických a funkčných kvalifikátorov, ktorá je syntézou všetkých informácií, ktoré autorovi poskytuje celý súbor dokladov (nie len slovníkových exemplifikácií), pričom sa často autor riadi aj vlastným jazykovým vedomím alebo štúdiom ďalších prameňov. Konkrétne vybrané exemplifikácie potom výberovo dokladajú len niektoré významové komponenty, konkrétne gramatické tvary a väzby a štylistickú hodnotu slova, v zmysle vyššie citovaného konštatovania L. Zgusta – „lexikografický kontext je tá časť verbálneho kontextu, ktorá nám umožňuje rozpoznať, v akom význame sa dané slovo používa, a vnímať aspoň niektoré z jeho sémantických črt a gramatických vlastností (Zgusta et al. 1971, s. 227; podčiarknutie GM).

V nárečovom slovníku sú v tomto prípade najspoľahlivejšie a najproduktívnejšie – pokiaľ ide o uchopenie významu – tie doklady, v ktorých sám respondent vysvetľuje význam slova alebo opisuje nejakú realiu, pretože si je vedomý buď istej zastaranosti javu alebo regionálnej odlišnosti a snaží sa, aby tomu výskumník porozumel (je to aj častá reakcia na otázku výskumníka, čo nejaký výraz znamená, alebo na požiadavku bližšie daný jav opísať, vysvetliť). Takéto doklady sa preferujú pri výbere exemplifikácií, keďže do veľkej miery korešpondujú s výkladom. Porov. napr. nasledujúce významy a exemplifikácie, v ktorých zvyrazňujeme časti odkazujúce na heslové slovo:

bolestník – „dar rodičke alebo šestonedielke“: *Kedz žena rodzi, doňese še paľenka a da še jej do rošku posceli, to je boľešník* (Rozhanovce KOŠ);

posvetáč – „držadlo na horiaci predmet pri osvietení priestoru; jednoduchý svietnik“: *Na stole bola malá penka alebo aj na lavici, do nej sa zapichla tá trieska – to bou posvetáč* (Šutovce PDZ);

pradeno – „zvinutý zväzok priadze“: *Ked mala na motoville dvanásť pasiém, dala ih z motovilla dole a tomu sa povedalo, že je to pradeno* (Dol. Súča TRČ);

⁴⁶ K receptívnemu a produktívnemu aspektu využívania slovníkov p. Kosem 2017, s. 175 – 176.

polkyta – ‚zväzok šiestich vlákien z hrstí vyčesaného ľanu al. konopí, ktoré sa upevňovali na praslicu‘: *Zrebe boli ekstra a to pravuo vlákno sa viazalo do takich koňikou, ako hláuka sa to spravila a takie koňiki, to sa povedalo poukita alebo kita – šest', to bolo poukiti a dvanáz bola kita* (Vrbie RUŽ);

priča – ‚jednoduché lôžko (obyč. z dosák)‘: *Bol'i porobenie takie doske a tag zme na tich spávaľi, volaľi sa priče* (Lišov KRU);

obokovať – ‚častočne omlátiť zviazané snopy‘: *Ket sa mlácilo s cepámi, najprv sa obili snopi, ked boli ešte zavázané, hovorilo sa temu, že sa teda obokovali* (Šípkové PIE).⁴⁷

Rovnako sú často vyberané exemplifikácie s istým etnografickým rozmerom, v ktorých respondenti opisujú podrobnejšie pracovný postup. Napríklad pri slove **piest**, ktoré súčasný používateľ jazyka pozná skôr vo význame ‚súčasť stroja pohybujúca sa vo valci, prevádzajúca tlakovú energiu (kvapaliny, pary, plynu a pod.) na mechanickú prácu al. opačne‘ (porov. SSSJ 2001), je výklad významu ‚drevený nástroj lopatkovitého tvaru, ktorý sa používa pri praní na potoku‘ ťažko pochopiteľný a exemplifikácia *Po odmočenech hábech zme na stouci piestom poplieskale, pozvrtale zme ich lem tak brez vode a ko ca⁴⁸ speňile, potom zme piestom nafřkale na ňe vodu a piestom pocápale po ňich* (Čelovce MK) tento význam veľmi názorne približuje.

Porozumenie exemplifikačného kontextu často predpokladá istú etnolingvistickú kompetenciu čitateľa – znalosť prostredia, kultúry a pod. Napr. súbory exemplifikácií k heteronymám **rajčina**, **rajština**, **rajčiak**, **rajštiak**, **paradajka**, **paradička** nedefinujú túto rastlinu alebo plod botanicky presne a jednoznačne tak, aby bola odlišiteľná od iných druhov zeleniny (tak, ako výklad ‚druh zeleniny s dužnatými plodmi a jej plody, bot. rajčiak (Solanum lycopersicum)‘). Doklady ako: *Kúpila son kilo rajčín na lečo* (Návojevce TOP); *Namesto šmetanki je ščava s paradajkoch* (Rozhanovce KOŠ); *Na lečo sa dávajú paradičke* (Sklabiná MK); *Uvarila še kapusta nadrobno s paradičkami* (Brezina TRB) sú pre čitateľa pochopiteľné len vďaka tomu, že pozná zloženie spomínaných jedál. Doklady ako *Každí, do mál záhratku, mál rajčini* (Pusté Úľany GAL); *Tam sa u šak dorábela šetká tá zeleňina: zeler, paradajki* (Pribeš DK); *Ňekeré roki sa urodzí velice moc rajščákú* (Kúty SKA); *Sú tam rajščáki nasadené, f tej zahrátke, paprika, karfijól, celer* (Hlboké SEN); *Už mámo zrelia paradički* (Rochovce ROŽ) a pod. predpokladajú istú skúsenosť s plodinami pestovanými v záhradách.

Zaujímavými príkladmi exemplifikácií, ktoré počítajú s istou etnolingvistickou kompetenciou, sú také, v ktorých respondenti vymenúvajú viaceré navzájom súvisiace reálie, čiže istý vecne súvisiaci lexikálny súbor typický pre niektorú oblasť

⁴⁷ Tento doklad nie je využitý pri hesle **obokovať** (čo je škoda), ale pri hesle **obit'**. Pri tvorbe SSN2 neboli k dispozícii ešte také vyhľadávacie nástroje (napr. LexiCorp), ktoré by umožnili nájsť vhodný príklad v iných už spracovaných heslách.

⁴⁸ Znakom _ sa v exemplifikáciách označuje splývavá výslovnosť.

činnosti: Napríklad exemplifikácie *Bul vercajk: snovalňica, fajfi, fajfar, praňig a na ňim dzirki, krosna, ničelňice, bardo, nabilďe* (Úbrež SOB), *Krosna skladaju še z navojoch, vecka na krosnoh nabilki, ničelňici, bordo, cipki, podnoški* (Brezina TRB), *Na krosnáh máme tieto najhlavnejšie časti: podnože, bilá, obrtački, brdo, ňitelňice a bočnice* (Zuberec TRS), *Na palášiku bejvale stupe zloženej a trlice, vihládzačke, strhávačke, počesávačke, hrebence, šecko potrebnuo pri konopiech* (Čelovce MK), *Ešče zme predávali oksforti, kangari, štofi, cajchi, bargani, domove platno* (Bobrov NÁM) obsahujú lexémy spájané s textilnou výrobou (napr. nástroje používané na výrobu plátna a druhy látok). Podobne exemplifikácie *Poznáme ringlótí, slúki bistrické, durancije, okruhlíce, belice, kozie cecki, žlté* (Mošovce MAR), *Akie ľen na sveťe boli, skupuváli ich – černobilu, lobuotku, peperminc, čistec, rojouňig, vrátiš, podbel* (Lipt. Kľačany LM), *Mláťevala sa roš, ťenkeľ a šecká strova: cícor, bagolec, buop, hrach, šošovica* (Čelovce MK) nasmerujú čitateľa do sféry rastlín a plodov. Alebo doklady *Maľi mliečňiki, džbanki, miski, harčki, na vodu male aj veľke* (Rozhanovce KOŠ), *Poroskladali ľižice, varečki, putňe, puténki, skrátka šecek tovar po celém rínku* (Rajec ŽIL) pomenúvajú jednotky kuchynského inventára. Vo výpovedi *Namoči sa* (bielizeň), *midľi sa, odopiera, mädľi, vivára, pláka, piestom perie* (Prievidza) identifikujeme čiastkové činnosti pri praní bielizne.

Takéto súbory vymenovaných výrazov nijako nepribližujú význam jednotlivých slov, no majú potenciál nasmerovať čitateľa k uvedomeniu si súvislostí medzi nimi a dedukciou dospieť k porozumeniu alebo aspoň k zaradeniu jednotky k príslušnej sfére ľudskej činnosti alebo kultúry. Samozrejme, presný význam jednotlivých lexém v takomto prípade objasňuje (často etnograficky rozšírená) výkladová časť heslovej state.

2.2.3 Exemplifikácie s malým sémantizačným potenciálom – alebo tzv.

„prázdne citáty“

Pri konkrétnej tvorbe hesiel pre SSN sa však často stretávame s nedostatkom reprezentatívnych nárečových dokladov zachytávajúcich fungovanie slova v širšom a význam dokladujúcom kontexte. Skutočnosť, že exemplifikačné časti hesiel v SSN nie sú len plné ideálnych dokladov⁴⁹, vyplýva z možností a charakteru dostupných a postupne budovaných archívov, kartoték a databáz ako zdrojov dokladov.

Niektoré LJ sú v prameňoch a získaných dokladoch menej zastúpené a/alebo prezentované len v rozsahovo malom a z hľadiska významu len veľmi všeobecnom kontexte, ktorý síce dané slovo obsahuje, ale nijako nekonkretizuje jeho význam. Také sú napríklad exemplifikácie: *Takú peknú del'ínku som kúpila* (Dol. Kubín) k heslu **delénka** – ‚delénová šatka‘, *Doňiesla kropedz z hoľi* (St. Hory BB) k heslu **kropec** – ‚malý batoh slamy, sena a pod.‘, *Zavesela ľofoti, abi sved viďel* (Čičmany ŽIL)

⁴⁹ Skôr sa na mnohé z nich vzťahujú viaceré „láskavo nelichotivé“ prívlastky, ktoré uvádza M. Vachková (2014, s. 60) – výberovo napr. nepoužiteľné, nedostatočné, nemožné, netypické, ničnehovoriace, neúplné zavádzajúce či zhola zbytočné.

k heslu **Pofoty** – ‚mužské spodné al. vrchné široké plátenné nohavice‘. Pochopenie významu slova vo všeobecnom kontexte, napr. *Podaj mi tu lapsiju!* (Močidlany SAB), sa môže oprieť o ďalšie exemplifikácie ako *Z lapsiju sebe šuster topanku pritrимуje* (Babin Potok SAB), ktoré konkrétnejšie dokladajú význam slova **lapsa** i **lapsia** – ‚obuv. remeň, ktorým sa upevňuje topánka na obuvnícke kopyto‘.

Existujú aj LJ alebo lexie polysémických slov, ktoré sú v SSN dokladované len jednoslovným výrazom (v slovníkárskom úze označovaným ako „jednoslovka“) alebo slovným spojením. Ide predovšetkým o jednotky, ktoré boli získané terénnym dotazníkovým výskumom a nevyskytli sa v súvislých textoch. V takých prípadoch je výklad jediným sprostredkovateľom významu slova, čo niekedy môže u čitateľov pôsobiť nepresvedčivo. P. napr. heslá:

duva ž. *expr.* fazuľová polievka: **duva** (Pernek MAL)

cachmán m. *deb. zastar.* množstvo výrobkov, ktoré mal tovariš vyrobiť za jeden deň: **cachmán** (Slov. Ľupča BB)

maren ž. *vgem* druh zeleniny, *bot.* mrkva obyčajná (*Daucus carota*): **maren** (Rochovce ROŽ)

plpoty ž. *pomn. jitreň* široké nohavice: **plpoti** (Bošáca TRČ)

raca² ž. dravý vták, *zool.* sokol myšiár (*Falco tinnunculus*): **raca** (Dol. Jaseno MAR)

hásik m. *mlyn.* pozdĺžna hrada navrchu člna pri lodnom mlyne, ktorá nesie návodný koniec hriadeľa vodného kola: **hásik** (Hlohovec, Sereď GAL); **hásikový** *príd. v spoj.*

L. hásiková refas (Sereď GAL) - jedna z refází na uväzovanie lodného mlyna k brehu; **hásiková penka** (Sereď GAL) - ložisko pod čapom hriadeľa mlynského kola

V prípade nedostatočného množstva dokladov a chýbajúcich širších kontextov je tiež ťažké presvedčivo prezentovať polysémiu alebo expresívnosť nejakého výrazu (príp. štylistickú či terminologickú povahu). Preto môže vyznievať nedôveryhodne heslo, v ktorom sa v časti identifikovaných lexií nachádzajú len jednoslovné príklady s rôznymi významami a štylistickou hodnotou, ako je tomu napríklad v hesle **drapák**:

drapák m.

1. *sor, jzsl* pazúr: **Kočka si brúsí drapáki na strome** (Vaďovce MYJ); **drapaki** (Bobrov NÁM); **drapák** (Stupava BRA, Lukáčovce HLO)

2. *pejor.* necht: **Ale má poriadne té drapáki!** (Prievidza)

3. starší typ kultivátora pôdy: **Drapák rozrobí zem a potom sa mohúo íd brankama** (Kunov SEN); **drapáki** (Hlboké SEN)

4. *stol.* druh hoblíka na hrubé hoblíkanie: **Vpracovayo sa to na míru drapákom hoblíkom** (Štefanov SEN)

5. hrebeň na sťahovanie semien z konopí: **drapák** (Lipt. Kľačany LM)

6. predný špicatý zub koňa: **drapák** (Prievidza)

7. *expr.* stará zodratá metla: **drapák** (Bošáca TRČ)

8. *expr.* tuhá pálenka al. kyslé víno: **Daj toho drapáku!** (Prievidza); **drapák** (Zamarovce TRČ, Bošáca TRČ)

9. *expr.* silný tabak: **drapák** (Mošovce MAR)

Neistotu ešte zvyšuje význam tohto slova v súčasnom jazyku, ktorý nie je tožný ani s jediným nárečovým významom⁵⁰, hoci sú jednotlivé významy nárečovej

⁵⁰ Porov. významy hesla v SSSJ 2006: **drapák** -ka pl. N -ky m. 1. tech. zariadenie (na bagri, žeriave a pod.) so zvierateľnými čelustami na uchopenie, dvíhanie bremena al. nabíranie

a spisovnej LJ zreteľne spojené spoločnou slovotvornou motiváciou (zo základu „driapat“).

SSN sa pri poradí lexii riadi historickým princípom, t. j. ako prvý sa uvádza význam vyhodnotený ako základný, primárny, ktorý je východiskom sémantických derivačných procesov.⁵¹ Pri takomto prístupe potom môže nastať situácia, že základný význam je doložený len jednoslovnými a neistými exemplifikáciami a kontextové a význam dokladujúce exemplifikácie obsahujú až ďalšie významové jednotky. No práve ich existencia si vyžaduje, aby aj primárny význam v slovníku nebol vynechaný, hoci nemá reprezentatívnu oporu kontextu. Príkladom tohto javu môžu byť heslá **pulidery**, **konopnisko** a **bágel'** (hoci, ako si môžeme všimnúť, exemplifikácie v ďalších významoch tiež nepatria k tým, ktoré by jednoznačne odlišili prenesený význam LJ od primárneho):

pulidery *m. pomn.* (*pudiŕeri*, *puliveri*)

1. široké mužské nohavice: *pulideri* (Zázrivá DK); *pudiŕeri* (Martin); *pulidere* (Jelšava REV); *pulideri* (Bošáca TRČ)

F. *viprášim ťi pulideri* (Mošovce MAR) - zbijem ťa

2. detské nohavčky s rozparkom v rozkroku: *Prečerajški som mu oblikla puliveri, neská sa v nich zgebúlav do hnojnice* (Červeník HLO)

konopisko i **konopište** *s* (*konopiščo*) *strsl*, *vsl* roľa, *mn. č.* súvislé pozemky, kde sa pestujú konope: *Pri konopisku bole aj močilá* (Drienovo KRU); *Za humnami bole konopiská, poza ňe tiekoť potok a v ňom močilá na konope* (Čelovce MK); *Konopisko už zorámo* (Betliar ROŽ); *Na konopiska me šali ľem konope* (Žalobín VRN); *konopište* (Mošovce MAR); *konopiščo* (Kameňany REV)

bágel' i **biagel'** *m.*

1. *lipt*, *turč*, *strenč* železné koliesko, ktoré spája brdce váh s vážiskom: *bágel'* (Blažovce MAR, Terchová ŽIL); *biagel'* (Lipt. Štiavica RUŽ)

2. *or* do valca zvinutá kôra stromu (na plti): *Ta kuora sá potom spravila do takieho bágfa* (Párnica DK)

3. *or* druh skrúteného pečiva: *bágfe* (Krivá DK)

4. zahnutá horná časť palice, ktorá sa drží v ruke: *Añi ňejojky, keď mu jednu priložij bágglom* (Hubová RUŽ)

Pre potvrdenie významu LJ, ktoré sú doložené len jednoslovným výrazom, môžu poslúžiť (aj pre autorov) heteronymá (často blízke aj etymológiou alebo slovotvorným základom), ak sú doložené väčším a reprezentatívnejším súborom dokladov. Existencia heteronym je tiež dôležitým argumentom podporujúcim zaradenie slabo doložených LJ do slovníka, pretože sa tým prezentuje lexikálna nárečová diferenciovanosť. Nedostatočne doložený význam slova **pulidery** tak môže spresniť príbuzné slovo **pľundre** alebo **pľundry** (s variantom *prundľe*)⁵²:

a premiestňovanie sypkých al. drobných kusových materiálov (...) 2. ostrá, zahrotená al. vyčnievajúca časť nejakého predmetu al. zariadenia slúžiaca na zachytávanie, posúvanie niečoho a pod. (...)

⁵¹ Pri bohatšej sémantickej štruktúre LJ a teda aj štruktúre heslovej state môže nastať neistota pri určovaní poradia ďalších derivovaných významov, v takom prípade do rozhodovania o poradí vstupujú sémantické faktory (vecná blízkosť alebo súvislosť denotátov, neutrálnosť vs. expresívnosť lexie alebo aj reprezentatívnosť či početnosť dokladov).

⁵² Nárečové LJ *pľundre*, *pľundry*, *prundľe*, *pulidery* (možno tiež *plpoty*) pochádzajú z ranonemeckeho *pluderhose* odvodeného od *pludern* – „nafúknuť sa, byť príliš široký, voľný“ (podľa Newerkla 2004, s. 469).

pľundre i pľundry *m. i ž. pomn. (prundľe) strsl, jtreňč, spiš expr.* mužské široké plátenné nohavice: *Akie smiešne plundre si obliekov ten náš cigán* (Hliník n. Hron. NB); *Chitro si naťahoy prundľe a bežay hasit* (Králiky BB); *Me nosimo gate a oni pľundre* (Málinec LUČ); *Ve ta ani nevidno f tich plundroch* (Kameňany REV); *Mamo, ušice mi nove pľundre, ostatňe hlapci už maju!* (Letanovce SNV); *Ti maš pľundri, a ñe nohavice* (Markušovce SNV); *farbené pľundre* (Turč. Michal MAR); *pľundri* (M. Čausa PDZ, St. Hory BB)

Podobne **konopnisko** a **konopnište** má oporu v lepšie kontextovo doložených LJ **konopisko** a **konopište**:

konopisko i konopište *s. (konopiščo) strsl, vsi rofa, mn. č.* súvislé pozemky, kde sa pestujú konope: *Pri konopisku bole aj močilá* (Drienovo KRU); *Za humnámi bole konopiská, poza ñe tiekoy potok a v ñom močilá na konope* (Čelovce MK); *Konopisko už zorámo* (Betliar ROŽ); *Na konopiska me šali ľem konope* (Žalobín VRN); *konopište* (Mošovce MAR); *konopiščo* (Kameňany REV)

Pri nedostatočne doloženom slove a jeho významových derivátoch sa jednotlivé lexie identifikujú na základe údajov na kartotečnom lístku alebo na základe dát získaných v rámci dotazníkového výskumu pre ASJ. Pri výklade významu sa tak vychádza z otázky v dotazníku alebo z výkladu, vysvetlenia alebo spisovného ekvivalentu, ktoré sú uvedené na kartotečnom lístku. Rovnako sa z týchto archívnych pamiatok preberajú informácie o expresívnom alebo pejoratívnom charaktere jednotky, hoci nie sú nijako potvrdené kontextom. V takýchto prípadoch je dôležité pristupovať k týmto údajom s istým kritickým rešpektom a zhodnotiť dôveryhodnosť dokladu, jeho autora alebo výskumu, z ktorého doklad pochádza (napríklad ak ide o výskum pre ASJ). Dôležitým faktorom je odborná pripravenosť explorátora a dodávateľa zápisu, t. j. či autor lístka (výskumník alebo spolupracovník) je autochtónom z danej nárečovej oblasti, či má filologické, lexikologické vzdelanie, či lístok pochádza z autentického/pôvodného výskumu alebo je doklad prevzatý z iných archívnych zdrojov a pod.

V prípade nárečového slovníka (ako aj diachrónnych slovníkov) prirodzene nie je možné aplikovať tvrdenia o „zbytočnosti“ exemplifikácií, ktoré neprinášajú dostatočne reprezentatívny a význam dokumentujúci kontext, ale len dosvedčujú existenciu slova. Takéto exemplifikácie označuje Š. Peciar výrazom „prázdne citáty“, o ktorých hovorí: „Je isté, že takéto prázdne citáty nemajú v slovníku čo hľadať a sú iba príťažbou hesla“ (Peciar 1960, s. 116⁵³). Nárečové slovníky sa svojou funkciou líšia od slovníkov zachytávajúcích súčasný jazyk. Do veľkej miery ide o slovníky s dôležitým ekolingvistickým a etnolingvistickým poslaním, preto je snahou autorov zachytiť čo najviac identifikovaných lexikálnych jednotiek a významov, teda „snaha zachytiť zvyšky kedysi bohatej slovnej zásoby nárečí, aby sa nestratili bez záznamu a povšimnutia“ (Habovštiak 1968, s. 223), a to aj napriek tomu, že sú v archívoch doložené len jediným záznamom. Často môže ísť o jedinečný a starý záznam, svedectvo vývinu alebo dynamiky jazyka a kultúrnej histórie jeho používateľov.

⁵³ Porov. tiež kritické pripomienky F. Trávníčka (1953, s. 55) alebo L. Janského (1953, s. 136 – 137) k „zbytočným“ dokladom v *Príručnom slovníku jazyka českého*.

2.3 Exemplifikácie ako reflexia geografickej nárečovej diferencovanosti

Ako už bolo na viacerých miestach spomenuté, jedným zo špecifik nárečového slovníka je zachytenie areálovej diferencovanosti národného jazyka, a to nie len v lexicálnosémantickej rovine, ale aj v rovine hláskovej, gramatickej a štylistickej. Preto všetky LJ spracúvané v SSN (vrátane tých, ktoré nie sú doložené dostatočne významovo priezračným kontextom alebo dokonca žiadnym kontextom), plnia v SSN ďalšie funkcie, a to s ohľadom na informácie obsiahnuté vo výkladovej časti heslovej state. Na jednej strane je súbor dokladov LJ východiskom konštruovania všetkých častí heslovej state pred exemplifikačnou zónou (heslové slovo, gramatická charakteristika, súbor hláskových variantov, geografické, štylistické a funkčné kvalifikátory a výklad), na strane druhej je potrebné, aby výber dokladov v exemplifikačnej zóne korešpondoval s vyššie uvedenými informáciami. Preto sa v nej napríklad musia vyskytnúť exemplifikácie (akéhokoľvek štruktúrneho rozsahu) zo všetkých nárečových areálov uvedených v záhlaví hesla v podobe geografických kvalifikátorov⁵⁴, čo znamená, že lokalita uvedená za exemplifikáciou v zátvorke musí pochádzať z niektorého z uvedených areálov. V nasledujúcom príklade (ilustračne len v 1. význame) napríklad k skratke *strsl* (stredoslovenské nárečia) patria exemplifikácie z Lipt. Mikuláša, Osady, Turčianskeho Petra, Ratkovej a Lučenca, k skratke *trenč* (trenčianske nárečia) patrí príklad z Kochanoviec, *top* (topoľčianske nárečia) zastupujú Návojevce, *stršar* (stredošarišské nárečia) má exemplifikáciu z Dlhej Lúky a napokon *abov* (abovské nárečia) z Kokšov-Bakši:

bieliť *nedok.*

1. *strsl, trenč, top, stršar, abov* polievať plátno na slnku vodou, aby bolo biele: *Plátno sa bieli na bielevisku pri vode* (Lipt. Hrádok LM); *Tu mavalí modz ľanu, ľan saľí, platno tkalí, bielili ho a chodili predavať* (Osada TRS); *Plátno sa bieli tím, že sa častejšie polieva* (Turč. Peter MAR); *Plátno sa v zime tkalo a na jár na slniašku biälilo* (Ratková REV); *Kot smo natkaľi, tak smo to poton béľili* (Hradište LUČ); *Poliévalo sa studenú vodu a tak sa biélilo* (Kochanovce TRČ); *Zažklí mi rukáuce aj duchni, nuž ich idem bieliť na trávu* (Návojevce TOP); *Platno še biľilo na zahradze abo pri potoku* (Dl. Lúka BAR); *Ta zme na jar platno beľeli* (Kokšov-Bakša KOŠ)
F. *na hoľách uš plátno bieľa* (Martin) - sneh sa topí, tvorí biele pásy na úbočiach

Ak ide o LJ známu na celom území slovenského nárečového areálu, exemplifikuje sa spravidla tromi exemplifikáciami za každý makroareál (ako prvé sa zaraďujú exemplifikácie stredoslovenské, potom západoslovenské a napokon východoslovenské), čo niekedy ovplyvňuje výber lepších a horších dokladov a (vynútenú) voľbu často obsahovo slabších dokladov. V prípade jednoslovných exemplifikácií sa však poradie porušuje, pretože tie – keďže len dokladajú existenciu LJ v danej lokalite – sa uvádzajú až na konci. Niekedy je však geografické rozšírenie slova neisté a nespoľahlivo doložené v archívnych fondoch, v takom prípade sa v záhlaví hesla geografický kvalifikátor neuvádza (p. SSN1 1994, s. 38), rovnako sa geografické kvalifikátory neuvádzajú, ak je LJ doložená len jedným dokladom (porov. vyššie príkla-

⁵⁴ Aktualizovaný zoznam skratiek nárečových oblastí a značiek okresov je v úvode SSN3 (2021, s. 16 – 18).

dy v časti 2.2.3). V takýchto prípadoch je exemplifikácia vlastne jediným geografickým ukotvením (alebo lepšie zachytením) výskytu LJ.

Podobné pravidlá platia aj pri uvádzaní hláskových alebo gramatických variantov – tie sú tiež uvedené v záhlaví heslovej state a sú identifikované zo súboru dokladov, no zároveň musia byť všetky v exemplifikáciách zachytené. Napríklad, v súbore exemplifikácií k heslu **črievica** by mali byť príklady všetkých vymenovaných variantných podôb:

črievica *ž* i **črievic** *m.* (*črievica, striévica, strevica, števica, strevíc*)

1. *csl zastar. obyč. mn. č.* niekdajší druh obuvi siahajúcej k členkom (častejšie v rozprávkach): *Odrazu zastay pred lh domom zlatí hintou a s ňeho vstúpiu mladí pán f krásnom klobúku a f červeních črieviciach* (Ležiacov MAR); *Ona (princezná) si vzaja dvanást párů streviců* (Jablonové MAL); *striévica* (V. Rovné BYT); *strevica* (Blatné MOD)

2. *tm zastar. obyč. mn. č.* hrubé ponožky: *Nékerí starí lidé nosili namiesto onuček števica do čížem* (Brestovany TRN)

3. *záh zastar.* stará dĺžková miera, stopa: *Dať si spravid ze saměj ocele šati na pú strevica tustě* (Jablonové MAL); **črievička** *ž. zdrob. k 1:* *Zložila zo svojej nohi zlatu črievičku* (Bánovce n. Ond. MCH); *črievička* (Lazany PDZ); *črievički* (M. Stankovce TRČ)

Táto koncepcná zásada potom vedie autorov k tomu, že popri plnohodnotných exemplifikáciách dostatočne dokumentujúcich význam LJ uvádzajú aj ďalšie, možno slabšie alebo aj jednoslovné exemplifikácie, aby nimi pokryli vymedzený areál a súbor hláskových, prípadne gramatických variantov. To môže niekedy viesť až k podobe hesla s veľkým množstvom jednoslovných exemplifikácií s väčším množstvom uvedených lokalít, ako je to napr. pri hesle **čučoriedka**:

čučoriedka i **čučoriadka** *ž.* (*čucorietka, čučurietka, čičorietka, čičerietka, čečerietka, čučuriatka, čičoriatka, čičuriatka, čičurátka*) *člást. strsl a zsl* nízky lesný krík s jedlými tmavomodrými plodmi; jeho plod, *bot.* brusnica čučoriedková (*Vaccinium myrtillus*): *Pod Homuolkó rastú aj čučurietke* (Prochot NB); *Bolí zme na čučuriatkach* (Prievidza); *To zme chodili na čičerietki* (Niž. Boca LM); *Vibrali zme sa na pencle aj na čečerietki* (Helpa BRE); *Fčera som bola na čičorietkách* (Val. Belá PDZ); *Nejdeš na čučorítki?* (Jablonové MAL); *čučorietki* (Blažovce MAR, V. Bielice TOP); *čucorietki* (Dol. Hričov BYT, Lietava ŽIL, Klubina KNM); *čučoriatki* (Rybany BĀN, Hoština PCH, Terchová ŽIL); *čičoriatki* (Liešťany PDZ, Košec. Rovné ILA, Čičmany ŽIL); *čičuriatki* (Lednica PCH); *čičurátki* (Jur p. Brat. BRA)

Snahou autorov SSN je síce paralelne v záhlaví hesla a v súbore exemplifikácií zachytiť čo najširší komplex informácií o nárečovej diferenciácii, no je prirodzené, že slovník nemôže odrážať regionálnu variantnosť v takom rozsahu, ako nárečová geografia a atlasy. Tým, že materiálomou bázou, ale aj inštitucionálnym zázemím SSN nadväzuje na projekt ASJ, sa oba projekty navzájom dopĺňajú.

2.4 Exemplifikácie ako reflexia dynamiky nárečia

To, čo sa možno javí ako „nedostatok exemplifikačnej zóny“ – teda prítomnosť „prázdnych“, nedostatočných, nevyhovujúcich a nekontextových dokladov, uvádzanie (niekedy aj výlučne) jednoslovných jednotiek alebo opakovanie kontextovo podobných alebo dokonca totožných exemplifikácií a pod. – môže byť spôsobené nie-

len nedostatočnou heuristickou, terénnou a excerpčnou prácou. Miera zastúpenia dokladov k jednotlivým identifikovaným lexikálnym a významovým jednotkám v archívnych fondoch je tiež istou reflexiou dynamiky jazyka a procesu antikvarizácie nárečovej lexiky s rôznou regionálnou diferencovanosťou, ktorá je zachytená v čase budovania jednotlivých fondov.

Jedným z prejavov dynamiky nárečia pri konštruovaní súboru exemplifikácií preto môže byť množstvo dokladov, ktoré má autor k dispozícii. Je prirodzené, že heslá obsahujúce plný možný (na základe kritérií počtu exemplifikácie – p. vyššie) počet exemplifikácií s vyhovujúcim zmysluplným kontextom poukazujú na lexiku, ktorá bola (a často aj stále je) v nárečiach živá a produktívna. Na druhej strane lexémy doložené jediným dokladom (často aj bezkontextovým) mohli byť už v období terénneho výskumu ustupujúce, zanikajúce alebo len úzko regionálne a sú preto veľmi jedinečné a vzácne.

Odzrazom dynamiky nárečia môžu byť aj polysémické LJ, v ktorých jeden z významov (spravidla základný⁵⁵) je doložený dostatočným množstvom dokladov a teda aj podporený vyhovujúcimi exemplifikáciami (prípadne má aj širšie územné rozšírenie), no ďalšie významy sú doložené skromne, len jednou kontextovou jednotkou alebo dokonca len jednoslovným príkladom. Porov. heslá **prt'** a **priča**:

prt', pirt' i pirt'a ž

1. úzky chodník vyšliapaný

a. na stráni pasúcim sa statkom: *Keď ofce chodá, urobé sa pr'e, tá prt' sa uchodí a medzi nimi je pás* (Hruštín NÁM); *Kravi šíí dolu pirt'ami* (Čierny Balog BRE); *Čože je to za pasienka, len samá pirt'!* (Prochot NB); *Ovce majú po pastve narobenie pirt'e, po ktori_chodá* (Kokava n. Rim. RS); *Beží bača hore pircú* (Papradno PB); *Ra_zme tamotáľ vľekí ti šústi a priam na téj najpručejšej prci sa nám rostrhla tá slač* (Rajec. Lesná ŽIL); *pirtč* (Rovné, Budikovany RS); *pirc* (Tíšťie ILA, Rajec ŽIL, Hnilec SNV)

b. zverinou v lesnom poraste: *Na pirtí sa objavilo maluo medvied'a* (Sučany MAR)

2. horská cestička: *Cez horu niaki priela prerúbaní, to sa volá pird' alebo linaj* (Chvojnica PDZ); *pirt'* (Mur. DI. Lúka REV)

3. miesto na okraji role, kde sa obracia orač s pluhom pri oraní, úvrať: *Na tej pirtí son sa obráťou* (Chvojnica PDZ)

4. žľab, dolu ktorým sa sťahuje drevo: *pirt'* (Tisovec RS)

priča i prična ž. (prieča)

1. *csí* jednoduché lôžko (obyč. z dosák): *Muoj kamizol' je na prieči* (Lipt. Hrádok LM); *Bolí porobenie takie doske a tag zme na tich spávali, volali sa priče* (Lišov KRÚ); *Na pričnách zmo spali* (Revúčka REV); *Posteľ si na hornú priču!* (Čičmany ŽIL); *Bolí tan také priče a tan zme spávali* (Viničné MOD); *Tam zme mali porichtované jennoduché prične* (Val. Belá PDZ); *Take priče buli porobene z deskoch* (Smižany SNV); *Spal f staňi na priči* (DI. Lúka BAR); *Špi na prični* (Hubošovce SAB)

2. *ovč.* polica na odkladanie syra: *Sir sa zavesí na klin a potom sa položí na prieču a s prieče do kaše* (Zázrivá DK)

Možno však nájsť aj prípady, keď je len veľmi skromne alebo len jednoslovným príkladom doložený základný – zrejme už zanikajúci – význam a z neho odvo-

⁵⁵ Tento jav súvisí aj s distribúciou LJ a jej frekvenciou a je typický aj pri slovníkoch súčasného jazyka, keď pri základnom význame LJ existuje množstvo typických kontextov a teda aj slovníkových dokladov, no pri významoch odvodených (napr. aj odborných) je už počet dokladov alebo možných kontextov nižší (porov. Filipec – Čermák 1985, s. 138 – 139).

dené sekundárne prenesené významy alebo frazeologické jednotky sú doložené väčším množstvom dokladov alebo aspoň kontextom (p. napr. vyššie uvedené heslá **pu-lidery** a **bágel'**).

Reflexiu dynamiky nárečí nachádzame priamo v textoch exemplifikácií, kde samotní respondenti poukazujú na archaizáciu staršej nárečovej lexiky a generačnú zmenu v jazyku, napr.: *Pretím len prtok, ale dnež vádz obrus poviamo* (Kameňany REV), *U_sa vraví viazaď viňič, aľe prú sa povedalo ľen odlučuvať, bola odlučovačka* (Žemberovce LVI), *Kedisi sa povedalo iba rozbrátľe, teraz rošťenka* (Veličná DK), *Vola-kedi hovorili šúz z madom, až ňeskór sa mladí učili hovoriť plášť* (V. Zálužie NIT), *Naši mladí už ňefrištukujú, ale raňajkujú* (Návojevce TOP), *Mlade poľouňici hutoria, že chodza na poľovačku, stare na vadasku abo na hajčak* (Žalobín VRN), resp. na zá-nik kultúrnych reálií: *Neská už mladí ňevedá, čo je húba* (Kubrica TRČ) (ide o ‚dlžko-vú mieru plátňa‘), *Do bi už neska prádol, šag mladí už ani nevedzá, čo to tá prádza je* (Zvončín TRN) a pod.

Nemusí však ísť len o dokladovanie zastarávajúcej lexiky, ale aj o prenikanie nových výrazov, ktoré – ako sme spomínali vyššie – sa spolu s novými výrobkami alebo postupmi dostávali do vidieckeho prostredia z mestskej kultúry a spisovného jazyka (alebo iných jazykov). Z hľadiska vymedzenia nárečovej LJ by sa do nárečo-vého slovníka nemali dostať slová ako *gramofón* a *gramofónová platňa* (9. význam hesla **platňa**). No ich výskyt v dokladoch s hláskovými variantmi *gramafón*, *grana-fón*, *granafól*; *gramafonovia platne*, *gramafónoví*, *granafólové platne* poukazuje na diferencovanú nárečovú adaptáciu cudzieho prevzatia. A doklad *Calí d'en si grama-fónuje* (Revúca) zase na jedinečnú ľudovú slovotvorbu, ktorá nie je doložená v súčas-ných slovníkoch. Navyše, do nárečového slovníka by sa potom nedostali ani heslá ako **patefón** (‚gramofón starého typu‘ s kvalifikátormi *zried. zastar.*; ide o adaptova-né prevzatie z názvu *Pathéphone*), **lemez** (názov pre gramofónovú platňu prevzatý z maďarčiny) a **rekorda** (názov pre gramofónovú platňu prevzatý z angličtiny). Ak by sa tieto výrazy nezachytily v nárečovom slovníku, neexistuje iný typ slovníka, ktorý by ich zaznamenal. Kde by sme potom našli vysvetlenie dokladu: *U notara malí kediška patefón, ta jeho kišasonka sebe vihravala lemezi* (Solivar PRE)?⁵⁶

Z exemplifikácií k týmto heslám, napr. *Z Ameriki si doňiesli aj granafón na trúbu* (Návojevce TOP), *To len amerikaňi⁵⁷ malí dakedi gramafoni* (Dl. Lúka BAR), *Pri-ňis sebe z Ameriki gramofon i paru rekordi* (Dl. Lúka BAR), sa zároveň dozvedáme aj kultúrne historické okolnosti (týkajúce sa vystaňovalectva do USA) začiatkov preni-kania tohto prístroja do slovenského ľudového prostredia.

⁵⁶ Hoci ktovie? Umelá inteligencia tieto výrazy poznala a uviedla pomerne presne ich význam a pôvod, čo privádza aj k zamysleniu nad budúcou podobou a úlohou lexikografie.

⁵⁷ Slovo *Amerikán* tu označuje človeka, ktorý sa po dlhšom pobyte v Amerike vrátil do vlasti (porov. heslo **Amerikán** v SSN). Uvedená exemplifikácia pochádza z hesla **gramofón** a v slove *Amerikaňi* by malo byť veľké A.

3. ZÁVER

V metalexikografických prácach (aj tých, ktoré sú citované v tomto príspevku) sa stretávame s veľmi náročnými kritériami, ktoré sa v akademickom slovníku kladú na exemplifikácie. S rozvojom elektronických databáz a korpusov sa zdá, že sa tieto kritériá – s narastajúcimi možnosťami korpusových analytických nástrojov – ešte viac precizujú.

V kontexte nárečovej (a iste aj diachrónej) lexikografie sú však tieto možnosti limitované (jednak do istej miery limitovanými materiálovými zdrojmi, ale tiež možnosťami analytických nástrojov spracúvať nadštandardnú jazykovú variabilitu a reflektovať jazykové zmeny). Preto sú tu prirodzene akceptované a opodstatnené aj menej „kvalitné“ exemplifikácie. Jedným z cieľov tohto príspevku je pripomenúť dôležitosť aj týchto „zatracovaných“ typov exemplifikácií (možno aj v duchu výroku W. Labova o „umení vyťažiť čo najviac zo zlých dát“, ktorý vyslovil v súvislosti s historickou lingvistikou).⁵⁸

Slovná zásoba, ktorú spracúva a prezentuje celonárodný nárečový slovník, sa v istom rozsahu prekrýva s aktuálnou slovnou zásobou súčasného spisovného alebo štandardného jazyka a zároveň s historickou lexikou starších období, čím odráža dynamiku nielen jazyka, ale aj spoločnosti a jej kultúry. Úlohou nárečového slovníka je preto doplniť súbor veľkých akademických slovníkov zachytávajúcich lexiku súčasných i historických variet národného jazyka a stať sa dôležitou prepájajúcou reflexiou diachrójno-synchronného jazykového kontinua a jeho dynamiky. Cieľ zachytiť horizontálnu diferencovanosť slovnej zásoby na celom území národného jazyka ho, prirodzene, od ostatných slovníkov odlišuje.

Tieto úlohy, samozrejme, plní nárečový slovník celým svojím rozsahom a obsahom, no exemplifikácie a exemplifikačné zóny sú dôležitým empirickým dokladom tejto jazykovej i mimojazykovej dynamiky, vytvárajú zvláštne múzeum jazykovej divergencie, etnických kontaktov, historických súvislostí a kultúrnych premien. To si zrejme uvedomuje každý lexikograf – dialektológ, keď sa dotýka kartotečných lístkov alebo sa ponorí do archívnych nárečových naratívov. Preto má preňho každý nárečový doklad – bez ohľadu na jeho sémantickú a štylistickú komplexnosť – potenciál priniesť dôležité informácie o jazyku a jeho spoločenstve a uchovať tak znikajúce prvky historickej kultúrnej pamäti.

BIBLIOGRAFIA

ATKINS, B. T. Sue – RUNDELL, Michael (2008): *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. Oxford: Oxford University Press.

⁵⁸ „Historical linguistics can then be thought of as the art of making the best use of bad data“ (Labov 1994, s. 11).

BALLEKOVÁ, Katarína – CHOCHOL, Martin – PUKANEC, Martin (2007): Katalogizácia terminologických dotazníkov. In: L. Dvornická – M. Smatana (zost.): *Tradícia v slove, slovo v tradícii. Inšpiratívny Jozef R. Nižnanský*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, s. 54 – 77.

BENKO, Vladimír (2019): LexiCorp: Corpus Approach to Presentation of Lexicographic Data. In: I. Kosem – T. Zingano Kuhn – M. Correia (eds.): *Electronic lexicography in the 21st century: smart lexicography. Proceedings of the eLex 2019 conference*. Brno: Lexical Computing CZ, s.r.o., s. 957 – 969.

BLATNÁ, Renata (1995): Metajazyk v lexikografii. In: F. Čermák – R. Blatná (eds.): *Manuál lexikografie*. Jinočany: H&H, s. 72 – 89.

BUFFA, Ferdinand (2004): *Slovník šarišských nářečí*. Prešov: Náuka.

BUZÁSSYOVÁ, Klára (2010): Konotatívne a pragmatické príznaky lexikálneho významu. In: K. Buzássyová – B. Chocholová – N. Janočková (eds.): *Slovo v slovníku. Aspekty lexikálnej sémantiky – gramatika – štylistika (pragmatika). Na počesť Alexandry Jarošovej*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, s. 56 – 75.

CVRČEK, Václav (2013): *Kvantitatívni analýza kontextu*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

CZAMBEL, Samo (1906): *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov*. Turčiansky Svätý Martin: vlastným nákladom.

ČEJKA, Mirek (1980): Funkce a sémantika lexikálných metatextových prostriedků v mluveném jazyce. In: L. Bartko et al. (eds.): *Dialektologický zborník. 1. Materiály z I. slovenskej dialektologickej konferencie konanej v Prešove 17. – 19. apríla 1975*. (Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Jazykovedný zborník. 5. 1979). Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 27 – 31.

ČERMÁK, František (1995a): Paradigmatika a syntagmatika slovníku: možnosti a výhledy. In: F. Čermák – R. Blatná (eds.): *Manuál lexikografie*. Jinočany: H&H, s. 90 – 115.

ČERMÁK, František (1995b): Překladová lexikografie. In: F. Čermák – R. Blatná (eds.): *Manuál lexikografie*. Jinočany: H&H, s. 230 – 248.

ČERMÁK, František (2012): Poznámky k interpretaci významu ve slovníku. In: K. Buzássyová – B. Chocholová – N. Janočková (eds.): *Slovo v slovníku. Aspekty lexikálnej sémantiky – gramatika – štylistika (pragmatika). Na počesť Alexandry Jarošovej*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, s. 78 – 80.

FILIPEC, Josef – ČERMÁK, František (1985): *Česká lexikologie*. Praha: Academia, nakladatelství Československé akademie věd.

FILIPEC, Josef (1957): Lexikálně sémantická výstavba hesla – ústřední otázka lexikografické práce. In: *Slovo a slovesnost*, roč. 18, č. 3, s. 129 – 150.

FILIPEC, Josef (1995): Teorie a praxe jednojazyčného slovníku výkladového. In: F. Čermák – R. Blatná (eds.): *Manuál lexikografie*. Jinočany: H&H, s. 14 – 49.

HABOVŠTIAK, Anton – BUFFA, Ferdinand (1964): *Dotazník pre výskum slovenských nářečí. II*. Bratislava: Slovenská akadémia vied.

HABOVŠTIAK, Anton (1968): O budovaní kartotéky pre Slovenský nárečový slovník. In: *Slovenská reč*, roč. 33, č. 4, s. 223 – 229.

HABOVŠTIAK, Anton (1980): Uplatnenie zemepisného zreteľa v slovenskom nárečovom slovníku. In: L. Bartko et al. (eds.): *Dialektologický zborník. 1. Materiály z I. slovenskej*

dialektologickej konferencie konanej v Prešove 17. – 19. apríla 1975. (Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Jazykovedný zborník. 5. 1979). Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 83 – 87.

HABOVŠTIAK, Anton (1984a): *Atlas slovenského jazyka. IV. Lexika. Časť prvá. Mapy.* Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

HABOVŠTIAK, Anton (1984b): *Atlas slovenského jazyka. IV. Lexika. Časť druhá. Úvod – komentáre – dotazník – indexy.* Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

HABOVŠTIAKOVÁ, Katarína (1980): Spracovanie významu slova v nárečovom slovníku. In: L. Bartko et al. (eds.): *Dialektologický zborník. I. Materiály z I. slovenskej dialektologickej konferencie konanej v Prešove 17. – 19. apríla 1975.* (Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Jazykovedný zborník. 5. 1979). Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 165 – 172.

HANKS, Patrick (2010): Compiling a monolingual dictionary for native speakers. In: J. C. M. D. du Plessis (ed.): *Lexikos 20.* Stellenbosch: Buro van die Wat, s. 580 – 598. Dostupné na: <http://lexikos.journals.ac.za>. Doi: 10.5788/20-0-157 [cit. 31-07-2026].

HLADKÁ, Zdeňka (2017a): Heteronymie. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny.* Dostupné na: <https://www.czechency.org/slovník/HETERONYMIE> [cit. 31-07-2026].

HLADKÁ, Zdeňka (2017b): Lexém. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny.* Dostupné na: <https://www.czechency.org/slovník/LEXÉM> [cit. 30-07-2026].

CHOCHOL, Martin (2024): Anton Habovštiak a Atlas slovenského jazyka. In: *Slovenská reč*, roč. 89, č. 2, s. 23 – 32. Dostupné na: <https://doi.org/10.31577/slovrec.2024.2.3> [cit. 31-07-2026].

JANSKÝ, Ladislav (1953): Výstavba hesla. In: Š. Peciar (hl. red.): *Lexikografický sborník.* Materiály z I. celoštátnej konferencie čs. lexikografov konanej v dňoch 5. – 7. júna 1952 v Bratislave. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, s. 131 – 141.

JAROŠOVÁ, Alexandra – BUŽÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján (2006): Východiská a zásady spracovania slovníka. In: *Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G.* Hl. red. K. Bužássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, s. 13 – 47. Dostupné na: https://www.juls.savba.sk/attachments/pub_sssj/uvod_a-g_1_zv.pdf [cit. 30-06-2026].

JAROŠOVÁ, Alexandra – SOKOLOVÁ, Miloslava (2013): Existencia a funkcia vidoých trojíc v slovenčine. In: *Slovenská reč*, roč. 78, č. 3 – 4, s. 131 – 151.

KOCHOVÁ, Pavla (2014): Nové cesty lexikografického popisu (ke zpracování desubstantivních vztahových adjektiv ve výkladovém slovníku). In: S. Ondrejovič – L. Satinská – J. Vrábľová (eds.): *Štefan Peciar a moderná lexikografia. Zborník k 100. výročiu narodenia Štefana Peciara.* Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, s. 163 – 182. Dostupné na: https://www.juls.savba.sk/attachments/pub_zbornik_peciar/peciar.pdf [cit. 30-06-2026].

KOSEM, Iztok (2017): Dictionary examples. In: V. Gorjanc – P. Gantar – I. Kosem – S. Krek (eds.): *Dictionary of Modern Slovene: Problems and solutions.* Ljubljana: Ljubljana University Press, Faculty of Arts, s. 174 – 193.

KOVÁČOVÁ, Viera (2022): O nárečiach v Slovenskej reči (najmä) z pohľadu dialektológie. In: *Slovenská reč*, roč. 87, č. 3, s. 343 – 365. Dostupné na: <https://www.juls.savba.sk/ediela/sr/2022/3/sr-22-3.pdf> [cit. 31-07-2026].

KOVÁČOVÁ, Viera (2024): Z frazeologických impulzov tvorby Antona Habovštiaka. In: *Slovenská reč*, roč. 89, č. 2, s. 149 – 165. Dostupné na: <https://www.juls.savba.sk/ediela/sr/2024/2/sr-2024-02.pdf> [cit. 31-07-2026].

KRÁLIK, Lubor (2019): *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. 2., opravené vyd. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

LABOV, William (1994): *Principles of Linguistic Change. Volume 1: Internal Factors*. (Language in Society 20). Oxford: Blackwell.

LIŠKOVÁ, Michaela (2017): *Výměna stárnoucí manželky za hezkou mladou kočku* aneb K exemplifikaci v Akademickém slovníku současné češtiny. In: *Naše řeč*, roč. 100, č. 1, s. 28 – 36. Dostupné na: <https://asjournals.lib.cas.cz/naserec/article/uuid:7cad1078-563c-4663-ac3f-ba1e1d977c14/pdf> [cit. 16-07-2026].

LOMENČÍK, Július (2021): Jazykovedný odbor Matice slovenskej a slovenská slovakistika v prvých poprevratových rokoch (1920 – 1930). In: *Slavica Slovaca*, roč. 56, č. 1, s. 93 – 104.

MACHEK, Václav (1997): *Etymologický slovník jazyka českého*. Fotoreprint podľa 3. vyd. z roku 1971. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

MAREŠ, Petr (2017): Kontext. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Dostupné na: <https://www.czechency.org/slovník/KONTEXT> [cit. 11-07-2026].

MÚCSKOVÁ, Gabriela – MIKOLAJOVÁ, Mária (2024): Vklad Antona Habovštiaka k problematike teritoriálnej diferencovanosti slovenských nárečí a ich klasifikácie. In: *Slovenská reč*, roč. 89, č. 2, s. 61 – 87. Dostupné na: <https://www.juls.savba.sk/ediela/sr/2024/2/sr-2024-02.pdf> [cit. 02-06-2026].

MÚCSKOVÁ, Gabriela (2014): Prestíž ako motivačný faktor pri preberaní cudzích jednotiek a špecifiká nárečovej adaptácie (na príklade historických germanizmov). In: O. Orgoňová – K. Muziková – Z. Popovičová Sedláčková (eds.): *Jazyk a jazykoveda v interpretácii*. Bratislava: Univerzita Komenského, s. 68 – 80.

MÚCSKOVÁ, Gabriela (2017): Lexical Borrowings in Traditional Dialects and their Variation (on the Example of Germanisms in Slovak Dialects). In: E. Wandl-Vogt – A. Dorn (eds.): *Dialekt/Dialect 2.0 Langfassungen/Long papers – 7 Congress of the International Society for Dialectology and Geolinguistics (SIDG)*. Wien: Praesens Verlag, 2017, s. 231 – 248.

MÚCSKOVÁ, Gabriela (2024a): České reflexie vo vývine slovenskej lingvistiky. In: *Jazykovedné aktuality*, roč. 61, č. 1, s. 9 – 24. Dostupné na: <https://www.jazykovednesdruzeni.cz/jazykovedne-aktuality-2021-2024/> [cit. 11-07-2026].

MÚCSKOVÁ, Gabriela (2024b): Slovak Dialect Classifications. In: *Dialectologia*, roč. 12, špeciálne číslo, s. 273 – 307. Dostupné na: <https://doi.org/10.1344/Dialectologia2024.2024.9> [cit. 11-07-2026].

NEWERKLA, Stefan Michael (2011): *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen*. 2., preprac. vyd. Frankfurt am Main: Peter Lang.

NÍŽNANSKÝ, Jozef (1980): Exemplifikácia v nárečovom slovníku. In: L. Bartko et al. (eds.): *Dialektologický zborník. 1. Materiály z I. slovenskej dialektologickej konferencie konanej v Prešove 17. – 19. apríla 1975*. (Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Jazykovedný zborník. 5. 1979.). Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 173 – 178.

OPAVSKÁ, Zdeňka (2014): K problematice zpracování víceslovných lexikálních jednotek v připravovaném výkladovém slovníku současné češtiny. In: S. Ondrejovič – L. Satinská – J. Vrábľová (eds.): *Štefan Peciar a moderná lexikografia. Zborník k 100. výročiu narodenia Štefana Peciara*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, s. 127 – 140. Dostupné na: https://www.juls.savba.sk/attachments/pub_zbornik_peciar/peciar.pdf [cit. 11-06-2026].

PALKOVIČ, Konštantín (1986): Pramenná základňa slovníka slovenských nárečí. In: L. Bartko (ed.): *Dialektologický zborník II. Materiály z II slovenskej dialektologickej konferencie* (Zemplínska Šírava 30. 9. - 3. 10. 1981), Prešov: Filozofická fakulta UPJŠ, s. 167 – 180.

PAULINY, Eugen – ŠTOLC, Jozef (1947): *Dotazník pre výskum slovenských nárečí I*. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení.

PECIAR, Štefan (1960): Doklady a príklady v slovníku. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 11, č. 2, s. 114 – 124. Dostupné na: <https://www.juls.savba.sk/ediela/jc/#jc1960> [cit. 26-06-2026].

RIPKA, Ivor – BUFFA, Ferdinand – FERENČÍKOVÁ, Adriana – HABOVŠTIK, Anton – LIPTÁK, Štefan – MALÍKOVÁ, Oľga – NIŽNANSKÝ, Jozef (1980): *Slovník slovenských nárečí. Ukážkový zväzok*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

RIPKA, Ivor (1973): O problematike nárečových slovníkov. In: *Slovenská reč*, roč. 38, č. 2, s. 97 – 103.

RIPKA, Ivor (1980): Koncepcia Slovníka slovenských nárečí. In: L. Bartko et al. (eds.): *Dialektologický zborník. 1. Materiály z I. slovenskej dialektologickej konferencie konanej v Prešove 17. - 19. apríla 1975*. (Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Jazykovedný zborník. 5. 1979.). Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 149 – 152.

RUŽIČKA, Jozef (1979): Miesto nárečového slovníka v slovakistickom výskume. In: L. Bartko et al. (eds.): *Dialektologický zborník. 1. Materiály z I. slovenskej dialektologickej konferencie konanej v Prešove 17. - 19. apríla 1975*. (Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Jazykovedný zborník. 5. 1979.). Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 7 – 9.

Sbierajme zriedkavé slová a výrazy! (1938/1939). In: *Slovenská reč*, roč. 7, č. 1, s. 2.

Slovník slovenského jazyka (1959 – 1968). Hl. red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.

Slovníkový portál JÚLŠ SAV. Dostupné na: <https://slovník.juls.savba.sk/>.

SMATANA, Miloslav (2007): Inšpiratívny Jozef Nižnanský. In: L. Dvornická – M. Smatana (zost.): *Tradícia v slove, slovo v tradícii. Inšpiratívny Jozef R. Nižnanský*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, s. 32 – 38.

SOCHOVÁ, Zdeňka (1995): Náreční lexikografie. In: F. Čermák – R. Blatná (eds.): *Manuál lexikografie*. Jinočany: H&H, s. 249 – 264.

SSN – *Slovník slovenských nárečí* (1994, 2006, 2021). 1. zv. A – K (1994), hl. red. I. Ripka, 2. zv. L – P(povzchádzať) (2006), hl. red. I. Ripka, 3. zv. P(poza) – R (2021), hl. red. A. Ferencíková. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

SSSJ – *Slovník súčasného slovenského jazyka* (2006 – 2021). 1. zv. A – G (2006), hl. red. K. Buzássyová – A. Jarošová, 2. zv. H – L (2011), ved. red. A. Jarošová – K. Buzássyová, 3. zv. M – N (2015), ved. red. A. Jarošová, 4. zv. O – Pn. (2021), ved. red. A. Jarošová, Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

ŠEMBERA, Alois Vojtěch (1864): *Základové dialektologie československé*. Vídeň: nákladem spisovatelovým.

ŠTOLC, Jozef – HABOVŠTIAK, Anton – BUFFA, Ferdinand (1968): *Atlas slovenského jazyka I: Vokalizmus a konsonantizmus: Časť druhá – úvod, komentáre, materiály*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.

ŠTOLC, Jozef (1994): *Slovenská dialektológia*. Ed. I. Ripka. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

TICHÁ, Zdeňka (2012): Příklady ve výkladovém slovníku. In: K. Buzássyová – B. Chocholová – N. Janočková (eds.): *Slovo v slovníku. Aspekty lexikálnej sémantiky – gramatika – štylistika (pragmatika). Na počesť Alexandry Jarošovej*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, s. 282 – 293.

TRÁVNÍČEK, František (1953): Význam Stalinových statí o jazyce pro slovníkářství. In: Š. Peciar (hl. red.): *Lexikografický sborník*. Materiály z I. celoštátnej konferencie čs. lexikografov konanej v dňoch 5. – 7. júna 1952 v Bratislave. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, s. 51 – 59.

VACHKOVÁ, Marie (2014): Z lexikografické dílny *Velké německo-české lexikální databáze*: Slovníkový příklad. In: *Jazykovedné aktuality*, roč. LI, č. 3 – 4, s. 58 – 70. Dostupné na: https://www.jazykovednesdruzeni.cz/wp-content/uploads/2020/04/2014_3-4.pdf. [cit. 16-07-2026].

VÁŽNÝ, Václav (1934): Nářečí slovenská. In: *Československá vlastivěda: Díl III: Jazyk*. Praha: Sfinx, Bohumil Janda, s. 219 – 310.

WINKLER, Tomáš (1971): *Matica slovenská v rokoch 1919-1945. Z problémov a dokumentov ústredia MS*. Martin: Matica slovenská.

ZGUSTA, Ladislav et al. (1971): *Manual of lexicography*. Praha: Academia.

KLÁRA BUZÁSSYOVÁ V LINGVISTIKE A V NAŠICH ŽIVOTOCH

V roku 1961 prišla krásna a veľmi inteligentná mladá žena, čerstvá absolventka odboru slovenčina – latinčina, do Ústavu slovenského jazyka (terajšieho Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV) na študijný pobyt a ostala tam pracovať 53 rokov.

Čaro osobnosti aj bystrý, prenikavý intelekt vnímate už pri prvom stretnutí, ale to hlboké človečenstvo, ktorým bola Klára Buzássyová štedro obdarená, to poznávate počas celých rokov stretávania sa a kolegiálneho spolužitia s ňou. To, čo prežívame pri odchode našej Kláry, vyjadrila v osobnom liste jej dlhoročná priateľka česká lingvistka Olga Martincová: „PhDr. Klára Buzássyová, CSc., bude lingvistické i nelingvistické verejnosti, priateľům, kolegům, vědeckým pracovníkům i nastupující generaci nesmírně chybět. Odkázala nám vzácné skloubení odbornosti s talentem, pracovitostí, kreativitou, vstřícností, kolegiálnitou, obětavostí a laskavostí. Z jejích publikací můžeme těžit myšlenky, způsob práce, vracet se k jejím názorům, postřehům, úvahám a nacházet v nich zdroje pro naši vlastní práci. Můžeme si připomínat její přátelstvosť a nezištnost. Za to všechno patří Kláře Buzássyové náš hluboký dík.“

Derivatológ a profesor Prešovskej univerzity Juraj Furdík pri príležitosti jej životného jubilea v roku 1988 vystihol pracovnú stránku jej povahy v krásnej skratke: „Neprestajný a „nákazlivý“ pracovný zápal sa v jej osobnosti organicky spája s takým a jemnosťou, s pochopením pre problémy spolupracovníkov, ale aj s náročným hodnotením seba samej...“

Už ako štipendistka a doktorandka (ašpirantka) sa v 60. rokoch podieľala na koncipovaní troch zväzkov *Slovníka slovenského jazyka* (1963, 1964, 1965). Táto veľká lexikografická skúsenosť bola dobrou prípravou na jej postupne sa rozširujúci záber vedeckého bádania. Prislovečná pracovitosť Kláry Buzássyovej, zmysel pre hlboký analytický ponor a súčasne optimálny nadhľad sa premietli do tvorby stoviek odborných prác (štúdií, článkov, monografií) predstavujúcich veľký prínos pre viaceré oblasti jazykovedy. Jej výskumnou doménou bolo tvorenie slov, ale ak by sme pri usporadúvaní jednotlivých oblastí zvolili úroveň abstrakcie, tak možno hovoriť o výskume metodologických a všeobecno-teoretických aspektoch jazykovej sémantiky, ďalej o výskume dynamiky lexikálnej zásoby cez viacfaktorovú analýzu odvodzovacích procesov a napokon o skúmaní jazykovokultúrnej problematiky nástrojmi komparatívnej lingvistiky, sociolingvistiky a pragmalingvistiky. Kompletnú bibliografiu Kláry Buzássyovej možno nájsť v súborných publikáciách *Slovenskí jazykovedci*; reprezentatívny výber jej štúdií vyšiel v roku 2018 v dvojzväzkovom kompéndiu *Ako sa rodia a žijú slová*.

Prvá spomínaná oblasť sa vyznačuje spracovaním náročných tém teoreticko-metodologického charakteru v oblasti gramatického, slovotvorného aj lexikálneho významu. Všetky tri typy významu boli objektom prípravných štúdií aj jej dizertačnej práce, ktorá sa stala základom monografie o kategórii intencie slovesného deja

vo vzťahu k slovesným odvodeninám – deverbátivám (1974). Klára Buzássyová sa venovala aj iným kategóriám: stupňovaniu (1979), kvalifikačnosti v adjektívach a substantívach (2009), životnosti (2006), hromadnosti (2013). V 70. a 80. rokoch sa problematikou kategórií zaoberala aj v rámci budovania koncepcie slovensko-maďarskej kontrastívnej gramatiky. Tá okrem iného slúžila ako teoretická základňa didaktických opisov v učebniciach slovenčiny pre maďarsky hovoriacich žiakov.

V niektorých metodologických témach sa Klára Buzássyová pohybovala až na pomedzí lingvistiky a filozofie, prípadne psychológie reči, napr. keď sa zaoberala ontologickým a gnozeologickým statusom transformácie a parafrázy (1984), prípadne skúmala gramatický význam ako dialektiku mimojazykovej a vnútrojazykovej zložky (1979), alebo keď analyzovala práce z oblasti teórie nominácie a rečovej činnosti (1987).

V 70. rokoch prebiehal na pracovisku aj česko-slovenský konfrontačný výskum, ktorý bol zameraný na rozdiely v lexike týchto dvoch blízko príbuzných jazykov. Jeho výsledkom bolo publikovanie *Česko-slovenského slovníka* (1. vyd. 1979). Klára Buzássyová sa okrem napísania inovatívnej a inšpiratívnej štúdie o českých a slovenských slovesách polohy (1973) autorsky zapojila aj do koncipovania tohto slovníka.

V 80. rokoch sa vracia k problematike, ktorá je jej najvlastnejšia – k tvoreniu slov. Výsledkom bádania v oblasti abstrákt tvoriacich kategóriu spredmetnenej vlastnosti a deja je jej druhá monografia *Východiská morfémovej analýzy. Morfematika. Slovo tvorba* (napísaná v spoluautorstve s J. Bosákom; 1985).

V tomto období koncepcne, autorsky a redakčne pracuje aj na veľkom tímovom projekte *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* (1989). Komunikačno-pragmatický prístup k opisu procesov a tendencií pretínajúcich sa v slovnej zásobe znamenal v rámci slovenskej jazykovedy presun z vychodených chodníčkov opierajúcich sa o preskriptívny výber typu „správne – nesprávne“ k náročnej deskripcii vývinových zmien, variantností, konkurencií a ohnísk napätia.

V 90. rokoch sa Klára Buzássyová opäť obracia ku konfrontačnému výskumu slovenčiny a češtiny. Tentoraz sa sústreďuje na vzájomné ovplyvňovanie slovenčiny a češtiny, a to najmä zo synchronného hľadiska. Vznikol tak vysoko cenený súbor prác s česko-slovenskou tematikou, ktorý ukázal, že autorka sa vie principiálne, a preto inšpiratívne, postaviť aj k témam, v ktorých sa jazyk prejavuje ako politikum.

V 90. rokoch 20. storočia a nultých rokoch 21. storočia publikovala veľké množstvo štúdií zaoberajúcich sa tvorením slov a slovnou zásobou v najrozmanitejších aspektoch: slovo tvorba v službách syntaxe, slovo tvorba v kontexte jazykovej nominácie, konkurencia slovo tvorných typov, okazionálna slovo tvorba, dynamika vzťahu slovo tvorného a lexikálneho významu, tendencie a motívy lexikálnych zmien, kontaktové varianty a synonymá a bravúrne napísaný súbor štúdií o internacionalizácii slovenskej lexiky.

Opis spomínaných javov v ich dialektickej protirečivosti bol pre jubilantku stimulum uvažovať o všeobecnejších sociolingvistických problémoch, ako je vzťah jazykovej (komunikačnej) normy k systému a úzu, odraz normy vo vedomí a v praktickej rečovej činnosti hovoriacich, postoje používateľov k jazyku, status slovenčiny ako stredoeurópskeho jazyka. Syntézy týchto výskumov sa v podobe rozsiahlych kapitol stali súčasťou medzinárodných kolektívnych monografií, napr. *Języki słowiańskie 1945 – 1995. Gramatyka – leksyka – odmiany* (1995), *Najnowsze dzieje języków słowiańskich: Slovenský jazyk* (1998), *Komparacja współczesnych języków słowiańskich. 1. Słowotwórstwo/Nominacja* (2003), prípadne jej štúdie boli publikované v početných zborníkoch Medzinárodnej komisie pre výskum tvorenia slov v slovanských jazykoch pri Medzinárodnom komitáte slavistov.

Začiatkom 90. rokov do života Kláry Buzássyovej vstúpila veľká, priam celospoločenská téma: ideová, koncepčná a realizačná príprava *Slovníka súčasného slovenského jazyka* (doteraz vyšli 4 zväzky – 2006, 2011, 2015, 2021). Myšlienka jeho vypracovania, pri zrode ktorej stála aj ona ako hlavná redaktorka, vychádzala z faktu, že starší výkladový *Slovník slovenského jazyka* (jeho 6 zväzkov vyšlo v období 1959 – 1968) už nevyhovuje úplne potrebám súčasného používateľa. Slovenská spoločnosť by mala mať k dispozícii nový typovo analogický akademický slovník väčšieho rozsahu, ktorý vedecky zachytí súčasný slovenský jazyk, teda spracuje dokladový jazykový materiál v rozpätí približne päťdesiatich rokov. Do vyjdenia a tesne po vyjdení prvého zväzku slovníka (2006) publikovala jeho hlavná redaktorka 10 článkov, cieľom ktorých bolo zoznámiť odbornú aj širšiu vzdelanú verejnosť so základnými kontúrami koncepcnej a realizačnej problematiky nového slovníka. Ten sa pod jej vedením musel vyrovnávať s prenikaním kognitivismu do lingvistického uvažovania (čo sa nevnímalo negatívne), ako aj s nástupom korpusových metód spracovania jazykového materiálu. Navyše to bolo obdobie, keď celá lexikografia prechádzala a napokon aj prešla na elektronické médium. Autorský kolektív sa tiež utváral v neľahkých personálnych a materiálnych podmienkach. Stručne povedané, išlo o mimoriadne náročné obdobie, v ktorom Klára Buzássyová bola garantom rozbehnutia sa projektových prác. Jej rozsiahle a hlboké lexikologické znalosti, dôverné poznanie nielen synchrónnej dynamiky lexikálnej zásoby ako celku, ale aj historicko-kultúrneho pozadia jednotlivých slov umožnili, že koncipovanie a redigovanie slovníka sa stalo realitou. V období od roku 2000 do roku 2014 (keď odišla do dôchodku) publikovala 17 štúdií, v ktorých riešila problémy teoretického aj lexikografického uchopenia viacerých skupín slov, napr. abstraktnej lexiky, odborných termínov (náboženských aj iných), antonym s prefixom *ne-*, maskulín s kategóriou životnosti, slov s kategóriou hromadnosti. Zaoberala sa aj všeobecnejšími metodologickými otázkami vedenými z perspektívy slovníka: vzťah slovotvorby a lexikografie, komplementárnosť slovotvorného a lexikálneho významu, jazyková kultúra z pohľadu slovníka, pravopis z pohľadu slovníka a iné.

Klára Buzássyová venovala viac ako polstoročie svojho života jazykovednému bádaniu na pôde Slovenskej akadémie vied a jej pôsobenie v tejto inštitúcii znamenalo reálne a výrazné obohatenie znalostného fondu slovakistiky. Vysoká autorita je sprievodným príznakom jej štúdií. Svedčí o tom aj počet ohlasov na jej práce, ktorý sa pohybuje okolo poldruha tisíc.

Kultivovanosť osobnosti Kláry Buzássyovej, jej neobyčajná húževnatosť a pracovitosť boli dôvodom, prečo bola vítanou členkou rozličných komisií, rád, výborov, kolégií a napokon aj členkou najvyššieho akademického orgánu – Predsedníctva SAV.

Napokon mi dovoľte byť na záver trocha osobná a azda nebude pôsobiť príliš domýšľavo moja úfnosť, že hovorím aj za viacerých svojich kolegov.

Klára bola nielen hlboko ponorená vo vedeckých matériách, ale úprimne sa zaujíkala aj o ľudí okolo seba. Bola neskutočne vnímavá, chápacá, empatická, obetavá, taktná, vtipná a mala hlbokú sebareflexiu, čo je známka veľkých osobností. Vedela k sebe pristúpiť nielen s nadhľadom, ale aj s humorom, v čom bola tiež veľmi úspešná. Nesprávala sa ako vedecká ikona a s ľuďmi komunikovala nákazlivo bezprostredne. My sme ju však v dobrom slova zmysle za ikonu považovali. Za prvú dámu alebo Jej Veličenstvo slovenskej lingvistiky a v oddelení súčasnej lexikografie a lexikológie, ktoré osem rokov viedla, sme ju volali Naše Klárstvo. Usmiate, radostné, aj znepokojené a rozhorčené. Vždy úprimné. Veľmi sme si vážili a obdivovali to, že sa v druhej polovici svojho vedeckého pôsobenia zapriahla do voza s neuveriteľne ťažkým nákladom – *Slovníkom súčasného slovenského jazyka*. Pohla tým nákladom a hodný kus ho ťahala. S nami ostatnými, lebo bola tímový hráč. V slovníku je náš (nielen) slovenský svet – prízemný aj vysoký, hmotný aj duchovný. Ona o každom slove obťažkanom významami, históriou, konotáciami, asociáciami, emóciami a inými vrstvami vedela takmer všetko. Niekedy sa jej preto ťažko robili rozhodnutia. To býva, keď človek tak mnoho vie.

Klárka, ty si nás tak veľa naučila, že sa to nedá opísať. Vyžarovala si na nás celé roky svoje dobré lúče – múdrosti, láskavosti a prijatia. Aj my ťa máme v svojom srdci navždy a snažíme sa odovzdávať ďalej, čo si nás naučila – odborne aj ľudsky.

Alexandra Jarošová
Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV

POKYNY PRE AUTOROV

Redakcia JAZYKOVEDNÉHO ČASOPISU uverejňuje príspevky **bez poplatku** za publikovanie.

Akceptované jazyky: všetky slovanské jazyky, angličtina, nemčina. Súčasťou vedeckej štúdie a odborného príspevku je abstrakt v angličtine (100 – 200 slov) a zoznam kľúčových slov v angličtine (3 – 8 slov).

Súčasťou vedeckej štúdie a odborného príspevku v inom ako slovenskom alebo českom jazyku je zhnutie v slovenčine (400 – 600 slov) – preklad do slovenčiny zabezpečí redakcia.

Posudzovanie príspevkov: vedecké príspevky sú posudzované anonymne dvoma posudzovateľmi, ostatné príspevky jedným posudzovateľom. Autori dostávajú znenie posudkov bez mena posudzovateľa.

Technické a formálne zásady:

- ☐ Príspevky musia byť v elektronickej podobe (textový editor Microsoft Word, font Times New Roman, veľkosť písma 12 a riadkovanie 1,5). V prípade, že sa v texte vyskytujú zvláštne znaky, tabuľky, grafy a pod., je potrebné odovzdať príspevok aj vo verzii pdf alebo vytlačený.
- ☐ Pri mene a priezvisku autora je potrebné uviesť pracovisko.
- ☐ Text príspevku má byť zarovnaný len z ľavej strany, slová na konci riadku sa nerozdeľujú, tvrdý koniec riadku sa používa len na konci odseku.
- ☐ Odseky sa začínajú zarážkou.
- ☐ Kurzíva sa spravidla používa pri názvoch prác a pri uvádzaní príkladov.
- ☐ Polotučné písmo sa spravidla používa pri podnadpisoch a kľúčových pojmoch.
- ☐ Na literatúru sa v texte odkazuje priezviskom autora, rokom vydania a číslom strany (Horecký 1956, s. 95).
- ☐ Zoznam použitej literatúry sa uvádza na konci príspevku (nie v poznámkovom aparáte) v abecednom poradí. Ak obsahuje viac položiek jedného autora, tie sa radia chronologicky.

Bibliografické odkazy:

- ☐ knižná publikácia: ONDREJOVIČ, Slavomír (2008): *Jazyk, veda o jazyku, societa*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 204 s.
- ☐ slovník: JAROŠOVÁ, Alexandra – BUZÁSSYOVÁ, Klára (eds.) (2011): *Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L*. [2. zv.]. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.
- ☐ štúdiá v zborníku: DUROVIČ, Ľubomír (2000): Jazyk mesta a spisovné jazyky Slovákov. In: S. Ondrejovič (ed.): *Sociolinguistika Slovača 5. Mesto a jeho jazyk*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, s. 111 – 117.
- ☐ štúdiá v časopise: DOLNÍK, Juraj (2009): Reálne vz. ideálne a spisovný jazyk. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 60, č. 1, s. 3 – 12. DOI 10.2478/v10113-009-0001-3. [cit. DD-MM-RRRR].
- ☐ internetový zdroj: Slovenský národný korpus. Verzia prim-5.0-public.all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV. Dostupné na: <https://korpus.juls.savba.sk> [cit. DD-MM-RRRR].

INSTRUCTION FOR AUTHORS

JOURNAL OF LINGUISTICS publishes articles **free of publication charges**.

Accepted languages: all Slavic languages, English, German. Scientific submissions should include a 100-200 word abstract in English and a list of key words in English (3-8 words).

Scientific articles in a language other than Slovak or Czech should contain a summary in Slovak (400-600 words) – translation into Slovak will be provided by the editor.

Reviewing process: scientific articles undergo a double-blind peer-review process and are reviewed by two reviewers, other articles by one reviewer. The authors are provided with the reviews without the name of the reviewer.

Technical and formal directions:

- ☐ Articles must be submitted in an electronic form (text editor Microsoft Word, 12-point Times New Roman font, and 1.5 line spacing). If the text contains special symbols, tables, diagrams, pictures etc. it is also necessary to submit a pdf or printed version.
- ☐ Contributions should contain the full name of the author(s), as well as his/her institutional affiliation(s).
- ☐ The text of the contribution should be flush left; words at the end of a line are not hyphenated; a hard return is used only at the end of a paragraph.
- ☐ Paragraphs should be indented.
- ☐ Italics is usually used for titles of works and for linguistic examples.
- ☐ Boldface is usually used for subtitles and key terms.
- ☐ References in the text (in parentheses) contain the surname of the author, the year of publication and the number(s) of the page(s): (Horecký 1956, p. 95).
- ☐ The list of references is placed at the end of the text (not in the notes) in alphabetical order. If there are several works by the same author, they are listed chronologically.

References:

- ☐ Monograph: ONDREJOVIČ, Slavomír (2008): *Jazyk, veda o jazyku, societa*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 204 p.
- ☐ Dictionary: JAROŠOVÁ, Alexandra – BUZÁSSYOVÁ, Klára (eds.) (2011): *Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L*. [2. zv.]. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.
- ☐ Article in a collection: DUROVIČ, Ľubomír (2000): Jazyk mesta a spisovné jazyky Slovákov. In: S. Ondrejovič (ed.): *Sociolinguistika Slovača 5. Mesto a jeho jazyk*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, pp. 111–117.
- ☐ Article in a journal: DOLNÍK, Juraj (2009): Reálne vz. ideálne a spisovný jazyk. In: *Jazykovedný časopis*, Vol. 60, No. 1, pp. 3–12. DOI 10.2478/v10113-009-0001-3. [cit. DD-MM-RRRR].
- ☐ Internet source: Slovenský národný korpus. Verzia prim-5.0-public.all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV. Available at: <https://korpus.juls.savba.sk> [cit. DD-MM-RRRR].

ISSN 0021-5597 (tlačená verzia/print)

ISSN 1338-4287 (verzia online)

MIČ 49263

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

VEDECKÝ ČASOPIS PRE OTÁZKY TEÓRIE JAZYKA

JOURNAL OF LINGUISTICS

SCIENTIFIC JOURNAL FOR THE THEORY OF LANGUAGE

Objednávky a predplatné prijíma/Orders and subscriptions are processed by:
SAP – Slovak Academic Press, s. r. o., Bazová 2, 821 08 Bratislava
e-mail: sap@sappress.sk

Registračné číslo 7044

Evidenčné číslo 3697/09

IČO vydavateľa 00 167 088

Ročné predplatné pre Slovensko/Annual subscription for Slovakia: 18 €, jednotlivé číslo 6 €
Časopis je v predaji v kníhkupectve Veda, Štefánikova 3, 811 06 Bratislava 1

© Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, v. v. i., Bratislava